

TÜBA **TÜBA-AR**
Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology

30 2022

ISSN: 1301-8566
e-ISSN: 2667-5005

ANKARA

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

www.tuba.gov.tr

TÜBA-AR

Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology

Sayı: 30
Volume: 30
2022

**TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi
Arkeoloji Dergisi**

*Turkish Academy of Sciences Journal of
Archaeology*

TÜBA-AR uluslararası hakemli bir dergi olup TÜBİTAK ULAKBİM (SBVT) ve Avrupa İnsani Bilimler Referans İndeksi (ERIH PLUS) veritabanlarında taranmaktadır.
TÜBA-AR is an international refereed journal and indexed in the TÜBİTAK ULAKBİM (SBVT) and The European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS) databases.

Yayın Sahibi / Owner:

Türkiye Bilimler Akademisi Başkanlığı adına / on behalf of Turkish Academy of Sciences
Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER (Başkan / President)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Managing Editor
Mete KURT

Teknik Editör / Technical Editor

Doç. Dr. Haydar YALÇIN

Basın ve Halkla İlişkiler /

Press & Public Relations
Asiye KOMUT

Grafik Tasarım / Graphic Design

Fatih Akın ÖZDEMİR

TÜBA-AR İletişim Asistanı /

Communication Assistant
Cansu TOPRAK

Yayın Şekli ve Yayın Türü

Publication Form and Publication Type

6 aylık, Türkçe / İngilizce. Yaygın süreli yayın.
Biannual, Turkish/English. Common periodical.

Baskı: Tek Ses Ofset Matbaacılık Yay. Org.

San. Ltd. Şti. 0.312 341 66 19

Sayı: 30/2022 (500 adet)

Basıldığı Tarih: 30 Haziran 2022

ISSN: 1301 - 8566

e-ISSN: 2667-5005

TÜBA-AR Yazışma Adresi

TÜBA-AR Postal Address

Türkiye Bilimler Akademisi

Rabi Medresesi Süleymaniye Mahallesi

Mimar Sinan Caddesi

No: 24 34116 Fatih – İstanbul / Türkiye

Tel: +90 212 513 4824

Faks: +90 212 514 9996

E-posta - *E-mail:* cansu.toprak[at]tuba.gov.tr

Web: tubaar.tuba.gov.tr

Türkiye Bilimler Akademisi

Turkish Academy of Sciences

Vedat Dalokay Cad. No: 112 06670

Çankaya- Ankara / TÜRKİYE

Tel: +90 312 442 29 03

Faks: +90 312 442 72 36

www.tuba.gov.tr

© Türkiye Bilimler Akademisi, 2022

© Turkish Academy of Sciences, 2022

(All rights reserved.)

Bu derginin tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz, CD ya da manyetik bant haline getirilemez.

(Kaynağı belirtilmemiş görseller, makalelerin yazarlarına aittir.)

All rights are reserved. Except for the short citations, the manuscripts cannot be reproduced, converted into CDs or magnetic tape in any way without the written permission of the publisher. (All images without specific references can be accepted as authors' images)

Kapak Fotoğrafi

Sıralı Boyama Tekniğinde Çanak

Van Müzesi Arşivi

Gülşen BAŞ - Güler YILMAZ

**TÜBA-AR
TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ ARKEOLOJİ DERGİSİ**

TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) tarafından altı aylık olarak yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Derginin yayın politikası, kapsamı ve içeriği ile ilgili kararlar, Türkiye Bilimler Akademisi Konseyi tarafından belirlenen Yayın Kurulu tarafından alınır.

DERGİNİN KAPSAMI VE YAYIN İLKELERİ

TÜBA-AR dergisi ilke olarak, dönem ve coğrafi bölge sınırlaması olmadan arkeoloji ve arkeoloji ile bağlantılı tüm alanlarda yapılan yeni araştırma, yorum, değerlendirme ve yöntemleri kapsamaktadır. Dergi arkeoloji alanında yeni yapılan çalışmalara yer vermenin yanı sıra, bir bilim akademisi yayın organı olarak, arkeoloji ile bağlantılı olmak koşuluyla, sosyal bilimlerin tüm uzmanlık alanlarına açıktır; bu alanlarda gelişen yeni yorum, yaklaşım, analizlere yer veren bir forum oluşturma işlevini de yüklenmiştir.

Dergi, arkeoloji ile ilgili yeni açılımları kapsamlı olarak ele almak için belirli bir konuya odaklanmış yazıları “dosya” şeklinde kapsamına alabilir; bu amaçla çağrılı yazarların katkısının istenmesi ya da bu bağlamda gelen istekler Yayın Kurulu tarafından değerlendirir. Kazı ve yüzey araştırmaları da dahil olmak üzere, yeni yorum ve açılım getirmeyen, yalnızca malzeme tanıtımı içeren, ön rapor niteliğindeki yazılar dergi kapsamının dışındadır. Kültür tarihi açısından önemli bir yenilik getiren önemli buluntular “haber” olarak dergiye kabul edilebilir. Yazarlar dergiye makale gönderdiklerinde, söz konusu yazının daha önce, çeviri olarak bile başka bir yerde yayımlanmadığını ya da yayımlanmak üzere bir başka dergiye gönderilmemiş olduğunu kabul etmiş sayılırlar.

**TÜBA-AR
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES JOURNAL OF ARCHAEOLOGY**

TÜBA-AR is an international peer-reviewed journal published biannually by the Turkish Academy of Sciences (TÜBA). The decisions regarding editorial policy, scope and content of the journal is taken by the Editorial Board that determined by the Turkish Academy of Sciences Council.

COVERAGE AND PUBLICATION PRINCIPLES OF THE JOURNAL

Principally, the TÜBA-AR journal covers all recent studies, comments, evaluations, and methods in archaeology, and in adjacent areas related to archaeology, without limitation to any periods or geographic regions. In addition to studies carried out in the field of archaeology, as a publication organ of an academy of science, the journal is open to all professional fields of the social sciences, provided that they are related to archaeology; it has also undertaken the function to create a forum covering recent interpretations, approaches, and analyses developing in these fields.

The journal may feature writings focused on a specific subject as a “file” in order to comprehensively cover new initiatives related to archaeology; and to this end, the Editorial Board decides whether contributions of invited writers are required, or evaluates any requests received in that context. Articles that do not introduce new interpretations and initiatives, but are rather in the form of a preliminary report containing only introductions to materials, including archaeological excavations and surface researches, are out of the scope of the journal. Important findings introducing significant innovations in terms of the cultural history can be accepted as pieces of “news”. When writers send articles to the journal, they are deemed to have agreed and undertaken that the article in question has not been published in any other journal, including its translations into any languages, and that it has not been submitted to any other journal for publication, including its translations.

TÜBA-AR

Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology

Kurucu (Founder)

Prof. Dr. Ufuk ESİN

Editörler (Editors)

Prof. Dr. Necmi KARUL (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Vasıf ŞAHOĞLU (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Gül IŞIN (Akdeniz Üni.)
Doç. Dr. Harun ÖZDAŞ (Dokuz Eylül Üni.)
Doç. Dr. Şakir ÇAKMAK (Ege Üni.)

Danışma Kurulu (Editorial Advisory Board)

Prof. Dr. Mustafa ADAK (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. İrfan ALBAYRAK (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Serdar AYBEK (Manisa Celal Bayar Üni.)
Prof. Dr. Ayşe AYDIN (Muğla Sıtkı Koçman Üni.)
Prof. Dr. Okşan BAŞOĞLU (Gazi Üni.)
Prof. Dr. Daniş BAYKAN (Trakya Üni.)
Prof. Dr. Christoph BERNIS (Hamburg Üni.)
Prof. Dr. Ziya Kenan BİLİCİ (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Nicholas CAHILL (Wisconsin-Madison Üni.)
Prof. Dr. Thomas CORSTEN (Viyana Üni.)
Prof. Dr. Bahattin ÇELİK (İğdır Üni.)
Prof. Dr. İbrahim ÇEŞMELİ (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Gül GÜRTEKİN DEMİR (Ege Üni.)
Prof. Dr. Aiman DOSSYMBAYEVA (Avrasya Milli Üni.)
Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL (Mersin Üni.)
Prof. Dr. Ömür Dilek ERDAL (Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Osman ERAVŞAR (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. Yılmaz Selim ERDAL (Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Zeynep KOÇEL ERDEM (Mimar Sinan Üni.)
Prof. Dr. Burçin ERDOĞU (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. Ayla Sevim EROL (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Bozkurt ERSOY (Ege Üni.)
Prof. Dr. Yaşar ERSOY (Yaşar Üni.)
Prof. Dr. Bekir ESKİCİ (Gazi Üni.)
Prof. Dr. Massimo FRASCA (Catania Üni.)
Prof. Dr. Marco GALLI (Roma La Sapienza Üni.)
Prof. Dr. Özlem ÇEVİK GÜÇYILMAZ (Trakya Üni.)
Prof. Dr. Sevinç GÜNEL (Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Ralf von den HOFF (Freiburg Albert Ludwigs Üni.)
Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI (Atatürk Üni.)
Prof. Dr. Yusuf Kağan KADIOĞLU (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Musa KADIOĞLU (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Selma KADIOĞLU (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Metin KARTAL (Ankara Üni.)

Prof. Dr. Sedef ÇOKAY-KEPÇE (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Taner KORKUT (Akdeniz Üni.)
Doç. Dr. Erkan KONYAR (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Fikri KULAKOĞLU (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Veli KÖSE (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Sabine LADSTAETTER (Avusturya Arkeoloji Enstitüsü)
Prof. Dr. Antonio La MARCA (Calabria Üni.)
Prof. Dr. Zeynep MERCANGÖZ (Ege Üni.)
Prof. Dr. Arthur MULLER (Lille Üni.)
Prof. Dr. Zeynep ÇİZMELİ-ÖĞÜN (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Aynur ÖZFIRAT (Artuklu Üni.)
Prof. Dr. Felix PIRSON (Alman Arkeoloji Enstitüsü)
Prof. Dr. Gürcan POLAT (Ege Üni.)
Prof. Dr. Brian ROSE (Pennsylvania Üni.)
Prof. Dr. Chris ROOSEVELT (Koç Üni.)
Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. R.R.R. SMITH (Oxford Üni.)
Prof. Dr. S. Yücel ŞENYURT (Hacı Bayram Üni.)
Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Billur TEKKÖK (Başkent Üni.)
Prof. Dr. Gülsün UMURTAK (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Harun ÜRER (İzmir Katip Çelebi Üni.)
Prof. Dr. Ünsal YALÇIN (Ruhr Üni.)
Prof. Dr. Çağlar YALÇINER (Çanakkale 18 Mart Üni.)
Prof. Dr. Tayfun YILDIRIM (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Anıl YILMAZ (İzmir Katip Çelebi Üni.)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ (Atatürk Üni.)
Doç. Dr. Gülsün Çiler ALGÜL (İstanbul Üni.)
Doç. Dr. Levent ATICI (Nevada Üni.)
Doç. Dr. Atilla BATMAZ (Ege Üni.)
Doç. Dr. Çiler ÇİLİNGİROĞLU (Ege Üni.)
Doç. Dr. Zafer DERİN (Ege Üni.)
Doç. Dr. Lale DOĞER (Ege Üni.)
Doç. Dr. Yiğit Hayati ERBİL (Hacettepe Üni.)
Doç. Dr. Akın ERSOY (İzmir Katip Çelebi Üni.)
Doç. Dr. Özlem SİR GAVAZ (Hitit Üni.)
Doç. Dr. Farshid IRAVANİ GHADİM (İsfahan Sanat Üni.)
Doç. Dr. Sema Gündüz KÜSKÜ (İzmir Katip Çelebi Üni.)
Doç. Dr. Üyesi Çiğdem MANER (Koç Üni.)
Doç. Dr. Eylem ÖZDOĞAN (İstanbul Üni.)
Doç. Dr. Ferudun ÖZGÜMÜŞ (İstanbul Üni.)
Doç. Dr. Bülent ÖZTÜRK (Mimar Sinan Üni.)
Doç. Dr. Hasan PEKER (İstanbul Üni.)
Doç. Dr. Evangelia PİŞKİN (ODTÜ)
Doç. Dr. V. Macit TEKİNALP (Hacettepe Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Emel EKİM (FSMVÜ)
Dr. Öğr. Üyesi Dr. Rüstem BOZER (Ankara Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Sarp ALATEPELİ (İzmir Katip Çelebi Üni.)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Editör'ün Notu.....	8
<i>Editor's Note</i>	9
The Early Bronze Age in Caria Revisited <i>Yeniden Erken Tunç Çağı'nda Karia</i>	11
Umay OĞUZHANOĞLU	
Konya Havzası Metalik Çanak Çömleği:Erken Tunç Çağı'na Ait Özel Bir Çanak Çömlek Grubunun Tipolojik, Teknolojik ve Kronolojik Yönden İncelenmesi <i>The Konya Basin Metallic Ware: Typological, Technological and Chronological Analysis of an Early Bronze Age Ceramic Group</i>	31
Yusuf TUNA - Michele MASSA - Fatma ŞAHİN	
Wooden Remains Found at Daskyleion and Their Anatomical Examination <i>Daskyleion'da Bulunan Ahşap Kalıntılar Ve Anatomik İncelemeleri</i>	55
Özgün KASAR - Ünal AKKEMİK - Kaan İREN	
Knidos ve İonia Rönesansı <i>Knidos and the Ionian Renaissance</i>	65
Aytekin BÜYÜKÖZER	
Bithynia Kenti Klaudiopolis'ten (Bolu) Bir Heykel Başı <i>A Head of a Statue from the Bithynian City of Claudiopolis (Bolu)</i>	91
Meral ORTAÇ	
Van Müzesi'nde Bulunan İslami Dönem Sırlı Seramikleri Üzerine Bir Değerlendirme <i>An Evaluation on the Islamic Period Glazed Ceramics in the Van Museum</i>	117
Gülşen BAŞ - Güler YILMAZ	
Pleistosen Dönem Gürgürbaba Tepesi 028 Numaralı Buluntu Alanı (Gbt-028) Yontmataş Topluluğu, Erciş-Van <i>Lithic Assemblages of Locality 028 (Gbt-028) from Pleistocene Gürgürbaba Hill, Erciş - Van</i>	143
İsmail BAYKARA - Didem TURAN - N. Pınar ÖZGÜNER	

Yeni Veriler Işığında Eski Smyrna Ok Uçları Tipolojisi

The Arrowheads Typology of Old Smyrna in The Light of New Data 169

Duygu AKAR TANRIVER - Serhat FOÇA

Paphlagonia Hadrianopolisi'nde Kare Planlı Yapı'da Bulunan

Pontic Sigillata Grubu Seramikleri

Pontic Sigillatas from Square Buildings of Paphlagonia Hadrianopolis 203

Mevlüt ELİÜŞÜK - Gülçin KARAKAŞ

EDİTÖRÜN NOTU

Türkiye Bilimler Akademisi'nin yılda (Haziran-Aralık) iki kez çıkan yayın organı TÜBA-AR geçtiğimiz sayılarda olduğu gibi 30. sayısında da ülkemiz ve ülkemize yakın kültür bölgelerinin geniş aralıklı tarihsel süreçlerini kapsayan, arkeoloji, sanat tarihi, eskiçağ tarihi ve arkeometri alanlarında çok disiplinli yaklaşımlarla hazırlanmış makaleleri sizlerle buluşturmaya devam ediyor. Yeni sayımıza dahil olan makaleler Uluslararası indekslere katılabilmek hedefimize uygun titiz değerlendirmelerle, 28. sayımızda başlattığımız ilkeler doğrultusunda yayına kabul edilmiş tarihlerine göre sıralanmışlardır.

Bu sayıda Umay Oğuzhanoglu tarafından kaleme alınan ilk makalede Karya Bölgesi'nin Tunç Çağı, mevcut bulgular ışığında topluca yeniden gözden geçirilmektedir. Araştırmacı bölgede bu döneme ait mimari verilerin eksikliğine rağmen, ele geçen uzak mesafeli ticari dolaşıma dahil kimi özgün seramik ve metal objelerden yola çıkarak, Ege ve Yakınoğu coğrafyasında alışageldik yönetsel elit sınıfına benzer bir oluşumun eş zamanlı olarak, bölgede de var olması gerekliliğini savunmaktadır.

Yusuf Tuna, Michele Massa ve Fatma Şahin'den oluşan üç yazarlı ikinci makalede Konya ili Karatay ve Cumra ilçeleri yüzey araştırmaları kapsamında ele geçen yeni veriler ışığında Erken Tunç Çağ metal taklidi çömlekler bütüncül olarak ele alınmıştır. Çalışmada bahse konu çömlek grubu için tartışmalı görülen eski yaklaşımlara açıklık kazandırılmıştır. Makale, Konya havzası Tunç Çağ metal taklidi kapların karakteristiğini belirgin bir şekilde ayırıştırarak bu gruba net bir tanımlama getirmiştir.

Üçüncü makalemiz Daskyleion ekibi tarafından kaleme alınmıştır. Özgür Kasar, Ünal Akkemik ve Kaan İren'den oluşan araştırma ekibi Akrodaskyleion'daki üç odalı bir yapı ile T6 ve T7 tümülüslerinden ele geçen ahşap kalıntılarının arkeometrik analiz yöntemlerini tanıtmış; açığa çıkan sonuçları arkeolojik olarak değerlendirerek çok disiplinli bir çalışmanın önemli verilerini bizlerle paylaşmışlardır.

Aytekin Büyüközer'in Knidos'taki mimari detaylar ve tarihsel veriler üzerinden "İonia Rönesansı"nı tartıştığı dördüncü makalede Knidos'un MÖ 4. yüzyıldan itibaren Hekatomnid Hanedanlığı için jeopolitik ve kültürel bağlamda önemli bir merkez olarak öne çıktığı vurgulanmaktadır.

Beşinci makalede Meral Ortaç, antik Klaudiopolis kentinin lokalize edildiği Bolu'da 1976 yılında Karga Tepe mevkiinde bir inşaat sırasında bulunmuş ve uzun yıllardır Bolu Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen boyalı bir heykel başını okuyucu ile buluşturmuştur. Daha önce farklı görüşlerle kimliklendirilen eser ilk kez Ortaç tarafından tipolojik, stilistik ve tarihsel bir kurgu içinde bütüncül bir bakış açısıyla sunulmaktadır.

Gülşen Baş ve Güler Yılmaz'ın birlikte hazırladığı altıncı makale bizi Van Müzesi'nde bulunan İslami Dönem sırlı seramiklere götürüyor. Makale 12. yüzyıldan 20. yüzyıla Anadolu, İran ve Suriye merkezli üretimlere ait geniş bir yelpazedeki renkli ve bezemeli koleksiyonu tanıttıyor.

Yedinci sırada Van Erçiş Gürgürbaba çalışmalarında Alt Paleolitik Dönem'e ait iki binin üzerindeki obsidyen yontma taş alet üzerinde yapılan araştırmanın sonuçları bilim dünyasına sunulmuştur. İsmail Baykara, Didem Turan ve Pınar Özgüner Gülhan'ın karşılaştırmalı analiz sonuçları, araştırma coğrafyasındaki Geç, Acheulean topluluklarının Levant ve Kafkas coğrafyası bireylerinden davranışsal farklılıklar gösterebileceğini ortaya koymuştur.

Duygu Sevil Akar Tanrıver ve Serhat Foça'nın makalesinde Bayraklı Höyüğü'nde bulunan MÖ 7. ve MÖ 4. yüzyıl aralığına ait bronz ve demir 133 ok ucu tanıtılmıştır. Kazı buluntusu malzemenin önemli bir kısmının Alyattes saldırısının gerçekleştirildiği Kuşatma Tepesi ve kentin tek girişi olan Doğu Kapısı çevresinden ele geçmiş olması kentin savaş tarihinin birinci dereceden tanıklarla yeniden ele alınmasını sağlamıştır.

Mevlüt Eliüşük ve Gülçin Karakaş'ın birlikte ürettiği çalışma, Pontos Euxeinos havzasında Roma İmparatorluğu'nun ilk üç yüz yılı boyunca yaygın bir seramik grubu olan Pontic sigillatalarının Hadrianapolis "Kare Planlı Yapı" kazılarında ele geçen örneklerini konu almıştır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda Paphlagonia bölgesinde bazı "Pontic Sigillata" formlarının yerel olarak üretilmiş olabileceği önermesi yapılmıştır.

Dergimize yazılarıyla katkı sağlayan araştırmacılara teşekkürlerimizi sunar TÜBA-AR'ın yeni sayılarına makalelerinizi bekleriz. Bu süreçte desteklerinden ötürü TÜBA Başkanı Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER'e, Editör, Yayın ve Danışma kuruluna, makalelere verdikleri çok değerli katkılardan ötürü hakemlerimize, derginin hazırlanmasında büyük emekleri olan Fatih Akın Özdemir ve Cansu Toprak'a teşekkürlerimizi sunarız.

Prof. Dr. Gül Işın
Editör

EDITOR'S NOTE

TÜBA-AR, the publication organ of the Turkish Academy of Sciences, published twice a year (June-December), in its 30th issue, covers the wide range of historical processes of our country and cultural regions close to our country, in the fields of archaeology, art history, ancient history and archaeometry, continues to bring you articles prepared with multidisciplinary approaches. The articles included in our new issue have been listed according to the date of their acceptance for publication, in line with the principles we started in our 28th issue, with rigorous evaluations in line with our goal of being able to participate in international indexes.

In the first article written by Umay Oğuzhanoglu in this issue, the Bronze Age of the Caria Region is reviewed collectively in the light of the available archaeological material. Despite the lack of architectural data of this period in the region, the researcher argues that a formation similar to the usual administrative elite in the Aegean and Near East geography should exist simultaneously in the region, based on the original ceramic and metal objects belonging to long-distance commercial circulation found in the research geography.

In the second article with three authors, Yusuf Tuna, Michele Massa and Fatma Şahin, Early Bronze Age metallic pottery is discussed holistically in the light of new data obtained within the scope of the surveys in Konya province Karatay and Cumra districts. The study clarifies the controversial approaches for the pottery group in question in previous studies. Researchers clearly distinguish the characteristics of the Bronze Age metallic vessels of the Konya basin, giving a clear definition to this group.

Our third article was written by the Daskyleion team. The research team, consisting of Özgür Kasar, Ünal Akkemik and Kaan İren, introduced the archaeometric analysis methods of wooden remains recovered from the three-roomed structure in Akrodaskyleion and two different tumuli. They evaluated the results archaeologically and shared the important data of a multidisciplinary study with us.

In the fourth article, in which Aytekin Büyüközer discusses the “Ionian Renaissance” through architectural details and historical data in Knidos, he emphasizes that Knidos has come to the fore as an important geopolitical and cultural centre for the Hekatomnid Dynasty since the 4th century BC.

In the fifth article, Meral Ortaç presents the head of a painted statue that was found during a construction in Karga Tepe area in 1976 in Bolu, where the ancient city of Claudiopolis is localized, and has been exhibited in the Bolu Archaeology Museum for many years. The work, which was previously identified with different views, is presented for the first time by Ortaç with a holistic perspective within a typological, stylistic, and historical narrative.

The sixth article, prepared jointly by Gülsen Baş and Güler Yılmaz, takes us to the Islamic Period glazed ceramics in the Van Museum. The article introduces a wide range of colourful and decorated collections of productions based in Anatolia, Iran, and Syria from the 12th to the 20th centuries.

In the seventh place, the results of the research carried out on over two thousand obsidian chipped stone tools from the Lower Palaeolithic Period in the works of Van Erçiş Gürgürebaba were presented to the scientific world. The comparative analysis results of İsmail Baykara, Didem Turan and Pınar Özgüner Gülhan revealed that Late Acheulean communities in the research geography may show behavioral differences from individuals from the Levant and Caucasus.

Bronze and iron 133 arrowheads from the 7th and 4th centuries BC found in Bayraklı Tumulus were introduced in the article by Duygu Sevil Akar Tanrıver and Serhat Foça. The fact that a significant part of the material excavated around the Siege Hill, where the Alyattes attack was carried out, and the East Gate, which is the only entrance to the city, was captured, enabled the city's war history to be reconsidered with first-degree witnesses.

In the ninth article, the samples of Pontic sigillata, which was a common ceramic group in the Pontus Euxinus basin during the first three centuries of the Roman Empire, obtained from the Hadrianapolis “Square Planed Building” excavations were studied by Mevlüt Eliüşük and Gülçin Karakaş. As a result of the evaluations, it was suggested that some “Pontic Sigillata” forms may have been produced locally in the Paphlagonia region.

We would like to thank the researchers who contributed to our journal with their articles and look forward to your articles for the new issues of TÜBA-AR. We would like to thank TUBA President Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER for their support during this process, the editorial, publication and advisory board, the referees for their contributions to the articles, Fatih Akın Özdemir and Cansu Toprak for their great efforts in the preparation of the journal.

Prof. Dr. Gül Işın
Editor

THE EARLY BRONZE AGE IN CARIA REVISITED

YENİDEN ERKEN TUNÇ ÇAĞI'NDA KARIA

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 26 Eylül 2021	Received: September 26, 2021
Hakem Değerlendirmesi: 07 Ekim 2021	Peer Review: October 07, 2021
Kabul: 19 Nisan 2022	Accepted: April 19, 2022

DOI : 10.22520/tubaar2022.30.001

Umay OĞUZHANOĞLU*

ABSTRACT

Caria, located in the southwest of Anatolia, is a partly neglected region in terms of prehistoric studies. However, it is possible to make some general evaluations about the Early Bronze Age by compiling the current archaeological data. This article aims to understand the change in the Carian Early Bronze Age and the interactions with the surrounding regions. In the Early Bronze Age cemeteries in the region, specifically produced pithoi as burial vessels were used, multiple burials were made, there are grave markers marking the location of the graves, and some drinking rituals were performed at the graveside. In ceramics, new features appear in the Early Bronze Age II. The appearance of the Carian one-handed tankards and the first two-handed cups at the end of EBA II indicates that a new drinking culture, which began to spread throughout Anatolia, reached here and was adapted locally. The relations of Carian communities with the surrounding cultures in the Chalcolithic period gradually intensified in the Early Bronze Age. Caria took its place in a wide network of relations established between the Aegean, Anatolia and the Near East in the Early Bronze Age. Caria lacks traditional elements (citadel, central building, executive tombs, treasures, etc.) that prove the existence of elites in Western Anatolia. However, its location, especially at the intersection of important land and sea routes, has enabled communities here to engage in long-distance networks and adapt some practices popular among the elite. It should be considered that the elites who knew how to establish long-distance relations in the region, providing both product and possibly technology transfer, existed at least from the beginning of the Early Bronze Age.

Keywords: Caria, Early Bronze Age, Grave Markers, Drinking Rituals, Anatolian Trade Network.

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kınıklı Kampüsü, DENİZLİ.
e-mail: uoguzhan[at]pau.edu.tr ORCID: 0000-0002-2787-087X

ÖZET

Anadolu'nun güneybatısında yer alan Karia, prehistorik dönem araştırmaları açısından kısmen ihmal edilmiş bir bölgedir. Bununla birlikte, az sayıdaki arkeolojik verinin derlenmesi ile Erken Tunç Çağı hakkında bazı genel değerlendirmeler yapmak mümkündür. Bu makale, tüm bu verileri genel olarak değerlendirip, Erken Tunç Çağı'ndaki değişimini ve Karia'nın çevresindeki bölgelerle etkileşimlerini anlamayı hedeflemektedir. Bölgedeki Erken Tunç Çağı mezarlıklarında, çoğunlukla özellikle mezar kabı olarak üretilmiş pithosların kullanıldığı, çoklu gömmelerin yapıldığı, mezarların yerini işaretleyen mezar belirteçlerinin var olduğu ve mezar başında bazı iki ritüellerinin yapıldığı görölmektedir. Seramikte, Erken Tunç Çağı II'de yeni özellikler ortaya çıkar. ET II sonunda Karia tipi tek kulplu tankardlar ile ilk çift kulplu kadehlerin de repertuvara eklenmesi, Anadolu genelinde yaygınlaşmaya başlayan yeni bir iki kùltürünün buraya da ulaşmış ve yerel olarak uyarlanmış olduğu gösterir. Karia topluluklarının çevre kùltürlerle Kalkolitik Çağ'da var olan ilişkileri Erken Tunç Çağı'nda giderek yoğunlaşır. Bunun sebebi, Ege, Anadolu ve Yakındoğu arasında Erken Tunç Çağı'nda kurulan geniş bir ilişkiler ağının içerisinde Karia'nın da yerini almasıdır. Karia, Batı Anadolu'da elitlerin varlığının kanıtı olan tipik unsurlardan (sitadel, merkezi bina, yönetici mezarları, defineler vb.) yoksundur. Bununla birlikte, özellikle önemli kara ve deniz yollarının keşişiminde yer alması, buradaki toplulukların uzak mesafeli ağlara dahil olması ve elitler arasında sevilen bazı uygulamaları adapte etmesini sağlamıştır. Bölgede uzak mesafe ilişkiler kurmayı bilen hem ürün hem de olasılıkla teknoloji transferini sağlayan elitlerin, en azından Erken Tunç Çağı başından itibaren var olduğu düşünölmelidir.

Anahtar Kelimeler: Karia, Erken Tunç Çağı, Mezar Belirteçleri, İki Törenleri, Anadolu Ticaret Ağı.

INTRODUCTION

“The Early Bronze Age in Caria” by Vermeule¹ was the first article to deal directly with this subject almost 40 years ago. The article made preliminary observations on the overseas relations of coastal Caria based on Early Bronze Age (EBA) data obtained from the drilling of water wells near Ortakent/Muskebi in Bodrum. Although the first observations on Carian prehistory date back to the second half of the 19th century,² the data obtained through scientific research have remained almost insignificant for many years.

Excavations in the monumental cities of Caria, particularly from the Hellenistic and Roman periods, constitute the main pillar of regional 19th and 20th-century archaeology. An EBA cemetery discovered during the excavations at Iasos was the first context studied by systematic excavations.³ The archaeological remains found were the first definitive evidence of the region’s EBA overseas relations. Unlike those on the coast, the settlement layers in Aphrodisias, near the north/northeast border of Caria, offered archaeological material compatible with the interior of western Anatolia.⁴

Another important event in the 20th century was the discovery of prehistoric sites within the region’s coal mining areas and the rescue excavations conducted in these areas. Almost all traces of the EBA, particularly in the Yatağan and Milas plains, have been identified through salvage excavations.⁵ In the 21st century, Caria EBA research has gained notable momentum, although it still lags behind research on other regions of Western Anatolia.

This study aims to define the EBA dynamics in Caria. To this end, scattered excavation results were compiled, completed by the author’s observations, who proposed an original ceramic seriation and relative chronology to ensure the soundness of the evaluations. The author thus attempted to place the known material of the region into a correct chronology. Based on this chronological framework, the author analysed how the region adapted to the ever-changing “Mediterranean EBA”, an era rich in interregional relations and unique in its characteristics.

¹ Vermeule 1964.

² Bent 1888: 82.

³ Pecorella 1984.

⁴ Kadish 1969, 1971; Joukowsky 1986.

⁵ Keskin/Yıldız 2016: 198-200.

THEORETICAL FRAMEWORK

As indicated in the introduction, while EBA research in the Caria region is limited, various comprehensive studies have been published throughout Anatolia on EBA.⁶ These studies have mainly been shaped by the influence of research seeking to comprehend the interactions between the Near East and the Aegean. The EBA, dated around the 3rd millennium BC, is a period in which relations between Southern Mesopotamia, Iran and Afghanistan on the one hand, and the distant regions extending into the Balkans and Europe on the other, experienced a rapid rise, as evidenced by archaeological remains.⁷

To understand this large-scale framework, the most famous representative of the Annales school, Braudel,⁸ considered the Mediterranean as holistic geography, challenging the archaeological view limited by state or national boundaries. His emphasis on a historical *longue durée* introduced a perspective against historiography that focused on major, exceptional historical events. Broodbank,⁹ who systematically evaluated the interactions between seemingly remote regions of the Mediterranean over millennia, is one of the best reflections of Braudel’s perspective on Bronze Age archaeology. Broodbank’s study also underlined the significance of land and sea route organisation in shaping this process.

Wallerstein¹⁰ emphasised the importance of Braudel’s approach in developing the World-Systems perspective and the significance of his depiction of the Mediterranean as a “world-economy”. The most critical adaptation of World-systems approaches concerning Bronze Age archaeology belongs to Sherratt.¹¹ Sherratt noted that after the change in the Holocene period, people concentrated in specific cores could establish networks to transmit and imitate complex messages, and copper became a desirable commodity for these groups. In the emerging “urban centres”, it becomes clear that particular objects requiring specialised craftsmanship assume not only material but also an ideological significance. New forms of consumption (exclusive textiles, metals, alcoholic beverage consumption, etc.) arose among a minority living there, particularly concerning rituals. The transfer of ideas was as important as the transfer of goods/products between cities. The birth of elites was not a local phenomenon but a common product of a vast area affected by this process. Mass production and advanced

⁶ Şahoğlu 2005, Efe 2007.

⁷ Türkteki 2013; Broodbank 2016: 258, Fig. 7.1; Rahmstorf 2017; Massa/Palmisano 2018.

⁸ Braudel 1972; 2007: 73-203.

⁹ Broodbank 2016.

¹⁰ Wallerstein 2006: 15-17.

¹¹ Sherratt 2000.

craftsmanship played an essential role in the formation of this new core. This entire process was the pioneering stage of the World-System defined by Wallerstein.¹² This framework fits well with the Chalcolithic and EBA processes of the Near East. However, the idea of “chiefdom” was transferred and adapted in Europe without importing all the “Near Eastern institutions”. Some highly crafted objects that were once personal items became commodities and later prestige objects. The new idea of chieftaincy in Europe, along with its symbolic package and myths, was gradually transformed by society through the advent of being able to travel and see over long distances and the rituals that supported these changes.¹³

Researchers took critical steps to determine the nature of prestige objects and the direction of technology transfer in the Anatolian and Aegean Early Bronze Ages under the impact of similar approaches.¹⁴ Urbanization was at the core of this economic model. However, there have been serious discussions about recognizing the settlements of West Anatolian EBA communities as “urban centres”, regardless of their undeniable involvement in all of these networks and interactions.¹⁵ Frangipane,¹⁶ who provided a constructive approach to the problem, emphasised that the “East” and “West” of Anatolia developed different responses to this process. She stated that the models of the Middle Eastern city, state, economy and bureaucracy were not adopted by communities in Central and Western Anatolian, while Western elites developed a management model based on the consumption of “prestige goods”. Such networks, in which the Western Anatolian communities were active, had been existent since the Chalcolithic period (Final Neolithic for the Aegean).¹⁷ Hence, the formation of elites at Western Anatolia and their involvement in remote networks must have begun before the EBA. Anatolia was a part of a wide communication network in the EBA and this network was effective in the transfer of raw materials, technology and ideas.¹⁸ It appears that the Near Eastern urban model and its institutions were never fully adopted in West Anatolia during the EBA. The strongest aspect of the West Anatolian elites - whose existence were obvious in citadels like such as, Troy, Liman Tepe and Küllüoba – must have been their ability to maintain and establish long-distance relationships.

In Southwest Anatolia, which is devoid of large plains, the natural communication routes that enabled access to this network were of particular importance. Sites were clustered either in small coastal plains (e.g. Iasos, Damlıboğaz, Cnidus) with access to the maritime roads or inland river valleys (e.g. Aphrodisias, Çine-Tepecik, Stratonikeia) with access to the land roads. Yatağan Plain, however, was in an important location at the intersection of the influence area of marine and land roads. To access Southwest Anatolia from Central Anatolia, the most convenient natural route passed by Menderes Valley and then followed Çine (Marsyas) valley. This route, described as the “Carian highway” by Hawkins,¹⁹ was used in the southwestern expeditions of the Hittite kings and was important for the establishment of Hellenistic cities²⁰ and the Roman roads.²¹ It was also later preferred by Suleiman the Magnificent in his Rhodes expedition.²²

CARIAN EBA SITES

Western Anatolia consists of river valleys extending east-west with mountainous and vast plains in between. These valleys and plains through which the rivers flow formed suitable settlement areas for the time when the normal climatic conditions prevailed in Western Anatolia. However, Caria, located in the southernmost part of Western Anatolia, has a different structure. Unlike the major rivers in the rest of the Aegean, the Menteşe Mountains extend parallel to the sea in a region irrigated by smaller rivers and constitute an obstacle to the relationship between the coast and the interior areas. Otherwise stated, the geographical conditions in the south of the Büyük Menderes (Meander) River are completely different to those in the northern parts of Western Anatolia. This limited the number of lowland areas suitable for settlement and made those that were suitable more challenging to discover. The settlements currently known were located in the plains near the coast or along the forks of Menderes River, which flows north-south. These river forks provide natural access to the main route, the Menderes Valley, and access to fertile wetlands (Fig. 1).

Aphrodisias is a site on the north-eastern border of Caria, located on the banks of the Dandalas (Marsynus) Stream, one of the southern forks of the river Menderes. Excavations on the Acropolis and Pekmez Hills have revealed the presence of EBA layers. In the settlement on the summit of the Acropolis, findings that could belong to a substantial settlement in the field of textiles and

¹² Sherratt 2000: 116-128, Fig. 5.1.

¹³ Kristiansen/Larsson 2005: 251.

¹⁴ Şahoğlu 2005; Efe 2007; Rahmstorf 2017; Massa/Palmisano 2018.

¹⁵ Çevik 2005.

¹⁶ Frangipane 2010: 83-84.

¹⁷ Kouka 2008: 272-273.

¹⁸ Şahoğlu 2005; Efe 2007; Rahmstorf 2017; Massa/Palmisano 2018; Oğuzhanoglu 2019b.

¹⁹ Hawkins 1989: 25-27.

²⁰ Debord 1994: 120.

²¹ Calder/Bean 1958.

²² Söğüt 2019.

Fig. 1: Early Bronze Age Sites in Southwest Anatolia (by the author) / Güneybatı Anadolu'daki Erken Tunç Çağı siteleri (harita yazara aittir)

agricultural production have been unearthed.²³ The EBA III cemetery of Karahisar is located in the main valley, in the south of Aphrodisias.²⁴ The material culture here is very similar to that of the Menderes Valley rather than that of the Yatağan plain or coastal Caria.²⁵

The Yatağan plain and Çine (Marsyas) valley, which rise here and are connected with the Menderes River, formed an important settlement area similar to that of the west of the Dandalas (Marsynus) valley. Tepecik Mound is located on the bank of the Çine stream and is the most important prehistoric research site in the region. It shows the effectiveness of the overseas relations of Inner Caria as of the Chalcolithic Age.²⁶ One of the signs of these relations is the presence of obsidian from the island of Giali in Çine-Tepecik and Iasos.²⁷ Unfortunately, few EBA layers have been excavated.²⁸ A small group of architectural remains and some graves date back to EBA I. The potential for a big EBA settlement to be discovered is also relatively high, particularly considering its central location in Middle and Late Bronze Ages. EBA II-III pithos burials have also been found in Çakırbeyli Küçüktepe Mound²⁹ a little to the north of the Çine Tepecik mound.

The most important EBA remains in the Yatağan Plain are the EBA I Çapalıbağ cemetery³⁰ and the EBA II-III Kumyer Cemetery,³¹ which have been explored through salvage excavations. Aside from these areas, salvage excavations were conducted in the Yarbaşı, Küpasar and Erikli cemeteries.³² The Damlıboğaz cemetery,³³ located south of the Yatağan plain east of Iasos, and the settlement and cemetery areas³⁴ found at the Belentepe and Hüsamlar locations near Ören (Keramos) have also been investigated during short-term salvage excavations and indicate the EBA II-III process.

Iasos is the only excavated coastal site with EBA remains in Caria. The cemetery was excavated between 1961 and 1967 and some surface finds from the acropolis were dated back to the EBA.³⁵ The acropolis remains have been interpreted as the settlement area belonging to the cemeteries in this section.³⁶ Moreover, three tombs discovered in the region where the Stoa of Artemis Astias is located and which is thought to be an island suggested another cemetery area, which is consistent with other examples.³⁷ At Knidos, a coastal settlement within the borders of Datça, there is no scientific evidence for the

²³ Kadish 1969; 1971; Joukowsky 1986.

²⁴ Yaylalı/Akdeniz 2002.

²⁵ Oğuzhanoğlu 2015: 329.

²⁶ Günel 2014b.

²⁷ Carter et al. 2016.

²⁸ Günel 2014a: 115, Fig. 7; 2014b; 2021: 121-122.

²⁹ Yaylalı et al. 2018: 117-118, Fig. 6-7; Tütüncüler-Bircan 2019

³⁰ Oğuzhanoğlu/Pazarcı 2020.

³¹ Tırpan/Gider 2011: 385-387; Akarsu 2013: 38-100.

³² Boysal 1979: 389-390; Tırpan 1997: 89-90; Oğuzhanoğlu 2019a: 5-8.

³³ Gülseven 2002.

³⁴ Özbey 2015; Savran/Ertürk 2016.

³⁵ Momigliano 2012: 8.

³⁶ Pecorella 1984: 11, 100.

³⁷ Momigliano 2012: 9-10.

Cycladic-type tombs mentioned by Bent³⁸ and the marble idols said to have been recovered from them.³⁹ A marble idol found by Love during some work in Kap Krio in the 1970s as part of systematic research on the site was accepted as evidence for such finds.⁴⁰ It is claimed that the site was closely associated with the Dodecanese in the later stages of the Bronze Age and the Iron Age.⁴¹

Little is known about the architecture of the region as the majority of EBA sites described above are cemetery areas. Although architectural strata have been found in Hüsamlar and Belentepe, which have been explored in recent years during rescue excavations, detailed reports have not yet been published. In these two settlements, 3 km apart, the existence of two-layered slope settlements is mentioned.⁴² Compared to mounds, such settlements that are not located on the mound and extend horizontally are more challenging to discover and recognize on surveys. This could be why residential areas are overlooked. The area is very poor in terms of mounds/*höyüks*. In Belentepe, in addition to some residential areas, there is a two-phase building with a courtyard paved with limestone.⁴³ Although the description of the building suggests that it may have had a special function, it is impossible to say with certainty without a detailed publication. At Hüsamlar, the two-layered settlement dated back to the EBA II-III⁴⁴.

The Dodecanese is one of the regions that will undoubtedly provide the essential information for understanding the dynamics of Carian archaeology. Urbanisation began in Asomatos and Kos Seraglio in Rhodes and the remains of settlements surrounded by walls in the EBA II are known.⁴⁵ Marketou⁴⁶ stated that Rhodos, Kos and Kalymnos became important powers in maritime trade and production, particularly during EBA IIIB. In addition to these, the majority of the tombs unearthed during the excavations in Asklopis and Messaria in Kos consist of pithoi.⁴⁷ These tombs, which were dated back to EBA II, were interpreted as following the Anatolian tradition concerning burial customs.⁴⁸

CARIAN EBA BURIAL HABITS

Iasos, Damlıboğaz, Kumyer, Yarbaşı, Küpasar, Erikli, Belentepe, Hüsamlar, Çapalıbağ, Çakırbeyli-Küçüktepe and Çine-Tepecik are cemeteries of the Carian EBA, albeit partially published (Fig. 1). The majority of the graves in the cemeteries of Çapalıbağ, Çine-Tepecik and Iasos date back to EBA I.⁴⁹ In pot and pithos graves in Çapalıbağ and Çine Tepecik, large deep bowls were sometimes used as grave covers. This type of deep bowl was a domestic shape which was abundant in Southwest Anatolian Chalcolithic and EBA contexts so its use in EBA cemeteries must be secondary. Pithoi with many vertical handles on both sides and multiple burials in a single pithos are observed in Çapalıbağ from EBA IA. The cemetery of Iasos consists exclusively of cist graves and, with this feature, is usually compared with the cemeteries of the Cyclades.⁵⁰ These comparisons between Iasos and Cyclades Islands are based not only on the tomb types but also on the Cycladic stone vessels and ceramics found in the tombs that are unknown elsewhere in Anatolia.⁵¹ Although the dating of the cist graves at Erikli, which lies within the boundaries of Stratonikeia, is not certain, they are similar to Iasos graves (Fig. 2)⁵².

EBA II burials are known from Iasos (graves no. 12 and 95),⁵³ Kumyer⁵⁴ and Çakırbeyli-Küçüktepe.⁵⁵ Although there is no information regarding the types of graves in Damlıboğaz, the pottery from the graves can be dated back to this period.⁵⁶ The Kumyer Cemetery is the best source of information about burial types and customs. Here, the most typical application is a burial in large-sized, pointed-based and multi-handled pithos (Fig. 3). Multiple burials are common. The practice of marking the graves with piles of stones or circular walls/enclosures, possibly as a grave marker, was popular in the tombs.⁵⁷ Although no detailed information on their dating has been published, the same type of grave markers is found in the tombs of Hüsamlar and Belentepe, some of which date back to EBA II.⁵⁸ EBA III constitutes the least known phase for the region. Remains of this phase are known from Belentepe, Hüsamlar⁵⁹ and Küpasar.⁶⁰

³⁸ Bent 1888: 82.

³⁹ Love 1970: 152; Doksanaltı 2020: 392.

⁴⁰ Love 1970: 152.

⁴¹ Doksanaltı 2020: 392.

⁴² Savran 2017: 104, 110.

⁴³ Savran 2017: 104, Fig. 2.

⁴⁴ Savran/Kaçar 2019: 151-152.

⁴⁵ Marketou 2009: 51.

⁴⁶ Marketou 2009: 51.

⁴⁷ Hope-Simpson/Lazenby 1970, 57, Fig. 5, Pl. 19c; Morricone 1950, 324, Fig. 102.

⁴⁸ Christopoulou 2008, 1312; Vitale 2013.

⁴⁹ Oğuzhanoğlu/Pazarıcı 2020; Günel 2014a: 115, Fig. 7; Pecorella 1984.

⁵⁰ Levi 1963: 565; Dumas 1977: 68-69, Pecorella 1984: 102.

⁵¹ Pecorella 1984: 99-104.

⁵² Oğuzhanoğlu 2019a: 5-8.

⁵³ Pecorella 1984: 103.

⁵⁴ Tırpan/Gider 2011: 385-387; Akarsu 2013: 38-100.

⁵⁵ Yaylalı et al. 2018: 117-118, Fig. 6-7; Tütüncüler-Bircan 2019.

⁵⁶ Gülseven 2002.

⁵⁷ Akarsu 2013: 255-259, Table 1.

⁵⁸ Savran 2017: 105-106, Fig. 4; Savran/Kaçar 2019: 156-157, Fig. 5-6.

⁵⁹ Savran 2017: 105-106; Savran/Kaçar 2019: 156-157.

⁶⁰ Yaylalı 2008.

Fig. 2: A cist grave from Stratonikeia-Erikli (Photo: Stratonikeia and Lagina Excavation Archive) / *Stratonikeia-Erikli'den bir plaka tekne mezar* (Foto: Stratonikeia ve Lagina Kazı Arşivi)

Küpasar is a pithos cemetery known only from surface finds. At Hüsamlar and Belentepe, small cist graves were excavated in addition to pithos with multiple burials.⁶¹ This is the most important evidence suggesting that this tradition continued in EBA II and later in Caria.

Fig. 4: A kiln from Kumyer cemetery (Photo: Umay Oğuzhanoglu) / *Kumyer mezarlığından bir fırın* (Foto: Umay Oğuzhanoglu)

From examinations of these cemeteries, some burial customs can be listed:

1. Extramural cemeteries: The extramural cemetery is characteristic of the West Anatolian EBA.⁶² Çapalıbağ cemetery shows that the tradition of the extramural cemetery was adopted in Caria from at least 3100 BC⁶³ (Table 5).

⁶¹ Savran/Kaçar 2019: 156-157.

⁶² Stech-Wheeler 1974: 416, Perello 2013: 34.

⁶³ Oğuzhanoglu/Pazarcı 2019: 212.

Fig. 3: Pithos graves from Kumyer (Photo: U. Oğuzhanoglu) / *Kumyer'den pithos mezarlar* (Foto: U. Oğuzhanoglu)

2. The dominance of pithos graves: Similarly to other West Anatolian cemeteries, in Carian cemeteries, the dominant type of burial is pithoi, except for Iasos, where all of the graves are cists. This tradition was not limited to the Anatolian coasts since the majority of tombs are pithoi in both Messaria and Asklupis cemeteries in Kos.⁶⁴ Not only the grave type but also the burial habits in EBA Kos are considered as related to Anatolian tradition.
3. Pithoi produced specifically for the cemetery: Certain domestic vessels were reutilised as burial vessels in the Çapalıbağ cemetery. Additionally, a group of pithoi in the same cemetery was crafted specifically to be burial vessels. The use of pithoi with a pointed base and multiple vertical handles on both sides, particularly handles near the pointed bottom, is observed even more intensively in EBA II. This type of pithos is more suitable for carrying and holding sideways than for domestic use as pithos with a pointed base and handles close to the base is not suitable to be vertically attached to the house/store floor and must have been preferred in cemeteries.⁶⁵ Kumyer pithoi have up to ten handles.⁶⁶ Seven kilns with a diameter of up to 3.25 m on the periphery of the Kumyer cemetery must have been used to produce pithos for the cemetery, considering their size and location (Fig. 4).⁶⁷
4. Cist Graves and Cycladica: Cist graves are known at Iasos, Cnidus, Hüsamlar and Belentepe in the Carian

⁶⁴ Christopoulou 2008: 1311; Vitale 2013: 48.

⁶⁵ Oğuzhanoglu 2014: 74-75.

⁶⁶ Akarsu 2013: Table 2.

⁶⁷ Tırpan/Gider 2011: 386-387.

while examples from Stratonikeia-Erikli are in inner Caria. This type of tomb, whose parallels are also found in Bakla Tepe, close to the coast in Western Anatolia, are generally concentrated in the coastal area.⁶⁸ There is only one cist grave in the Harmanören pithos cemetery in the inner parts of Southwest Anatolia.⁶⁹ The existence of cist-graves in West Anatolia is taken as evidence of the presence of people of Cycladic origin in Western Anatolia, rather than a local adaptation of a burial tradition.⁷⁰ The presence of cist graves in Stratonikeia-Erikli must be related to its location on the “Carian highway”, which is known to have been very active after the Chalcolithic Age. Dumas associates Iasos cist graves with the Cycladic types.⁷¹ It has also been suggested that the oval-shaped ones may be Anatolia variants⁷² as oval-shaped specimens have been found in Stratonikeia-Erikli and Kos-Asklupis.

Fig. 5: Sauceboat Fragment from Laodikeia-Kandilkırı cemetery (Laodikeia Excavation Archive) / *Laodikeia-Kandilkırı mezarlığından bir sos kabı* (Foto: Laodikeia Kazı Arşivi)

Aside from Cycladic obsidian in Southwest Anatolia, Iasos graves have yielded some Cycladica: marble and ceramic vases with Early Cycladic I (Grotta-Pelos) affinities.⁷³ A single - likely cycladizing - frying pan was unearthed in Tavas-Karahisar cemetery alongside EBA IIIA material⁷⁴ and one sauceboat was found in the Laodikeia-Kandilkırı EBA II cemetery⁷⁵ (Fig. 5). Other Cycladica in Southwest Anatolia have come from settlement layers rather than graves. The most definite group is from the İzmir region (Liman Tepe and Bakla Tepe) and consists of frying-pans and sauceboats.⁷⁶

⁶⁸ Perello 2013: Fig. 2.

⁶⁹ Özsaıt 2003: 89.

⁷⁰ Massa/Şahoğlu 2011: 169.

⁷¹ Dumas 1977: 37-46.

⁷² Stech-Wheeler 1974: 419.

⁷³ Renfrew 2011: 163-166, figs. 10.4, 10.5; Gerber 2012.

⁷⁴ Yaylalı/Akdeniz 2002: 20, Fig. 50.

⁷⁵ Oğuzhanoğlu 2015: 81, fFig. 57.

⁷⁶ Şahoğlu/Sotirakopoulou 2011: 369-371.

5. Grave markers and multiple burials: Although this practice was not evident in the EBA I Çapalıbağ and Iasos cemeteries, grave markers were frequently encountered, especially in the EBA II tombs at Kumyer, Hüsamlar and Belentepe. Sometimes they take the form of a cluster or a row of stones near the mouth of the pithos and other times the form of a frame immediately surrounding the outline of the pithos. Grave markers must be related to multiple burials.⁷⁷ They may have been used to locate burials, particularly for secondary or tertiary burials. Multiple burials are also found on Kos, where a pile of stones in a tomb at Messaria and a semi-circular row of stone in another at Asklupis are considered grave markers.⁷⁸ Common grave markers in Carian cemeteries are also known from neighbouring regions. The best known of these is in the Elmalı-Karataş cemetery in Lycia where the stone circles were formed on top of the pithoi after burial.⁷⁹ A similar circle has been observed in Bademağacı.⁸⁰ The pile of stones agglomerated on the graves in the Harmanören cemetery have also been interpreted in this way.⁸¹ Small stone walls near Bakla Tepe pithoi are also grave markers.⁸² Vertically placed pithos near a cist grave in the Bakla Tepe cemetery may be a grave marker⁸³ or the remains of a ceremony, according to the drinking and pouring vessel inside.⁸⁴ Grave markers must have been used when a certain order prevailed in the cemeteries and particularly when there was no superposition;⁸⁵ some grave markers that have not survived may have been made of wood. Multiple burials are considered “family vaults”.⁸⁶ However, no genetic studies have been conducted in the region to prove the lineage ties of the individuals in the same tomb.

6. Burial gifts and ceremonies: Pottery is the most intensive group of grave gifts. The vessels in the tomb consist of various shapes including bowls, jugs, jars, amphorae and tankards. In the Kumyer cemetery, there were also burial gifts left outside the cover after the grave has been closed.⁸⁷ These are generally amphorae and jugs. A similar practice has been observed in the Harmanören cemetery: a

⁷⁷ Mellink 1968: 107; Perello 2013: 32-39.

⁷⁸ Christopoulou 2008, 1311; Vitale 2013: 52.

⁷⁹ Mellink 1969: 319-320, Ill. 1-3.

⁸⁰ Duru/Umurtak 2006: 439-440.

⁸¹ Mellink 1968: 107.

⁸² Erkanal/Özkan 1999: 113.

⁸³ Erkanal/Özkan 1999: 29; Şahoğlu 2016: 172.

⁸⁴ Massa/Şahoğlu 2011: 166.

⁸⁵ Perello 2013: 38-39.

⁸⁶ Stech-Wheeler 1974: 418-419.

⁸⁷ Akarsu 2013: Fig. 5, 15, 27; Kara 2013: Lev. 14, 28, 30, 216, 226.

Table 1. Carian EBA Wares

	DARK BURNISHED WARE	RED-SLIPPED WARE	RED AND BLACK SLIPPED WARE	RED MOTTLED WARE
Late Chal.	■	?		
EBA IA	■	-		
EBA IB	■	■		
EBA IIA	-	-	-	
EBA IIB	-	■	■	■

jug and small vessel were placed within the pile of stones covering the cist grave.⁸⁸ These vessels associated with liquid transport and/or pouring might be the remains of a ceremony associated with the consumption/libation of liquids that took place after the tomb was closed or perhaps during a visit to the grave. Some ceremonies including liquid consumption related to the pits in extramural cemeteries are known from Laodikeia-Kandilkırı and Elmalı-Karataş.⁸⁹ The deposition of drinking vessels in the periphery of Bakla Tepe has also been interpreted as the remains of a feast related to mortuary practices.⁹⁰

CARIAN EARLY BRONZE AGE POTTERY

The identification of the characteristic features of the pottery of Carian EBA I is based on Çapalıbağ; cemeteries of Kuyruklar and Damlıboğaz define EBA II features. To date, no ceramic group has been published in Muğla that can be dated back to EBA III. So far, however, this period is known only from Aphrodisias Acropolis finds in the interior of Caria and salvage excavations at Karahisar near Aphrodisias.⁹¹ Although these inland settlements have greater similarities to the Menderes Valley cultures, they were used in this study to complete the EBA III in the Carian ceramic seriation.

According to the Çapalıbağ data, the Late Chalcolithic wares clearly continued during the EBA I (Table 1). The Deep Bowls, characteristic Late Chalcolithic Age shape, persisted in EBA IA and then gradually disappeared (Fig. 6A, Table 2A). However, it should be noted that the amphora, which has occasional antecedents in the

Chalcolithic Age, was prevalent in EBA IB and continued to be used throughout EBA II.⁹²

In Caria, there was a change in the ceramic tradition in late-EBA II. The first notable innovation is the appearance of a thin-walled, red-slipped ware (Table 1). The Red-Black Ware (which is red on the outside and black on the inside) is related to the Red Slipped ceramic tradition. It usually has a thin wall and burnished surface. Fine sand, white stone and quartz can sometimes be observed in the dense micaceous paste, which varies in shades of orange and beige. Characteristic shapes for these wares include bowls with a single horizontal handle, bowls with two vertical handles, and a jar with a cylindrical neck and two horizontal handles (Fig. 6B). Long-necked beak-spouted jugs and wide-necked one-handled tankards can reasonably be named the “Carian type” (Fig. 6B: H) and two-handled cups reflect late-EBA II (Table 2B). This group of vessels appeared only in the late phase of EBA II throughout Western Anatolia.⁹³

The origin and chronology of two-handled cups are controversial. With a new drinking tradition emerging in Anatolian EBA, two-handled drinking cups quickly gained popularity.⁹⁴ Two slightly later examples, tankards and depas cups, are the best known of these two-handled drinking vessels. Additionally, there are different types of two-handled cups made in different regions of Anatolia in nearby periods.⁹⁵ Among the two-handled cups from the Caria region (Fig. 6B: G), examples from Hydai/Damlıboğaz origin exhibited in the Sadberk Hanım Museum are noteworthy.⁹⁶ The largest group unearthed through archaeological excavations came from the

⁸⁸ Özşait 2003: 89.

⁸⁹ Oğuzhanoglu 2019c.

⁹⁰ Şahoğlu 2016:172-173; Massa/Şahoğlu 2011: 166.

⁹¹ Yaylalı/Akdeniz: 2002

⁹² Oğuzhanoglu/Pazarıcı 2019: 212, Fig. 16.

⁹³ Oğuzhanoglu 2021: 6, Table 2.

⁹⁴ Şahoğlu 2014.

⁹⁵ For a general and current assessment of Anatolian two-handled cups and depas, see Şahoğlu 2014.

⁹⁶ Anlağan 2005: 117.

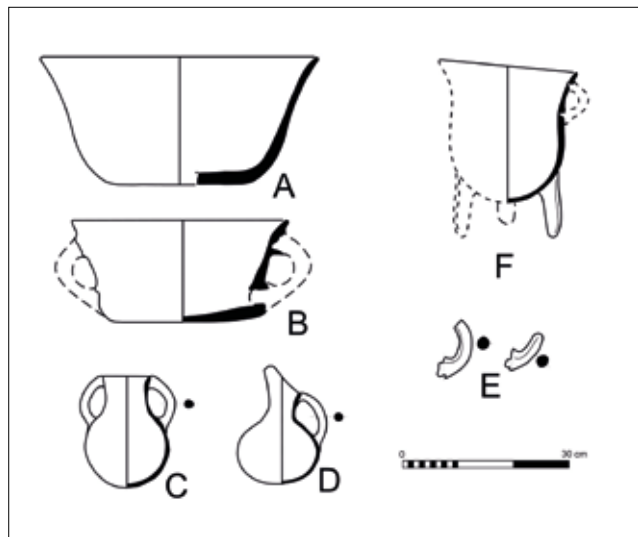

Fig. 6A: EBA I Pottery Shapes in Caria (redrawn by the author after Oğuzhanoğlu and Pazarcı 2019) / *Karia'da ETÇ I seramik formları* (Oğuzhanoğlu and Pazarcı 2019'a göre yazar tarafından yeniden çizilmiştir)

Yatağan Kумыer cemetery. A total of seven two-handled cups from six different graves have been found here.⁹⁷ In terms of technique and shape, they belong to the same group as the Damlıboğaz collection in the Sadberk Hanım Museum: well burnished, dark red slipped, thin-walled specimens with a slightly rounded flat base, a body that widens conically towards the mouth and a simple rim. Similar examples of this type have been found in the settlement of Bakla Tepe⁹⁸ in İzmir and within the Lefkandi I group.⁹⁹ Since they are similarly designated, it should be noted that they are entirely different in both the typological and chronological order from the Central Anatolian type with vertical band motifs and paint decorations¹⁰⁰ and from southwest Anatolian EBA IIIB “small depas” which are red washed, sometimes wheel-shaped, with a ring- or disc-base.¹⁰¹

There is only one absolute dating from Kумыer which has yielded two-handled cups (Table 5). In Kумыer assemblage, two-handled cups and one-handled Carian tankards form the drinking vessels group. EBA III ceramic features have not yet been found in these two cemeteries. Although located inland, the presence of a characteristic EBA IIIA repertoire represented by wheel-made plates, double-handled tankards, depas cups, and “s” profile bowls is known from the EBA

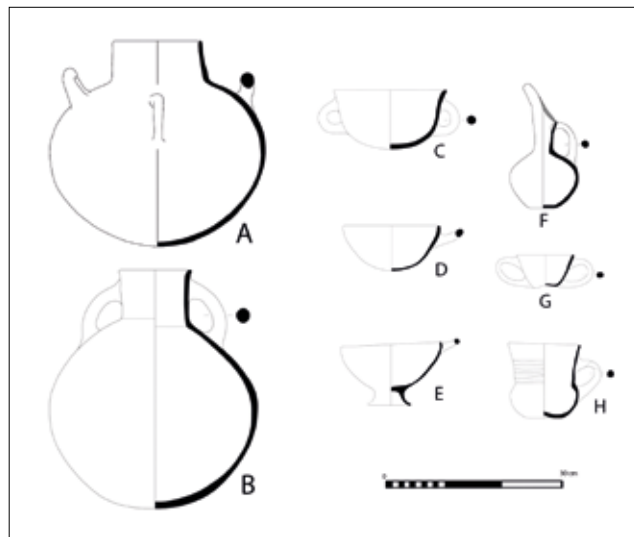

Fig. 6B: EBA II Pottery Shapes in Caria (redrawn by the author after Kara 2013) / *Karia'da ETÇ II seramik formları* (Kara 2013'e göre yazar tarafından yeniden çizilmiştir)

IIIA layers at Karatas-Semayuk,¹⁰² Samos-Heraion,¹⁰³ Aphrodisias Acropolis III-II¹⁰⁴ and Karahisar¹⁰⁵ i.e. in the neighbourhood of Yatağan plain. It can be assumed that such an EBA III culture must have impacted the regions of Yatağan and Milas. The reason for the absence of the EBA III set in Kумыer is not the lack of connection but its dating. The lack of excavation and publication in Carian EBA IIIA sites makes it impossible to comment on the use of potter's wheel reaching the area.

EBA IIIB, the last phase of ceramic seriation for EBA, is best known within the boundaries of Caria in Aphrodisias Acropolis Complex I. However, a piece of pottery found in the cemetery of Yatağan Küpasar suggests that EBA IIIB phase also existed here.¹⁰⁶ This period is better known in the Dodecanese and reflects a phase in which relations between the Dodecanese, particularly between Cyprus and the Cyclades islands, were strengthened.¹⁰⁷ Possibly, Caria was also affected by these newly-formed relationships. An example of a duck vase in Aphrodisias is the most obvious evidence of these relationships to date.

A Carian EBA ceramic seriation can be suggested as shown in Table 3. In summary, although the process in the coastal region of Caria is not clear in EBA IIIA and IIIB, clearly Caria, producing tankards and two-handled cups in its style, was keeping pace with the newly emerging “drinking habits” in Anatolia at the end of EBA II.

⁹⁷ Akarsu 2013: 264, Table 5.

⁹⁸ Şahoğlu 2008: 490; Şahoğlu/Sotirakopoulou 2011: 266-67, 371-72, Kat. 110-113.

⁹⁹ Rutter 1979: Fig. 1:6.

¹⁰⁰ Şahoğlu 2014: 298-299, Fig. 3, Type 4.

¹⁰¹ Şahoğlu 2014: 298-299, Fig. 3, Type 5.

¹⁰² Eslick 2009: 14-25.

¹⁰³ Kouka/Menelaou 2018: 127, Fig. 5.

¹⁰⁴ Kadish 1968; 1971.

¹⁰⁵ Yaylalı/Akdeniz 2002.

¹⁰⁶ Kazıl 2004: Fig. 15-16, 20.

¹⁰⁷ Åström 1988: 76; Marketou 2009: 52.

THE EARLY BRONZE AGE IN CARIA REVISITED

Table 2A: Carian EBA Shapes

	DEEP BOWL 	TRIPOD JAR 	AMPHORA 	BEAK SPOUTED JUG 	SIMPLE BOWL WITH HANDLE(S)
Late Chal.	█				
EBA IA	█	?	?	?	
EBA IB	█	█		█	
EBA IIA					█
EBA IIB					
EBA IIIA				█	
EBA IIIB					

Table 2B. Carian EBA Shapes

	BEAK SPOUTED JUG WITH LONG NECK 	COLLAR JAR WITH HANDLES 	TWO HANDED CUP 	CARIAN™ ONE HANDED TANKARD 	HANDLE WITH PLUG 	FOOT WITH PLUG 	DEPAS 	VOLUTE HANDLE 	DUCK VASE
Late Chal.					█				
EBA IA					█	?			
EBA IB					█	█			
EBA IIA					█	█			
EBA IIB	█	█	█	█	?	?			
EBA IIIA				█			█		
EBA IIIB							█	█	█

Table 4: Relative Chronology

EBA	Caria/Dodecanese	Aphrodisias		Beycesultan	Pisidia	Karataş-Semaylık	Samos-Heraton	Liman Tepe	Bakla Tepe	Chios-Emporio	Kallithea		Troia (Korfmann chron.)
		Acropolis	Pekmez								E	W	
IIIB	Küpasar	I	IVd	IX-VI	Bademağacı EB III/MBA ?		V-IV	IV.1-2			II		V?-IV
IIIA	Kalymnos-Vathy Rhodos-Asomatos	II	IVe?	XII-X	Harmanören	VI:1-2	III	V.1-2		I	III		III-IIId-h
	Tavas -Karahisar	III-V	V?	hiatus			V:3	III	V.3		II	IV	
IIIB	Damliboğaz Kumyer	VI		XIII									II-t
IIA	Kos-Asklupis?	VII	VI?	XIV-	Bademağacı EBII/1-3	IV-V:1-2	I			III		I	I g-k
IB		VIII		XVI	Hacılar								
IA	Çapalıbağ		VII	XVII	Büyük Höyük	I-III		VI	IV.I	IV-V	V	2-3	Ia-f
L.Ch			VIII	XVIII	Höyük				IV.II			4-5	
			X	XL	Kuruçay 3-5	Bağbaşı		VII	V	VI		6-8	

CARIAN METALLURGY

Another remarkable group of finds in the EBA cemeteries of the Caria are those made of metal. Iasos cist graves yielded a variety of metal objects (Fig. 7). Among them are rings made of different metals: three of silver, one of copper and two of lead. Although their functions remain obscure, it is suggested that these types of rings observed in EBA may have been used as ingots¹⁰⁸ and/or weights for exchange.¹⁰⁹ A flat axe and a two-riveted dagger at Iasos are also noteworthy (Fig. 7). The majority (except two lead rings) of these metal finds are from EBA I graves.¹¹⁰ The Çapalıbağ EB I cemetery finds have revealed examples of gold, silver and copper in the tombs as of the beginning of the EBA (Fig. 8).¹¹¹ Parallels to the Çapalıbağ bronze dagger are known from many settlements. Vitale interpreted examples from an EBA II tomb in Kos as the belongings of an individual of high social status buried inside.¹¹² Spirals made of gold have been found in the EBA in the Near East, Cyprus and Anatolia. However, the best-known parallels of spirals made with gold-plating on a copper core are known from the Alacahöyük Royal Tombs and date back to a later phase of the EBA (Fig. 8). These two gold spirals and a silver needle were found in the same pithos with a single individual.¹¹³ Remarkably, three of the four metal finds in the Çapalıbağ EBA I cemetery were found in the same grave and were produced from precious metals such as gold and silver. However, since this grave is not a well preserved one, nothing more can be assumed about the burial practices of this grave.

The Kumyer EB II cemetery is rich in metal finds (Fig. 9). Finds such as spirals, gold platelets, a gold diadem, roll-head pins, toggle pins, bracelets, copper/copper alloy daggers with rivet holes, chisels and a razor indicate a metalworking method using various techniques.¹¹⁴ The presence of toggle pins is considered important evidence of the technological transfer from the Near East to Western Anatolia.¹¹⁵ Efe¹¹⁶ also counted the distribution of toggle pins among the leading elements of the main inland route of EBA trade, which he calls the “Great Caravan Route”. For the group that includes a three-riveted dagger and a toggle pin found together with EBA IIIB pottery at Vathy in Kalymnos, Benzi also stated that they display Near Eastern characteristics and their presence in Vathy is due

¹⁰⁸ Rahmstorf 2017: 198.

¹⁰⁹ Erkanal/Artzy/Kouka 2003: 427.

¹¹⁰ Pecorella 1984: 75-76, Fig. 14.

¹¹¹ Oğuzhanoglu/Pazarci 2020: 206-208.

¹¹² Vitale 2013: 61, Fig. 5.1.

¹¹³ Oğuzhanoglu/Pazarci 2019: 200, Table 1.

¹¹⁴ Akarsu 2013: 440-44 Fig. 174-178.

¹¹⁵ Efe 2007: 49; Fidan 2012.

¹¹⁶ Efe 2007: 49.

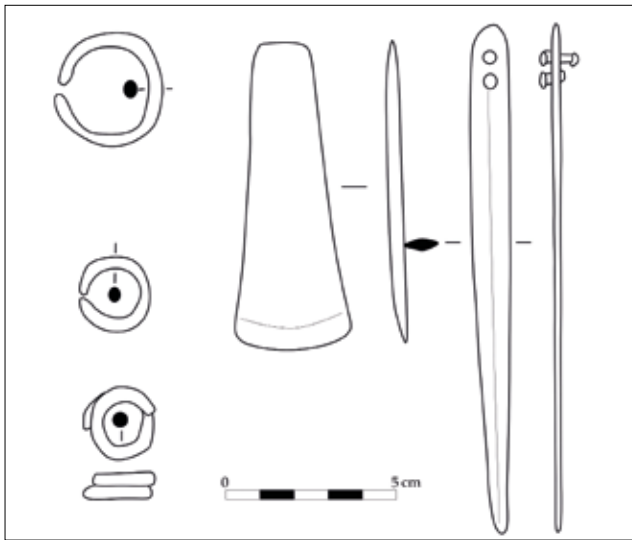

Fig. 7: EBA Metal Finds from Iasos Cemetery (Redrawn by the author after Pecorella 1984: fig. 14:3, 5-8) / *Iasos Mezarlığı'ndan ETÇ metal buluntuları* (Pecorella 1984: fig. 14:3, 5-8'e göre yazar tarafından yeniden çizilmiştir)

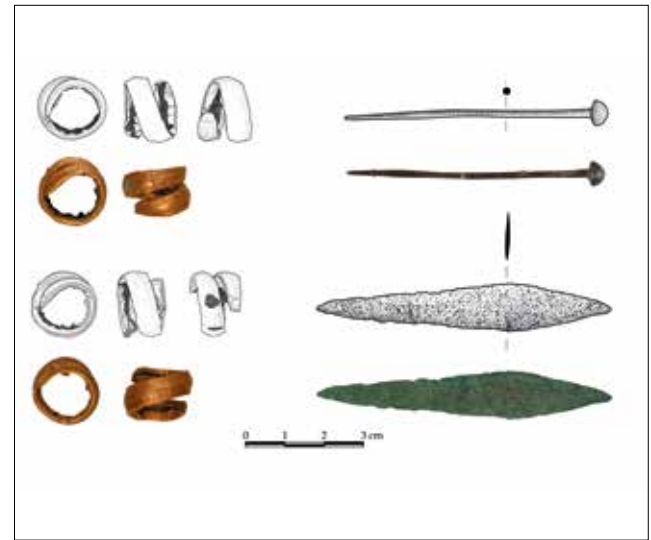

Fig. 8 EBA I metal finds from Çapalıbağ (after Oğuzhanoğlu and Pazarıcı 2019, fig. 11) / *Çapalıbağ'dan ETÇ I metal buluntuları* (Oğuzhanoğlu and Pazarıcı 2019, fig. 11'den)

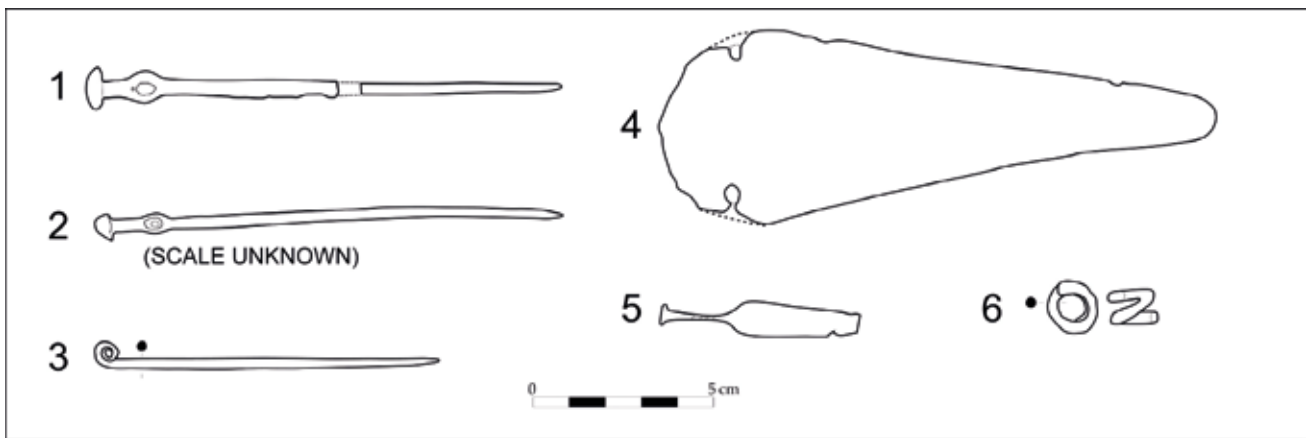

Fig. 9. Some of EBA II metal finds from Kumyer (redrawn by the author after 1: Akarsu 2013, Lev. 171.3; 2: Kara 2013, Lev. 99b; 3: Akarsu 2013, Lev.172: 3; 4: Kara 2013: Lev. 100; 5: Akarsu 2013, Lev. 176.1; 6: Akarsu 2013, Lev. 163: 2) / *Kumyer'den bazı ETÇ II metal buluntuları* (1: Akarsu 2013, Lev. 171.3; 2: Kara 2013, Lev. 99b; 3: Akarsu 2013, Lev.172: 3; 4: Kara 2013: Lev. 100; 5: Akarsu 2013, Lev. 176.1; 6: Akarsu 2013, Lev. 163: 2'ye göre yazar tarafından yeniden çizilmiştir)

to the spread of this group towards Cyprus, the Anatolian and the Aegean.¹¹⁷ Other examples of toggle pins in Southwest Anatolia have been found in the Karataş-Semayük¹¹⁸ and Harmanören¹¹⁹ cemeteries and in the Hacimusalar settlement; the examples here were also interpreted as evidence of Hacimusalar being connected to the inland network since EBA II.¹²⁰

RELATIVE AND ABSOLUTE CHRONOLOGY

There are chronological issues in Caria due to a lack of systematic excavations and, more significantly, a very limited number of absolute dates (Table 5). However, by

correlating the ceramic seriation (Table 3) and the few absolute dating in the region, it is possible to suggest a relative chronology (Table 4) The dates for EBA IA and IB in this table are based on absolute dates from the Çapalıbağ cemetery (Table 5). The proposed dates for the end of EBA II and EBA IIIA in Table 3 are based on absolute dating from the Laodikeia-Kandilkırı settlement at the Denizli Plain, which belonged to the neighbouring regions from the stratum where the one-handed tankard and the outer red-black burnished pottery were first observed. The dates for EBA IIIB are based both on Aphrodisias dates and on the fact that these layers show ceramic features of the Post-Anatolian Trade Network period after its collapse by the 4.2 ka BP climatic event (Table 5).

¹¹⁷ Benzi 2020: 87.

¹¹⁸ Mellink 1967: 255, Pl. 77, Fig. 22.

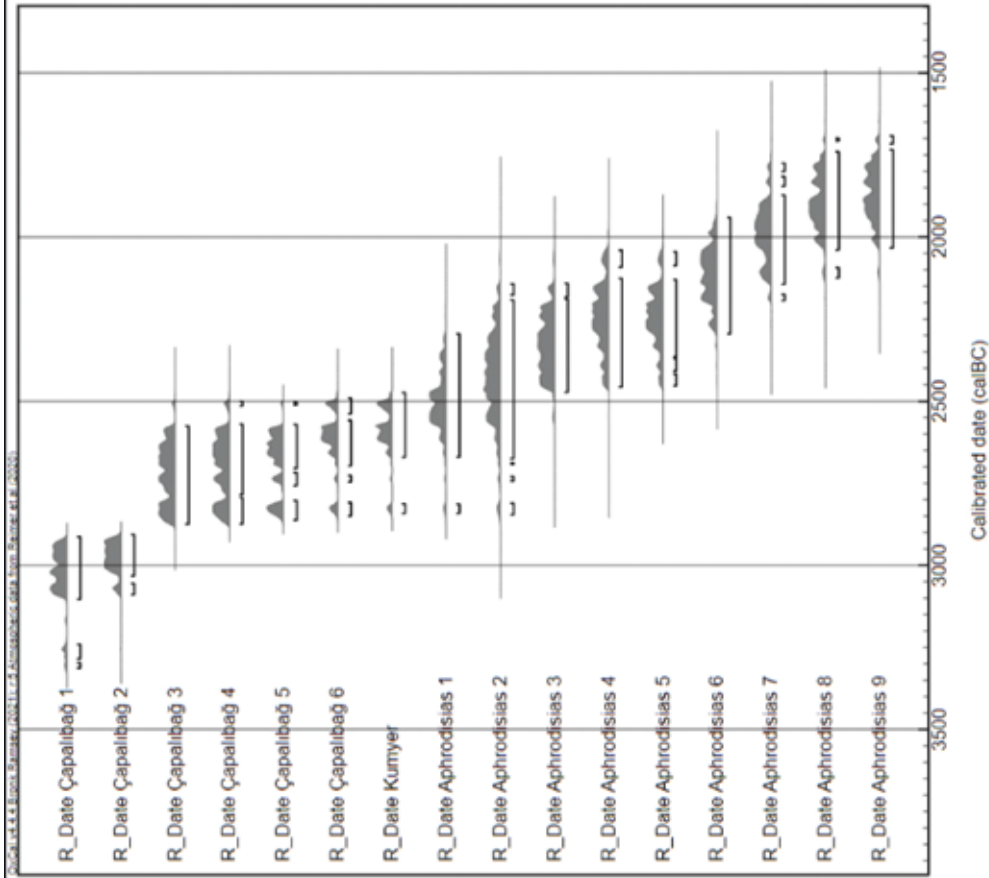
¹¹⁹ Özsaıt 2003: 89.

¹²⁰ Özgenc 633.

Table 5: Absolute dating for Carian EBA (Aphrodisias samples are published in Joukowsky 1985, Table 4; Çapalıbağ and Kumyer samples are form the author. The calibrations are obtained by using OxCal Online v4.4.4 with IntCal 20 curve (Bronk-Ramsey 2009)

Samples (numbered by the author after the site)	Findspot	Conventional Radiocarbon Age	2Sigma Calibrations (BC) (probability in brackets)	Lab. No./Sample No	Type of Material
Çapalıbağ 1	Grave 17CM06	4405±31	3105-2915(%92) 3265-3241(% 3,3)	TÜBITAK-0852	Bone
Çapalıbağ 2	Grave 17CM07	4370±29	3031-2907(%86,2) 3089-3056(% 9,2)	TÜBITAK-0853	Bone
Çapalıbağ 3	Grave 17CM12	4128±42	2872-2580(%95,4)	TÜBITAK-0854	Bone
Çapalıbağ 4	Grave 18DDM01	4114±31	2777-2576(%71) 2866-2804(%24,4)	TÜBITAK-0857	Bone
Çapalıbağ 5	Grave 18CM03	4104±27	2706-2573(%62) 2862-2807(% 23,1) 2758-2718(%10,3)	TÜBITAK-0855	Bone
Çapalıbağ 6	Grave 18CM04	4072±29	2607-2561(%67,6) 2536-2492(% 13,3) 2853-2812(%12,6) 2745-2726(%2)	TÜBITAK-0856	Bone
Kumyer	Grave 09KYM11	4060±29	2842-2475(%95,4) 2859-2468(%99,7)	TÜBITAK-1856	Bone
Aphrodisias 1	Acropolis Trench 4 Level II	3990 +/-60	2842-2296(%95,4) 2870-2206(%99,7)	P-1652	Charcoal
Aphrodisias 2	Acropolis Trench 4 Level IV	3940 +/-90	2846-2144(%95,4) 2877-2039(%99,7)	P-1654	Charcoal
Aphrodisias 3	Acropolis Trench 3 Level II	3860 +/-60	2473-2142(%95,4) 2573-2037(%99,7)	P-1651	Charcoal
Aphrodisias 4	Acropolis Trench 3 Level II	3800 +/-60	2458-2041(%95,4) 2475-1959(%99,7)	P-1774	Charcoal
Aphrodisias 5	Acropolis Trench 3 Level II	3800 +/-50	2454-2046(%95,4) 2467-2028(%99,7)	P-1775	Charcoal
Aphrodisias 6	Acropolis Trench 3 Level II	3720 +/-60	2296-1942(%95,4) 2455-1888(%99,7)	P-1650	Seed
Aphrodisias 7	Acropolis Trench 3 Level IV	3620 +/-60	2194-1776(%95,4) 2280-1741(%99,7)	P-1653	Charcoal
Aphrodisias 8	Acropolis Trench 3 Level II	3560 +/-60	2125-1700(%95,4) 2194-1635(%99,7)	P-1649	Seed
Aphrodisias 9	Acropolis Trench 3 Level I	3540 +/-60	2035-1693(%95,4) 2137-1627(%99,7)	P-1648	Charcoal

DISCUSSION: WERE THERE ELITES IN CARIA?

The emergence of elites in West Anatolia is clearly visible in citadels like Troy, Liman Tepe and Küllüoba by monumental fortifications, central/administrative buildings, deposition of exotica, hoards, an abundance of metal finds, etc. The central building and privileged grave in Karataş-Semayük can also be considered as evidence of elites in Lycia.¹²¹ This leads one to query what can be determined about the emergence of these long-distance relations established and controlled by elites, starting from the Chalcolithic period, in a region like Caria, which has very limited archaeological information for the EBA.

Caria is located at the intersection of important maritime and land routes.¹²² The Middle Chalcolithic layers of Çine-Tepecik Höyük conclusively prove the existence of communities that were familiar with the inhabitants of the Aegean islands in terms of both obsidian and ceramic traditions¹²³ and that the Çine (Maryas) valley/“Carian highway” was active at that time. The Cycladic type cist graves and the Cycladica they include in the Iasos cemetery prove that overseas connections were very active in the coastal area (including the possibility of a Cycladic population living in this area as suggested by Massa and Şahoğlu)¹²⁴ similarly to Izmir coast. The inland effect of this interaction is reflected by very scarce Cycladic/cycladizing material in northern Caria that may have been transferred via the “Carian highway”.

The cemeteries of Kumyer and Damlıboğaz, with the presence of “Carian-type” tankards and two-handled cups, indicate that the new drinking habits, which likely spread among the elites in a large area in Anatolia, reached this region in its earliest stage. A new ceremonial drinking ritual is considered to have become more popular in EBA IIIA through the deposition of the drinking set in ceremonial pits in Troy, Kanlıgeçit and Küllüoba, together with imported ceramics.¹²⁵ Anthropomorphic rhyta, holding two-handled cups in their hands, unearthed in a building with a ritual function in Seyitömer,¹²⁶ were interpreted by Şahoğlu as an indication of the special function of the two-handled cups.¹²⁷ These drinking rituals were not unique to citadels. In Hacimusalar, a site that lacks the traditional elements (citadel, central building etc.) that define the existence of elites, “communal wine drinking” was found in a building and this activity is interpreted to

have reinforced the “elite status”.¹²⁸ The distribution of drinking vessels (depa, tankards, two-handled cup, etc.) in Anatolia parallels the access to the Anatolian Trade Network. This drinking custom was adopted in various parts of Anatolia through the aforementioned network and it existed from at least EBA II. Ceremonies including drinking and/or libation practices are present in several Southwest Anatolian and Carian cemeteries. Bachhuber ascribed the deposition of imported pottery inside graves and ritual practices realised in the cemetery as a symbolic connection between the local individual and “foreign” world; he also emphasised that mortuary rites point to the authority (a group at the top of decision-making according to him) that played an intermediary role in establishing the bond between the society and symbolic/cosmological world.¹²⁹ In the case of Caria, the “foreign” might have been the Cycladic one which could be the reason for the Laodikeia-Kandilkırı sauceboat and Karahisar frying pan in burial contexts while Near Eastern elements might have been another “foreign” as in the case of toggle pins and riveted daggers in Dodecanese, Hacimusalar, Kumyer, etc.

Metal objects within Carian graves are mainly personal belongings such as spirals, pins, toggle pins, daggers some of which show Near Eastern connections that could be considered a new form of clothing. Toggle pins are present in funerary, cultic and everyday life contexts; they might have functioned as cultic and/or apotropaic objects alongside their primary function of being personal dress items.¹³⁰ As stated above, the existence of toggle pins in Anatolia is taken as evidence of access to inland routes while their spread over the Mediterranean and into Europe is considered a result of direct sea journeys.¹³¹ The presence of metal artefacts with Near Eastern and Cypriot parallels (spirals, riveted daggers, toggle pins, “ring ingots”) in Dodecanese and Caria may be taken as proof of maritime connections via the southern coasts of Anatolia, as proposed by Mellink.¹³² A very recently published Cypriot jug from Hacimusalar¹³³ reinforces this proposition. A new form of Near Eastern clothing may have been adapted by West Anatolians elites alongside raw materials, new technology and ideology. According to Frangipane, the privilege of the West Anatolian elite was control over trade routes and luxury goods.¹³⁴ Access to both maritime and land routes and sharing elite rituals and habits with other parts of West Anatolia may be taken as evidence of elites being present in Caria during the EBA.

¹²¹ Mellink 1967; 1968; 1969.

¹²² Broodbank 2000: 289, Fig. 94.

¹²³ Günel 2014b: 2021.

¹²⁴ Massa/Şahoğlu 2011: 169.

¹²⁵ Bachhuber 2015: 140-142; Türkteki/Başkurt 2016: 11-13.

¹²⁶ Bilgen/Kapuci 2019: 137-164.

¹²⁷ Şahoğlu 2019: 122.

¹²⁸ Özgen/Baughan/Ünlü 2021: 632.

¹²⁹ Bachhuber 2015: 96.

¹³⁰ Iamoni 2012: 360-361.

¹³¹ Kristiansen/Larsson 2005: 119.

¹³² Mellink 1993.

¹³³ Özgen/Baughan/Ünlü 2021: 628.

¹³⁴ Frangipane 2012: 58.

Carian and the whole Southwest Anatolian EBA lack evidence for sailing. There is no evidence that the Carians or any Southwest Anatolian directly sailed in the Aegean (aside from fishing and coastal activities), while for their counterparts in the Cyclades, there is substantial evidence for seamanship (frying-pans, boat models, rock carvings, etc.). Long-distance travels (land and maritime) must have strongly reinforced the status of the ruling class and their rituals. Broodbank stated that experienced seafarers could be the authority and play a mythic role for the Cycladic society.¹³⁵ A similar role has been suggested for travelling chefs of the European Bronze Age and these travels are considered primary evidence of the mythological saga of long journeys¹³⁶. West Anatolian Middle and Late Bronze Ages are also poor in terms of archaeological and literary evidence for such symbolism. However, maritime connections continued being economically and politically crucial for Southwest Anatolian societies. Miletos/Millawanda, being under the control of the overseas Ahhiyawa Kingdom as indicated by Hittite written sources, is one of the best pieces of evidence for this relation.¹³⁷ Both Herodotus¹³⁸ and Strabo's¹³⁹ statements regarding the distant past where the Carians were governed by Minos who occupied the islands and Thucydides'¹⁴⁰ citation concerning King Minos appointing his sons as rulers by eliminating the Carians can be taken as very late reflections of "a political power marked by overseas relations."

ACKNOWLEDGMENT

I wish to express my sincere gratitude to Prof. Dr Bilal Söğüt and Muğla Museum Directorate for their tireless support and knowledge concerning accessing the results of the studies in Caria and observing the original excavation finds. I would also like to thank the anonymous reviewers for their contributions to the paper. The drawing and/or design of the images belong to the author herself.

¹³⁵ Broodbank 2000: 253.

¹³⁶ Kristiansen/Larsson 2005: 254-257, Fig. 112.

¹³⁷ Mountjoy 1998.

¹³⁸ Hdt. I 171.

¹³⁹ Str. 14.2.27.

¹⁴⁰ Thuc. 1.4.

BIBLIOGRAPHY

- AKARSU, B. M. 2013.
Batı Anadolu'da İlk Tunç Çağı Mezarlık Geleneği (Selçuk University, Unpublished PhD Thesis), Konya.
- ANLAĞAN, T. 2005.
"Sadberk Hanım Müzesi Karia Koleksiyonu", **Antik Dekor** 87: 116-119.
- ARIK, R. O. 1937.
Les fouilles d'Alaca Höyük entreprises ar la société d'histoire turque. Rapport préliminaire sur les travaux en 1935, Ankara.
- ÅSTRÖM, P. 1988.
"Relations between Cyprus and the Dodecanese in the Bronze Age", **Archaeology in the Dodecanese** (Ed. S. Dietz/I. Papachristodoulou), Copenhagen: 76-79.
- BACHHUBER, C. 2015.
Citadel and Cemetery in Early Bronze Age Anatolia, Sheffield.
- BENT, J. T. 1888.
"Discoveries in Asia Minor", **The Journal of Hellenic Studies** 9: 82-87.
- BENZI, M. 2020.
An Island in Prehistory. Neolithic and Bronze Ages finds from Kalymnos Dodecanese, Athens.
- BİLGİN, N./KAPUCI, A. 2019.
Seyitömer II. Erken Tunç Çağı III Seramiği, İstanbul.
- BOYSAL, Y. 1979.
"Lagina Kazıları", **Türk Tarih Kongresi** 8, Cilt 1: 389-390.
- BRAUDEL, F. 1972.
The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II (Transl. S. Reynolds), London.
- BRAUDEL, F. 2007.
Bellek ve Akdeniz Tarihöncesi ve Antikçağ (Transl. A. Berktaş), İstanbul.
- BRONK-RAMSEY, C. 2009.
"Bayesian analysis of radiocarbon dates", **Radiocarbon** 51(1): 337-360.
- BROODBANK, C. 2000.
An Island Archaeology of the Cyclades, Cambridge.
- BROODBANK, C. 2016.
Orta Deniz'in Yapımı, Başlangıçtan Klasik Dünya'nın Doğuşuna Kadar Akdeniz'in Tarihi (Transl. E. Kılıç), İstanbul.

CALDER, W./BEAN, G. 1958.

A Classical Map of Asia Minor, London.

CARTER, T./ CONTRERAS, D. A. / CAMPEAU, K. / FREUND, K. 2016.

“*Spherulites and Aspiring Elites: The Identification, Distribution, and Consumption of Giali Obsidian (Dodecanese, Greece)*”, **Journal of Mediterranean Archaeology** 29.1: 3-36.

ÇEVİK, Ö. 2005.

Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci: Kuramsal bir Değerlendirme, İstanbul.

CHRISTOPOULOU, V. 2008

“*KM 1468 γαιών Κω - εξοχής (O.T. Γ328, οικόπεδο Ν. Καβαλιώτη, νυν Καστελοριζιού)*” **Προϊστορικών Και Κλασικών Αρχαιοτήτων** ΑΔ 63, 1311-1312.

DEBORD, P. 1994

“*Essai sur la géographie historique de la région de Stratonicee*”, **Mélanges Pierre Lévêque**. Tome 8, Religion, anthropologie et société. Besançon: 107-121.

DOKSANALTI, E. M. 2020.

“*Knidos/Cnidus*”, **Karialılar Denizcilerden Kent Kurucularına/The Carians from Seafarers to City Builders** (Eds. O. C. Henry/A. Belgin-Henry), İstanbul: 390-405.

DOUMAS, C. 1977.

Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades, *Studies in Mediterranean Archaeology*, Vol. 48, Göteborg.

DURU, R./ UMURTAK, G. 2006.

“*Bademağacı Kazıları, 2004*”, **Kazı Sonuçları Toplantısı** 27/2: 439-440.

EFE, T. 2007.

“*The theories of the ‘Great Caravan Route between Cilicia and Troy: The Early Bronze Age III period in inland western Anatolia*”, **Anatolian Studies** 57: 47-64.

ERKANAL, H./ARTZY, M./KOUKA, O. 2003.

“*2001 Yılı Liman Tepe Kazıları*”, **Kazı Sonuçları Toplantısı** 14/1: 423-36.

ERKANAL, H./ÖZKAN, T. 1999.

Tahtalı Barajı Kurtama Kazısı Projesi/Tahtalı Dam Area Salvage Project, İzmir.

FIDAN, E. 2012.

“*İç Kuzeybatı Anadolu İlk Tunç Çağı Gözlü Süs İğneleri (Toggle Pin)*”, **Colloquium Anatolicum** XI: 179-204.

FRANGIPANE, M. 2010.

“*Different Models of Power Structuring at the Rise of Hierarchical Societies in the Near East: Primary Economy versus luxury and Defence Management*”, **Development of Pre-state Communities in the Ancient Near East** (Eds. D. Bolger/L.C. Maguire), Oxbow, 2010: 79-86.

FRANGIPANE, M. 2012.

“*The evolution and role of administration in Anatolia: a mirror of different degrees and models of centralisation*”, **Archivi, Depositi, Magazzini Presso gli Ittiti: Nuovi Materiali e Nuove Ricerche** (Eds. M. Balza, M., Giorgieri, M./C. Mora), Genoa: 111-26.

GERBER, C. 2014.

“*Iasos, the Carian chalcolithic and its relations with Northern Central Anatolia*”, **Western Anatolia before Troy Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?** Proceedings of the International Symposium held at the Kunsthistorisches Museum Wien, Vienna, Austria, 21-24 November, 2012 (Eds. B. Horejs/M. Mehofer), Vienna: 105-124.

GEORGIADIS, M. 2012

Kos in the Neolithic and Early Bronze Age. The Halasarna Finds and the Aegean Settlement Pattern, Philadelphia.

GÜLSEVEN, E. 2002.

Milas Müzesi Eski Tunç Çağı Kapları (Muğla University, Unpublished Master Thesis), Muğla.

GÜNEL, S. 2014a.

“*Çine-Tepecik 2012 Yılı Kazıları*”, **Kazı Sonuçları Toplantısı** 35/2: 111-123.

GÜNEL, S. 2014b.

“*New Contributions Regarding Prehistoric Cultures in the Meander Region: Çine-Tepecik*”, **Western Anatolia before Troy Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?** Proceedings of the International Symposium held at the Kunsthistorisches Museum Wien, Vienna, Austria, 21-24 November, 2012 (Eds. B. Horejs/M. Mehofer), Vienna: 83-103.

GÜNEL, S. 2021.

“*Çine-Tepecik'in Kültürel Gelişiminde Kentleşme Sürecini Anlamak*”, **Anadolu Araştırmaları** 24: 117-144.

HERODOTUS.

The Histories (transl. A. D. Godley), Cambridge, 1920.

HOPE-SIMPSON, R./LAZENBY, J. F. 1970.

“*Notes from the Dodecanese II*”, **The Annual of the British School at Athens** 65: 47-77.

- IAMONI, M. 2012.
 “Toggle Pins of the Bronze Age: A Matter of Style, Function and Fashion?” **Leggo! Studies Presented to Frederick Mario Faleson the Occasion of His 65th Birthday** (Eds. G. Lanfranchi/D. Bonacossi/ C. Pappi/ S. Ponchia), Wiesbaden: 350-363.
- JOUKOWSKY, M. S. 1986.
Prehistoric Aphrodisias: an Account of the Excavations and Artifact Studies, Providence.
- KADISH, B. 1969.
 “Excavations of Prehistoric Remains at Aphrodisias, 1967”, **American Journal of Archaeology** 73: 49- 65.
- KADISH, B. 1971.
 “Excavations of Prehistoric Remains at Aphrodisias, 1967”, **American Journal of Archaeology** 75: 121-140.
- KARA, O. 2013.
Karia Bölgesi Tunç Çağı Yerleşimleri, (Selçuk University, Unpublished PhD Thesis), Konya.
- KAZIL, E. 2004.
Yatağan Ovası ve Çevresinin Arkeolojik Araştırması (Selçuk University, Master Thesis), Konya.
- KESKİN, L./YILDIZ M. 2016.
 “The Early Bronze Age in Southwest Anatolia: A Preliminary Report of the Studies on Materials from Local Museums”, **The International Journal of Humanities&Social Studies** 4/6:196-204.
- KOUKA, O. 2008.
 “Diaspora, Presence or Interaction? The Cyclades and the Greek Mainland from the Final Neolithic to Early Bronze II”, **Horizon/Οπίζων: A Colloquium on the prehistory of the Cyclades**, Cambridge, 25th-28th March 2004, Cambridge: 311–319.
- KOUKA, O./MENELAOU, S. 2018.
 “Settlement and Society in Early Bronze Age Heraion: Exploring Stratigraphy, Architecture and Ceramic Innovation After Mid-3rd Millennium BC”, **Pottery Technologies and Sociocultural Connections between the Aegean and Anatolia during the 3rd Millennium BC**, (Eds. E. Alram-Stern/B. Horejs), Vienna: 119-142.
- KRISTIANSEN K./LARSSON, T. B. 2005.
The Rise of Bronze Age Society: Travels, Transmissions and Transformations, New York.
- LEVI, D. 1963.
 “Le Due Primi Campagne di Scavo a Iasos (1960-1961)”, **Annuari della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente XXXIX/XL**: 505-571.
- LOVE, I. C. 1970.
 “A Preliminary Report of the Excavations at Knidos, 1969”, **American Journal of Archaeology** 74/2: 149-155.
- MARKETOU, T. 1990.
 “Asomatos and Seraglio: EBA Production and Interconnections”, **Hydra** 7: 40-48.
- MARKETOU, T. 2009.
 “Rhodes and Cyprus in the Bronze Age: old and new evidence of contacts and interactions”, **Cyprus and the East Aegean: intercultural contacts from 3000 to 500 BC**. An international archaeological symposium held at Pythagoreion, Samos, October 17th-18th 2008 (Ed. V. Karageorghis/O.Kouka), Nicosia: 48-58.
- MASSA, M./ŞAHOĞLU, V. 2011.
 “Western Anatolian Burial Customs during the Early Bronze Age”, **Across: The Cyclades and Western Anatolia during the Third Millennium BC** (Eds. V. Şahoğlu, P. Sotirakopoulou), İstanbul: 164-171.
- MELLINK, M. J. 1967.
 “Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1966”, **American Journal of Archaeology** 71: 251-267.
- MELLINK, M. 1968.
 “Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1967”, **American Journal of Archaeology** 72: 243-259.
- MELLINK, M. 1969.
 “Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1968”, **American Journal of Archaeology** 73: 319-331.
- MELLINK, M. J. 1993.
 “The Anatolian South Coast in the Early Bronze Age: The Cilician Perspective”, **Between the Rivers and Over the Mountains Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata** (ed. M. Frangipane), Roma: 495-508.
- MASSA, M./PALMISANO, A. 2018.
 “Change and continuity in the long-distance exchange networks between western/central Anatolia, northern Levant and northern Mesopotamia, c.3200–1600 BCE”, **Journal of Anthropological Archaeology** 49: 65-87.
- MORRICONE, L. 1950.
 “Scavi e Ricerche a Coa (1935-1943) Relazione Preliminare”, **Bolletino d’Arte** 35: 316-331.
- MOMIGLIANO, N. 2012.
Bronze Age Carian Iasos Structures and Finds from the Area of the Roman Agora (c. 3000 -1500 BC), Roma.

- MOUNTJOY, P.A. 1998.
 “The East Aegean-West Anatolian Interface in the Late Bronze Age: Mycenaean and the Kingdom of Ahhiyawa”, *Anatolian Studies* 48: 33-67.
- OĞUZHANOĞLU, U. 2015.
Laodikeia-Kandilkırı Verileri Işığında Güneybatı Anadolu’da Erken Tunç Çağı 2 ve 3 (Pamukkale University, Unpublished PhD Thesis), Denizli.
- OĞUZHANOĞLU, U. 2019a.
 “Erken Tunç Çağı’nda Stratonikeia”, **Stratonikeia Araştırmaları 4: Mimari, Heykel ve Küçük Buluntu Araştırmaları** (Ed. B. Söğüt), İstanbul: 1-11.
- OĞUZHANOĞLU, U. 2019b.
 “A Lead Seal from the Laodikeia-Kandilkırı Excavations and an Overall Assessment of Seal Use in South-Western Anatolia During the Early Bronze Age”, *Oxford Journal of Archaeology* 38/1:39-64.
- OĞUZHANOĞLU, U. 2019b.
 “Çukurun Dibinde Erken Tunç Çağı: Güneybatı Anadolu’dan Bazı Çukur Örnekleri ve Sembolik Anlamları Üzerine Düşünceler”, **Arkeolojide Ritüel ve Toplum** (Ed. Ç. Atakuman), İstanbul: 191-202.
- OĞUZHANOĞLU, U. 2021.
 “What Happened Between Beycesultan XIII and XII? New Answers from Laodikeia-Kandilkırı Early Bronze Age Levels”, *Adalya* 24: 1-29.
- OĞUZHANOĞLU, U./PAZARCI, S. 2020.
 “Karia Bölgesi’nde Yeni Bir Erken Tunç Çağı Merkezi: Çapalıbağ”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi** 37(1): 195-219.
- ÖZBEY, A. S. 2015.
 “YEAS-YLI Kurtarma Kazıları 2013 Yılı Çalışmaları”, **Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu** 23, 235-52.
- ÖZGEN, İ./ BAUGHAN E. P./ ÜNLÜ, E. 2021.
 “Hacımusalar Höyük in the Early Bronze Age”, *American Journal of Archaeology* 125: 603-638.
- PECORELLA, P. E. 1984.
La Cultura Preistorica di Iasos in Caria, Roma.
- PERELLO, B. 2013.
 “Emplacement et Organisation de l’espace funéraire en Anatolie Occidentale au Bronze ancien (IIIe Millénaire)”, **Le Mort dans la ville. Pratiques, contextes et impacts des inhumations intra-muros en Anatolie, du début de l’Age du Bronze à l’époque romaine** (Ed. O. Henry), İstanbul: 29-42.
- RAHMSTORF, L. 2017.
 “The Use of Bronze Objects in the 3rd Millenium BC/A Survey between Atlantic and Indus” **Appropriating innovations. Entangled knowledgement in Eurasia, 5000–1500 BCE**. (Eds J. Maran/Ph. Stockhammer), Heidelberg, January 15–17, 2015 Oxbow: 184-210.
- RUTTER, J. 1979.
Ceramic change in the Aegean Early Bronze Age: The Kastri group, Lefkandi I, and Lerna IV: a theory concerning the origin of Early Helladic III ceramics, University of California, Los Angeles. Institute of Archaeology Occasional paper 5, Los Angeles.
- SAVRAN, G./ERTÜRK M. 2016.
 “Muğla İli, Milas İlçesi Kamu Yatırım Alanlarında Gerçekleştirilen Kurtarma Kazıları”, **Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu** 24: 537-554.
- SAVRAN, G. 2017.
 “Muğla İli, Milas İlçesi YKEÜTAŞ Kurtarma Kazıları 2016 Yılı Çalışmaları”, **Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu** 26: 103-118.
- SAVRAN, G./ KAÇAR, O. 2019.
 “Muğla, Milas, YKEÜTAŞ Kurtarma Kazısı 2017 Yılı Çalışmaları”, **Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu** 27: 149-170.
- SHERRATT, A. 2000.
 “Envisioning global change: a long-term perspective”, **World System History: The social science of long-term change** (Eds. R. A. Denemark/J. Friedman/B. K. Gills/G. Modelski), London: 115-132.
- SÖĞÜT, B. 2019.
 “Kanuni Sultan Süleyman’ın Rodos Seferi Güzergâhındaki Antik Yerleşimler Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, **Cevat Başaran’a 60. Yaş Armağanı/Essays for Cevat Başaran’s 60th Birthday Occasion** (Eds. V. Keleş/H. Kasapoğlu/E. Ergürer/E. Çelikbaş/A. Yılmaz), Ankara: 129-160.
- STRABO.
Geography (transl. H. L. Jones), Cambridge, 1924.
- STECH-WHEELER, T. 1974
 “Early Bronze Age Burial Customs in Western Anatolia”, *American Journal of Archaeology* 78/4: 415-425.
- ŞAHOĞLU, V. 2005.
 “The Anatolian Trade Network and the Izmir Region during The Early Bronze Age”, *Oxford Journal of Archaeology* 24(4): 339–60.

ŞAHOĞLU, V. 2014.

“*The depas and Tankard Vessels*”, **ARCANE Inter-regional, Vol. I: Ceramics** (Ed. M. Lebeau), Brepols: 289-311.

ŞAHOĞLU, V. 2016.

“*Early Bronze Age Cemeteries at Bakla Tepe: Changing Patterns*”, **Early Bronze Age Troy: Chronology, Cultural Developments and Interregional Contacts**, (Eds. E. Pernicka/S. Ünlüsoy/S. Blum), Tübingen: 167-182.

ŞAHOĞLU, V. 2019.

“*The Early Bronze Age Anatolian Trade Network and Its Role on the Transformation of the Anatolian and Aegean Communities*”, **Kültürlerin Bağlantısı Başlangıcından Roma Dönemi Sonuna Kadar Eski Yakın Doğuda Ticaret ve Bölgelerarası İlişkiler/ Connecting Cultures Trade and Interconnections in the Ancient Near East from the Beginning until the End of the Roman Period**, (Eds. V. Şahoğlu/M. Şevketoğlu/Y. Erbil), Ankara: 115-131.

ŞAHOĞLU, V./SOTIRAKOPOULOU, P. 2011.

Karşıdan Karşıya. MÖ 3. Binde Kiklad Adaları ve Batı Anadolu, İstanbul.

TIRPAN, A. A. 1997.

“*Buluntular Işığında Lagina ve Yakın Çevresinin Tarihi Süreci*”, **Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi** 11: 75-98.

TIRPAN A./GIDER, Z. 2011.

“*Lagina ve Börükçü 2009 Yılı Çalışmaları*”, **Kazı Sonuçları Toplantısı** 32-2: 374-395.

THUCYDIDES.

History of the Peloponnesian War (transl. T. Hobbes), London, 1843.

TÜRKTEKİ, M./BAŞKURT, R. 2016.

“*Anadolu’da İlk Tunç Çağı Sonunda Geleneksel Bir Ritüel Uygulaması: Küllioba Kazısı Işığında Adak Çukurları Üzerine Bir Değerlendirme*”, **Anadolu / Anatolia** 42: 1-28.

TÜTÜNCÜLER-BİRCAN, Ö. 2019.

“*Batı Anadolu Aşağı Büyük Menderes Havzası ETÇ Köy Yaşamından Kesit: Çakırbeyli-Küçüktepe Höyük*”, **Doğudan Batıya 70. Yaşında Serap Yaylalı’ya Sunulan Yazılar** (Eds. A. Erön/E. Erdan): 453-464.

TÜRKTEKİ, M. 2013.

“*The First Use of Wheel-Made Pottery and its Distribution in Western and Central Anatolia.*”, **SOMA 2012: Proceedings of 16th symposium on Mediterranean archaeology, Florence, Italy, 1-3 March 2012** (Eds. L. Bombardieri/A. d’Agostino/G. Guarducci/V. Orsi/S. Valentini), Oxford: 193-200.

WALLERSTEIN, I. 2006.

World-Systems Analysis. An Introduction. 4th printing, Durham.

VERMEULE, E. 1964.

“*The Early Bronze Age in Caria*”, **Archaeology** 17/4: 244-249.

VITALE, S. 2013.

“*The Asklepis Reconsidered: A Preliminary Report on the Chronology and Burial Practices of an Early Bronze Age 2 Cemetery on Kos*”, **Aegean Archaeology** 10: 47-63.

YAYLALI, S. 2008.

“*Yatağan Küpasar Erken Tunç Çağı Mezarlığı*”, **Arkeoloji ve Sanat Dergisi** 126: 1-10.

YAYLALI, S./AKDENİZ, E. 2002.

“*Aphrodisias Müzesi’ndeki Karahisar Buluntuları*”, **Olba** VI: 1-40.

YAYLALI, S./AKKAN, Y./TÜTÜNCÜLER-BİRCAN, Ö./ERDAN, E. 2018.

“*Çakırbeyli-Küçüktepe Höyük 2015-2016 Çalışmaları*”, **Kazı Sonuçları Toplantısı** 39/1: 113-131.

KONYA HAVZASI METALİK ÇANAK ÇÖMLEĞİ: ERKEN TUNÇ ÇAĞI'NA AİT ÖZEL BİR ÇANAK ÇÖMLEK GRUBUNUN TİPOLOJİK, TEKNOLOJİK VE KRONOLOJİK YÖNDEN İNCELENMESİ

THE KONYA BASIN METALLIC WARE: TYPOLOGICAL, TECHNOLOGICAL AND CHRONOLOGICAL ANALYSIS OF AN EARLY BRONZE AGE CERAMIC GROUP

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 08 Kasım 2021 | Received: November 08, 2021
Hakem Değerlendirmesi: 17 Kasım 2021 | Peer Review: November 17, 2021
Kabul: 19 Nisan 2022 | Accepted: April 19, 2022

DOI : 10.22520/tubaar2022.30.002

Yusuf TUNA* - Michele MASSA** - Fatma ŞAHİN***

ÖZET

Bu çalışma ile İç Anadolu'nun güneyinde Konya Havzası olarak tanımlanan coğrafi bölge içinde kalan yerleşimlerden ele geçen ve Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilen, aynı teknikte üretilmiş özel bir çanak çömlek grubu olan "Metalik Çanak Çömlek" bütünlükçü bir yaklaşım ile ele alınmaktadır. Bu çanak çömlek grubu üzerine daha önce araştırmalar ve yayınlar yapılmış olmakla birlikte, bu çalışma detaylı bir kronolojik tipoloji, işlev tipolojisi ve yayılım alanı gibi hususların ilk defa ele alınması bakımından önem taşımaktadır. Makalede, yayınlanmış ve yayınlanmamış toplam 340 çanak çömlek örneği değerlendirilmiştir. Bu örnekler tipolojik, teknolojik ve kronolojik yönden kapsamlı olarak incelenmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda bu çanak çömlek grubu için bir tipoloji oluşturulmuş, yayılım alanı ve kronolojik problemleri aydınlatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca söz konusu bu çanak çömlek grubu için "Konya Havzası Metalik Çanak Çömleği (KHMÇÇ)" olarak yeni bir isim önerisi sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Erken Tunç Çağı, İç Anadolu, Konya Havzası, Metalik Çanak Çömlek.

- * Arş. Gör. Yusuf Tuna, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi.
e-posta: yusuf.tuna[at]bilecik.edu.tr | ORCID: 0000-0002-7408-138X
- ** Dr. Michele Massa, Chicago Üniversitesi.
e-posta: mmassa[at]uchicago.edu | ORCID: 0000-0003-4992-9016
- *** Doç. Dr. Fatma Şahin, Çukurova Üniversitesi.
e-posta: fatmasahin[at]cu.edu.tr | ORCID: 0000-0002-3560-1127

ABSTRACT

This paper provides a synthetic assessment of a peculiar Early Bronze Age ceramic production from the Konya Basin in southern-central Anatolia (Turkey), known in the literature as “Metallic Ware”. While there have been several studies on this ware, our work presents for the first time a detailed chrono-typology, a functional analysis and an evaluation of its spatial distribution employing ca 340 published and unpublished pieces. We also propose a new term to identify this production in future studies, the “Konya Basin Metallic Ware (KBMW)”.

Keywords: Early Bronze Age, Central Anatolia, Konya Basin, Metallic Ware.

GİRİŞ

Bu çalışma, Erken Tunç Çağı çanak çömlekleri arasında oldukça farklı bir özelliğe sahip olan “Metalik Çanak Çömlek” hakkındadır. Konya Havzası’nda yayılım gösteren ve ilk kez 1954 yılında James Mellaart tarafından *Thin Painted Metallic Ware* olarak isimlendirilen¹ bu malzeme hakkında 1950’lerden günümüze kadar bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda söz konusu çanak çömlek grubu detaylı değerlendirilmemiştir. Ayrıca karmaşıklığa neden olan farklı isimlendirmeler ile kullanılmıştır. Konya Bölgesi’nde 2017 yılından itibaren yapılan ve bölgede gerçekleşen diğer projelerden farklı olarak özellikle Tunç-Demir Çağlarına odaklanmış olan “Konya ili, Karatay ve Çumra ilçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması Projesi” (KRASP)² kapsamında yürütülen çalışmalar çerçevesinde Metalik Çanak Çömlek grubunun oldukça dikkat çekici oranda olduğu görülmüş ve tekrar ele alınması gerektiği düşünülmüştür. Bu doğrultuda, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü (BIAA) ile Japon Anadolu Arkeolojisi Enstitüsü (JIAA) koleksiyonunda bulunan ve şimdiye kadar yayınlanmamış olan bu çanak çömlek grubuna ait örnekler yanısıra yayını yapılmış örnekler birlikte incelenerek tekrar değerlendirilmiştir. Yapılan inceleme ve değerlendirmeler sonucunda bu çanak çömlek grubunun adının değiştirilmesi öngörülmüştür. Çünkü aşağıda sunulan verilerden anlaşılacağı üzere çalışma literatürde bugüne kadar kullanılan *Metallic Ware/Metalik Çanak Çömleği* veya *Anatolian Metallic Ware/Anadolu Metalik Çanak Çömleği* teriminin aslında birbirinden farklı mal gruplarına atıfta bulunmak için kullanıldığını göstermektedir. Farklı araştırmacılar bu terimleri, farklı tekniklerle üretilen, farklı yüzey işlemleri ve bezemelere sahip çanak çömlek grupları için kullanmış ve bu da terminolojik bir karışıklığa neden olmuştur. Daha önce yayınlanan çalışmalarda, *Metallic Ware* içinde en az dört farklı çanak çömlek grubu olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar: (a) esasen Ovalık Kilikya’da yayılım gösteren *Red Gritty Ware*, (b) büyük oranda Dağlık ve Ovalık Kilikya’da yayılım gösteren *Painted Red Gritty Ware/Cilician Metallic Ware*; (c) şimdiye kadar sadece Kestel/Göltepe’de belgelenmiş, ancak muhtemelen Kilikya ile Toros Dağları arasında da yayılım gösteren *Yalın Anadolu Metalik Çanak Çömleği* ve (d) Konya Havzası’nın modern şehirleri arasında, Konya, Karaman, Ereğli, Niğde ve Aksaray’da yayılım gösteren ve bu çalışmanın konusu olan çanak çömlek grubudur.

Bu çanak çömlek hakkında yapılan çalışmalardan sonra özellikle malzemenin gösterdiği mekansal dağılıma dayanarak (detaylı bilgi için aşağıya bakınız), *Konya Havzası Metalik Çanak Çömleği* (KHMÇÇ) ismini öneriyoruz. İsim önerisinin bir başka nedeni ise üretim zinciri ve dağıtım gibi uzmanlık konularının anlaşılabilmesi ve gelecekteki araştırmalar için ortak bir terminoloji oluşturmasıdır.

Bu çalışma kaleme alınmadan önce KHMÇÇ’ye ait BIAA bulunan yayınlanmış örnekler ile yine BIAA ve JIAA’daki yayınlanmamış örnekler ve şimdiye kadar yayını yapılmış diğer merkezlerdeki bütün örnekler³ detaylı şekilde incelenerek bir veri tabanı oluşturulmuştur. Bu veri tabanının bize sağladığı bilgiler neticesinde; çalışmanın ilk kısmında bu çanak çömlek grubu için isimlendirme önerisinde bulunulmuş; ikinci kısmında, form ve hacim özellikleri birlikte ele alınarak detaylı bir form tipolojisi oluşturulmuş; ardından yapım tekniği, bezeme özellikleri ve bu bezemelerin formlara göre dağılımı incelenmiştir. Son kısım da ise KHMÇÇ hakkında elde edilen tüm veriler tartışılmış ve sonuçlar değerlendirilmiştir.

ARAŞTIRMA TARİHİ

Erken Tunç Çağı’nda gerek İç Anadolu gerekse diğer komşu bölgelerde *Metalik* olarak adlandırılan ve bu çalışmanın konusunu oluşturan *Metalik Çanak Çömlek*; yüksek ısıda pişirilmesinden dolayı çıkardığı tınlama sesi, kendine has boya bezemesi ve metalik görünümü, keskin profile ve çukur dibe sahip olması ile diğer çanak çömlek gruplarından oldukça farklı özellikler sergilemektedir. Konya Havzası için Metalik Çanak Çömlek terimini ilk kez Mellaart kullanmıştır. Mellaart, bu çanak çömlek örneklerini 1954 tarihli yayınında *Thin Painted Metallic Ware*⁴, 1963 tarihli yayınında ise sadece *Metallic Ware*⁵ olarak isimlendirmiştir. 1989 yılında Semih Güneri Konya Bölgesi’nde yaptığı araştırmalarda topladığı benzer çanak çömleği Mellaart’ın tanımladığı özellikleri temel alarak *Boyalı Metalik Çanak Çömlek* olarak değerlendirmiştir⁶. Aynı yıl Aliye Öztan tarafından yapılan yayında Konya ve Niğde çevresinden ele geçen bir grup çanak çömlek için Mellaart ile aynı isimlendirme kullanılarak *Metallic Ware* adı altında değerlendirilmiştir⁷. Nimet Özgüç 1990 yılında söz konusu malzemeyi *Darboğaz*

¹ Mellaart 1954:190-195.

² Proje 2017 yılından bu yana Michele Massa (Chicago Üniversitesi), Christoph Bachhuber (Oxford Üniversitesi), Fatma Şahin (Çukurova Üniversitesi) ve James Osborne (Chicago Üniversitesi) iş birliği dahilinde bir ekip tarafından sürdürülmektedir.

³ Mellaart tarafından yayını yapılmış BIAA’daki KHMÇÇ örnekleri tekrardan değerlendirilmiştir. Diğer merkezlerdeki KHMÇÇ örnekleri ise yayınlarda belirtilen verilere göre kullanılmıştır.

⁴ Mellaart 1954: 179.

⁵ Mellaart 1963: 228-229.

⁶ Güneri 1989: 98, 114-116.

⁷ Öztan 1989: 407-410.

Boyalıları olarak yayımlamıştır⁸. Elizabeth Friedman 2000 yılında yaptığı doktora çalışmasında bu çanak çömleği *Anatolian Metallic Ware* olarak ele almıştır⁹. 2017’de Yalçın Kamış tarafından yapılan yayında ise Acemhöyük yerleşmesinde bulunan aynı grup malzeme için, Mellaart ve Öztan’ın tanımlamalarını esas alarak, *Metalik Çanak Çömlek* terimi tercih etmiştir¹⁰. Söz konusu bu çanak çömlek için 2017 yılında Abdullah Hacı, 2020 yılında Hacı ve K. Aslıhan Yener daha önce Friedman’nın isimlendirmesini esas alarak, *Anadolu Metalik Çanak Çömleği* ismini kullanmıştır¹¹.

Konya Havzası ve yakın çevresi dışında benzer malzemeye daha güneyde Kilikya Bölgesi’nde de rastlanmaktadır. Hetty Goldman Tarsus-Gözlükule’deki Metalik Çanak Çömleği yüksek ısıda pişirilmesi, ince kum katkısı ve boya bezemesinden dolayı *Light Clay Miniature Lug Ware* adı altında değerlendirmiştir¹². Ayrıca bölgede 1951 yılında Veronica Seton-Williams tarafından yapılan yüzey araştırmalarında da metalik kapların bulunduğundan söz edilmektedir¹³. Ancak söz konusu kapların Konya Havzası Metalik Çanak Çömleği ile olan benzerlikleri, fotoğraf ve çizimlerinin olmamasından dolayı yapılamamıştır.

Arkeoloji literatüründe *Metallic Ware* adı daha çok Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye’de metal kapların taklitleri olarak yapılmış çanak çömleği tanımlamak için kullanılmıştır¹⁴. Ancak bu çanak çömleğin bu makalede sözü edilen çanak çömlek grubuyla yapım teknolojileri¹⁵ benzerliği dışında hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. Bu çalışmada ele alınan çanak çömleğin *Metalik Çanak Çömlek* olarak adlandırılması karışıklığa neden olacaktır. Yukarıda da belirtildiği üzere bu makalenin yazılma gayelerinden birini de bu soruna açıklık getirmek oluşturmaktadır. Bu özel çanak çömlek daha çok İç Anadolu’nun güney kesiminde Konya, Niğde, Orta Torosların dağlık alanları ve Kapadokya’nın kuzey ve doğu bölgelerine kadar yayılım göstermektedir. Örneklerin %90’nı Konya Havzası’nda ovada yer alan yerleşmelerde bulunmuştur. Bu nedenden dolayı bu çanak çömlek için tarafımızdan *Konya Havzası Metalik Çanak Çömleği (KHMÇÇ)* ismi önerilmekte olup metin boyunca “KHMÇÇ” kısaltması kullanılmıştır.

METODOLOJİ

Bu çalışmada, BIAA koleksiyonunda bulunan yayınlanmamış 192 parça, JIAA’dan¹⁶ 4 parça, KRASP 2017 yılı çalışmalarından 1 tam kap¹⁷ ve şimdiki kadar yayınlanmış olan 143 parçayla beraber, toplam 340 KHMÇÇ örneği üzerinde incelemeler yapılmıştır. BIAA ve JIAA çanak çömlek örnekleri yüzey araştırmalarından ele geçmiş olduğu için bir stratigrafik bağlamları yoktur. Benzer şekilde, daha önce yayınlanmış malzemelerin çoğu da yüzey araştırması, kaçak kazılardan (ya da tekil müze buluntuları) veya az yayınlanmış kazılardan gelir. Dolayısıyla bu malzeme herhangi bir ek stratigrafi bilgisine sahip değildir. Kontesktleri iyi belgelenmiş malzemeler ise sadece Acemhöyük ve Göltepe kazılarında saptanmış olup, tarihlendirme bölümünde detaylıca tartışılacaktır.

İlk olarak KHMÇÇ’ye ait 340 örneğin tüm özelliklerini belirlemek için detaylı bir dijital veri tabanı oluşturulmuş ve çanak çömleğin tüm özellikleri buraya işlenmiştir. Ardından bu çanak çömleğin hamur yapısı, hamur rengi, katkı maddeleri ve pişirme gibi özellikleri saptanmıştır. İkinci olarak üretim teknikleri, gövde ve boyun şekillendirmeleri, birleşecek yüzeylerdeki çentikler, kulpların eklenme teknikleri incelenmiştir. Üçüncü olarak yüzey işlemleri; perdah, astar gibi özelliklerinin yanı sıra yüzeylere uygulanan boya bezeme, plastik bezeme ve bu bezemelerin yüzeylerde nerelere yapıldığı belirlenmiştir. Dördüncü olarak hacim hesaplaması ve detaylı bir tipoloji için BIAA ve JIAA’da yayınlanmamış parçaların büyük bir kısmı ve Mellaart’ın 1963 yılında yayınladığı ve BIAA’da bulunan parçaların tamamı tekrardan çizilerek standart bir hale getirilmiştir. Ayrıca standart bir çizim ve ölçek oluşturmak için bu çalışmada ele alınan yayınlanmış bütün KHMÇÇ örnekleri tekrardan çizilmiştir. Daha sonra tüm ya da tümlenebilir kapların *Associated Regional Chronologies of the Ancient Near East (ARCANE)* projesi kapsamında geliştirilen PotUtility programı yardımıyla yaklaşık hacimleri hesaplanmıştır. Yapılan hacim hesaplamaları formların işlevleri hakkında fikir yürütmemizi sağlamıştır. Yapılan bu detaylı çalışmalar sonucunda KHMÇÇ malzemesinin mal grupları ile birlikte detaylı bir tipolojisi oluşturulmuştur. Tipoloji oluşturulurken kapların formları, boyutları, işlevleri ve hacimleri bir bütün olarak ele alınmıştır.

⁸ Özgüç 1990: 71.

⁹ Friedman 2000

¹⁰ Kamış 2017: 168-169.

¹¹ Hacı 2017; Hacı ve Yener 2020.

¹² Goldman 1956a: 107, 116-117.

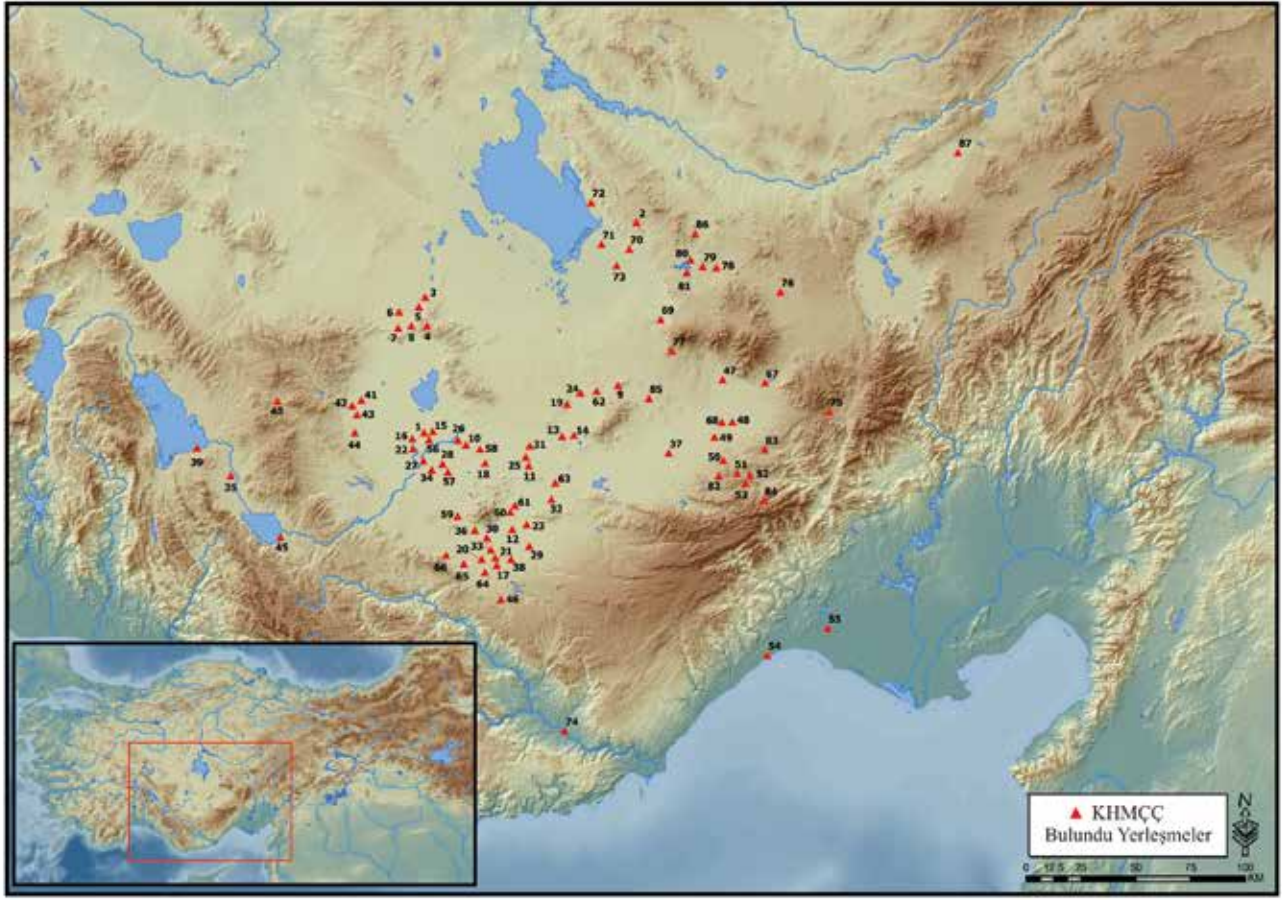
¹³ Seton-Williams 1954.

¹⁴ Kühne 1976; Şenyurt 1995.

¹⁵ Friedman 2000: 81.

¹⁶ Japon Anadolu Arkeolojisi Enstitüsü’nde bulunan yüzey araştırması malzemesini incelememize izin verdikleri için Sachihiro Omura ve Kimiyoshi Matsumura’ya çok teşekkür ederiz.

¹⁷ KRASP Erken Tunç Çağı malzemesi Ebru İncaman-Tuna tarafından doktora tezi olarak çalışıldığından bu projeden çalışmaya sadece 1 tam kap dahil edilmiştir.

Figür 1: Yayılım Haritası; 1: Kızlar, 2: Çemeli Höyük, 3: Yuğ Tepe, 4: Müşkü, 5: Ölmez, 6: Fatin Höyüğü, 7: Tutup, 8: Yazıbelen, 9: Emirgazi Höyük, 10: Emirler Höyük, 11: Islık Höyük, 12: Kanaç (Kıbrıs) Höyük, 13: Karapınar Höyük I, 14: Karapınar Höyük II, 15: Karhane Höyük, 16: Karaca Höyük, 17: Karaman Höyük, 18: Küçük Aşlama Höyük, 19: Kızak Höyük, 20: Koca Höyük II, 21: Koca Höyük I, 22: Kurtbaba, 23: Kerti Höyük, 24: Tilkili Höyük, 25: Yanıktepe, 26: Samın Höyük, 27: Seydihan Höyük, 28: Sarlak Höyük, 29: Büyüğü II, 30: Boz Höyük II, 31: Akkuyu, 32: Akçaşehir Höyük, 33: Abdullah Höyük, 34: Boyalı Tümeği, 35: Akçalar Höyük, 36: Eminler Höyük, 37: Çiller Höyük, 38: Çardağın Höyük, 39: Burun Höyük, 40: Kızılviran, 41: Alaaddin Tepe, 42: Konya-Karahöyük, 43: Evdereşe, 44: Yanagelmez, 45: Yalılıhöyük, 46: Kozlubucak, 47: Bayat Höyük, 48: Kızıl Höyük, 49: Zencirli, 50: Topraktepe, 51: Beytepe, 52: Ulukışla Höyük I, 53: Zeyve Tepe II, 54: Yumuktepe, 55: Tarsus, 56: Yanagelmez, 57: Üçhüyük North, 58: Büyük Aşlama Höyük, 59: Keyren Höyük, 60: İbrahim Höyük, 61: Göçü/Gök Höyük, 62: Maltepe, 63: Hüyük Akçaşehir'in Kuzeyi, 64: Karaman Güneybatı Höyük, 65: İllisre, 66: Gaferiyat, 67: Boz Duvarlı, 68: Kerhane Höyük, 69: Gözlükuyu, 70: Çimeli Yeniköy Höyük, 71: Ulukışla Höyük II, 72: Sungurlu Höyük, 73: Achemhöyük, 74: Kilisetepe, 75: Göltepe, 76: Kiledere Höyük, 77: Keçikalesi Höyük, 78: Kültepe Gülağaç, 79: Büyük Deller, 80: Malayır, 81: Sımatepe, 82: Çayhan, 83: Hüsnüye, 84: Darboğaz, 85: Kutören, 86: Ovaören, 87: Kültepe. /

KONYA HAVZASI METALİK ÇANAK ÇÖMLEĞİNİN MALZEME VE TEKNİK ÖZELLİKLERİ

Yayın kapsamında incelen bütün KHMÇÇ standart bir hamura ve üretim tekniğine sahip olduğu görülmüştür. Bu çanak çömlekler çağdaş malzemelerden oldukça farklı olup, kendine özgü özellikleriyle diğer çanak çömlekler arasından hemen fark edilmektedir¹⁸.

KHMÇÇ özellikleri genel hatları ile şu aşağıdaki şekilde sıralanmaktadır:

- Tamamı el yapımıdır.

- İnce ve sıkı bir hamur yapısına sahip olup, hamur rengi sarımsı kahverengi, açık kahverengi, koyu kahverengi ve gri arasında değişmektedir.
- Tümesinde istinasız ince kum ve ince kireçtaşı katkısı görülmektedir.
- Yüzeyleri çoğunlukla perdahlı ve kendinden astarlıdır. Yüzey renkleri hamur renginden kısmen daha açıktır.
- En karakteristik özelliklerinden biri de yüksek ısıda pişirilmesinden dolayı hamur yapısında bulunan ince kireçtaşı parçalarının patlaması sonucu oluşan çukurcuklardır.;

¹⁸ Mellaart 1963: 228-229.

- Tüm parçalar boya bezemelidir. Neredeyse tamamında bant bezeme görülür. Bezemede kullanılan boya renkleri kırmızımsı kahverengi ve siyah arasında değişir.
- Oldukça yüksek ısıda pişirilmiştir (pişirme derecesi: 800 °C'nin üstü).
- Form çeşitliliği sınırlı olup, en büyük grubu küçük ve orta ölçekli çömlek ve testiler oluşturmaktadır.
- Çoğunluğunda çömlekçi işareti yer almaktadır.

KHMÇÇ hakkında yapılan detaylı inceleme sonucunda bu çanak çömleğin üretimi için, hamurun bilinçli bir şekilde hazırlanıp kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁹ Üretim tekniği ve yüzey işlemleri bakımından da tamamen aynı özellikleri göstermektedir. Bu durumun daha net olarak ortaya konması için KRASP Projesi kapsamında ele geçen bazı KHMÇÇ üzerinde Fourier Transform Infrared Spektrofotometre (FT-IR) ve Röntgen Kırınım Difraktometrisi (XRD) analizi yapılmıştır. Analiz sonuçları bu malzemenin 800 oC üstü sıcaklıklarda pişirildiğini göstermektedir²⁰. Pişirme sırasındaki sıcaklıktan kaynaklı olarak da çanak çömlek yüzeyinde renk farklılıkları oluştuğu anlaşıldığından, KHMÇÇ malzemesi *Açık Yüzeyli Mal Grubu* ve *Koyu Yüzeyli Mal Grubu* olmak üzere iki alt gruba ayrılmıştır (Fig. 2-3)²¹.

Açık Yüzeyli Mal Grubu: Hamur, ince ve kompakt bir yapıya sahiptir. Oldukça homojen olan hamur da ince kum ve ince kireç taşı katkısı görülmektedir. Hamur renkleri grimsi kahverengi (10YR-5/2-3) ve sarımsı kahverengi (10YR-7/3-6, 8/4-6, 6/4-6) tonlarındadır (Fig. 2). Astarlı parçalar az orandadır. Astar, su ile inceltilebilir hamurun ince bir şekilde uygulanmasıyla yapılmıştır. Ancak bazı parçalarda uygulanan perdah, astar varmış algısı yaratmaktadır. Genelde mat bir görünümü olan bu grubun yüzey renkleri kahverengi (7.5YR-7/4; 10YR-8/2-4, 7/3-4, 5/2) ve kırmızımsı sarı (7.5YR-7/6-8, 6/6-8; 10YR-8/6-8) tonlarındadır. Yüzeyler oldukça iyi düzeltilmiş olup, büyük çoğunluğu perdahlıdır. Kase ve çömleklerin büyük bir kısmı bu mal grubu ile temsil edilir.

Koyu Yüzeyli Mal Grubu: Hamur yapısı renkleri hariç ilk mal grubu ile aynı özelliktedir. Hamur renkleri

koyu gri (7.5YR-3/1) ve koyu kahverengi (10YR-5/3-4) tonlarındadır (Fig. 3). Yüksek ısıda pişirilen bu mal grubunun, yüzeyleri iyi düzeltilmiş olup, çok az örnekte astar ve perdah görülmektedir. Yüksek ısıya maruz kaldığından dolayı, çoğu örnekte astar ve perdah anlaşılabilir değildir. Yüzey renkleri koyu gri (7.5YR-3/1-2) ve kahverengi (7.5YR-3/4, 4/4; 10YR-4/2-3) tonlarındadır. Bu mal grubu ile daha çok kase, gaga ağızlı testi ve çömlek formları şekillendirilmiştir. KRASP ve BIAA'de yer alan 15 farklı yerleşmeden ele geçen 192 parçanın %21'inin yüksek ısıda pişirildiği saptanmıştır. Bu oranın çok yüksek olması ve farklı yerleşmelerden ele geçmeleri koyu yüzü çanak çömleğin bilinçli olarak yüksek ısıda pişirildiğini göstermektedir.

FORM TİPOLOJİSİ

KHMÇÇ malzemesi form tipolojisine göre çağdaş çanak çömlekler ile az da olsa paralellik göstermekle birlikte kendine özgü formlara sahiptir. Bu formların tipolojisi oluşturulurken çanak çömleğin işlev ve boyut parametreleri beraber ele alınmıştır. Prehistorik toplumların kilden ürettikleri çanak çömlekleri, ihtiyaçları doğrultusunda belli bir amaca hizmet edecek şekilde biçimlendirmesinden dolayı işlevsel özellik ana parametre olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle işlevsel ve boyutlarına göre formlar, geniş ağızlı (Açık form: Ağız genişliği gövde genişliğinden büyük olanlar) ve dar ağızlı (Kapalı form: Ağız genişliği gövde genişliğinden küçük olanlar) olarak iki ana form grubuna ayrılmıştır. Geniş ağızlı formlar KHMÇÇ içinde sadece kaselerle; dar ağızlı formlar maşrapalar, akıtacaklı kaplar, minyatür testiler, testiler, kapalı kaplar ve küçük-orta-büyük boyutlu çömleklerle temsil edilmektedir (Fig. 4).

İki ana grupta yer alan çanak çömleklerin form grupları ve alt tipleri oluşturulurken, geniş ağızlı formlarda, gövde şekillerine göre; dar ağızlı formlarda ise ağız, dudak, boyun ve gövde şekillerine göre sınıflamalar yapılmıştır.

Kaseler (A)

KHMÇÇ malzemesi içinde %12²² gibi bir oranla temsil edilen kaseler kendi içinde üç gruba ayrılmaktadır.

(A1) - *Dışa Açılan Profilli Kaseler* : Bu kaselerin (A1a) - *Dışa Açılan Düz Profilli Kaseler* (Fig. 5: 1-3) ve (A1b) - *Dışa Açılan hafif "S" Profilli Kaseler* (Fig. 5: 4-5) olmak üzere iki alt tipi bulunmaktadır. Ağız çapları 8-19 cm arasında değişen bu formlar dışa doğru genişleyen bir profile sahiptir. Bu kaselerin bazı örneklerinde ilmik kulp görülmektedir.

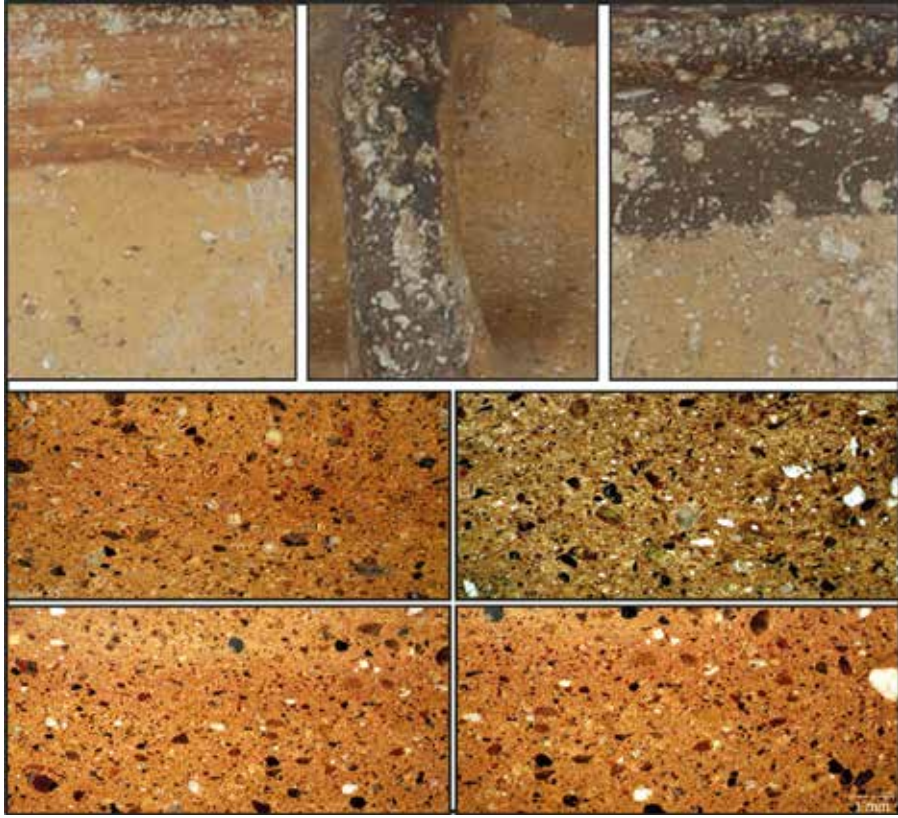
¹⁹ Friedman 2000; Gait, vd. 2018.

²⁰ Tarhan, vd. (Baskıda)

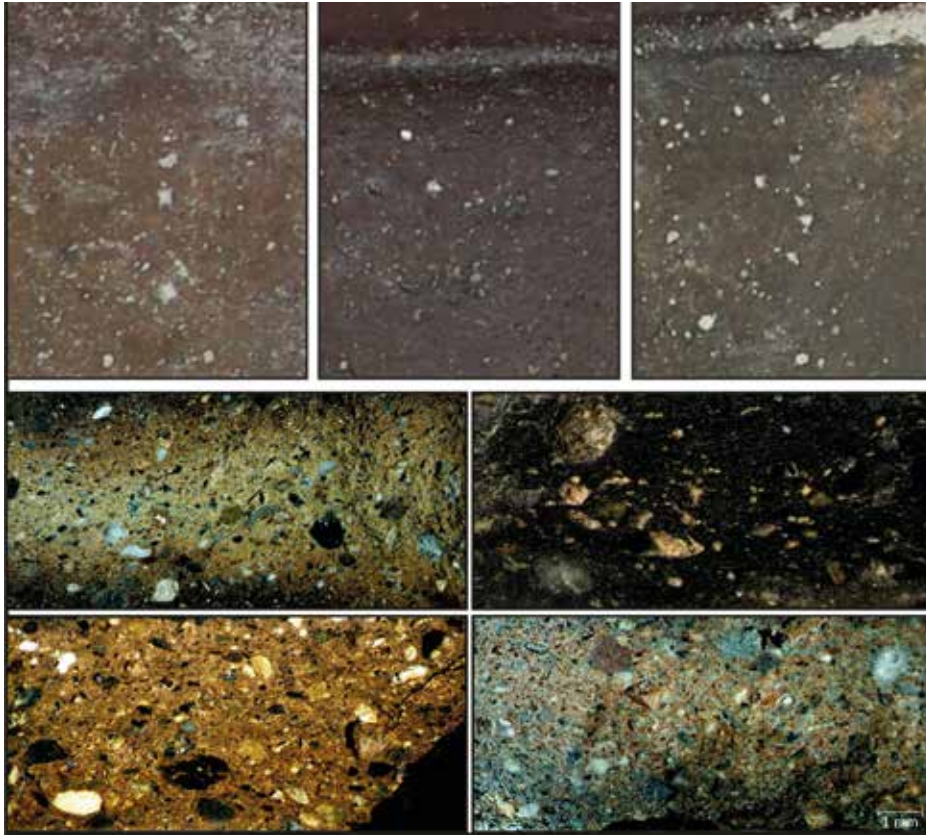
²¹ Burada "açık ve koyu yüzeyli mal grubu" olarak tanımladığımız çanak çömlek Hacar tarafından sadece "Klasik Metalik Mal" olarak tanımlanmıştır (Bknz. Hacar, 2017; Hacar-Yener, 2020). Hacar'ın bu çanak çömlek içinde değerlendirdiği "Yalın Mal" grubu tarafımızdan Metalik Çanak Çömlek içinde değerlendirilmemektedir.

²² Bu çalışmada kullanılan istatistiksel veriler form veren 255 örnek üzerinden yapılmıştır.

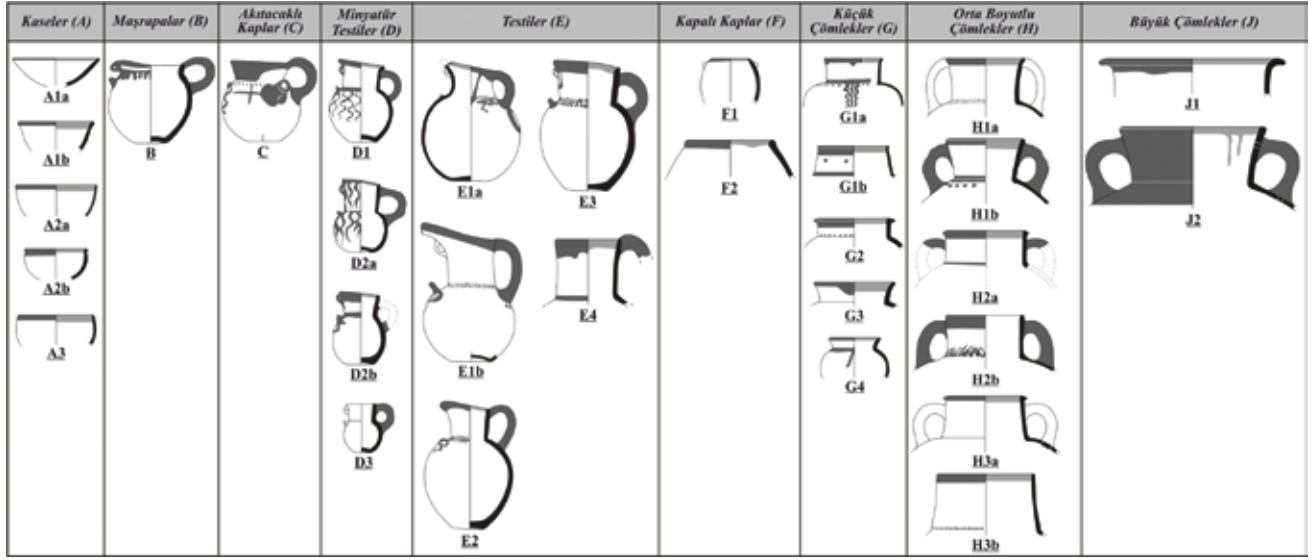
KONYA HAVZASI METALİK ÇANAK ÇÖMLEĞİ

Figür 2: Açık Yüzlü Mal Grubu (Üst Sıra, yüzey; Alt Sıra, ince kesit fotoğrafıdır) / *Light Surface Ware (top row: surface; bottom rows: polished sections)*

Figür 3: Koyu Yüzlü Mal Grubu (Üst Sıra, yüzey; Alt Sıra, ince kesit fotoğrafıdır) / *Dark Surface Ware (top row: surface; bottom rows: polished sections)*

Figür 4: KHMÇÇ Form Cetveli / KBMW Synoptic Typology

(A2) - *Dik Profilli Kaseler* : (A2a) - Dik Profilli Kaseler (Fig. 5: 6-8) ve (A2b) - Dik Profilli Hafif “S” Yapan Kaseler (Fig. 5: 9-10) olarak iki alt tip altında ele alınan bu kaselerin ağız çapları 8-17 cm arasında değişmektedir.

(A3) - *İçe Kapanan Profilli Kaseler* : Ağız çapları 7-24 cm arasında değişen bu form içe doğru kapanan bir profile sahiptir. Bazı örnekleri ilmik kulpludur (Fig. 5: 11-13).

Maşrapalar (B)

Maşrapalar KHMÇÇ içinde %4 oranla temsil edilmektedir. Açık yüzeyli mal ile temsil edilen maşrapalar dışa çekik dudaklı veya hafif yükselen bir ağız yapısına sahiptir. Tüm örneklerde ağızdan başlayıp omuzla birleşen dikey bir kulpludur. Düz dipli örneklerin yanı sıra hafif içe doğru çukurlaştırılmış örneklerde bulunmaktadır. Bu form yükseklik ve genişlik olarak testilerden pek bir fark göstermese de boyunsuz olmaları ile şekilsel olarak testilerden ayrılmaktadır (Fig. 6: 1-3).

Akıtacaklı Kaplar (C)

Akıtacaklı kaplar %1 oranı ile incelenen örneklerinde en küçük grubu oluşturmaktadır. Genellikle hafif dışa doğru açılan ve yüksek bir ağız yapısına sahip bu örneklerin omuz kısmına yerleştirilmiş bir akıtacağı yer almaktadır. Ayrıca büyük çoğunluğu ağız kısmından başlayıp omuzla birleşen dikey bir kulpa sahip olup, düz diplidir. Maşrapa ve testi arasında bir forma sahip olan akıtacaklı kaplar, boyutları ile maşrapalardan, omuzlarındaki akıtacakla da testilerden farklıdır (Fig. 6: 4-6).

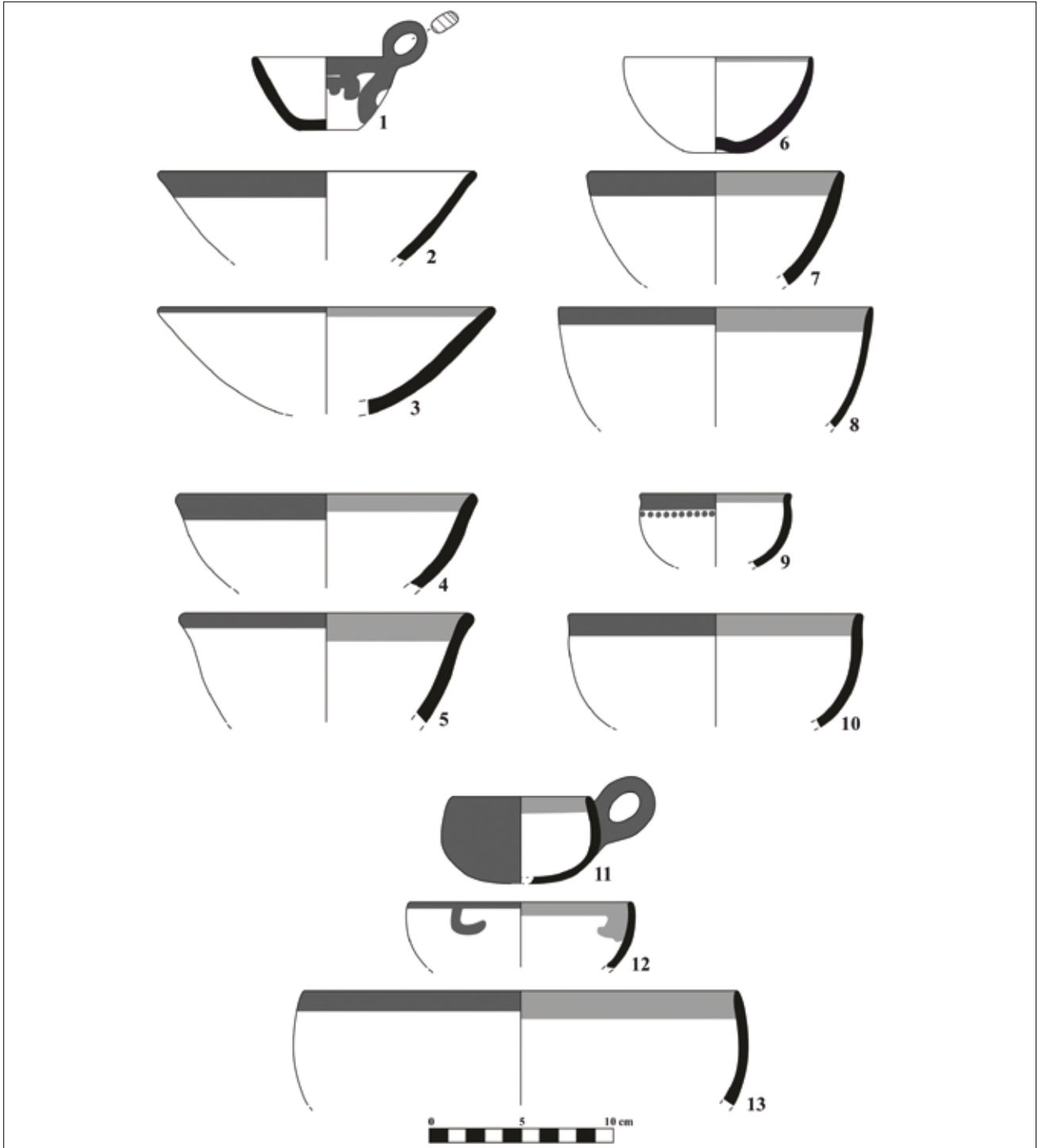
Minyatür Testiler (D)

Bu formu testilerden ayıran temel özellik testilere oranla çok küçük boyutlara sahip olmasıdır. KHMÇÇ örneklerinde minyatür testilerin oranı %6’dır. Minyatür testiler ağız biçimlerine göre kendi içerisinde üç alt grup altında değerlendirilmiştir.

(D1) - *Gaga Ağızlı Minyatür Testiler* : Geniş boyunlu ve küresel gövdeli bir formdur. Ağız kenarı öne doğru hafif yükselerek gaga ağızı oluşturur. Gaga ağızın tam karşısında, ağız kenarının hemen altından omuza inen dikey bir kulp bulunur. Dip kısımları ise hafif çukur olacak şekilde içe doğru bastırılmıştır (Fig. 6: 7-9).

(D2) - *Hafif Yükselen Düz Ağızlı Minyatür Testiler* : Bu form (D2a) - Uzun Boyunlu Hafif Yükselen Düz Ağızlı Minyatür Testiler ve (D2b) - Kısa Boyunlu Hafif Yükselen Düz Ağızlı Minyatür Testiler olarak iki alt tipe ayrılmaktadır. Uzun veya kısa geniş boyunlu ve küresel gövdeli olan form, F1 formundan ağız kenarının düz olması yönüyle farklıdır. Söz konusu form, ağız kısmının hemen altından başlayan dikey bir kulpa ve orta kısmı hafif çukurlaştırılmış bir dibe sahiptir (Fig. 6: 10-13).

(D3) - *Düz Ağızlı Minyatür Testiler* : Düz ağızlı, kısa geniş boyunlu ve küresel gövdeli olan bu minyatür testiler dikey kulpludur. Dikey kulplar bazı örneklerde ağız kenarının hemen altından omuza, bazılarında ise ağız kenarından yükselerek omuza bağlanmaktadır. Dip kısımları F formunun tümünde olduğu gibi orta kısmı çukurlaştırılmış şekildedir (Fig. 6: 14-16).

Figür 5: Form A1a: 1-3; Form A1b: 4-5; Form A2a: 6-8; Form A2b: 9-10; Form A3: 11-13 / Form A1a: 1-3; Form A1b: 4-5; Form A2a: 6-8; Form A2b: 9-10; Form A3: 11-13

Testiler (E)

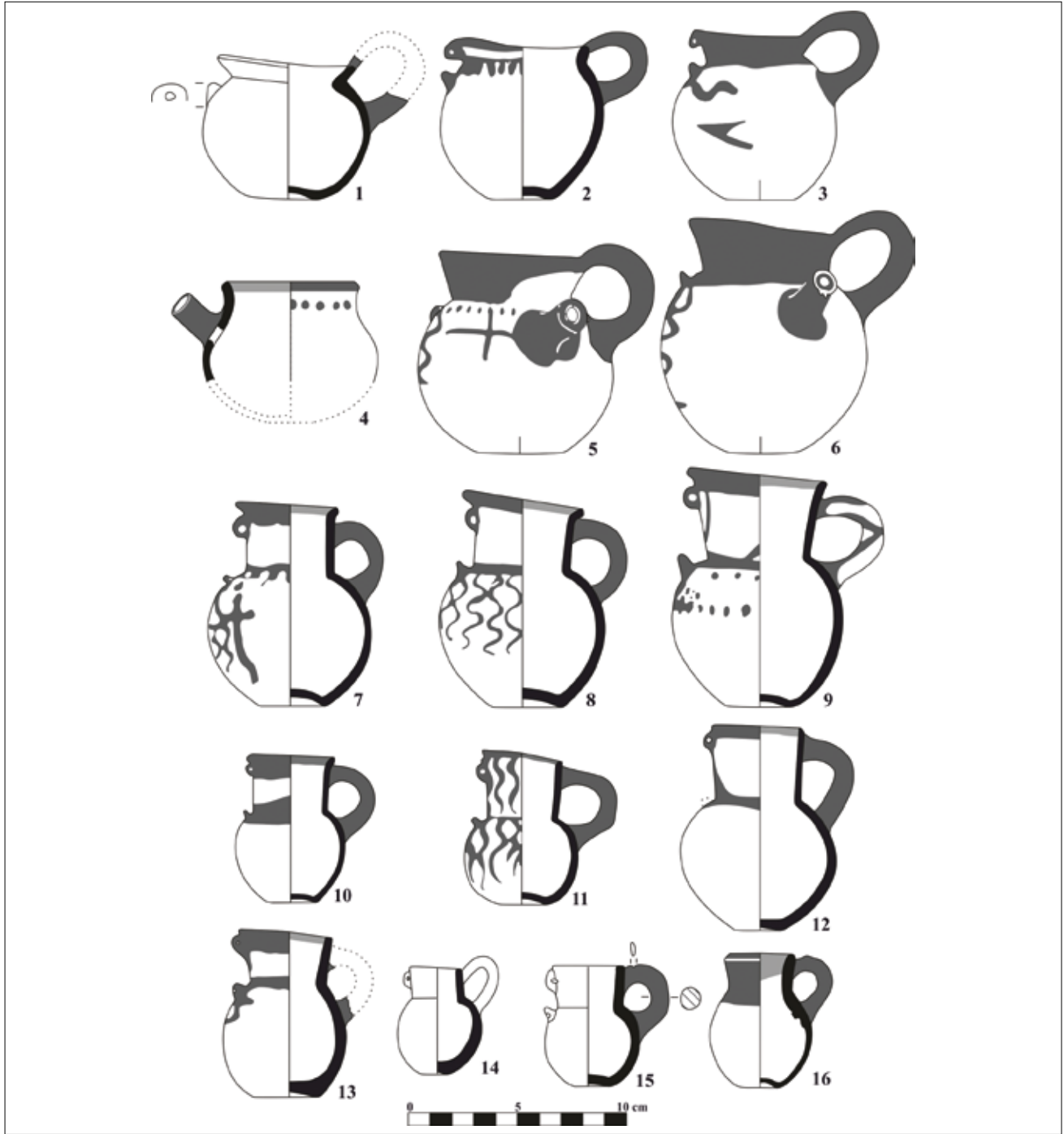
Testiler formlar içinde %18 oranla ikinci büyük grubu oluşturmaktadır. Ağız kenarı biçimine göre Gaga Ağızlı (E1), Yükselen Ağızlı (E2) ve Düz Ağızlı (E3) olmak üzere farklılık göstermektedir.

(E1) - *Gaga Ağızlı Testiler* : Gaga ağızlı testiler ağız kenarı biçimlerine göre (E1a) - Kesik Gaga Ağızlı

Testiler ve (E1b) - Sivri Gaga Ağızlı Testiler olarak iki alt gruba ayrılmaktadır.

(E1a) - *Kesik Gaga Ağızlı Testiler* : Bu form tipik özelliği öne doğru hafifçe yükselen gaga ağzın kenarının kesik olmasıdır. Gaga ağzın tam karşısında ağız kenarının hemen altından omuza bağlanan dikey kulpludur. Orta kısımları hafif çukurlaştırılmış dip tüm örneklerde görülmektedir (Fig. 4; Fig. 7: 1-3). Boyun yüksekliklerine

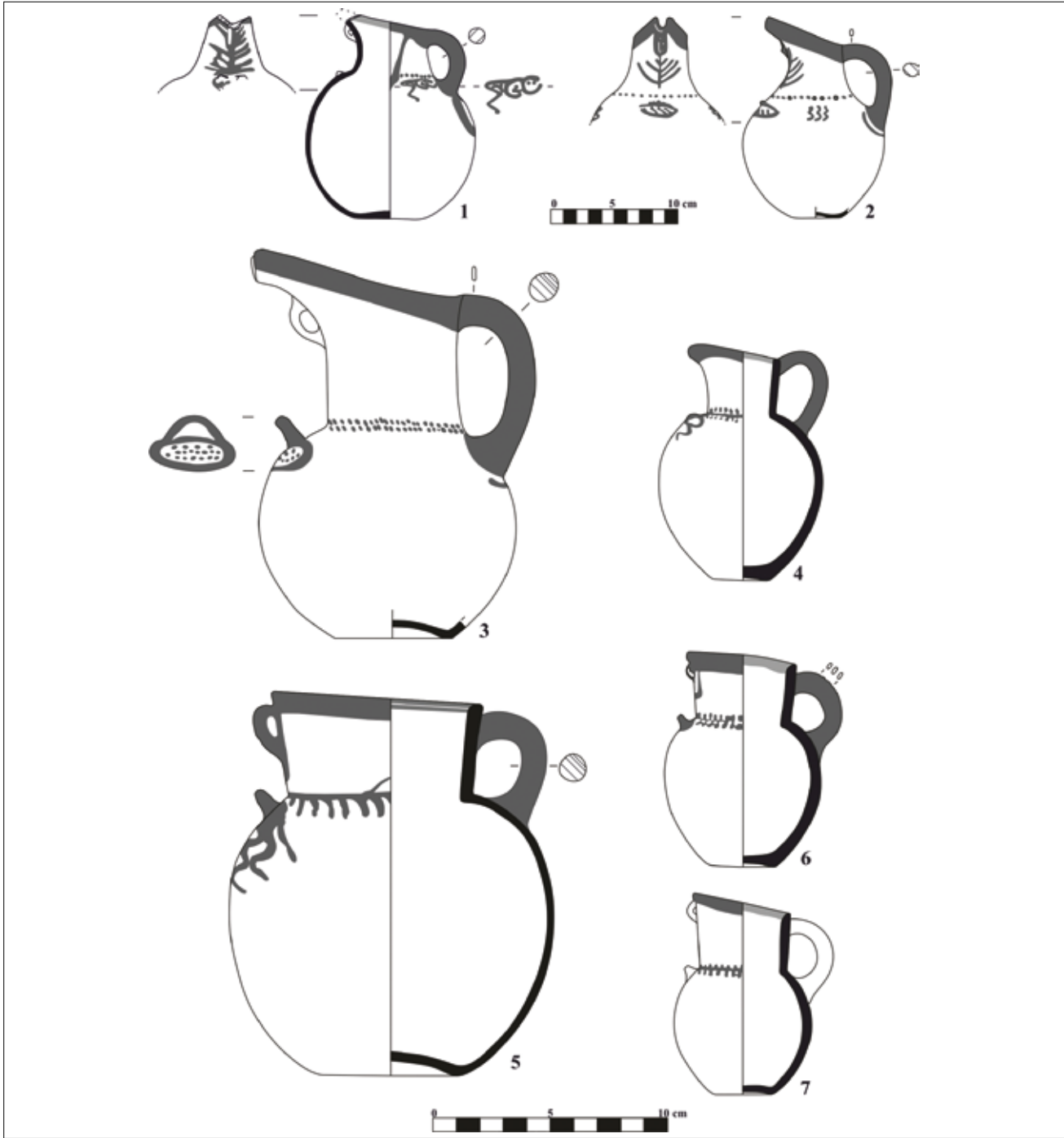
Figür 6: Form B: 1-3; Form C: 4-6; Form D1: 7-9; Form D2a: 10-12; Form D2b:13; Form D3: 14-16 / Form B: 1-3; Form C: 4-6; Form D1: 7-9; Form D2a: 10-12; Form D2b:13; Form D3: 14-16

göre (E1a1) - Kısa Boyunlu Kesik Gaga Ağızlı Testiler ve (E1a2) - Uzun Boyunlu Kesik Gaga Ağızlı Testiler olmak üzere iki tiptir.

(E1b) - Sivri Gaga Ağızlı Testi : Tek bir örnekle temsil edilen sivri gaga ağızlı testi dar boyunlu, küresel gövdeli, hafif çukurlaştırılmış dipli ve ağızdan kenarından yükselerek omuza bağlanan yükselen dikey kulpludur. (Fig. 7: 4).

(E2) -Yükselen Ağızlı Testiler : Düz ağız bir kenarda yükselerek akıtacak oluşturan bu testiler dar veya geniş boyunlu olup, küresel gövdelidir. Formun bütün örneklerinde akıtacaklı kısmın tam karşısında, ağız kenarının hemen altından omuza bağlanan bir dikey kulp bulunur. Tüm örneklerin diplerinin orta kısımları hafif çukurlaştırılmış şekildedir (Fig. 4; Fig. 7: 5-7).

(E3) - Düz Ağızlı Testiler : Bu testi grubu kendi içinde (E3a) - Dik Profilli Düz Ağızlı Testiler ve (E3b) - Dar Boyunlu Testiler olarak iki alt tip oluşturur. Silindirik

Figür 7: Form E1a1: 1-2; Form E1a2: 3; Form E1b: 4; Form E2: 5-7 / Form E1a1: 1-2; Form E1a2: 3; Form E1b: 4; Form E2: 5-7

veya iç bükey kenara sahip dar boyunlu olan bu testiler, hafif dışa açılan ağızlı ve ağız kenarından omuza bağlanan dikey bir kulpa sahiptir (Fig. 8: 1-2).

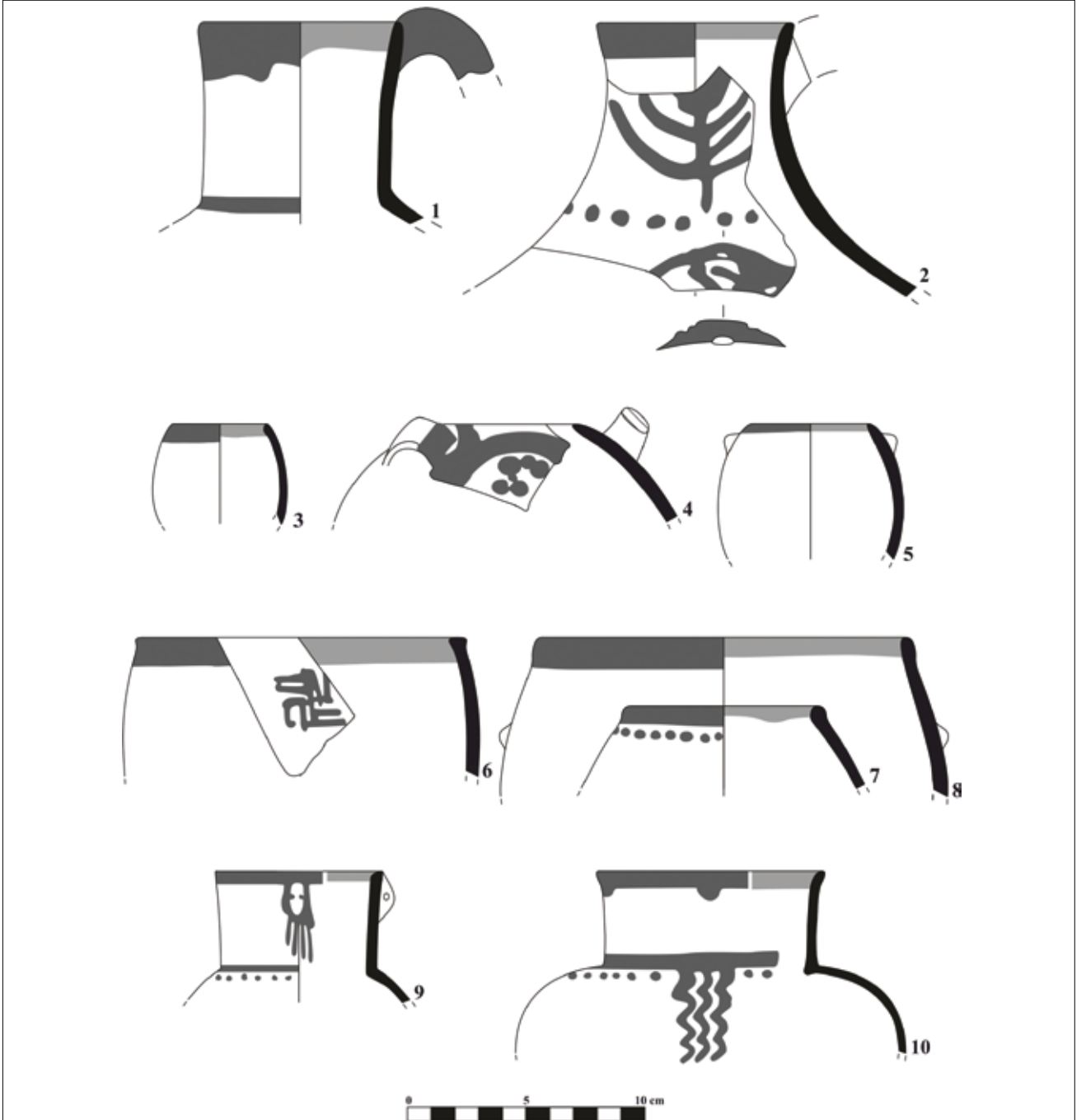
Kapalı Kaplar (F)

İncelenen KHMÇÇ içinde %6 gibi bir oranla temsil edilen kapalı kaplar, iki ana gruba ayrılmaktadır.

(F1) - Dudaksız İçe Doğru Kapanan Kaplar : Bu grup içinde değerlendirilen örnekler içe doğru kapanan ağızlı

ve küresel gövdelidir. Benzer bir örneği olmamakla beraber, bu formun dip kısmı da olasılıkla diğer örneklerde olduğu gibi içe doğru bastırılmış çukur şeklindedir. Bir örnekte omuz üzerinde yatay bir kulpa bulunmaktadır (Fig. 8: 3-5).

(F2) - Hafif Dışa Çekik Dudaklı İçe Doğru Kapanan Kaplar : Hafif dışa çekik dudaklı, içe kapanan ağızlı, küresel gövdeli bu kaplar olasılıkla çukur diplidir (Fig. 8: 6-8).

Figür 8: Form E3a: 1; Form E3b: 2; Form F1: 3-5; Form F2: 6-8; Form G1a: 9-10 / Form E3a: 1; Form E3b: 2; Form F1: 3-5; Form F2: 6-8; Form G1a: 9-10

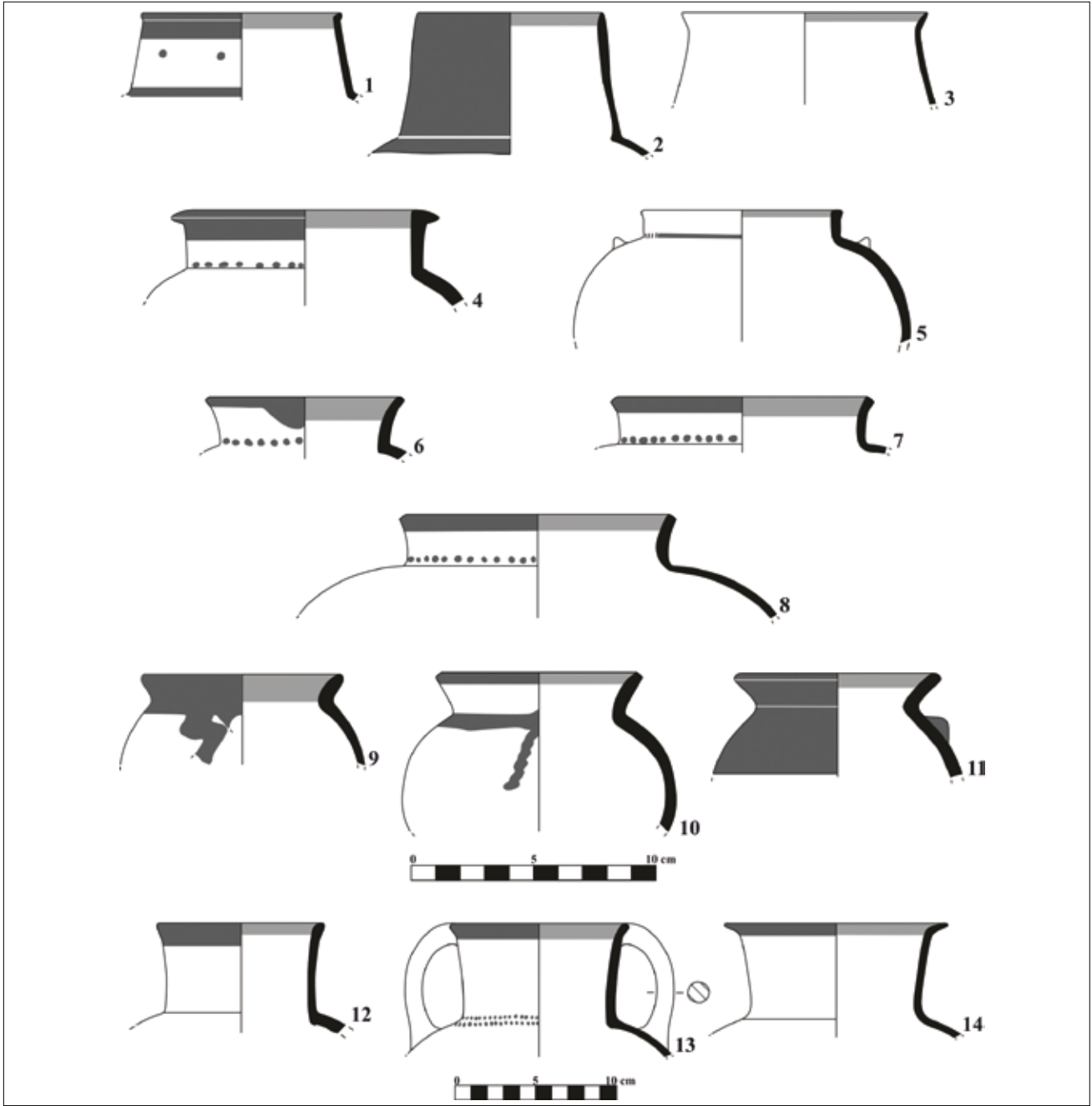
Küçük Çömlekler (G)

Küçük çömlekler hacim olarak orta ve büyük çömleklerden daha az kapasitede ve küçük ölçekte olması yönünden diğer çömlek gruplarından farklılık arz etmektedir. KHMÇÇ içinde %11 gibi bir oranla üçüncü büyük grubu oluşturmakta ve kendi içerisinde üç alt gruba ayrılmaktadır.

(G1) - Uzun Boyunlu Küçük Çömlekler : Küresel gövdeli bu tip çömleklerin (G1a) - Dik Profilli Uzun Boyunlu Küçük Çömlekler ve (G1b) - İç Doğru Kapanan Uzun

Boyunlu Küçük Çömlekler olmak üzere iki alt tipi vardır. Tam örneği olmayan bu tip çömlekler olasılıkla çukur dipli olmalıdır (Fig. 8: 9-10; Fig. 9: 1-3).

(G2) - Kısa Boyunlu Küçük Çömlekler : (G2a) - Dik Profilli Kısa Boyunlu Küçük Çömlekler ve (G2b) - Dış Açılan Profilli Kısa Boyunlu Küçük Çömlekler olmak üzere iki tip altında ele alınan kısa boyunlu küçük çömlekler, dışa çekik dudaklı veya dudaksız olup, küresel bir gövdeye sahiptir. Dip kısımları korunmayan örneklerin düz dipli olduğu düşünülmektedir (Fig. 4; Fig. 9: 4-8).

Figür 9: Form G1b: 1-3; Form G2a: 4-5; Form G2b: 6-8; Form G3: 9-11; Form H1a: 12-14 / Form G1b: 1-3; Form G2a: 4-5; Form G2b: 6-8; Form G3: 9-11; Form H1a: 12-14

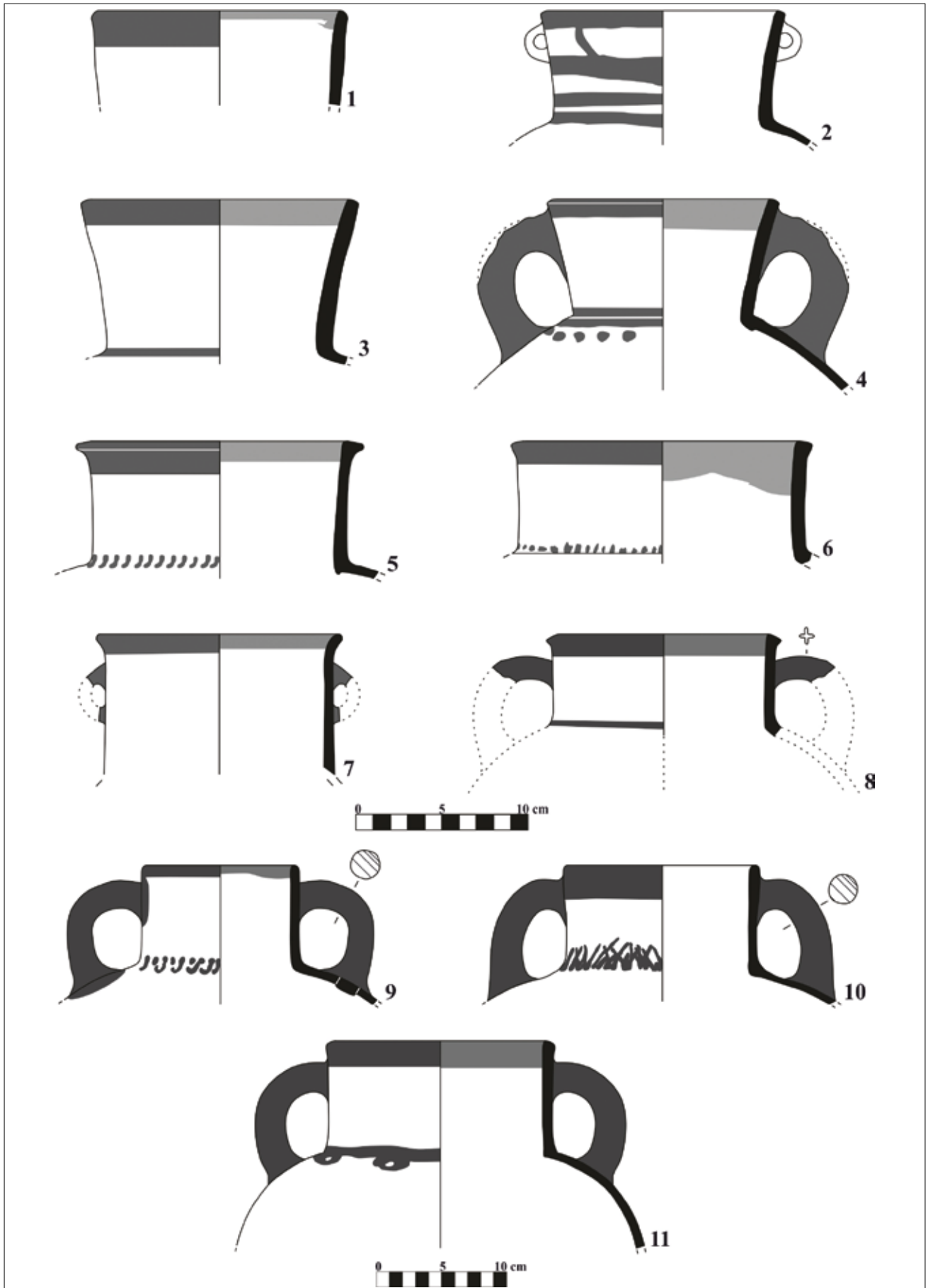
(G3) - *Boyunsuz Küçük Çömlekler* : Form, dışa açılan ağızlı, boyunsuz, küresel gövdeli ve olasılıkla çukur diplidir (Fig. 9: 9-11).

Orta Boy Çömlekler (H)

Bu çömlekler yükseklik ve genişlik ölçülerinin yanı sıra hacim olarak da küçük ve büyük çömleklerden farklı olması nedeniyle bu şekilde isimlendirilmiştir. İncelenen örnekler içinde %39 gibi bir oran ile en çok ele geçen formu oluşturmakta ve üç ana gruba ayrılmaktadır.

(H1) - *Dışa Açılan Profilli Orta Boy Çömlekler* : Bu tip orta boy çömlekler (H1a) - Dudaklı Dışa Açılan Profilli Orta boy Çömlekler ve (H1b) - Dudaksız Dışa Açılan Profilli Orta Boy Çömlekler olarak iki alt tipe sahiptir. Her iki alt form dışa genişleyen boyunlu ve küresel gövdelidir. Form, ağız kenarından başlayıp gövdeye birleşen karşılıklı olarak yerleştirilmiş iki dikey kulpa sahiptir. Ayrıca bazı örneklerde ağız kenarının hemen altına karşılıklı olarak yerleştirilmiş dikey ip delikli tutamak görülmektedir (Fig. 9: 12-14; Fig. 10: 1-4).

(H2) - *Dik Profilli Orta Boy Çömlekler* : Dudak biçimlerine göre , (H2a) - Dudaklı Dik Profilli Orta Boy

Figür 10: Form H1b: 1-4; Form H2a: 5-8; Form H2b: 9-11 / Form H1b: 1-4; Form H2a: 5-8; Form H2b: 9-11

Çömlekler ve (H2b) - Dudaksız Dik Profilli Orta Boy Çömlekler olmak üzere iki tip altında değerlendirilen bu çömlekler küresel gövdeli, boyalı çift dikey kulplu veya çift dikey ip delikli tutamaktır. Olasılıkla bu formun dip kısmı çukurdur (Fig. 10: 5-11).

(H3) - *İçe Kapanan Profilli Orta Boy Çömlekler* : (H3a) - Dudaklı İçe Kapanan Profilli Orta Boy Çömlekler ve (H3b) - Dudaksız İçe Kapanan Profilli Orta Boy Çömlekler olarak iki tipe ayrılmaktadır. Bu çömlekler küresel gövdeli olup, ağzın hemen altından başlayan dikey kulpludur (Fig. 11: 1-4).

Büyük Çömlekler (J)

Büyük çömlekler, KHMÇÇ malzemesi içinde %3 lük bir oranla temsil edilmektedir. Büyük boyutlu ve hacimsel olarak daha fazla kapasitenin olmasından dolayı diğer çömlek gruplarından ayrılan bu form ağız kenarı özelliklerine göre iki tip oluşturur.

(J1) - *Dudaklı Dışa Açılan Profilli Büyük Çömlekler* : Çömleklerin bu grubu dışa çekik dudaklı, dışa açılan profilli ve olasılıkla küresel gövdelidir (Fig. 11: 5-8).

(J2) - *Dudaksız Dışa Açılan Profilli Büyük Çömlekler* : Bu tip altında değerlendirilen örnekler küresel gövdeli ve dikey kulpludurlar Fig. 11: 9-11).

BEZEME TİPOLOJİSİ

KHMÇÇ çağdaşı diğer malzemelere kıyasla çok daha fazla boya bezemeye sahiptir. KRASP veri tabanında kayıtlı 834 ETÇ çanak çömlek parçasından sadece dört parça boya bezemeye sahip iken KHMÇÇ malzemesinin ise tamamı boya bezemelidir. Hamur ve form farklılığından dolayı çağdaşı diğer malzemeler arasından hemen ayırt edilebilme özelliği bezeme içinde söz konusudur. Boya bezemede genellikle kırmızımsı kahverenginden, morumsu siyaha kadar değişen tonlarda renge sahiptir. Boya bezemeli örneklerde en yaygın motifi bantlar oluşturur. Bu motif genellikle kapların ağız bölgesinin iç ve dış kısmı (111 parçadan 104'ü (%94)) ile boyun ve gövdenin birleşme kısmında yer alır (Fig. 5-11). Ayrıca, yine boyun ve gövdenin birleştiği kısımda tek veya çift sıra olarak nokta ve virgül şeklinde bezemeler yanı sıra rastgele düzensiz yapılmış çizgilerden oluşan bezemeler de bulunmaktadır (Fig. 6: 2, 4, 5; Fig. 7: 1-7; Fig. 8: 2, 7, 9, 10; Fig. 9: 4, 6-8, 13; Fig. 10: 4-6, 8-11; Fig. 11: 2, 4). Bir diğer önemli bezeme ise daha çok testilerin boyun kısmında yer alan ve ağaç²³ olarak tanımlanan motiftir (Fig. 7: 1, 2; Fig. 8: 2). Bunların dışında genellikle testi ve maşrapaların gövdelerinde dikey dalgalı çizgiler (Fig.

6: 5-8, 11), omuzlarında ise içi noktalar ile doldurulmuş daireler (Fig. 7: 3; Fig. 8: 2, 4), haç şekilleri (Fig. 6: 5) yanı sıra düzensiz olarak yapılmış içi dolgulu daire ve oval boya bezemeler diğer motifleri oluşturur (Fig. 6: 9).

Boya bezemenin yanı sıra KHMÇÇ malzemesi içinde az sayıda örnekte plastik bezeme görülmektedir. Daha çok testilerde görülen plastik bezemelerden biri akıtacağı hemen altında dik şekilde yerleştirilmiş diğeri ise aynı hizada omuz üzerine yatay şekilde yerleştirilmiş ip delikli tutamaklardır (Fig. 6: 2, 3, 7-15; Fig. 7: 1-3; 5-7). Bazı örneklerde delik kısmı ya yarım açılmış ya da hiç açılmamıştır (Fig. 6: 1). Olasılıkla delikli tutamaklar kapların ağzını kapatmaya yönelik işleve sahipken delik kısmı olmayanlarsa süsleme amaçlı yapılmış olmalıdır. Bu tutamaklar, testilerin boyun kısmında yer alan ağaç motiflerinin merkezinde ya da çömleklerin omuz kısımlarında yer almaktadır. Çok yaygın olmamakla birlikte bazı formlar memecik ya da memeciğe benzer şekilde yapılmış küçük kabartmalarla süslenmiştir (Fig. 8: 8; Fig. 9: 5, 11).

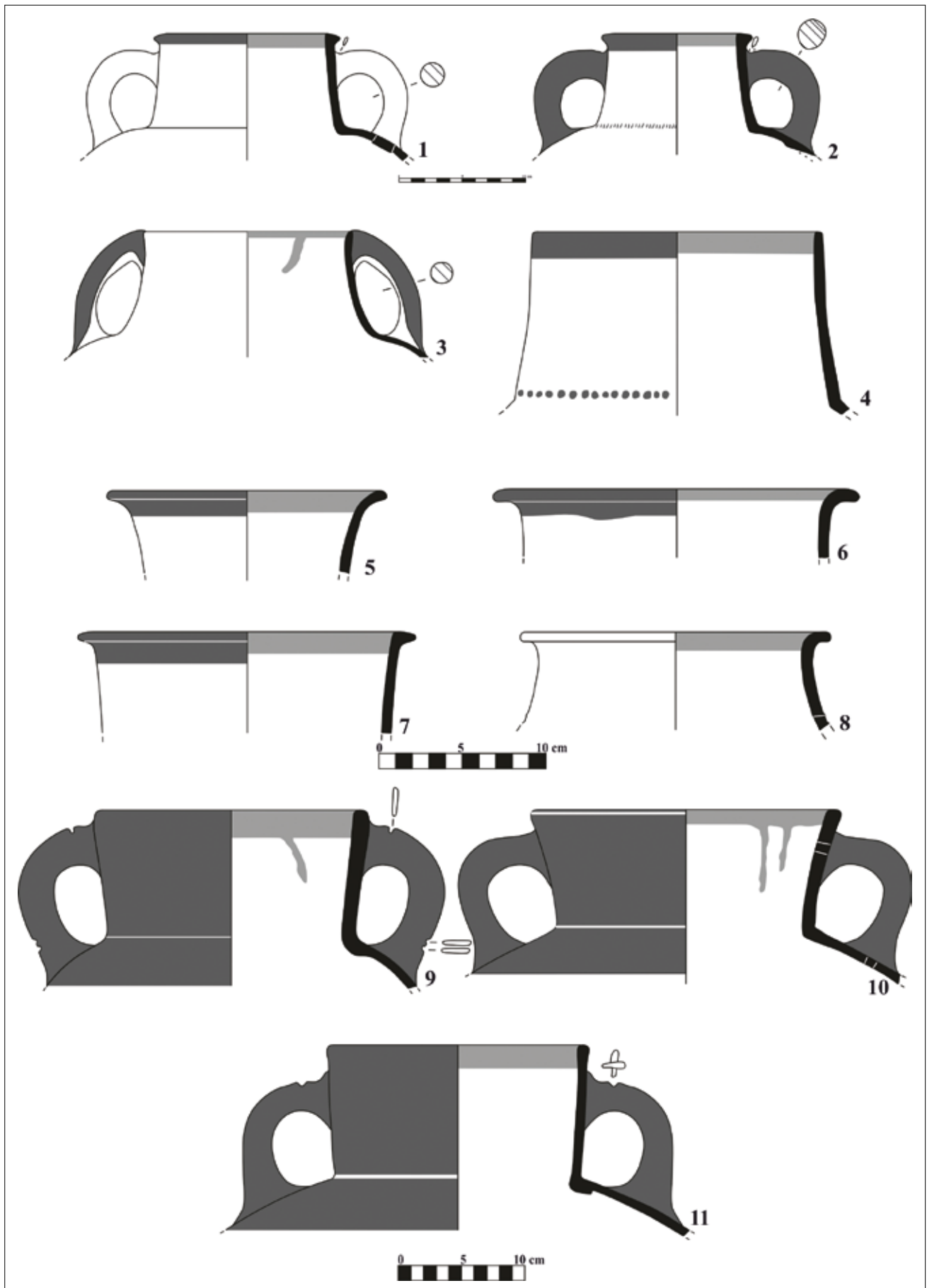
İŞLEV TİPOLOJİSİ

KHMÇÇ hakkında yapılan işlev tipolojisi form, boyut ve hacim kriterlerine göre belirlenmiştir. Formların boyutları ve hacim kapasiteleri bu malzeme hakkında henüz herhangi bir analiz (lipid analizi) yapılmamakla birlikte fikir yürütmemize olanak sağlamıştır (Fig. 12). KHMÇÇ işlev tipolojisi hakkında yapılan çalışmalar sonucunda malzeme yeme-içme-servis, depolama ve özel kullanım olmak üzere üç ana işlevde sınıflandırılmıştır. Bu işlevler;

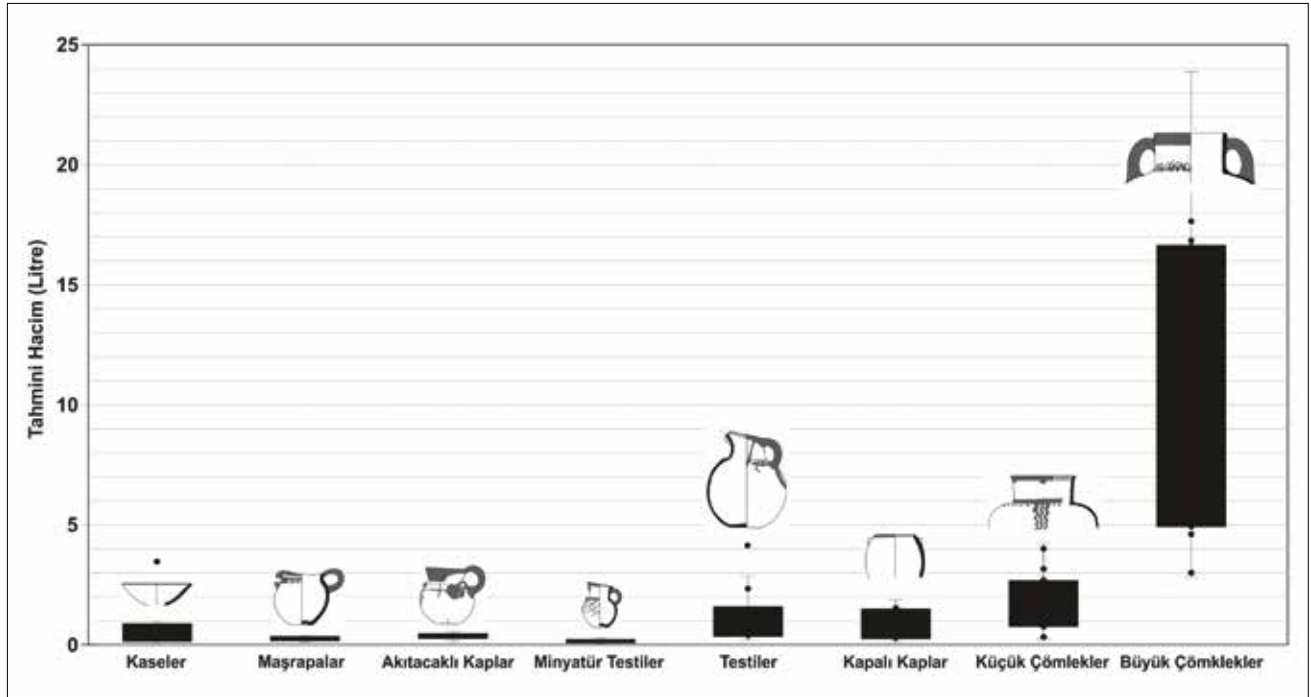
- Birincisi, yeme-içme ve servis etme amaçlı kullanılan kaplardır. Bunlar; kase, testi, maşrapa ve akıtacaklı kaplar gibi formlardır. Kaseler, 0,08–3,4 litre arasında değişen hacim kapasiteleri ile günlük yeme-içme işlevli kullanılmış olmalıdır. Testiler, 0,28–4 litre arasında değişen kapasiteye sahiptir. Bu kaplarda olasılıkla günlük tüketilen sıvılar muhafaza edilmiştir. Maşrapalar, 0,07–0,34 litre arasında değişen hacimleriyle olasılıkla herhangi bir sıvının aktarım işlerinde kullanılmıştır. 0,2–0,4 arasında değişen küçük bir hacim kapasitesine sahip akıtacaklı kapların içine ise zeytinyağı, süt vb. daha değerli sıvıların konulduğu düşünülmektedir. Zira bu kapların omuzunda yer alan akıtacak, daha kontrollü bir dökme işleminin yapılmasını sağlıyor olmalıdır. Demircihüyük-Sarıket'te sadece çocuk mezarlarında ele geçen bu tarz akıtacaklı kaplar biberon olarak değerlendirilmektedir²⁴.

²³ Mellaart, 1963: 228.

²⁴ Seeher 2000: 47.

Figür 11: Form H3a:1-2; Form H3b: 3-4; Form J1: 5-8; Form J2: 9-11 / Form H3a:1-2; Form H3b: 3-4; Form J1: 5-8; Form J2: 9-11

Figür 12: KHMÇÇ Hacim Tablosu / Table of KBMW Average Volumes

- İkincisi, depolama amaçlı kullanılan çömleklerdir. Bu grup, toplam malzemenin içinde %58 oran ile en yaygın formu oluşturmaktadır. Çoğu, küçük (0,33-4 litre arası) ve orta (4-17 litre arası) boyutlu olmakla birlikte, nadirde olsa daha büyük (42-56 litre arası) boyutlu olanlar da vardır. Bu kaplarda büyük ihtimalle tahıl (buğday/arpa gibi) veya sıvı depolanmış olmalıdır. Çömlekler dışındaki diğer kapalı kaplar, daha küçük boyutta olmaları sebebiyle daha değerli ürünlerin (baharat, tuz vb.) muhafazası için kullanılmış olabileceklerini düşündürmektedir.
- Üçüncüsü, günlük kullanıma elverişli olmayan, minyatür (%6) testilerdir. 0,02–0,15 litre arasındaki hacimleriyle domestik kullanıma pek uygun değildir. Bunların daha çok oyuncak (?), ritüel ya da sembolik amaçlı yapıldıkları söylenebilir.
- KHMÇÇ için yukarıda sıralanan işlevsel fonksiyonların içerisinde bardak ya da kadeh gibi içme kapları, tava ya da üç ayaklı çömlek gibi pişirme kapları ve çok büyük boyutlu depolama kaplarının yer almaması dikkat çekicidir.

ÜRETİM TEKNOLOJİSİ

KHMÇÇ'nin tamamı el yapımıdır. Açık formlar tek parça olarak şekillendirilmiştir. Kapalı veya boyunlu formlar ise iki aşamada üretilmiştir. Bu formlarda ayrı yapılan boyun, bir kalıp yardımı ile biçimlendirilmiş gövde ile daha sonra birleştirilmiştir²⁵. Birleştirilecek yüzeyler sağlamlığı arttırmak amacıyla rastgele yapılmış çentiklerle pürüzlü hale getirilmiştir²⁶. Genellikle kapların dış yüzeyinde astar ve perdah uygulaması yapılmış, iç yüzeyleri ise keskin ağızlı bir alet ile sıyrılarak düzeltilmiştir (Fig. 13). Formların dip kısımlarında yapılan incelemeler diplerin de keskin bir alet yardımıyla sıyrılarak düzeltildiğini göstermektedir. Düzeltilen diplerde daha sonra ortalarına bastırılmak suretiyle içe doğru hafif bir çukur oluşturulmuştur.

KHMÇÇ malzemesinde görülen kulp, tutamak ve plastik bezemeler ana gövdenin tamamen şekillendirilme işlemi bittikten sonra eklenmiştir. Kulplar ağız üzerinden ya da ağız kısmının hemen altından başlayarak omuza dik inmektedir. Sokma tekniği kullanılarak eklenen kulplar, kap henüz kurumadan omuz veya gövde üzerinde bir delik açılması ve buraya sokulması ile tutturulmuştur (Fig. 13: 4). Bu teknik kapalı kap formlarında net bir şekilde görülmektedir. Şekillendirme işlemi tamamlanan kaplar astar ve boya bezeme işleminin ardından fırınlanmıştır²⁷.

²⁵ Hacıoğlu 2017: 25.

²⁶ Hacıoğlu 2017: 25.

²⁷ Hacıoğlu 2017: 25.

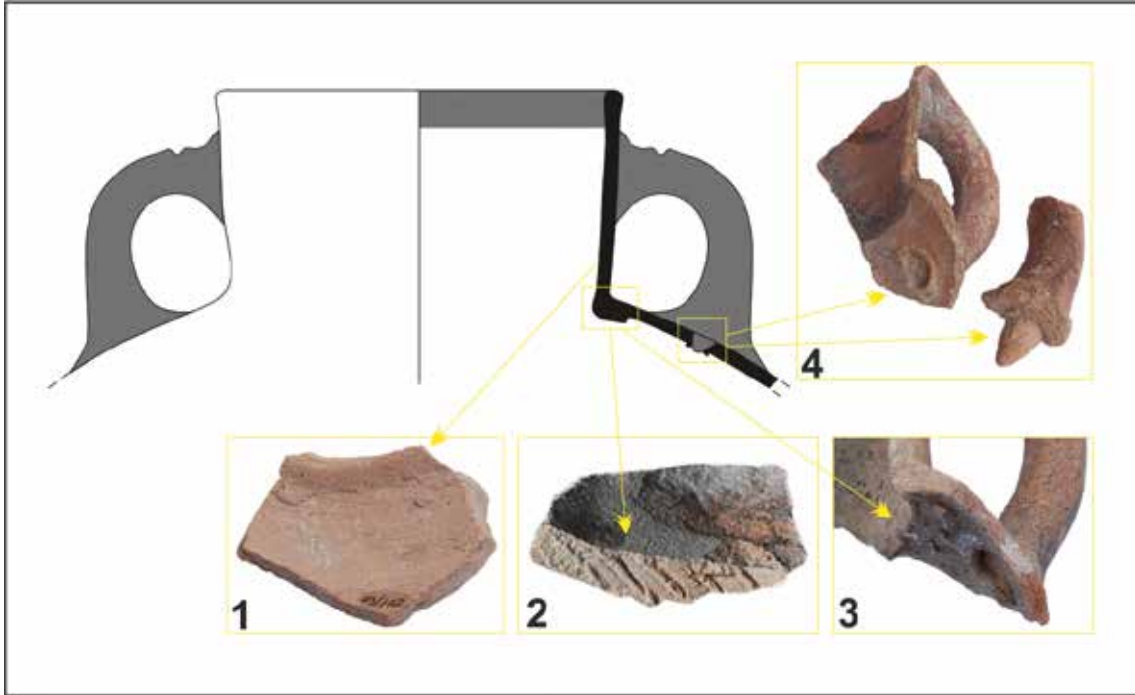

Fig. 13: KHMÇÇ Yapım Tekniği (Fig. 13: 2 Hacar 2017 yılı çalışmasından alınmıştır) / *Manufacturing Techniques of the KBMW (Fig. 13: 2 is reproduced from Hacar 2017)*

KHMÇÇ'nin üretim teknolojisi hakkında daha önce ayrıntılı çalışmalar yapılmıştır²⁸. Bu çalışmalarda ortaya konulan üretim teknolojileri ile burada saptanan sonuçlar örtüşmektedir.

KHMÇÇ, çağdaş malzemelere göre fırınlama bakımından da oldukça farklılık göstermektedir. Bu farklılık KHMÇÇ malzemesinin 800 oC'den daha yüksek bir ısıda pişirilmesinden kaynaklanmaktadır. Friedman ve Hacar'ında belirttiği gibi çömlekçi ustalarının bu kadar yüksek ısıya ulaşmaları ve bunu çanak çömleğe uygulamaları yerel bir beceriden ziyade, ETÇ'de maden dünyasında oluşan deneyimlerin bir yansıması sonucu olmalıdır²⁹.

Yukarıda yapım aşamaları detaylı bir şekilde verilen KHMÇÇ yapımında belli bir uzmanlık gerektiği anlaşılmaktadır. Fincan, maşrapa, testi ve çömleklerin kulplarında ucu sivri bir alet yardımı ile baskı tekniğinde yapılmış çömlekçi işaretleri bulunmaktadır. Marka olarak da adlandırılan³⁰ bu işaretler çoğunlukla kulpların üzerinde yer almakta olup, tek çizgi, yan yana veya birbirini dik kesen dikey ve yatay çizgiler, "+" şekli ve peş peşe sıralanmış üç nokta şeklinde görülmektedir (Fig. 6: 15; Fig. 7: 2, 3, 6; Fig. 11: 9; Fig. 14). Bu işaretler KHMÇÇ'in karakteristik özelliklerinden biri olup şimdiye kadar ele geçen örneklerde yoğun olarak

görülmektedir³¹. Söz konusu bu işaretler kabın içeriği ile ilgili bir gösterge olarak düşünülmeyle³² birlikte farklı çömlekçi ustalarına da ait olduğu söylenebilir. Bunlarla beraber oldukça yüksek ısıda fırınlanan bu kaplar için kullanılan çömlekçi fırınlarının bireysel olduğunu düşünülemez. Dahaziyade gelişmiş bir organizasyon çerçevesinde belli bölgelerde yapılmış fırınlar olduğu söylenebilir. KHMÇÇ'in bireyselden ziyade özel ustalar tarafından bir uzmanlaşma çerçevesinde seri üretiminin yapıldığı ve buralardan da çeşitli merkezlere dağıtımının gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Bu bağlamda yukarıda sözü edilen çömlekçi işaretleri belki de farklı bir yaklaşımla değerlendirilmelidir (Fig. 14).

TARİHLENDİRME

KHMÇÇ; stratigrafik olarak Achemhöyük, Kültepe, Ovaören-Topakhöyük, Göltepe, Konya-Karahöyük, Kilisetepe, Gözlükule ve Yumuktepe kazılarında bilinmektedir. Ancak Orta Anadolu'nun güney kesiminde ETÇ kazılarının oldukça az olması ve bazılarının çok eski dönemlerde kazılması veya kapsamlı yayın çalışmalarının olmaması, tarihlendirmenin kazılardan ziyade daha çok yüzey araştırmalarından ele geçen malzeme üzerinden yapılmasına neden olmuştur.

KHMÇÇ için en erken tarih veren yerleşme Kınık Höyük ve Göltepe'dir. Kınık Höyük'te radyokarbon sonuçlarına göre MÖ 2800-2600 tarihlenen KHVIII tabakasında

²⁸ Hacar 2017: 25; Hacar ve Yener 2020: 29.

²⁹ Friedman 2000; Hacar 2017: 29.

³⁰ Hacar ve Yener 2020; Hacar 2017: 24.

³¹ Hacar ve Yener 2020.

³² Hirschfeld 2008: 120.

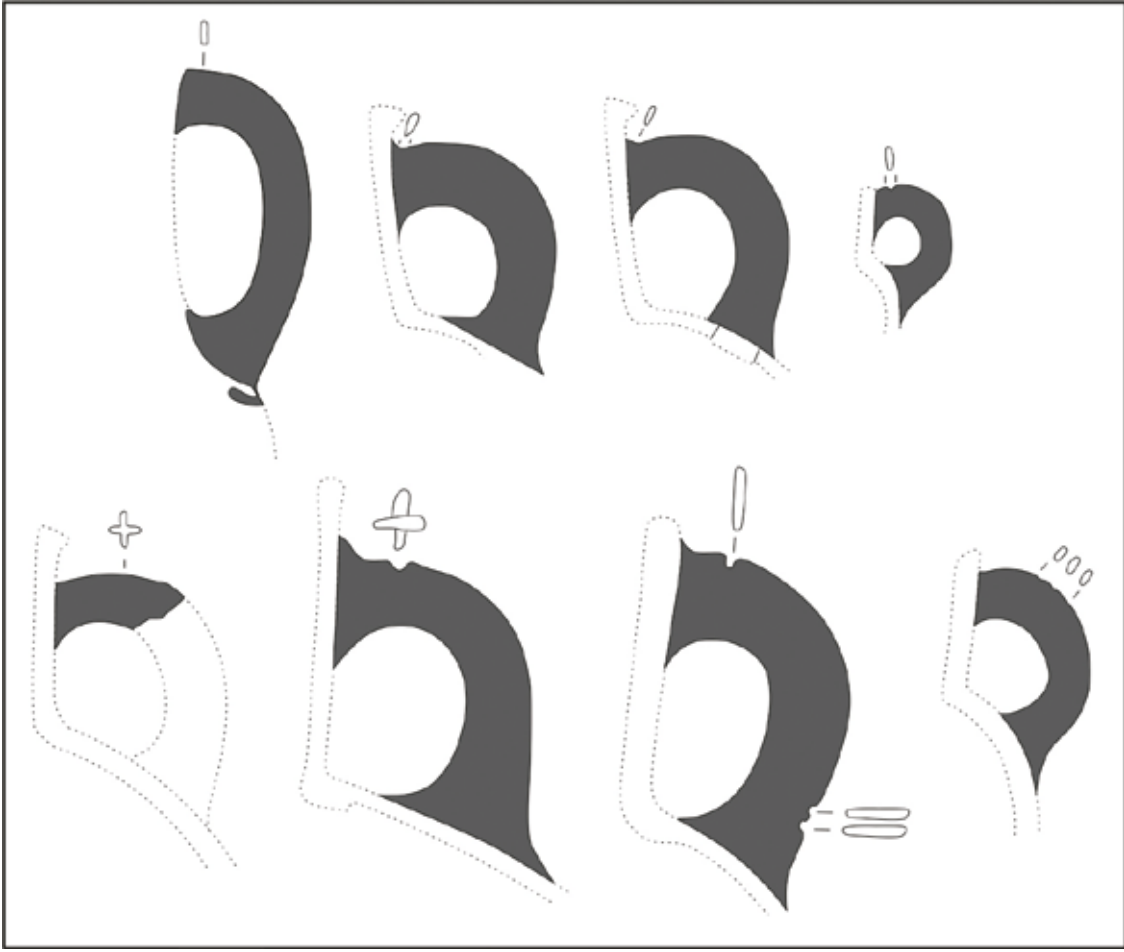

Fig. 14: KHMÇÇ Marka/Çömlekçi İşareti / Potter Marks on KBMW Specimens

çok sayıda KHMÇÇ malzemesi bulunmuştur³³. Göltepe yerleşmesinde bu çanak çömlek yaklaşık MÖ 2700-2200 tarih aralığını kapsayan 3b ve 2. tabakalarında tanımlanmıştır³⁴. Acemhöyük'te, ETÇ II ve III dönemine verilen XI.-VIII. tabakalarından gelen KHMÇÇ, MÖ 2500-2300/2150'e tarihlenmektedir³⁵. IX-VIII tabakalardaki MÖ 2300/2150 radyokarbon verileri bu malzemenin MÖ 2150'lere kadar devam ettiğini göstermektedir. Kültepe yerleşmesinde ise 14. tabakadan (olasılıkla MÖ 2500-2400) sadece tek bir minyatür gaga ağızlı testi örneği bilinmektedir³⁶. Bunların yanı sıra Ovaören-Topakhöyük'ün yaklaşık MÖ 2400-2300/2200'e tarihlenen V-III. tabakalarından³⁷, Konya-Karahöyük'ün MÖ 2400-2200'e tarihlenen VII. tabakasından da KHMÇÇ örnekleri yayınlanmıştır³⁸.

KHMÇÇ malzemesi Orta Anadolu dışında Konya Havzası'nın güneyinde dağlık Kilikya'da yer alan

Kilisetep'e'nin Vi-g tabakasından ele geçmiş olup yaklaşık olarak MÖ 2600-2300 yıllarını kapsamaktadır³⁹. Aynı malzeme Kilikya'nın önemli yerleşmesi olan Tarsus-Gözlükule'de ise ETÇ II'ye tarihlenen tabakalarda bulunmuştur⁴⁰. Yerleşimin ETÇ II tabakalarının Kuzey Suriye ve Amik Ovası kazılarıyla yapılan karşılaştırmasında MÖ 2600-2400 yıllarını karşıladığı görülmüştür⁴¹.

Konya'nın Çumra ve Karatay ilçelerinde KRASP tarafından yapılan araştırmalarda büyük birer ETÇ yerleşmesi olan Sarlak Höyük ve Samih Höyük'te defineci ve modern tahribat sonucu oluşmuş kesitlerde yaklaşık 40-100 cm kalınlığında yangın geçirmiş tabakalar tespit edilmiştir. Bu yangın tabakalarında saptanan KHÇÇ malzemesi ve bunların tarihlenmesi için alınan C14 analiz örnekleri (tohum ve kemik) yaklaşık olarak MÖ 2800-2600 tarihlerini vermiştir⁴².

³³ Highcock ve Matessi 2021: 284-286, Fig. 15.10.1-2, 15.11.

³⁴ Hacı 2017: 26-28; Hacı ve Yener 2020: 31-32.

³⁵ Kamış 2017: 168-169; Kamış 2020: 248, Şek. 14.

³⁶ Özgüç 1986: 38.

³⁷ Şener 2014: 89-91; Yücel, Kamış ve Akçay, 2013: 69-71.

³⁸ Alp 1972: lev. 10.19; Mellaart 1963: 209

³⁹ Symington 2007: 297-298.

⁴⁰ Goldman 1956: 107, pl. 247; Ünlü 2009: 121-122.

⁴¹ Mallegni ve Vacca 2013: 209.

⁴² Massa ve vd. 2021: 226, Tab. 3.

Tarih	Dönem	KRASP Yerleşmeleri	Konya-Karahöyük	Acemhöyük	Göltepe	Kilisetepe	Topak Höyük	Tarsus	Kültepe
MÖ 3000	ETÇ I		Çok Az Bilgi Var	Kazılmamış	4	Çok Az Bilgi Var		ETÇ I	
					3a				16-17
MÖ 2800									
	ETÇ II	Sarlak H.			3b	Vj-i	VII		
MÖ 2600		Samh H.	XII			VI	ETÇ II. 1-4		
				XI		Vh-g	V	ETÇ II. 5-6	14
MÖ 2400	ETÇ IIIa		VII	X	2	hiatus	IV	ETÇ II. 7-8	
				IX			III	ETÇ II. 9	13
MÖ 2200				VIII					12
	ETÇ IIIb		VI	VII			II	ETÇ III	11
MÖ 2000			V	VI	Vf-e				

Fig. 15: KHMÇÇ Kronolojisi / *KBMW Chronology*

Sonuç olarak, şu anki yüzey araştırmalarının ve kazıların verileri incelendiğinde KHMÇÇ yaklaşık olarak MÖ 2800/2700-2200'e tarihlendirilmektedir (Fig. 15). KHMÇÇ çanak çömleği Konya Havzası'nda yaklaşık 600 yıllık bir süre varlığını sürdürmüş ve MÖ 2200'lerden sonra da ortadan kalkmış görünmektedir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

KHMÇÇ hakkında birçok araştırmacı çalışma yapmıştır. Bu araştırmacılar, komşu bölgelerle karşılaştırma yapmak suretiyle bu malzemenin tarihlendirme ve yayılım alanını ortaya koymaya çalışmışlardır. Ancak bunu yaparken yukarıda detaylı olarak tanımlanan KHMÇÇ farklı malzeme gruplarıyla benzer olarak ele alınmıştır. Bu araştırmacılar Mellaart 1963 yılında yapmış olduğu çalışmada, KHMÇÇ'nin karşılaştırma ve tarihlendirilmesi için Kilikya'da yer alan Gözlükule yerleşmesini referans almıştır. Araştırmacı Konya Bölgesi'ndeki Metalik Çanak Çömleği, Gözlükule ETÇ I'de *Transitional Red Painted Ware*, *Plain Red Gritty Ware*, *Transitional Painted Ware*⁴³ ve ETÇ II'de *Light Clay Miniature Lug Ware*, *Fine Red Gritty Ware with Incised and Plastic Ornament* ve *Red Gritty Painted Ware*⁴⁴ grupları ile karşılaştırmış ve KHMÇÇ malzemesini ETÇ I ve ETÇ II dönemlerine tarihlendirmiştir⁴⁵. Ancak makalede ele aldığımız ve KHMÇÇ olarak isimlendirdiğimiz grup, Gözlükule yerleşmesinde sadece ETÇ II dönemine tarihlenen *Light Clay Miniature Lug Ware*⁴⁶ olarak isimlendirilen

malzeme grubu ile paralellik göstermektedir. Diğer çanak çömlek gruplarının çalışmamızda incelediğimiz malzeme grubu ile üretim teknolojisi (katkı, pişirme) hariç benzerlikleri görülmemektedir. Mellaart'ın, *Metallic Ware* grubuna dahil ettiği yalın mal ve iki renkli (Kırmızı ve Beyaz) boyalı çanak çömlek grubu, yukarıda belirtilen Gözlükule'nin ETÇ I malzeme grupları ile benzerdir⁴⁷. Araştırmacının tek bir grup olarak ele aldığı malzeme aslında farklı çanak çömlek gruplarıdır. David French, 1965 yılında yaptığı çalışmada Mellaart'ın bir arada incelediği benzer malzemeyi *Cilician Metallic* veya *Red Gritty Ware*, *Cilician Red and White Painted Metallic Ware* ve *Konya Plain Metallic Ware* isimleriyle değerlendirmiştir. Araştırmacı Konya ve Kilikya Metalik Çanak Çömleğinin ayırımının zor olduğunu ve Göksu vadisinde yer alan Kozlubucak, Mut, Maltepe ve Silifke yerleşmelerinde ele geçen ETÇ Metalik Çanak Çömleğinin kesinlikle Kilikya Metalik grubuna ait olmadığını belirtmektedir⁴⁸. BIAA koleksiyonunda bulunan söz konusu bu parçalar üzerinde tarafımızdan yapılan incelemeler de bu çanak çömleğin turuncu/kırmızı bir mal özelliğinde ve gövde üzerinde kırmızı ve beyaz bant bezemeye sahip olduğu belirlenmiştir. Bu özellikleri bakımından *Kilikya Red and White Painted Metallic Ware* malzemesinin yüksek ısıda pişirilmesi dışında KHMÇÇ ile herhangi bir benzerliğinin olmadığı görülmüştür. KHMÇÇ üzerine en detaylı çalışmayı gerçekleştiren Hacı, KHMÇÇ malzemesini Yalın ve Klasik Metalik Çanak Çömlek olarak iki gruba ayırmaktadır. Araştırmacı, her iki grubun benzer bir üretim tekniğine sahip olduğunu, ancak Yalın Metalik hamur ve yüzey işlemlerinin Klasik Metalikten farklı

⁴³ Goldman 1956a: 95, 99-100; Goldman 1956b: Fig. 237: 53-56; 239: 62-68.

⁴⁴ Goldman 1956a: 107-109, 120-121; Goldman 1956b: Fig. 247; 253: 250-252; 254: 235-238.

⁴⁵ Mellaart 1963: 228.

⁴⁶ Goldman 1956a: 107, 116-117.

⁴⁷ Mellaart 1963, s. 228-229; Goldman 1956a: 95, 99-100; Goldman 1956b: Fig. 237: 53-56; 239: 62-68

⁴⁸ French 1965:182, 184.

olduğunu ileri sürmektedir⁴⁹. Bu çalışmada ele alınan KHMÇÇ'in araştırmacının *Klasik Metalik Çanak Çömlek* olarak adlandırdığı grup ile aynı olduğu ancak *Yalın Metalik* olarak tanımladığı grubun ise farklı bir çanak çömlek grubu olduğu düşünülmektedir.

Özel olarak belli bir uzmanlık çerçevesinde standart bir şekilde üretilen ve yine belli bir organizasyon çerçevesinde dağıtımını gerçekleştirilmiş görünen KHMÇÇ'nin Konya Havzası'nda oldukça yoğun yayılım gösterdiği anlaşılmaktadır. KHMÇÇ diğer çağdaş ETÇ çanak çömlekleri arasında kendine özgü özellikleriyle ayrılmaktadır. Bu özellikler, hamur, boyama/bezeme, pişirme ve formlar olarak sıralanabilir⁵⁰. Söz konusu bu malzeme, çok standart bir üretim tekniğine sahiptir⁵¹. KHMÇÇ'nin tamamı el yapımıdır ve üretiminde her zaman aynı teknikler kullanılmıştır (iki parçalı kaplar, çentikler, sokma kulp). KHMÇÇ hamur özellikleri her yerde tamamen aynıdır ve bölgeden bölgeye değişim göstermez. Bezeme üslubu da diğer özelliklerinde de olduğu gibi tüm kaplarda çok benzerdir (boya/kabartma memecikler). KHMÇÇ malzemesine yapılan analizler sonucunda tüm malzemenin 800 °C'nin üzerinde bir ısıda fırınlandığı saptanmıştır. Aynı analizlerin yapıldığı ve 450-800 °C fırınlandığı anlaşılan çağdaş çanak çömleklere kıyasla KHMÇÇ'in daha yüksek bir ısıda fırınlanması önem arz etmektedir⁵². Oldukça yüksek ısıda fırınlanan bu kaplar için kullanılan çömlekçi fırınlarının bireyselden ziyade belli bölgelerde yer alan fırınlar olduğu anlaşılmaktadır. Fırınlama sırasında olasılıkla ateşi kontrol edebildikleri özel seramik fırınları kullanılmış olmalıdırlar. Ayrıca kulpların büyük çoğunluğunda yer alan işaretler de muhtemelen belli uzmanlar tarafından üretilmiş olduğuna işaret etmektedir⁵³.

Yukarıda belirtilen kontrollü üretim süreci, KHMÇÇ'nin uzmanlaşma sonucunda ortaya çıktığını göstermektedir. Bu uzmanlaşma sürecinin aynı zamanda, ETÇ'de büyük merkezlerin ortaya çıkışı ile eşzamanlı olduğu söylenebilir⁵⁴. Zira Konya Havzası'nda KHMÇÇ en yoğun olarak (Samih Höyük, Karhane Höyük, Sarlak Höyük, Seyithan Höyük, (Şahin et al. 2021, baskıda) Eminler Höyük ve Kanaç/Kıbrıs Höyük⁵⁵ gibi 30-40 hektar boyutlarına sahip büyük yerleşimlerde ele geçmiştir. Bu yerleşmeler aynı zamanda söz konusu bu malzemenin üretim yerleri de olmalıdır.

KHMÇÇ yapımında kullanılan hamur, yayılım gösterdiği bölgede başka çağdaş hiçbir malzemede tanımlanmamıştır. Bu hamur sadece bu özel çanak çömlek grubu için kullanılmıştır. Bilinçli olarak kireç ve ince taşçık gibi

katkı maddeleri eklenmiş ve hamur kompakt bir yapıya getirilmiştir⁵⁶.

Bu çanak çömleğin form tipolojisi, çağdaş çanak çömleklerin aksine fazla çeşitliliğine sahip değildir. En yaygın form gruplarını çömlek ve testiler oluşturmaktadır. Az da olsa kase, maşrapa, akıtacaklı kaplar bu malzemenin diğer formları olarak karşımıza çıkmaktadır. KHMÇÇ formları tıpkı hamur ve üretim şeklinde de olduğu gibi bilinçli bir biçimde fazla çeşitlilik oluşturmaya yönelik yapılmış görünmektedir.

Bunların yanı sıra KHMÇÇ standart bir üretime de işaret etmektedir. Tamamı el yapımı olan bu malzemenin hamur özellikleri tamamen aynı yapıya sahiptir. Uzmanlaşmanın ürünü olan bu çanak çömlek içinde daha çok orta ve küçük ölçekte kaplar üretilmiştir. Testiler ve çömlekler ana form gruplarını oluşturmaktadır. Özellikle testilerde boyun ve omuz kısmında yer alan dikey ve yatay ip delikli tutamaklar oldukça karakteristiktir. Başka bir çanak çömlek grubunda görülmeyen bu tutamakların, söz konusu formların ağızlarının deri benzeri bir malzemeyle kapatıldıktan sonra ip bağlamak için mi? yoksa süsleme amacıyla mı? yapıldığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak kesin olan bu ip deliklerinin bir yere asmak için kullanılmadığıdır. Çünkü ince ve narin bir şekilde yapılmış olan bu ip delikli tutamaklar herhangi bir ağırlık taşıyacak dayanıklılığa sahip değildir ve oldukça kırılabilir bir yapıya sahiptir.

Bu çanak çömleğin dış yüzeyinde görülen ve yine kendine has olan bir diğer özelliği ise boya bezemesidir. Özellikle koyu mal grubunda görülen yüksek ısıdan dolayı cam gibi görünüm alan bu boya bezemelerden bant bezeme hemen hemen tüm örneklerde ağız kısmının iç ve dış kısmına uygulanmıştır. Bazı örneklerin boyun kısmında yer alan ağaç şeklinin yanı sıra boyun ile gövdenin birleştiği yerde bant, bitki ve sıralı noktalar şeklinde motiflerde görülmektedir. Geniş bir coğrafyada yayılım gösteren bu malzemedeki benzer üretim tekniği, benzer formlar ve benzer bezeme anlayışı, çağdaş yerleşmeler ve bölgeler arasındaki etkileşiminin en açık kanıtıdır⁵⁷.

Tüm bu özellikler göz önüne alındığında, bu malzemenin varlığı belli bir organizasyonu ve uzmanlaşmayı işaret etmektedir. Nitekim çeşitli formların kulplarında yer alan işaretler, bazı araştırmacılar tarafından buna dayanak gösterilmektedir⁵⁸.

Sonuç olarak Konya Havzası Metalik Çanak Çömleği ETÇ I'ın sonundan ETÇ III'ün başlarına kadar Konya Havzası'nda görülen en karakteristik çanak çömlek grubunu oluşturmaktadır.

⁴⁹ Hacıoğlu 2017.

⁵⁰ Hacıoğlu 2017: 28; Mellaart 1963: 228.

⁵¹ Hacıoğlu 2017: 24-25.

⁵² Tarhan vd. baskıda.

⁵³ Hacıoğlu 2017: 24-25.

⁵⁴ Hacıoğlu 2017: 29.

⁵⁵ Kamış 2019: 511; Kamış 2020.

⁵⁶ Hacıoğlu 2017: 3; Mellaart 1963: 228.

⁵⁷ Hacıoğlu 2017: 29.

⁵⁸ Hacıoğlu ve Yener 2020; Mellaart 1963: 228

KAYNAKÇA

ALP, S. 1994.

Konya Civarında Karahöyük Kazılarında Bulunan Silindir ve Damga Mühürleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

FRENCH, D. 1965.

“Prehistoric Sites in the Göksu Valley”, **Anatolian Studies** 15: 177-201.

FRIEDMAN, E. S. 2000.

Technological Style in Early Bronze Age Anatolia: The Interrelationship Between and Metal Production, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Cicago.

GOLDMAN, H. 1956a.

Excavations at Gözlü Kule, Tarsus: From the Neolithic through the Bronze Age (Cilt 1), Princeton: Princeton University Press.

Excavations at Gözlü Kule, Tarsus. From the Neolithic Through the Bronze Age (Cilt 2), Princeton: Princeton University Press.

GÜNERİ, S. 1989.

“Orta Anadolu Höyükleri, Karaman-Ereğli Araştırmaları”, **Türkiye Arkeoloji Dergisi** 28: 97-144.

HACAR, A. 2016.

Kapadokya Bölgesi İlk Tunç Çağı Çanak Çömleği: Göltepe ve Kestel Kazıları ile Aksaray, Nevşehir, Niğde illeri Yüzey Araştırması Buluntuları, (Yayınlanmış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi), İzmir.

HACAR, A. 2017.

“İlk Tunç Çağı’na Tarihlenen Anadolu Metalik Çanak Çömleğine İlişkin Yeni Bilgiler: Göltepe Buluntuları”, **Adalya** 20: 21-40.

HACAR, A. / BULU, M. 2021.

“Shape Typology”, **Göltepe Excavations; Tin Production at an Early Bronze Age Mining Town in the Central Taurus Mountains, Turkey,** (Eds. A. K. Yener), Pennsylvania: 82-93.

HACAR, A. / YENER, K. 2020.

“Anatolian Pot Marks in the 3rd Millennium BC: Signage, Early State Formation, and Organization of Production.” **Adalya** 23: 25-58.

HIGHCOCK, N. / MATESSI, A. 2021.

The Early Bronze Age at of Kınık Höyük-Niğde: A Preliminary Analysis, SUBARTU XLVI, 275-292.

HIRSCHFELD, N. E. 2008.

“How and Why Potmarks Matter”, **Near Eastern Archaeology** 71: 120-129.

KAMIŞ, Y. 2017.

“Erken Tunç Çağı’nda Acemhöyük ve Konya Ovası”, **Samsat’tan Acemhöyük’e Eski Uygurlukların İzinde: Aliye Öztan’a Armagan,** (Eds. S. Özkan), İzmir: 176-189.

KAMIŞ, Y. 2019.

“Eminler Höyük ve Karaman Ovası Yüzey Araştırmaları 2018 Yılı Çalışmaları”, **Araştırma Sonuçları Toplantısı** 37/3: 511-520.

KAMIŞ, Y. 2020.

“Acemhöyük’ten Bir Grup Erken Tunç Çağı Seramiği”, **Anadolu Prehistoryasına Adanmış Bir Yaşam: Jak Yakara Armağan,** (Eds. B. Gür ve S. Dalkılıç), Ankara: 239-262.

KÜHNE, H. 1976.

“Die Keramik vom Tell Chuēra und ihre Beziehungen zu Finden aus Syrien-Palästina, der Türkei und dem Iraq. Berlin: Gebr. Mann.

MALLEGNI, C. / VACCA, A. 2013.

“Connections between Syria and Anatolia in the Second Half of the 3rd Millennium BC: the Tarsus Sequence”, **BAR International Series** 2581 (I): 209-217.

MASSA, M. / BACHHUBER, C. / ŞAHİN, Ş. / ERPEHLİVAN, H. 2021.

“The 2019 and 2020 Seasons of The Konya Regional Archaeological Survey Project”, **Anatolica** 47: 217-245.

MELLAART, J. 1954.

“Preliminary Report on a Survey of Pre-Classical Remains in Southern Turkey” **Anatolian Studies** 4: 175-240.

MELLAART, J. 1963.

“Early Cultures of the South Anatolian Plateau, II: The Late Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Konya Plain”, **Anatolian Studies** 13: 199-236.

ÖZGÜÇ, N. 1990.

“An Early Bronze Age Jar from Acemhöyük”. **Archaeological, Historical and Geographical Studies** 21: 70-73.

ÖZGÜÇ, T. 1986.

“New observations on the relationship of Kültepe with Southeast Anatolia and North Syria during the third millennium B.C.”, **Ancient Anatolia: Aspects of change and Cultural Development: Essays in Honor of Machteld J. Mellink** (Eds. E. P. Canby Jeanny), Madison: 31-47.

ÖZTAN, A. 1989.

“A Group of Early Bronze Age Pottery from the Konya and Niğde Region”. **Anatolia and the Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç**, (Eds. M. M. K. Emre), Ankara: 407-418.

SETON-WILLIAMS, M. 1954.

“*Cilician Survey*”, **Anatolian Studies** 4: 74-121.

SEEHER, J. 2000.

Die bronzezeitliche Nekropole von Demircihüyük-Sarıket, Tübingen.

SYMINGTON, D. 2007.

The Early Bronze Age Pottery. N. Postgate, & D. Thomas içinde, **Excavations at Kilise Tepe 1994-98 from Bronze Age to Byzantine in western Cilicia**, Ankara.

ŞENER, T. 2014.

Ovaören/Topakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlarının Arkeolojik ve Antropolojik Açısından Değerlendirilmesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi) Ankara.

ŞENYURT, S. Y. 1995.

M.Ö. 3. Binde Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Metalik Seramik ve Bu Seramiğin Anadolu'daki Yayılışı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi), Ankara.

TARHAN, İ. / MASSA, M. / TUNA, Y. / ŞAHİN, F. (baskıda)

“An Archaeometric Study of the Konya Basin Metallic Ware (Central Anatolia), by Spectroscopic Techniques in tandem with Chemometrics”, **Quaternary Science Reviews**.

ÜNLÜ, E. 2009.

Technological and Stylistic Evaluation of the Early Bronze Age Pottery at Tarsus-Gözlükule, Turkey: Pottery Production and its Interaction with Economic, Social and Cultural Spheres, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pensilvanya Üniversitesi) Philadelphia.

YÜCEL, Ş. / KAMIŞ, Y. / AKÇAY, A. 2013.

“Ovaören 2012 Yılı Kazıları”, **Kazı Sonuçları Toplantısı** 35/2: 62-80.

WOODEN REMAINS FOUND AT DASKYLEION AND THEIR ANATOMICAL EXAMINATION

DASKYLEİON'DA BULUNAN AHŞAP KALINTILAR VE ANATOMİK İNCELEMELERİ

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 27 Şubat 2022
Hakem Değerlendirmesi: 09 Mart 2022
Kabul: 19 Nisan 2022

Received: February 27, 2022
Peer Review: March 09, 2022
Accepted: April 19, 2022

DOI : 10.22520/tubaar2022.30.003

Özgün KASAR* - Ünal AKKEMİK** - Kaan İREN***

ABSTRACT

The wooden remains found in T6 and T7 tumuli and “Three-Room Building” complex of Acrodaskyleion are the subject of the study. These samples were found in the sockets of copper alloy arrowheads in T6 Tumulus. Also, another sample was found in a bullet covered tenon on a marble block in the T7 Tumulus. According to the anatomical examinations on the wooden specimens, the arrows made from poplar/willow.

The wooden specimen found in the tenon belongs to the black pine, the genera/species identified are the common trees in the region. Black pine is the main forest tree, which have a wide natural distribution area, and poplar/willow grow through the rivers in the region. As conclusion, the types of wood processed were selected according to its function. The tenon was made by black pine which is more resistant to external deteriorations. The wooden part of the arrows is made of low density and flexible poplar/willow wood.

Keywords: Daskyleion, tumulus, wood, anatomical examination, building material.

* Dr. Lecturer, Muğla Sıtkı Koçman University, Center for Archaeological and Archaeometric Studies, Mugla/TURKEY
e-posta: ozgunkasar[at]mu.edu.tr ORCID: 0000-0002-7806-5221

** Prof., Istanbul University - Cerrahpasa, Faculty of Forestry, Istanbul/TURKEY
e-posta: uakkemik[at]istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0003-2099-5589

*** Prof., Muğla Sıtkı Koçman University, Center for Archaeological and Archaeometric Studies, Mugla/TURKEY
e-posta: kaaniren[at]posta.mu.edu.tr ORCID: 0000-0002-9053-8693

ÖZET

Daskyleion İlk Çağ Kenti'nde T6 ile T7 Tümülüsleri'nde ve Akrodaskyleion'da Üç Odalı Yapı'da ele geçen ahşap kalıntılar bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu örnekler, T6 Tümülüsü'nde ve Akrodaskyleion'da Üç Odalı Yapı'da ele geçen ok uçlarının kovanlarında korunmuş ahşap kalıntılar ve T7 Tümülüsü'nde mermer bir blokta görülen, üzeri kurşun kaplı ahşap zıvanadır. Örnek alınan ahşap parçalar üzerinde yapılan anatomik incelemede, okların kavak/söğüt ağacından üretildikleri, diğer zıvanadan alınan ahşap örneğin ise karaçam türüne ait olduğu belirlenmiştir. Tanımlanan ağaç cins ve türleri bölgede yaygın olarak bulunan ağaçlar olup karaçam geniş alanlar kaplayan bir orman ağacı iken kavak/söğüt akarsu kenarlarında yetişen ağaçlardır. Sonuç olarak kullanılan ahşabın türünün işlevine göre bilinçli olarak seçildiği anlaşılmaktadır. Zıvana yapımında dış ortam şartlarında bozulmalara karşı daha dayanıklı olan karaçam kullanılmıştır. Okların ahşap kısmı ise yoğunluğu düşük ve esnek yapılı kavak/söğüt ağacından üretilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Daskyleion, tümülüs, ahşap, anatomik teşhis, yapı malzemesi.

Figur 1. T6 Tumulus / T6 Tümlüsü

INTRODUCTION

Turkey has many archaeological excavation areas from different time periods. Wooden materials found from these excavations produced important information to understand wood use in the historical times.¹ For instance, juniper woods were used in Necropolis of Juliopolis², Scots pine was used in n Tumuli at Gordion³, and different woods from some excavations⁴ in Turkey. These findings revealed that humans were used the nearest woods to their settlements.

In 2010, several wooden pieces uncovered in T4 Tumulus at Daskyleion. These pieces probably belong to various ancient furniture and personal items. Especially, pieces of a kline, a wooden bow and an eventual umbrella deserve attention among these wooden goods. An anatomical examination, made on these pieces recently, determined types of woods used to produce items.⁵

Wooden finds subjected here were unearthed in T6, T7 tumuli and “Three-Room Building” complex of

Acrodaskyleion. Sort of trees and the functions of the artifacts are the main concentration points of this paper. The contribution of tree selection to the function has been investigated. Although C14 and dendrochronology method are important in the dating of wooden finds, these methods were not needed for the woods examined in this study, because these wooden pieces were found together with quite well dated pottery.

Figur 2. Leaded Bronze Arrowheads from T6 Tumulus (Examples 1 and 2) / T6 Tümlüsü'nden kurşunlu tunç ok uçları (Örnek 1 ve 2)

¹ Akkemik *et al.*, 2019; Akkemik and Genç, 2016; Akkemik, 2015; Akkemik and Metin, 2011; Blanchette and Simpson, 1992; Kayacık and Aytuğ, 1968.

² Akkemik and Metin, 2011.

³ Kayacık and Aytuğ, 1968.

⁴ Şanlı, 1988, 1989.

⁵ Yaman *et al.* 2014, 174-184.

Figur 3. Iron Arrowhead from Three Room Building in the Acrodaskyleion / *Akrodaskyleion Üç Odalı Yapı'dan demir ok ucu*

DETERMINATION OF EXAMPLES

EXAMPLE 1 AND 2

In 2012, 91 arrowheads were found in the grave chamber of T6 Tumulus (Figure 1).⁶ At the same time, the bronze gorytos ornament was uncovered with the arrowheads. Thus; it is understood that the arrowheads were left in a gorytos to the grave.⁷ Small pieces of wood were detected inside the socket of the arrowheads (Figure 2). The best preserved wood sample is 1 cm long and 0,5 cm thick.

EXAMPLE 3

In the Acrodaskyleion, a complex called a “Three-Room Building” is unearthed, which shows an uninterrupted construction from the Phrygian/Mysian Period through Persian period. An iron arrowhead found stuck in the trench section during the work in campaign of 2021 in the Room B of this building (Figure 3).⁸

EXAMPLE 4

The Daskyleion excavations team worked the T7 tumulus where placed in the Southern Necropolis at Daskyleion in

the campaign of 2017 (Figure 4).⁹ During the excavation, they uncovered two monolithic blocks (Figure 5-6). These blocks were displaced by treasure hunters. Two tenons which are measured 10x10 cm were settled at the one of sides of the block. That wooden tenons are covered with lead. During the campaign of 2012, this building technique was also examined at the blocks in T6 tumulus at Daskyleion. However, the wood was not preserved in the lead at the blocks in the T6 Tumulus (Figure 7).

METHOD

The examples numbered 2 and 3, which are from arrowheads, were very small with about 2-2,5 mm in diameter. Thin sections from these woods were taken by using a sharp razor blade. Thin sections from the example 1 were taken by using the LEICA Microtome. Three thin sections, transversal, tangential and radial sections from each example were taken and all identification studies performed on these sections.

The related references¹⁰ and reference wood sections in the Department of Forest Botany of Faculty of Forestry, Istanbul University-Cerrahpasa were used in identifications, and followed IAWA microscopic features for hardwood identifications¹¹ and softwood

⁶ Kasar 2021: 143-145; Kasar 2020.

⁷ Kasar 2021:138-141; Kasar 2018, 57-71.

⁸ Kasar 2021: 160-161.

⁹ İren *et al.* 2019: 6-7.

¹⁰ Akkemik and Yaman, 2012; Schweingruber, 1988.

¹¹ Richter *et al.*, 2004.

Figur 4. T7 Tumulus and two monolithic blocks / *T7 Tümlüsü ve iki yekpare blok*

Figures 5-6. Monolithic blocks and wooden tenon is covered with lead from T7 Tumulus / *T7 Tümlüsü'ndeki yekpare bloklar ve ahşap üzerine kurşun kaplı zivana*

Figur 7. Two wooden tenons are covered with lead on the monolithic block from T6 Tumulus / *T6 Tümlüsü'ndeki yekpare blok üzerinde kurşun kaplı ahşap zivanalar*

identification.¹² In the analysis a LEICA Light Microscope with a LEICA Camera were used and photos of the woods were taken.

¹² Wheeler *et al.*, 1989

DATING

When the excavation begins, it was understood that the T7 Tumulus was looted by treasure hunters. A lydion base was uncovered at a block during the fieldwork in 2017 (Figure 8). According to Greenewalt, this lydion is an early example and dates to the second half of the 6th century BC.¹³ However, the same form of wooden tenon (Example 4) with by covered lead in the T7 was also used in the T6 Tumulus as a building technique which was used between 470-420 BC with the Attic pottery found in the burial chamber. Furthermore, the arrowheads and their wooden remains was also unearthed in T6 Tumulus (Examples 1 and 2). The arrow found in the Three Room Building is dated between the late 6th century BC and the early 5th century BC (Example 3).

RESEARCH FINDINGS AND DISCUSSION

Identification results showed that examples 1, 2 and 3 are belonging to *Salix* (willow) or *Populus* (poplar). Because of being very small pieces, differences between willow and poplar could not be observed. In transversal sections wood clearly diffuse porous, transition from early wood to the latewood is unclear. Axial parenchyma may be seen only in the borders of tree-rings. Vessels are circular, ovate, and angular. In tangential section, rays were observed as uniseriate. In radial section rays both homogenous and heterogeneous (Figure 9). There is a small difference between poplar and willow woods, which is rays homocellular in poplar and heterocellular with one row of upright or squared cells in rays of willow wood.¹⁴ Because of being too small pieces of woods this difference could not be observed, and therefore identification was given as poplar/willow.

¹³ Greenewalt 1968, 147-148, pl. 2, fig. 3; Greenewalt 1966, pl. 1.

¹⁴ Akkemik and Yaman, 2012; Schweingruber, 1988.

Figur 8. Lydian base from T7 Tumulus / T7 Tümlüsü'nden lydion kaidesi

Different cultures were used different woods in production of arrowheads. For example, in Ottomans, pine wood was widely preferred in arrowhead production.¹⁵ The identification here in this study is rather different and can be concluded that human was used the nearest appropriate wood as arrowhead. In Balıkesir, many different tree species grow such as elm, ash, linden, oak, poplar, willow, maple. The reason of poplar or willow use can be lightness and flexibility of the woods.¹⁶

Poplar and willow are common among the tree species chosen for making arrows and shields in ancient times. Especially willow or poplar wood was used in the heart of the shield, composite bow and the arrow body.¹⁷ These woods densities are so much lower than the density of oak or pine wood.¹⁸ Poplar was lighter and willow wood tended to shrink a bit in case of puncture.¹⁹ These trees are in a structure that absorbs the shock rather than breaking in a crash.²⁰ In other words, both trees are flexible and more resistant to any impact than other wood species. Pliny the Elder mentioned the flexible structures of trees growing in wetlands such as poplar and willow.²¹ At the same time, light arrows shot from short composite bows allow the arrow to reach at high speeds over long distances.²² For this reason, the type of wood chosen is important in making arrows and shields.

The tenon and a mortise connect two materials together as a type of dowel in structural components.²³ The tenons were formed from the metals, like iron or bronze, as well as from the woods during the Iron Age.²⁴ For the consolidation of the tenon, the lead was poured around the wood. The aim of this, the wood with air was to cut and the contact of the wood with air and to protect it many years. In addition, wood was used as an easily accessible material in the construction technique. Also, the cost of the building has been reduced.

Wooden tenon was used to connect to the column drums of the Temple of Parthenon²⁵ and Temple of Hephaestos²⁶ in Athens. Two wooden tenons were found during the consolidation of the eastern façade stairs of the Didyma Temple of Apollo.²⁷ In Persepolis, wooden tenon was used as the vertical connecting element of the parapets in Apadana by Ionian masons.²⁸

According to the identifications about Daskyleion example 4, the wooden tenon was a black pine wood. In its transversal section, tree-ring boundary is distinct, transitions from earlywood to the latewood is mostly abrupt, vertical resin canals common. In tangential section, horizontal resin canals are common in rays. In radial section, rays heterogeneous, ray tracheids with irregularly serrate, and cross-field pits are window-like and wide pinoid (Figure 10). According to the references Schweingruber²⁹, Akkemik and Yaman³⁰, this wood described as a piece of a black pine.

It is observed that especially coniferous wood species such as pine and cedar are chosen in the construction of tenon while combining architectural parts.³¹ The main reason for choosing these tree species is that coniferous trees can remain intact for a longer period of time in the external environment due to their anatomical features.³² In addition, the tenons from Daskyleion were also covered with lead to protect them from external influences.

¹⁵ Yücel, 2021

¹⁶ Khorasani and Dwyer 2016, 59; Stanturf and Oosten 2014, 1.

¹⁷ Roy 2022: 51; Whately 2021: 18; Zutterman 2003: 143; Miller et al. 1986: 183.

¹⁸ Krentz 2013: 136.

¹⁹ Schwartz 2013: 158.

²⁰ Gilbert 2018.

²¹ Plinius, 16.77.

²² Grayson et al. 2007: 10.

²³ Dinsmoor 1922.

²⁴ Durm 1910, 145, fig. 118.

²⁵ Lavano 2019: 90.

²⁶ Guhl et al. 1875: 7.

²⁷ Bumke 2020: 24-25.

²⁸ Nylander 1970, 46, fig. 13.

²⁹ Schweingruber 1988.

³⁰ Akkemik and Yaman 2012.

³¹ Bumke 2020: 24-25; Guhl et al. 1875: 7.

³² Bozkurt and Erdin 1997

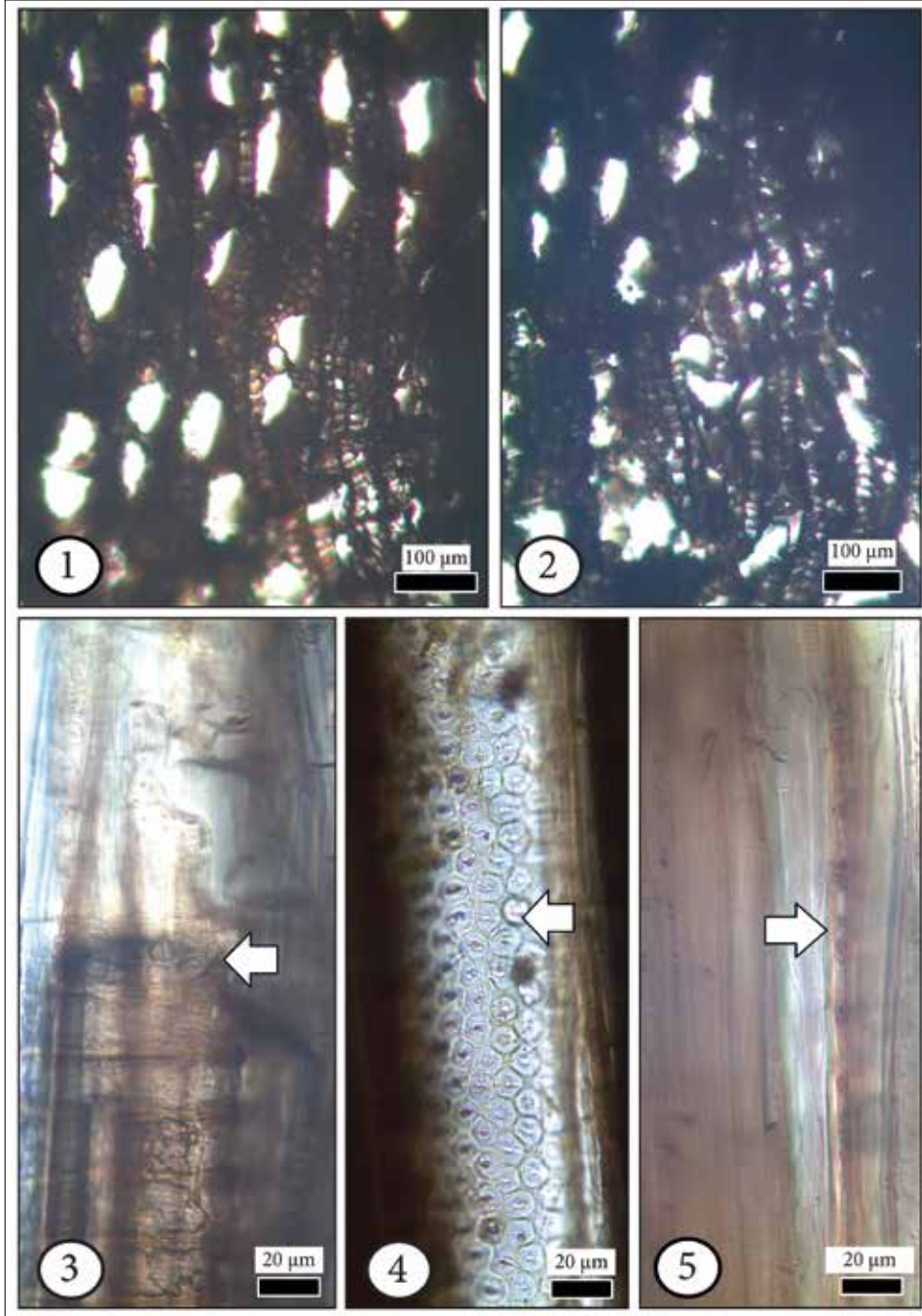

Fig. 9. Wood sections of Salix/Populus (arrows). -1-2) Transversal sections, -3) Special cross-field pits to Salix/Populus, -4) Alternate arranged bordered pits on the radial walls of vessel, -5) Uniseriate ray in the tangential section / Söğüt/kavak ağaç kesiti (oklar). -1-2) Enine kesit, -3) Kavak/söğüde özel çapraz alan çukurları, -4) Radyal duvarlarda sınırlanmış çukurlar, -5) Teğetsel kesitte tek sıralı ışın

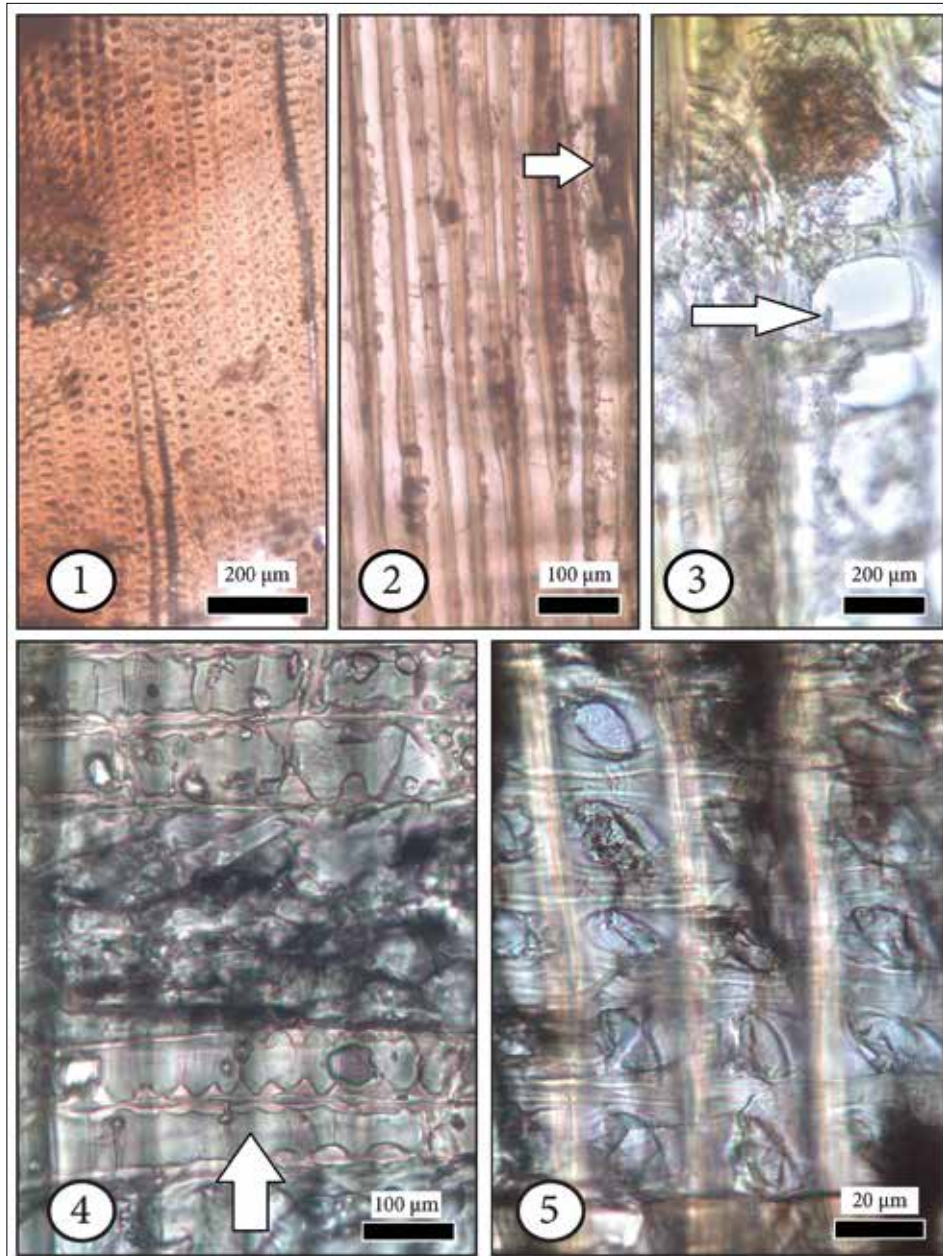

Fig. 10. Wood sections of *Pinus nigra* (tenon). -1) Transversal section, -2) Tangential section, -3) Window-like cross-field pits, -4) Dentate walls of ray tracheids, -5) Large pinoid type cross-field pits / *Karaçam ağaç kesiti (zıvana)*. -1) *Enine kesit*, -2) *Teğetsel kesit*, -3) *Pencere benzeri çapraz alan çukurları*, -4) *Traheiddeki dişli duvarı*, -5) *Büyük pinoid tip çapraz alan çukurları*

CONCLUSIONS

As conclusion, the anatomical diagnosis of wooden parts taken from the sockets of the arrowheads has been completed. Although, since these pieces are very small in size, one of two similar tree species must have been used. These tree species are poplar or willow. The reason these tree types for the construction of arrow lays in their especial lightness and flexibility. In addition, the fact that the arrows are made of durable wood such as poplar/willow suggests that these weapons may have been collected and reused after being used once. So, arrows

become more functional through the use of these tree types in producing of the selection of weapons.

It can be said that lead coated wooden tenon was used in Daskyleion as the building technique during the 6th and 5th centuries BC. However, the types of processed wood have been selected according to the objects and their functions. According to the examples examined at Daskyleion, one may suggest that in the 6th and 5th centuries BC, the carpenters apparently were aware of the anatomical features characteristics of the tree species and could correctly decide on the tree type to the regarding.

BIBLIOGRAPHY

AKKEMİK, Ü. 2015.

Woods of Yenikapı Shipwrecks. Istanbul.

AKKEMİK, Ü./ZENCİRKAYA, A./KAYGUSUZ, İ. 2019.

“*Identification and Evaluation of the Wood Materials Used in Two Historical Djemevies in the Village of Onar (Arapgir, Malatya)*”, **Eurasian Journal of Forest Science** 7/1: 40-53

AKKEMİK, Ü./GENÇ, U. 2016.

“*1770 Yevstaftıy Batığına ait Rus Kılıcın Kabzasında Kullanılan Ahşabın Cins Tayini*”, **Arkeoloji ve Sanat** 153: 249-253.

AKKEMİK, Ü./YAMAN, B. 2012.

Wood Anatomy of Eastern Mediterranean Species. Kessel Publishing House. Germany.

AKKEMİK, Ü./METİN, M. 2011.

“*Ankara-Nallıhan-Çayırhan Juliopolis Nekropolü'nün Tabutlarında Kullanılan Ağaçların Cins/Tür Teşhisleri*”, **Journal of the Faculty of Forestry**, Istanbul University 61/2: 105-114.

BAKIR, T. 2011.

Daskyleion: Balıkesir'in Eski Çağlar'daki Valilik Merkezi. Balıkesir.

BLANCHETTE, R. A./SIMPSON, E. 1992.

“*Soft Rot and Wood Pseudomorphs in an Ancient Coffin (700 BC) from Tümülüs MM at Gordion, Turkey*”, **IAWA Bulletin** 13/2: 201-213.

BOZKURT, A.Y./ ERDİN, N. 1997.

Ağaç Teknolojisi. İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayınları. 3998/445

BUMKE, H. 2020.

“*Holz im Bleimantel - ...was den Bau im Innersten Zusammenhält*”, Deutsches Archäologisches Institut Newsletter 18: 24-25.

DINSMOOR, W. B. 1922.

“*Structural Iron in Greek Architecture*”, **American Journal of Archaeology** 26/2: 148-158.

DURM, J. 1910.

Die Baukunst der Griechen. Leipzig.

GILBERT, B. 2018.

Ghost Trees: Nature and People in a London Parish. Salford.

GRAYSON, C. E./FRENCH, M./O'BRIEN, M.J. 2007. **Traditional Archery from Six Continents: The Charles E. Grayson Collection.** Columbia.

GREENEWALT, C. 1968.

“*Lydian Vases from Western Asia Minor*”, **California Studies in Classical Antiquity** 1: 139-154.

GREENEWALT, C. 1966.

“**Lydian Pottery of the Sixth Century B.C.: The Lydian and Marbled Ware**”, PhD Thesis, University of Pennsylvania.

GUHL, E. K./HUEFFER, F./KONER, W. 1875.

The Life of the Greeks and Romans, Described from Antique Monuments. London.

İREN, K./ÇOKAY-KEPÇE, S./KARAÖZ, Ç./KASAR, Ö. 2019.

“*Daskyleion 2017 ve 2018 Kazı, Koruma ve Onarım Çalışmaları*”, Kazı Sonuçları Toplantısı 41/3: 1-19.

İREN, K./YILDIZHAN, H. 2017.

“*Pers Daskyleion'u: Güney Marmara Bölgesi'nde Bir Satraplık Merkezi*”, **Persler: Anadolu'da Kudret ve Görkem** (Eds. K. İren, Ç. Karaöz and Ö. Kasar). İstanbul: 332-350.

KASAR, Ö. 2021.

“**Daskyleion Metal Silah ve Teçhizatlar: İşlev, Üretim ve Süreçsel Farklılaşma**”, Unpublished PhD Thesis, Muğla Sıtkı Koçman University.

KASAR, Ö./İREN, K. 2020.

“*Leaded Bronze Arrowheads at Daskyleion*”, **Adalya** 23: 175-204.

KASAR, Ö. 2018.

“*Daskyleion'da Görülen Mezar Tipleri ve Ölü Gömme Gelenekleri*”, **Antik Çağ'dan Cumhuriyet'e Bandırma ve Yakın Çevresi Tarihi** (Ed. U. T. Sivrioğlu). Bursa: 57-73.

KAYACIK, H./AYTUĞ, B. 1968.

“*Gordion Kral Mezarının Ağaç Malzemesi Üzerinde Ormancılık Yönünden Araştırmalar*”, **İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi** 18/A-1: 37-54.

KRENTZ, P. 2013.

“*Large Weapons, Small Greeks: The Practical Limitations of Hoplite Weapons and Equipment*”, **Men of Bronze: Hoplite Warfare in Ancient Greece** (Eds. D. Kagan and G. F. Viggiano). New Jersey: 134-157.

- KHORASANI, M. M., DWYER, B. 2016.
“*A Persian Archery Manual by Mohammad Zaman*”, **Revista de Artes Marciales Asiaticas** 11/1: 48-65.
- LAVANO, M. 2019.
The World of Ancient Greece. Santa Barbara.
- MILLER, R./ MCEWEN, E./BERGMANN, C. 1986.
“*Experimental Approaches to Ancient Near Eastern Archery*”, **World Archaeology** 18/2: 178, 195.
- NYLANDER, K. 1970.
Ionians in Pasargadae. Uppsala.
- RICHTER, H.G./GROSSER, D./HEINZ, I./GASSON, P. E. 2004.
“*IAWA list of microscopic features for hardwood identification*”, Repr. **IAWA Journal** 25: 1-70.
- ROY, K. 2022.
A Global History of Pre-Modern Warfare: Before the Rise of the West, 10,000 BCE-1500 CE. Abingdon, New York.
- SCHWARTZ, A. 2013.
“*Large Weapons, Small Greeks: The Practical Limitations of Hoplite Weapons and Equipment*”, **Men of Bronze: Hoplite Warfare in Ancient Greece** (Eds. D. Kagan ve G. F. Viggiano). New Jersey: 157-176.
- SCHWEINGRUBER, F. H. 1998.
Anatomy of European Woods. Paul Haupt.
- STANTURF, J. A. and Van OOSTEN, C. 2014.
“*Operational Poplar and Willow Culture*”, **Poplars and Willows: Trees for Society and the Environment** (Eds J. G. Isebrands ve J. Richardson). Canada: 200-258.
- ŞANLI, İ. 1989.
“*Ahşap ve Arkeoloji*”, **İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi** 39/A-1: 130-141.
- ŞANLI, İ. 1988.
“*Arkeolojik Araştırmalarda Ksiloloji'nin Önemi ve Anadolu'nun Bazı Uygarlıklarına Ait Odun Malzemelerinin Tanısı*”, **İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi** 38/A-2: 99-114.
- WHEELER, E./BAAS, P./GASSON, P. E. 1989.
“*IAWA List of Microscopic Features for Softwood Identificatio*”, Repr. **IAWA Journal** 10/3:219-332.
- WHATELY, C. 2021.
A Sensory History of Ancient Warfare: Reconstructing the Physical Experience of War in the Classical World. Barnsley.
- YAMAN, B./AKYOL, A. A./ATAY, Ç. 2014.
“*Daskyleion Kazısı Karbonize Ahşap Buluntuların Anatomik Teşhisi*”, **Arkeometri Sonuçları Toplantısı** 29: 174-184.
- YÜCEL, Ü. 2021.
Türk Okçuluğu. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- ZUTTERMAN, C. 2003.
“*The Bow in the Ancient Near East, A Re-Evaluation of Archery from the Late 2nd Millennium to the end of the Achaemenid Empire*”, **Iranica Antiqua** 38: 119-165.

KNIDOS VE IONIA RÖNESANSI

KNIDOS AND THE IONIAN RENAISSANCE

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 01 Mart 2022	Received: March 01, 2022
Hakem Değerlendirmesi: 07 Nisan 2022	Peer Review: April 07, 2022
Kabul: 22 Nisan 2022	Accepted: April 22, 2022

DOI : 10.22520/tubaar2022.30.004

Aytekin BÜYÜKÖZER*

ÖZET

Batı Anadolu'daki Pers hakimiyeti sonucunda MÖ 5. yüzyılda imar faaliyetleri neredeyse durma noktasına gelmiştir. MÖ 4. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren koşullar değişmiş, Atinalılar, Spartalılar ve Persler arasındaki savaşlar Perslerin lehine sonuçlanmıştır. MÖ 387/6 yılındaki Kral Barışı olarak bilinen antlaşmanın ardından Atina, Batı Anadolu'yu kontrol etme arzusundan vazgeçmek zorunda kalmış ve Anadolu tamamen Pers kontrolüne geçmiştir. Kral Barışı, Pers egemenliği altında yeni bir refah ve istikrar dönemi başlatmış ve Batı Anadolu, Arkaik İonia kültürünün Hekatomnid Hanedanlığı ile yeniden canlanmaya başladığı "İonia Rönesansı" olarak adlandırılan mimarlık tarihindeki en gelişmiş dönemlerden birini yaşamıştır. Bu süreçte Hekatomnos ve ardılları, yönetimleri süresince bölgelerini karışık siyasi ortamdan uzak tutmayı başarmış, bunun sonucunda bölgede yeni kentler kurulmuş veya varolanlar yeniden düzenlenerek tekrar büyük ölçekli yapılar inşa edilmeye başlanmıştır.

Bu çalışmanın amacı "İonia Rönesansı" olarak adlandırılan dönemin Knidos'taki yansımalarını belirleyebilmektir. Bu kapsamda öncelikli ve ağırlıklı olarak bu dönemin karakteristik uygulamalarından olan "çift köşe bağı" tekniği ile "Karia-İonia tipi kurtağzı kanca yuvalarının" kentteki örnekleri üzerinde durulacaktır. Knidos savunma kulelerinde uygulanan çift köşe bağı tekniği ile ilgili detayların, bu duvar örgüsünün tarihsel gelişimine önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Karakteristik uygulamalar dışında kentte, söz konusu dönemin genel özellikleri de çalışma kapsamında kısaca değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Karia, Knidos, İonia Rönesansı, Çift Köşe Bağı, Karia-İonia Tipi Kurtağzı Kanca Yuvası.

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Konya/TÜRKİYE.

e-posta: aytekinbuyukozer[at]selcuk.edu.tr ORCID: 0000-0001-7788-4404

Bu araştırma 01.06.2020 tarih ve 2587 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Selçuk Üniversitesi ve Kültür ve Turizm Bakanlığı adına Prof. Dr. Ertekin M. Doksanaltı'nın yürüttüğü Knidos Kazı ve Araştırmalarının bir bölümü olarak gerçekleştirilmiştir.

Söz konusu çalışma Selçuk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri birimi tarafından 17401033 proje numaralı "Knidos Kent Surları" konusu ile ilgili olup, ilgili birimce desteklenmiştir.

ABSTRACT

As a result of Persian rule in Western Anatolia, construction activities came to a standstill in the 5th century BC. From the first quarter of the 4th century BC, the conditions changed, and the wars between the Athenians, Spartans and Persians ended in favor of the Persians. After the King's Peace in 387/6 BC, Athens had to give up its desire to control Western Anatolia and Anatolia was completely under Persian control. The King's Peace started a new period of prosperity and stability under Persian rule, and as a result, Western Anatolia experienced one of the most advanced periods in the history of architecture, called the "Ionian Renaissance", when the Archaic Ionian culture began to revive with the Hekatomnid Dynasty. In this process, Hecatomnus and his successors managed to keep their regions away from the mixed political environment during their rule, as a result, new cities were established in the region or existing cities were rearranged and large-scale structures were started to be built again.

The aim of this study is to determine the reflections of the period called "Ionian Renaissance" in Knidos. In this context, firstly, the examples of the Karian-Ionian lewis hole in the city with the double corner bond technique, which is one of the characteristic applications of the Ionian Renaissance, will be emphasized. It is thought that the details of the double corner bond technique applied in the towers of Knidos will make an important contribution to the historical development of this masonry. In addition to the characteristic applications, the general characteristics of the period in question in the city will also be briefly evaluated.

Keywords: Karia, Knidos, Ionian Renaissance, Double Corner Bond, Karian-Ionian Lewis.

Figür 1: Karia bölge haritası (Pedersen 2020, fig. 1) / *Map of Caria region.*

GİRİŞ

Knidos yarımadasında 20. yüzyılın ortalarında sistematik olarak araştırmalar yapan J. M. Cook ve G. E. Bean¹ çalışmalarının sonucunda, eski-yeni Knidos problemini tartışmaya açarak, Arkaik ve Klasik Knidos'un Datça-Burgaz'da olduğunu ve MÖ 4. yüzyılda şehrin Tekir Burnu'ndaki şimdiki yerine taşındığını iddia etmişlerdir (fig. 1). Güncelliğini koruyan eski-yeni Knidos probleminde, bazı araştırmacılar bu hipotezi desteklerken, bazıları karşı çıkmaktadır². Knidos'ta farklı dönemlerde gerçekleştirilen bilimsel çalışmalar ise MÖ 2. binyıldan itibaren burada bir yerleşimin var olduğuna dair önemli sonuçlar içermektedir. Knidos ismi ilk olarak MÖ 13. yüzyıla tarihlenen Peloponnesos'ta bir liman kenti olan Pylosele'de bulunan tabletlerde geçmekte olup, bu yazılı

dokümanlar MÖ 13. yüzyılda bir yerleşimin varlığını ve M.Ö. 2. binin sonlarına doğru Kıta Yunanistan ile ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir³. Askeri Liman çevresindeki kazılarda bulunmuş olan Kameros stilineki vazolar ve Myken seramik parçaları, yazılı dokümanları doğrular niteliktedir⁴. Yine Askeri Liman çevresinde açığa çıkarılan Protogeometrik ve Geometrik Dönem'e tarihlendirilen seramikler, kentin Geç Klasik Dönem öncesindeki varlığına dair düşünceleri desteklemektedir⁵. Bu verilere göre Tekir Burnu'nda MÖ 4. yüzyıl öncesinde bir yerleşimin varlığı neredeyse kesindir.

MÖ 4. yüzyıla gelindiğinde bölgede yaşanan siyasi gelişmeler ve bunların sonuçları Knidos'u da kapsamış ve kentte köklü bir değişim yaşanmıştır. Söz konusu dönemde Karia'da, Hekatomnos Hanedanlığı hüküm sürmekteydi. MÖ 392 yılında Karia satraplığına atanan Hekatomnos ve ardılları, yönetimleri süresince bölgelerini karışık siyasi ortamdan uzak tutmayı başarmış, bunun sonucunda bölgede yeni kentler

¹ Bean/Cook 1952: 173-178, 210-121.

² N. Tuna, Burgaz'daki yerleşimin MÖ 340 sonrasında terkedildiğini belirtirken (Tuna 1998: 430), 1987-2006 yılları arasında Knidos'taki bilimsel kazıları yürüten R. Özgan ise arkeolojik verilere göre böyle bir taşınmanın yaşanmadığını belirtir (Özgan 2009: 94-95). N. Demand, Bean ve Cook'un hipotezinin cesur ve yaratıcı olduğunu ancak edebi ve epigrafik kanıtlara göre bu taşınmanın gerçekleşmediğini belirtmektedir (Demand 1989: 224-237).

³ Stelle 1965: 34-35, dn. 83; Cahn 1970: 13; Bruns-Özgan 2002: 7-8.

⁴ Love 1978: 1111; Bruns-Özgan 2002: 7-8.

⁵ Tozluca/Doksanaltı 2020.

kurulmuş veya varolanlar yeniden düzenlenerek tekrar büyük ölçekli yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Arkaik İonia kültürünün Hekatomnid Hanedanlığı ile yeniden canlanmaya başladığı bu dönem “İonia Rönesansı” olarak adlandırılmaktadır⁶.

IONIA RÖNESANSI

Batı Anadolu'daki kentler Arkaik Dönem'de hem ekonomik hem de kültürel açıdan çok gelişmişlerdir. MÖ 546 yılından itibaren Pers egemenliği altına girmiş olmalarına karşın, bu durumun kentlerin organizasyonunda herhangi bir olumsuzluğa neden olmadığı düşünülmektedir⁷. Ancak MÖ 499 yılından sonra durum değişmiş, Perslere karşı başlatılan isyan bastırılmış, akabinde MÖ 494 yılında ise Persler Miletos'u yağmalamıştır. Bu olaylar Batı Anadolu'daki Pers baskısını arttırmış ve MÖ 5. yüzyılda imar faaliyetleri neredeyse durma noktasına gelmiştir⁸. MÖ 4. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren koşullar değişmiş, Atinalılar, Spartalılar ve Persler arasındaki savaşlar Perslerin lehine sonuçlanmıştır. MÖ 387/6 yılındaki Kral Barışı olarak bilinen antlaşmanın ardından Atina, Batı Anadolu'yu kontrol etme arzusunun vazgeçmek zorunda kalmış ve Anadolu tamamen Pers kontrolüne geçmiştir. Kral Barışı, Pers egemenliği altında yeni bir refah ve istikrar dönemi başlatmış ve Batı Anadolu İonia Rönesansı olarak adlandırılan mimarlık tarihindeki en gelişmiş dönemlerden birini yaşamıştır. İlk kez F. Noack tarafından⁹ kullanılan İonia Rönesansı terimi daha sonra W. B. Dinsmoor ve A. Bammer gibi araştırmacılarca da tercih edilmiştir¹⁰. Konuya ilişkin en kapsamlı çalışmaları yapan P. Pedersen söz konusu sürecin karakteristik uygulamalarını belirlemiş ve döneme dair kronolojik bir tanımlama yapmaya çalışmıştır¹¹.

İonia Rönesansının, Maussollos'un satraplık başkentini Mylasa'dan Halikarnassos'a taşınması ile başladığı¹² ve temel özelliklerinin Halikarnassos'un yeniden

planlanması ve anıtsal yapılarla donatılmasında Arkaik İonia geleneğinin yenilikçi bir sentezle kullanılmasıyla oluşturulduğu kabul edilir¹³. İonia Rönesansının ortaya çıkışı ve gelişiminde Halikarnassos kadar önemli bir diğer merkez Labraunda'dır. Buradaki Zeus Tapınağı, *propylon*lar, Maussollos ve Idrieus tarafından yaptırılan *andron*lar¹⁴ ve kutsal alanda söz konusu dönemde inşa edilmiş diğer yapılar İonia Rönesansının mimari ilerleyişinde önemli bir yere sahiptir. Mylasa'daki Uzunyuva Mezar Anıtı (Hekatomneion)¹⁵, Amyzon'da Artemis Kutsal Alanı¹⁶, Iasos'taki tapınak¹⁷ ve anıtlar¹⁸ Hekatomnos Hanedanı döneminde İonia Rönesansını biçimlendiren ilk aşamanın önemli yapılarından sadece bir kaçıdır. Bu dönemde yaşanan mimari gelişim Hekatomnidler'in öncülüğünde başta Karia olmak üzere tüm Batı Anadolu'ya yayılmıştır. İonia Rönesansının kronolojik sınırları tam anlamıyla belirlenememiş olsa da kabul edilen genel görüş Maussollos zamanında başladığı ve yaklaşık olarak MÖ 200-150 yıllarına, kadar devam ettiği yönündedir¹⁹.

İonia Rönesansı, genel özelliklerinin²⁰ yanı sıra bazı karakteristik özellikleriyle de tanımlanmaktadır²¹. Bunlardan biri, “Karia-İonia tipi kısağzı kanca” olarak adlandırılan, özellikle bezemeli mimari blokların kaldırılarak, yapılarıdaki yerlerine yerleştirilmelerinde kullanılan yuvadır. İkincisi, tapınak, mezar anıtı ve bazı önemli kamu yapılarının basamak ve *stylobat* blokları üzerindeki görülebilecek şekilde açılmış “dekoratif kenetler”²², üçüncüsü ise çoğunlukla kulelerde ve bazı teras duvarlarında görülen “çift köşe bağı” tekniğidir. Knidos'ta bu karakteristik özelliklerden çift köşe bağı tekniğinin varlığı bilinmesine karşın, bu tekniğin Knidos'taki kullanımı üzerine herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Kentte yakın zamanda tespit edilen bir diğer karakteristik özellik ise Karia-İonia tipi kısağzı kanca yuvasıdır.

ÇİFT KÖŞE BAĞI

Çift köşe bağı olarak isimlendirilen özel teknik, eşit yükseklikteki bosajlı bloklardan inşa edilen dörtgen kulelerde²³ her iki sırada bir, taş sırasının köşesinin

⁶ Pedersen 2020: 223.

⁷ Pedersen 2020: 220.

⁸ J. M. Cook, inşa faaliyetlerinin, sanatın ve şehirlerin gelişimindeki durgunluğun İskender'in bölgedeki kentleri bağımsızlıklarına kavuşturuncaya kadar devam ettiğini düşünmektedir (Cook 1961: 90-101). J. M. Balcer'e göre MÖ 5. yüzyıl içinde pek çok Batı Anadolu kenti maddi açıdan oldukça iyi bir durumdadır ancak politik baskılar nedeniyle kültürel anlamda gerileme yaşanmıştır (Balcer 1991: 57-58). P. Pedersen, Cook'un aksine Anadolu'daki mimari gelişimin İskender'den yarım yüzyıl önce başladığını savunmaktadır (Pedersen 2001/2002: 122, dn. 50).

⁹ Noack 1910: 37-48, lev. 49-64. F. Noack bu dönemi “İonik Rönesans” olarak adlandırmıştır.

¹⁰ Dinsmoor 1950: 216; Bammer 1972: 34-36.

¹¹ Pedersen 1994: 11-32; Pedersen 2001/2002: 112-119; Pedersen 2013: 33-46; Pedersen 2020; Pedersen 2021.

¹² Pedersen 2020: 223.

¹³ Pedersen 2020: 224.

¹⁴ Hellström/Blid 2019.

¹⁵ Diler 2020.

¹⁶ Robert/Robert 1983.

¹⁷ Masturzo 2016.

¹⁸ Maddoli 2010; Nafissi 2010: 99-101; Berti 2011: 300-301; Fabiani/Nafissi 2013: 51-52; Gider-Büyükozer 2019: 123-124.

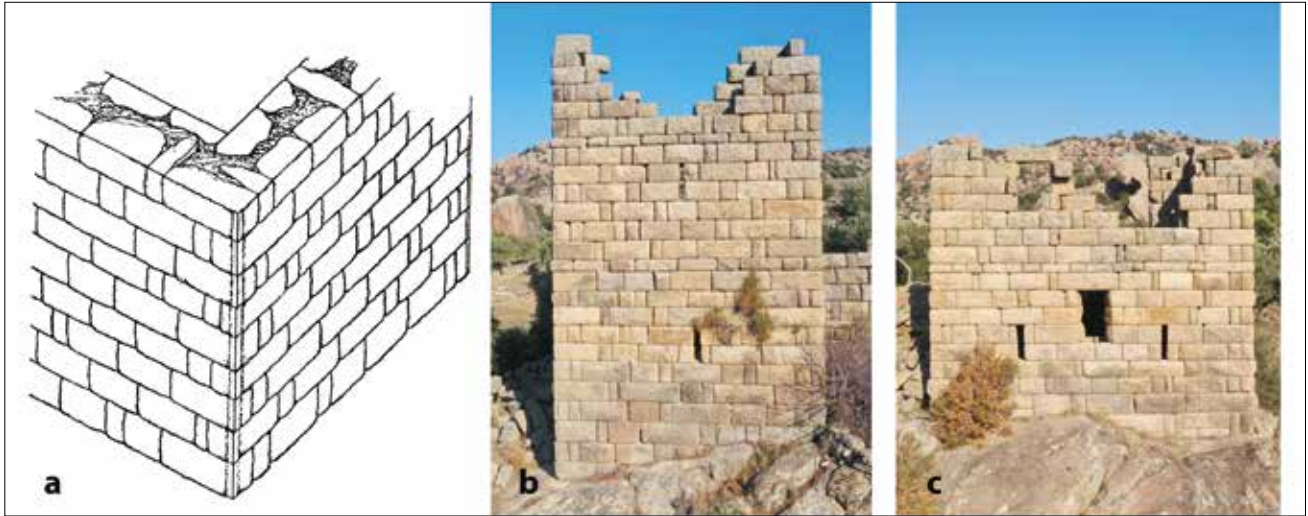
¹⁹ Pedersen 2012: 514.

²⁰ Pedersen 2020: 229-232.

²¹ Pedersen 2001/2002: 112-119.

²² Pedersen 2001/2002: 114, fig. 18-19.

²³ Bu teknik genel olarak kulelerde görülmesine karşın, Labraunda (Karlsson vd. 2011: 20-30, fig. 7; Karlsson 2013: 262, fig. 7-8) ve Amyzon'da (Robert/Robert 1983: fig. 37) teras

Figür 2: a. Çift Köşe Bağ tekniği (Pedersen/Ruppe 2016, fig. 6) - b. Latmos Herakleiası doğu surlarından bir kule - c. Latmos Herakleiası doğu surlarından bir kule / a. System of double corner bond - b. A tower from the Heracleia under Latmus - c. A tower from the Heracleia under Latmus.

çift atk/bağ²⁴ taşı ile bitirilmesidir (fig. 2a). Bölgedeki örnekler incelendiğinde tekniğin genel hatlarıyla iki farklı şekilde uygulandığı görülmektedir²⁵. İlk uygulamada köşelerdeki çift bağ taşı, aynı duvar sırasının her iki köşesinde de görülmekteyken (fig. 2b), ikincisinde aynı duvar sırasının sadece bir köşesinde görülmektedir (fig. 2c). Tekniğin uygulandığı coğrafya ve tarihsel sınırları ile ilgili bazı değerlendirmeler yapan Pedersen²⁶, Karia Bölgesi'nde Halikarnassos, Myndos, Alabanda, Alinda, Latmos, Kaunos, Theangela, Latmos Herakleiası, Euromos gibi kentler ile Teke Kale gözlem karakolunda bu tekniğin uygulandığını tespit etmiştir²⁷. Son zamanlarda bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında Karapınar, Pladasa ve Stratonikeia territoryumunda Kafaca-Delik Hisar'daki kulelerde de bu tekniğin uygulandığı belirlenmiştir²⁸. Yeni tespitler,

Karia Bölgesi'ndeki yüzey araştırmalarının sonuçları yayınlandıkça bu örneklerin artabileceğinin göstergesidir. Bölgedeki yoğun kullanımın aksine tekniğin bölge dışındaki kullanımı Ephesos, Pergamon, Assos ve Samos gibi merkezlerle sınırlıdır²⁹. Çift köşe bağ tekniğinin tarihsel sınırlarına bakıldığında ise en erken örneklerin Maussollos zamanında, yaklaşık olarak MÖ 370'lerde, Halikarnassos ve Labraunda'da görüldüğü ancak sadece bu dönemle sınırlı kalmayıp, MÖ 200-150 yıllarına kadar devam ettiği kabul edilir³⁰.

Knidos, uzunluğu yaklaşık 4 km olan ve dönemin kuşatma tekniklerine dayanabilmesi için çok sayıda kule ile desteklenen 'Geländemauern' tipindeki tahkimat sistemi ile koruma altına alınmıştır³¹. Kent suruna ilişkin bilgiler,

duvarlarında da uygulanmıştır.

²⁴ Çalışmanın geri kalan bölümünde sadece "bağ taşı" olarak bahsedilecektir.

²⁵ Alabanda surlarında üçlü köşe bağına sahip sıra dışı bir örnek bulunmaktadır (Pedersen/Ruppe 2016: 567).

²⁶ Pedersen/Ruppe 2016: 565-566.

²⁷ Halikarnassos (Pedersen/Ruppe 2016: 563-569, fig. 5-6,8), Myndos (McNicol 1997: fig. 7), Alabanda (McNicol 1997: fig. 18-19) Alinda (Konecny/Ruggendorfer 2014: 717, 719-720, fig. 6b-c, 14), Euromos (Pedersen/Ruppe 2016: 565), Latmos (Peschlow-Bindokat 2005a: 9, lev. 17.1), Theangela (Pedersen 2001/2002: 126), Kaunos (Öğün/Işık 2003: fig. 17; Pedersen 2001/2002: fig. 19) ve Teke Kale (Paton/Myres 1896: fig. 14).

²⁸ Karapınar için bk. Henry 2012: 290-291; Pladasa için bk. Çörtük 2020: 107-108. Stratonikeia territoryumunda Kafaca-Delik Hisar'daki kullanım "Yatağan ve Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırması" projesi kapsamında tespit edilmiştir. Kuleler ve teras duvarları dışındaki nadir kullanımlardan biri Alinda tiyatrosunun *analemma* duvarındaki düzensiz kullanımdır. Duvarın alt kısımlarında çift köşe baği görülmekte iken, üst kısımlarda örgü aynı şekilde devam etmez.

²⁹ Bu nedenle tekniğin bölgesel bir uygulama olduğu kabul edilir (Müth/Ruppe 2016: 243-244, fig. 8). Bölge dışındaki kullanım için bk. Ephesos (Winter 1994: fig. 8), Pergamon (Pedersen 2004: fig. 21), Assos (Pedersen/Ruppe 2016: 565), Samos (Kienast 1978: fig. 24.1, 26.2, 30.2). Priene'de kulelerden bir tanesinde 'çift köşe baği' görülebilmektedir (Pedersen/Ruppe 2016: 573, fig. 13). B. Demirtaş, Leto Tapınağı'nın güneybatısındaki podyum duvarlarında bu tekniğin uygulandığını belirtmektedir (Demirtaş 2015: 137, fig. 17). Ancak tapınak podyumundaki teknik çift köşe baği değildir.

³⁰ Pedersen/Ruppe 2016: 566.

³¹ Knidos'un *Geländemauer* tipi kent suru, kente saldırmayı düşünenler için hem caydırıcı bir etki yaratmış hem de savaş stratejilerini uygulamalarına engel olmuştur. Çünkü gerek fırlatmalı silahlar gerekse diğer silahlar için araziden faydalanma ihtimalleri yoktu. Savaş arabası, kuşatma kuleleri ve koç başı gibi antik çağın savaş aletlerini, sur bedenlerinin veya kulelerin yakınına kadar getirip, uygun pozisyonu alma imkanları da bulunmuyordu. Kent suru geniş bir alan kaplamaktaydı ve tüm avantajlarına karşın bu tip bir tahkimatın en önemli sorunlarından biri kalabalık bir insan topluluğuna ihtiyaç duymasıydı. Knidos'un MÖ 4. yüzyıl öncesindeki nüfusuna dair hiçbir bilginimiz yok ancak yeni planlanan kentin

Figür 3: Askeri Liman girişindeki kule / The tower at the entrance of the Military Harbor

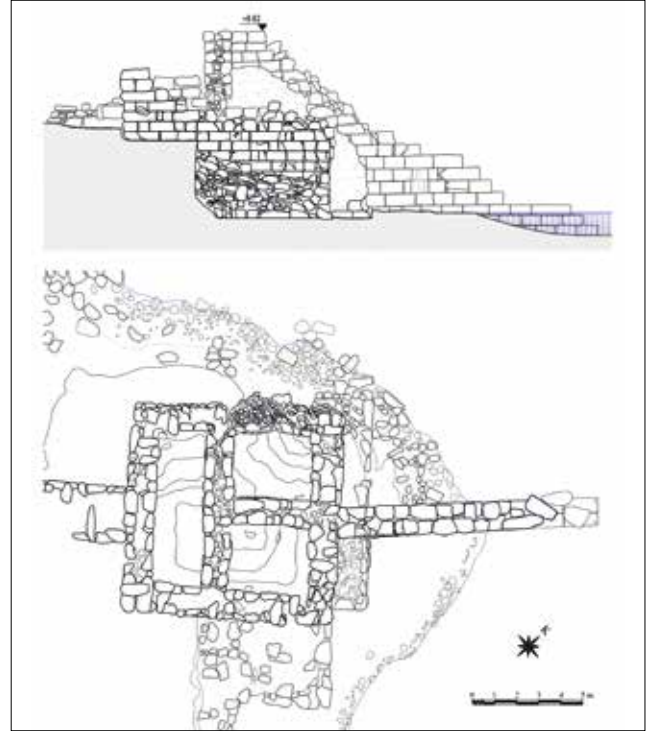
çalışmalar devam ettikçe artmasına karşın, savunma hattının kaç kule ile desteklendiğinin belirlenebilmesi mevcut şartlarda mümkün değildir. A. von Gerkan, kentte gerçekleştirdiği çalışmalarda 57 kule³² tespit ederken, I. C. Love 40 kule³³ belirlemiştir. Her iki çalışmayı da dikkate alarak kendi değerlendirmesini yapan A. W. McNicoll ise von Gerkan'ın tespitlerine 4 kule daha ekleyerek kule sayısını 61'e çıkarmıştır³⁴. Akropolis ve Kap Krio'da daha tutarlı sonuçlar elde edilebilirken, ana karada gerek kuzeydeki sırtta gerekse doğu bölümde kent surunun büyük oranda tahrip olması nedeniyle sonuç almak mümkün değildir. Topoğrafik yapı nedeniyle kuleler arasında standart bir mesafe olmaması da tahmini bir sonuca ulaşılmasını engeller. Kentteki güncel çalışmalar Love tarafından yapılan değerlendirmenin, Knidos tahkimatındaki kulelerin sayısına dair en tutarlı tespit olduğunu göstermiş olsa da mevcut şartlarda kule sayıları ile ilgili tespitler kapsamlı bir kazı çalışması yapılmadığı sürece varsayımdan öteye gitmeyecektir. Bu genel durum içinde Knidos tahkimatındaki tanımlanabilen kulelerde çift köşe bağı tekniğinin, Kap Krio'da sadece Askeri Liman girişindeki kulede, ana karada doğuda deniz surları ile kara surlarının birleştiği köşedeki kulede ve Akropolisteki altı kulede uygulandığı tespit edilmiştir.

ihtiyaçlarını karşılamak üzere çok daha fazla insana ihtiyaç duyulacağı aşikârdır. Bu tür durumlarda nüfusu dengelemek için Halikarnassos ve Latmos Herakleiası gibi örneklerden bilindiği üzere *synoikismos* politikası kapsamında çevredeki küçük yerleşim birimlerinin sakinlerinin yeni kurulan kente taşındığı veya buna zorlandıkları bilinmektedir. Herhangi bir kanıt olmamakla birlikte yukarıdaki gerekçelerden hareketle Knidos'ta da benzer bir *synoikismos* yaşanmış olabilir.

³² von Gerkan 1924: fig. 10.

³³ Love 1968: fig. 2.

³⁴ McNicoll 1997: 55-58.

Figür 4: Kulenin plan ve cephe çizimleri / Plan and facade elevations of the tower.

Kap Krio

Kap Krio'nun topoğrafik yapısı adaya doğal bir tahkimat sağlamış, eksik görülen bölümlere kulelerle desteklenen bir savunma hattı oluşturulmuştur³⁵. Kap Krio'da bulunan surlar, adanın batısında, fay dikliğinin güneybatıdaki başlangıç noktasından başlar, fay dikliğini takip ederek Askeri Liman girişindeki kuleye bağlanır. Bu hat üzerinde toplam sekiz kule bulunmaktadır ve bunlardan sadece Askeri Liman girişindeki kulede çift köşe bağı tekniği kullanılmıştır³⁶. İnşa tekniğinin yanı sıra kule, 9,5 x 9,5 metrelik ölçüleriyle, 6 x 6 metre ölçülerindeki diğer kulelerden boyut olarak da ayrılmaktadır. Eşit yükseklikteki beyaz ve gri renkli kireçtaşı bloklardan, çift cidarlı olarak inşa edilen (fig. 3-4) kulenin içi, sağlamlık ve dayanıklılık kazandırması için moloz taş ve toprakla doldurulmuştur. Bu dolgunun üzerinde doğu-batı doğrultulu bir duvar ve bu duvarla kulenin kuzey duvarı arasında örülen başka bir duvar bulunmaktadır. Kazısı tamamlanan kulede ne yazık ki tarihlendirme unsuru olarak kullanılacak herhangi bir arkeolojik veri elde edilememiştir.

³⁵ Kap Krio savunma sistemi ile ilgili detaylı değerlendirme için bk. Büyükozer 2020.

³⁶ Kap Krio'nun doğusundaki savunma hattında yer alan temel seviyesindeki iki kulede bu tekniğe dair herhangi bir veri bulunmamaktadır.

Figür 5: Ana karanın doğusundaki kule / *The tower east of the mainland*

Ana Kara

Ana karanın doğusunda, deniz ve kara surlarının kesiştiği noktada yer alan 44 numaralı kule³⁷, ana karada çift köşe bağının uygulandığı şimdilik bilinen tek örnektir. Ana karanın doğu surları tüm tahkimattaki en güçlü savunma hattını oluşturmaktadır. Gri kireçtaşından düzensiz, çok kenarlı, çoğunlukla büyük boyutlu bloklardan inşa edilmiş olan sur bedenlerine tezat oluşturacak şekilde sur bedeninden bağımsız olarak inşa edilen kule, eşit yükseklikteki konglomera bloklardan, çift cidarlı olarak inşa edilmiştir. 9,80 x 9,80 metre ölçülerindeki kare planlı kulenin nispeten korunmuş olan kuzeydoğu köşesinde çift köşe bağı tekniği ve köşelerde su hattı olarak da adlandırılan dikey bant silmeler görülmektedir (fig. 5).

Akropolis

Knidos Akropolisi 360 derecelik görüş alanı sağlamasıyla hem ileri gözetleme yapan hem de kente yönelik olası saldırılarda sığınak kalesi olarak kullanılabilir şekilde inşa edilmiştir. Akropolis surları ana kara ve Kap Krio surlarına göre daha homojen bir yapıda olup, şehir surlarındaki gibi arazinin topoğrafik yapısına uygun olarak savunmaya elverişli noktalardan geçer. Topoğrafik yapı nedeniyle dönüşler ve kırılmalarla

devam eden savunma hattı yaklaşık 1,1 km uzunluğunda olup, 15 (?) kule ve 4 girişe sahiptir³⁸. Güneybatıdaki iki kule ile kuzeydeki dört kulenin inşasında konglomera kullanılmışken, doğudaki kulelerin inşasında yapı malzemesi olarak kireçtaşı tercih edilmiştir. Akropolis kulelerinde malzeme farklılığının yanı sıra kulelerin ölçü, plan ve inşa tekniklerinde de farklılıklar görülmektedir. Hem malzeme, hem boyut, hem de teknikte görülen farklılıklar, Akropolis tahkimatının iki farklı evrede değerlendirilmesi gerektiğini gösterir. İlk evre, kireç taşı bloklardan örülmüş, daha küçük boyutlardaki kulelerin olduğu bölümleri kapsarken, ikinci evre konglomera bloklardan inşa edilmiş, daha büyük boyutta kulelerin olduğu bölümleri kapsar. İkinci evredeki farklılıkların savunma hattının kuzeyinde yoğunlaşması, bu bölümde değişen savunma stratejilerine işaret eder.

Çevirmenin kuzeyindeki diğer kulelerden daha büyük boyutlara sahip dört kule, alt katı iki odaya bölen, olasılıkla üst katın kirişlerini ve döşeme tahtalarını desteklemek için örülmüş bir iç duvarlara sahiptir. Zemin seviyesine kadar görülebilen kulelere, McNicoll'un de vurguladığı üzere³⁹ kulenin iç kısmındaki dolgu nedeniyle zemin kattan herhangi bir erişim yoktu. Bu özellikler açıkça bu kulelerin daha donanımlı olduklarını ve bu kulelere yerleştirilen silahların da daha büyük ve etkili olduğunu

³⁷ Kulelerin sayılarında bir birlik olmaması nedeniyle bu numaralandırmada uzun süredir bilinen McNicoll'un (McNicoll 1997: fig. 11) değerlendirmesi kullanılmıştır.

³⁸ Tırpan 1990: 430. Kulelerden ikisinin (K5-K13) Akropolis surlarına oldukça geç bir dönemde eklendiği anlaşılmaktadır.

³⁹ McNicoll 1997: 59-60.

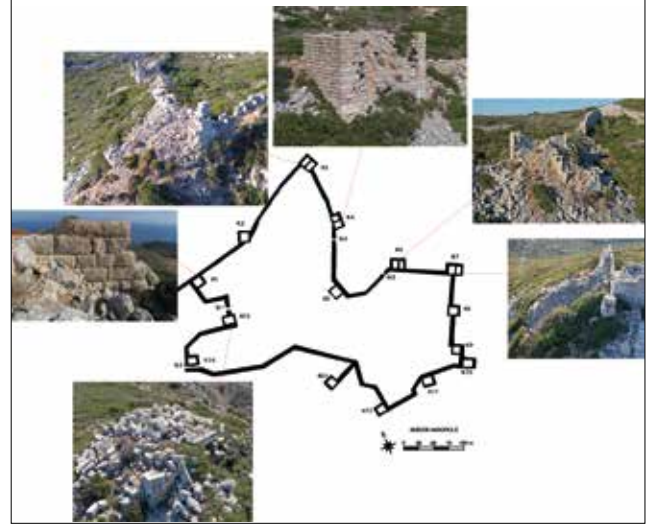

kanıtlar. Bu durumda Akropolis tahkimatı oluşturulurken savunma stratejisi diğer yönlere göre topoğrafya eğiminin daha yumuşak olduğu kuzeyden gelebilecek olan tehlikeleri savuşturmak üzerine kurulmuştur. Söz konusu dört kule ile Akropolisin güneybatısındaki iki kulede çift köşe bağı tekniği kullanılmıştır (fig. 6). Çift köşe bağı tekniğinin kullanıldığı altı kule konglomera⁴⁰ bloklardan inşa edilmiş olup, Akropoliste tekniğin kullanılmadığı gri kireçtaşı bloklardan inşa edilmiş diğer kulelerden malzeme açısından da ayrılır. Bu tekniğin kullanıldığı kulelerin diğer ortak özellikleri yükseklikleri birbirine eşit, bosaşlı dörtgen bloklardan, çift cidarlı olarak inşa edilmeleri ve köşelerde su hattı olarak da adlandırılan dikey bant silmelere sahip olmalarıdır (fig. 7-8).

Figür 6: Akropolis tahkimatı ve “çift köşe bağı” tekniğinin uygulandığı kuleler / *Acropolis fortification and towers where the “double corner bond” technique is applied.*

Kentteki, kulelerde görülen farklı teknikler, ölçüler ve işçilikler çift köşe bağı tekniğinin Knidos'ta hangi dönemde kullanılmış olduğunu sorgulamamıza neden olur. Knidos kent surununun MÖ 4. yüzyılın 2. çeyreğinde yani Halikarnassos surları ile yaklaşık olarak aynı yıllarda veya biraz sonrasında yapıldığı düşünülmektedir⁴¹. Kent surunun ilk inşa evresine ait kulelerin köşe işçiliklerinde çift köşe bağı tekniği görülmez⁴², ayrıca bu kuleler boyut olarak da çift köşe bağı tekniğinin görüldüğü kulelerden daha küçüktürler. Bu durumda çift köşe bağı tekniğinin uygulandığı kuleler savunma hattına ya sonradan eklendi ya da var olan kuleler Hellenistik Dönem içerisinde

Figür 7: Akropolis tahkimatı ve “çift köşe bağı” tekniğinin uygulandığı kuleler / *Acropolis fortification and towers where the “double corner bond” technique is applied.*

gelişen savunma ve saldırı tekniklerine uygun olarak yeniden inşa edildi. Kap Krio'da K6 ile K7 arasındaki sur bedeninin yuvarlak planlı K7 ile birleşim noktasındaki malzeme ve işçilik farklılığı K7'nin sonradan savunma hattına entegre edildiğini açıkça göstermektedir⁴³. Son derece stratejik bir konumda bulunan yuvarlak kulenin bulunduğu noktada kent surunun ilk yapıldığı evrede bir kule olmadığını düşünmek mümkün değildir. Yuvarlak kulenin güneyinden gelen Kap Krio surlarındaki duvarlar ile kulenin duvarları boyut olarak birbirinden farklıdır, tamirat ve eklemeler de açıkça görülür (fig. 9). Bu alandaki ilk inşa evresine ait kule ya tahrip oldu ya da konumu gereği işlevsel olmayan dörtgen kuleden vazgeçildi. Her iki durumda da var olan kule ve kuleyle bağlantılı duvarlar tamamen kaldırıldı ve yerine daha işlevsel, daha büyük, köşenin yarattığı dezavantajdan kurtulmuş, yuvarlak formu bir kule inşa edildi⁴⁴. Bu alandaki arkeolojik veriler bu değişikliğin yuvarlak kule ile sınırlı olmadığını, Askeri Liman girişindeki kuleyi ve iki kule arasındaki sur bedenini de kapsadığını göstermektedir. Askeri Liman girişindeki kule, örgü tekniği ve ölçüleriyle Kap Krio'daki diğer kulelerden farklıdır. Bir diğer fark kule içindeki duvarların varlığından anlaşıldığı üzere, kulenin ağır silahların yerleştirileceği bir üst kata sahip olmasıdır⁴⁵. Hellenistik

⁴⁰ Knidos'ta tekniğin kullandığı kuleler Askeri Liman girişindeki kule dışında konglomereden inşa edilmiştir. Özellikle Akropoliste durum çok net bir ayrım gösterir. Akropolisin doğusundaki kuleler hem kireçtaşı olması hem de boyut olarak daha küçük olmalarıyla, çift köşe bağı tekniğinin görüldüğü kulelerden ayrılır. Bu durum dönemsel bir fark olabileceği gibi taş ustalarının veya atölyelerin malzeme tercihinden de kaynaklanabilir. Şayet Askeri Liman girişindeki kulede kireçtaşı kullanılmamış olsaydı, bir genelleme yaparak Knidos'ta bu tekniği kullanan taş ustaları için konglomera ile çalışmanın daha uygun olduğu söylenebilirdi.

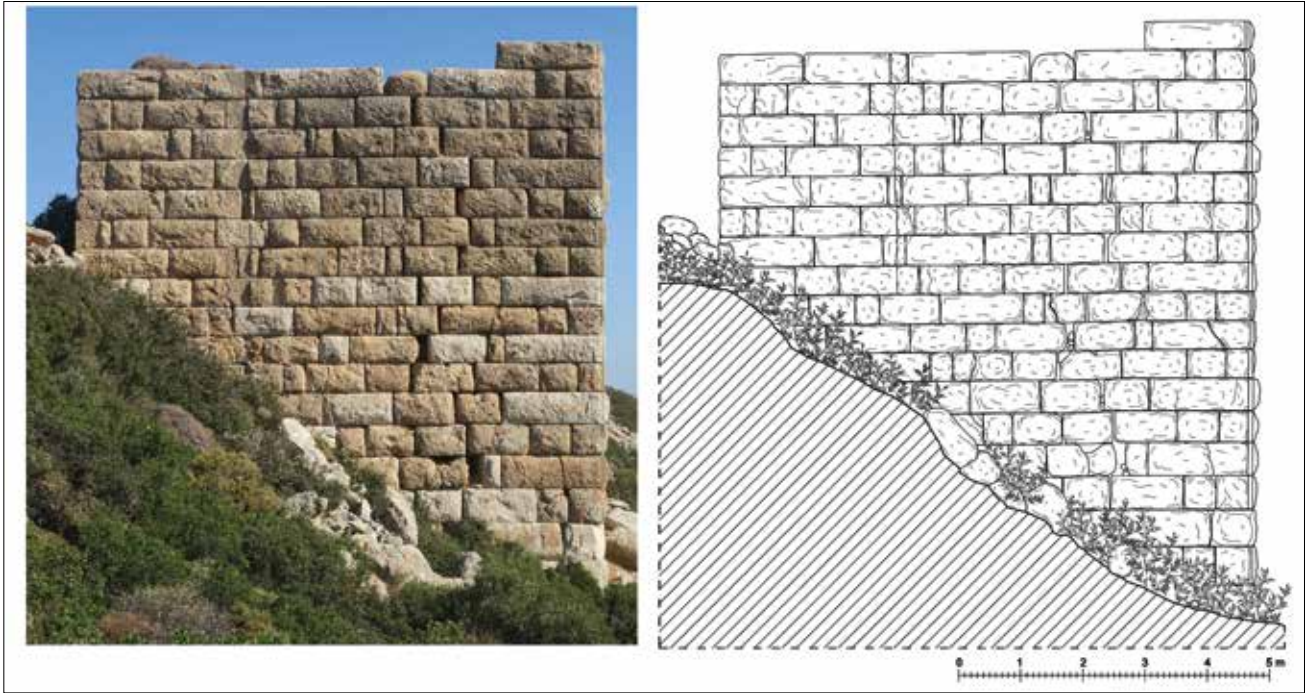
⁴¹ Büyüközer 2020: 182-185.

⁴² Büyüközer 2020: fig. 6.

⁴³ Büyüközer 2020: 180-181, fig. 15. Kap Krio savunma hattı ve kulelerin konumları için bk. Büyüközer 2020: fig. 3-4.

⁴⁴ Yuvarlak kule (K7), Kap Krio'nun güneyinden doğuya doğru devam eden savunma hattının güneye doğru dönüş yaptığı köşede yer alır. Bu özelliği ile hem Kap Krio'nun batısını, hem açık denizi hem de Askeri Limanı kontrol eden stratejik bir konuma sahiptir. Bu nedenle bu alanda saldırı anında kolayca tahrip olabilecek köşeli, dörtgen bir kule yerine daha masraflı olmasına karşın, dayanıklı olması nedeniyle daha kullanışlı olan yuvarlak kule yapılmıştır.

⁴⁵ Mancınıklar başlangıçta birer saldırı silahı olarak

Figür 8: Akropolisteki 4 numaralı kulenin doğu cephesi / *East facade of T4 on the Acropolis.*

Figür 9: Hellenistik Dönem'e tarihlendirilen yuvarlak kule ile MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilen sur bedeninin birleşimi / *The combination of the round tower dated to the Hellenistic Period and the city wall dated to the 4th century BC.*

Dönem'de kuşatma tekniklerindeki gelişim, kulelerin ağır silahlardan yapılacak atışlara uygun, çok katlı yapılar haline gelmesine neden olmuştur⁴⁶. Tahribat⁴⁷ veya daha kuvvetli ihtimalle gelişen kuşatma silahlarına

kullanılmışlardır ancak zamanla savunma silahı olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Hem daha fazla silah barındırabilmek hem de ağır silahları ve mermileri taşıyabilmek için daha geniş alanlar gerekmiştir (Jansen 2016: 116).

⁴⁶ Mardsen 1969: 105-155; Garlan 1974: 291-328.

⁴⁷ Düşman saldırılarının yanı sıra kentsel yapının ciddi şekilde tahribine neden olan en az iki deprem tespit edilmiştir. Bunlardan biri Hellenistik Dönem'e ikincisi ise Geç Roma-Erken Doğu Roma Dönemi'ne tarihlendirilmiştir (Altunel vd. 2003: 137-151). Kentteki sur bedenleri ve kulelerdeki onarımların depremlerle ilişkili olabileceği de unutulmamalıdır.

karşı önlem almak amacıyla Askeri Liman girişi Hellenistik Dönem içerisinde yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenleme ile iki kule arasında alt kotta yer alan sur bedenlerine ilaveten üst kotta da duvarlar eklenerek kent için stratejik önemdeki alanda iki kademeli bir savunma hattı oluşturulmuştur. Sonuç olarak kent surunun Maussollos'un Karia'daki büyük tahkimat projesinin bir parçası olduğu ve MÖ 4. yüzyılın 2. çeyreğinde büyük oranda tamamlanmış olduğu konusunda bize göre herhangi bir soru işareti yoktur. Bununla birlikte Askeri Liman girişinde, yuvarlak kuleden başlayarak yeni bir düzenlemenin yapıldığı görülür. Ana karada çift köşe bağı tekniğinin kullanıldığı tek örnek olan 44 numaralı kule hem inşa edildiği malzeme hem blok boyutları hem de örgü tekniği açısından bu alandaki sur bedeninden tamamen farklıdır. Ayrıca kule ile sur bedeninin organik bağlantısının olmaması da bu kulenin de savunma sistemine sonradan eklendiğini düşünmemize neden olur⁴⁸. Bu düzenlemeler sadece söz konusu kulelerle sınırlı kalmamış, liman duvarlarının bir kısmını⁴⁹ ve

⁴⁸ Bu duruma dair bir başka olasılık Philon'un (Poliorketika, I. 62-63) verdiği "duvar ve kuleler birbirlerinden bağımsız yapılmalıdır" talimatıdır. Böylece saldırı sırasında duvarlardan biri yıkılsa dahi diğeri ayakta kalacak ve işlevini sürdürecektir.

⁴⁹ Askeri Liman mendireğinin deniz feneri ve 12 numaralı kule arasında kalan güney duvarı, diğer duvarlardan farklı olarak *isodomos* yerine *pseudo-isodomos* teknikte örülmüştür. Bu duvarın sonradan eklendiği kesindir çünkü MÖ 4. yüzyıla ait orijinal duvar yerinde korunmaktadır. *Pseudo-isodomos* teknikteki duvar ise orijinal evreye ait duvarın önüne, destek amacıyla tek sıra halinde örülmüştür. İki farklı evreye ait duvarlar bağ taşlarıyla birbirlerine bağlanmıştır. Benzer teknik, Ticaret Limanı'nda palamar bağlama halkalarının yer aldığı duvarlarda da görülmektedir (Büyükközer 2019b: 229-230, fig.

Akropolis surlarını da kapsamıştır. Böylelikle yeni inşa edilen bölümlerde o dönemin askeri mimarisine özgü yenilikler uygulanabilmiştir. Bu geniş kapsamlı ekleme ve düzenlemelerin tam olarak ne zaman yapıldığına dair arkeolojik bir kanıt yoktur. Bu kapsamda Askeri Liman girişindeki kulede gerçekleştirilen kazı çalışmalarında da herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Bu düzenlemeler MÖ 4. yüzyıl sonu-3. yüzyıl başlarında, kuşatma silahlarının geliştiği ve buna karşı aktif savunma yapabilecek kulelerin inşa edildiği dönemde yapılmış olmalıdır⁵⁰.

Çift köşe bağı olarak isimlendirilen bu karakteristik duvar işçiliğinin nasıl ortaya çıkmış olabileceğine dair bazı sorular sorulmuş ve cevaplar aranmıştır⁵¹. Bu sorulardan ilki, bu uygulamanın dekoratif olup olmayacağıdır. Bu ihtimal tahkimat ve teras duvarlarının işlevleri dikkate alınarak olasılık dışı görülmüştür⁵². Bu olasılığın çok geçerli olmadığı açıktır ancak bu ihtimalin olasılık dışı bırakılmasında salt işlevin dikkate alınması doğru değildir. Surun temel işlevi şüphesiz ki kenti korumak ve kente saldırmayı düşünenleri caydırmaktır, hatta barış zamanlarında bile sağlam surun varlığı halkın kendini güvende hissetmesi için son derece önemlidir⁵³. Bununla birlikte kent suru, çevrelediği kente güç ve itibar sağlar⁵⁴, kente gelecek herhangi bir kişinin kente dair göreceği ilk yapı olması nedeniyle savunma işlevinin yanında estetik kaygıların da güdüldüğü bir yapı grubudur. Dolayısıyla sadece savunma işlevi ile ilişkilendirerek bu olasılığı yok saymak çok tatmin edici bir açıklama değildir. Bu tekniğin, dekoratif amaçlı kullanımını tartışmasız bir şekilde kabul edebilmemiz için, kente dışardan gelecek insanların doğrudan görebileceği konumdaki kulelerde kullanılmış olması gerekirdi. Nitekim Halikarnassos'taki Myndos Kapısı⁵⁵ ve Knidos Askeri Liman girişindeki kule bu düşünceye iyi bir örnek olabilir, ancak kent sakinleri dışında kimsenin göremeyeceği konumda yer alan Knidos Akropolisi'ndeki örnekler işlevden ziyade kullanıldıkları kulelerin konumları nedeniyle bu olasılığın çok geçerli olamayacağını gösterir. Karia Bölgesi'ndeki bazı tekil gözetleme kuleleri⁵⁶ de aynı düşünce ile bu uygulamanın dekoratif amaçlı kullanılmış olduğu ihtimalini zayıflatır.

İkinci soru, ikinci bağ taşının amacının duvarda iyi bir ritim/uyum yaratması için kullanıldığıdır. Pedersen bu

açıklamayı en mantıklı açıklama olarak kabul etmiştir⁵⁷. Buna göre, içte kalan bağ taşının, duvardaki diğer bloklar yerlerine oturtulduktan sonra köşelerde kalan boşluğu doldurmak için, duvar sırasının sonuncusu olarak yerleştirilen bir taş olduğunu öne sürülmektedir. Bu öneri, aynı sırada tek bir köşede çift bağ taşı kullanılan kuleler için geçerli olabilir (fig. 2c). Ancak aynı sırada her iki köşede de tekniğin uygulandığı kuleler (fig. 2b) için kabul edilebilir bir öneri değildir.

Bir diğer soru, içte kalan bağ taşının çift cidarlı duvarın iç cidarının devamı olup olmayacağıdır. Hem Pedersen hem de S. Müth ve U. Ruppe ikinci bağ taşının iç cidarın devamı gibi görülebileceğini ama ikinci bağ taşının genellikle duvarın kalınlığına bile ulaşmayan çok daha kısa bir taş olduğunu, bu nedenle de söz konusu ihtimalin olamayacağını belirtirler⁵⁸. Ancak, Knidos'taki sekiz kulenin tamamında içteki bağ taşı iç cidarı karşılamaktadır (fig. 10-11). Dolayısıyla bize göre bu olasılık tartışmaya açık olup, tekniğin Knidos'taki kullanımı, bir genelleme yaparak bu ihtimali tamamen olasılık dışı bırakılmaması gerektiğini gösterir. Bu olasılık tarihsel süreç içerisinde tekniğin uygulamasında değişim yaşanmış olabileceğini gösterir İçteki bağ taşının geçirdiği aşamaları takip edebildiğimiz en önemli örnekler, tarihsel olarak birbirlerini takip ettikleri bilinen Latmos ve Herakleia kentlerindedir. Latmos'ta kuzey kale (fig. 12), kuzey dış kule ve kent içindeki tahkimatlı yapının kulelerinde (fig. 13) dışta kalan bağ taşı geniş ve uzun, içteki ise dar ve kısa olup, duvarın iç cidarını karşılamaz. Öncü yerleşim Latmos'taki uygulamaya karşın Herakleia surunun kulelerinde durum değişmiş, düzenli kullanıma sahip kulelerde köşedeki bağ taşları yaklaşık olarak aynı boyutlara gelmiş ve içteki bağ taşı duvarın iç cidarını karşılamıştır (fig. 14). Aynı bölgedeki iki yerleşimde tekniğin farklı biçimde uygulanmasının en mantıklı açıklaması, dönemsel farklılık olmalıdır. Öncü yerleşim Latmos, tartışmalı olmakla birlikte, en geç Maussollos döneminde kent suruna sahip olmalıdır⁵⁹. *Synoikismos* anlaşması sonrasında Pidasa ve Latmos halklarının bir araya getirilmesi ile kurulan⁶⁰ Herakleia kent suru ise bazı araştırmacılara göre Demetrios Poliorketes⁶¹ bazılarına göre Pleistarkhos zamanına⁶² tarihlendirilir⁶³. Ancak her koşulda kent surunun Büyük İskender sonrası süreçte yapıldığı konusunda bir fikir

18).

⁵⁰ Pedersen 2001/2002: 109.

⁵¹ Pedersen/Ruppe 2016: 566-567.

⁵² Pedersen/Ruppe 2016: 566.

⁵³ Aristoteles Politika (Pol. VII. 10) adlı eserinde "Sur kentin dışı bakan yüzüdür. Bu nedenle savunma sistemi kent kimliğinin önemli elemanlarından olup, halk için fiziksel bir sınırlı, statü, bağımsızlık, refah ve güç anlamlarıyla ifade edilmelidir" demektedir.

⁵⁴ Müth 2016: 127.

⁵⁵ Pedersen 2010: 283-288

⁵⁶ Karapınar (Henry 2012: 290-291), Pladasa (Çörtük 2020: 107-108).

⁵⁷ Pedersen/Ruppe 2016: 567.

⁵⁸ Pedersen/Ruppe 2016: 566-567; Müth/Ruppe 2016: 244, fig. 8.

⁵⁹ Peschlow 1994: 160-161.

⁶⁰ Blümel 1997: 135-142. Son değerlendirme için bk. LaBuff 2010: 115-124.

⁶¹ Hüllden 2021: 387-390.

⁶² Peschlow-Bindokat 2005b: 112.

⁶³ Bu iki kuvvetli olasılığın yan ısıra kenti bir Hekatomnos Hanedanı (Hornblower 1982: 319-320) veya MÖ 323-313 yıllarında bölgeye hükmeden Asandros'un (Wörrle 2003) kurmuş olabileceğine dair düşünceler de vardır.

Figür 10: Akropolisteki kulelerin duvarları / *The walls of the towers on the Acropolis.*

Figür 11: Akropolisteki kulelerin duvarları / *The walls of the towers on the Acropolis.*

Figür 12: Latmos, Kuzey Kale / *Latmus, Northfort.*

Figür 13: Latmos'taki çift köşe bağı uygulaması / *Double corner bond system in Latmus.*

birliği vardır. Bu iki yerleşimde görülen uygulama, söz konusu tekniğin, ilk aşamada çok düzenli olmayan köşedeki bağ taşlarının farklı boyutlarda yapıldığını ve içteki bağ taşının duvarın iç cidarını karşılamayacak şekilde uygulandığını, ancak Erken Hellenistik Dönem ile birlikte köşedeki bağ taşlarının yaklaşık aynı boyutlarda belirlendiğini ve içteki bağ taşının duvarın iç cidarını karşılayacak şekilde uygulanmaya başlandığını, böylece duvarların (köşelerin) daha düzenli bir görünüme sahip olduğunu gösterir. Buradaki tespitleri bölgenin tamamı için genellemek şimdilik mümkün olmasa da Knidos'taki uygulama Herakleia ile oldukça benzer olup,

bu düşüncüyü destekler. Yukarıda sözü edilen örnekler dışında Labraunda Tepesar Kale'de kulenin güney köşesinde içteki bağ taşı iç cidarı karşılamaktadır⁶⁴. Delik Hisar'da içteki bağ taşı iç cidarı karşılayacak şekilde yapılmışken, Karapınar'daki kulenin iç ve dış cidarlarındaki örgü teknikleri⁶⁵ birbirinden farklıdır⁶⁶.

⁶⁴ Karlsson 2013: fig. 6.

⁶⁵ Henry 2012: 290.

⁶⁶ Kent suru ve kulelerle ilgili çalışmalar son yıllarda artmış olmakla birlikte hala yetersizdir. Söz konusu çalışmalarda da araştırmacıların kent suru ve kulelerle ilgili değerlendirmelerinde çalışmaya konu olan teknik detaylarla

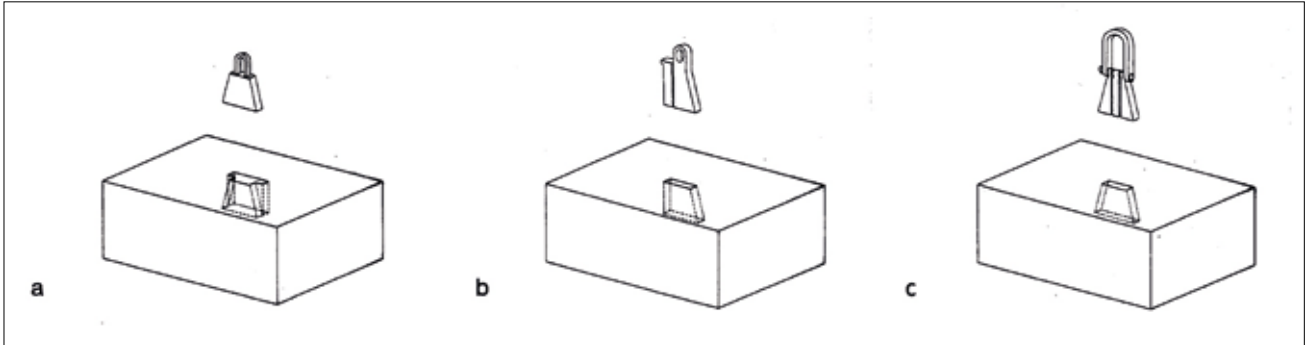

Figür 14: Herakleia'da çift köşe bağı sisteminin uygulanışı / *Double corner bond system in Herakleia.*

büyük zaafi köşeli olması ve köşenin düşman tarafından tahrip edilmesiyle de kulenin işlevini yitirmesidir. Bu nedenle antik kaynaklar köşelerde ortaya çıkan bu zafiyet nedeniyle çokgen kenarlı ya da yuvarlak kuleleri tavsiye etmektedirler⁶⁹. Çift köşe bağı gerçekten de bir yapısal avantaj sağlamış olabilir. Düşmanın, en dışta köşe bloğu olarak yerleştirilen bağ taşını tahrip etmesi durumunda, ikinci bağ taşının köşenin çökmesini önleyecek bir işleve sahip olacağı düşünülmüş olabilir.

KARIA-IONIA TİPİ KURTAĞZI KANCA YUVALARI

Karia-Ionia tipi kurtağzı kanca yuvaları yaygın olarak kullanılan kurtağzı kancalardan farklı olarak iki veya üç parçadan⁷⁰ değil tek parçadan oluşmaktadır (fig. 15). Bu teknikte bloğun üst yüzeyinin merkezine küçük T biçimli bir yuva açılmaktaydı. Yuvanın bir tarafında kama biçimli bir oyuk bulunurdu. Bu oyuğun içine bir zincire veya halata bağlanmış kama biçimli metal bir bağlayıcı yerleştirilerek bir ahşap yardımıyla sabitlenir⁷¹, bu şekilde blok kaldırılarak yapıdaki yerine yerleştirilirdi. Büyük boyutlu yapılarda zaman zaman karşılıklı çift kurtağzı kanca yuvası da görülebilmektedir⁷².

Figür 15: a. Karia-Ionia tipi - b. Hellenistik tip - c. Hellenistik-Roma tipi (Pedersen 2011, fig. 9a-c) / a. Karian-Ionian type - b. Hellenistic type - c. Hellenistic-Roman type.

Son olarak bu tekniğin yapısal avantajı olup olmadığı sorgulanmıştır⁶⁷. Kulelerin köşelerindeki iki bağ taşı, köşeleri güçlendirmek amacıyla yapılmış olabilir. Pedersen bu düşünceyi tamamen göz ardı edilemeyeceğini, ancak içte kalan bağ taşının genellikle köşedekine göre çok küçük olması ve duvarda çok derine girmemesi nedeniyle belirtilen amaç ile çeliştiğini belirtir⁶⁸. Erken örnekler için kısmen kabul edilebilecek bu açıklamanın Knidos, Herakleia gibi örnekler dikkate alındığında, tartışmaya açık olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü hem Knidos hem de Latmos Herakleiası'nda köşedeki bağ taşları hem uzunluk hem de genişlik olarak hemen hemen aynı ölçülerdedir. Dörtgen bir kulenin en

Knidos'ta aynı yapıya ait iki plaster başlığı üzerinde kurtağzı kanca yuvası tespit edilmiştir. Başlıklar, 2000'li yılların başında Dionysos Tapınak Terası'nın güneyinde, bugünkü bilet gişesinin olduğu alandaki eski bir ahır ve ahırın çevresindeki düzenlemeler kapsamında başlatılan çalışmalarda bulunmuştur. Kazı sonrası mermer

ilgili bilgi vermemiş olmaları, fotoğraf ve çizimlerin yetersiz olması, kapsamlı bir karşılaştırma yapmamıza engel olmaktadır.

⁶⁷ Pedersen/Ruppe 2016: 566.

⁶⁸ Pedersen/Ruppe 2016: 566.

⁶⁹ Yapımı daha zor ve daha masraflı olmasına karşın, yuvarlak veya yarım yuvarlak formlu kuleler Vitruvius'un da (Vitr. 1, 5, 22), belirttiği gibi saldırılara karşı dörtgen kulelere oranla daha dayanıklıdır.

⁷⁰ Martin 1965: fig. 99-101.

⁷¹ Bu tipin detaylı tanımı ve değerlendirmeleri için bk. Pedersen 2001/2002: 114, fig. 16-17; Demirtaş 2010: 105-106; Demirtaş 2015: 133-134.

⁷² Priene Athena Polias Tapınağı (Koenigs 2015: 35), Belevi Maussolleumu (Heinz 2017: 206-207) ve Letoon Leto Tapınağı'ndaki (Demirtaş 2015: 135) örneklerde karşılıklı çift kurtağzı kanca yuvası bulunmaktadır.

Figür 16: Knidos'ta bulunan plaster başlıklarında görülen Karia-Ionia tipi kurtağzı kanca yuvaları / *Karian-Ionian type lewis on the plaster capitals found in Knidos.*

eser deposuna taşınan başlıklar, geçtiğimiz yıllarda Dionysos Tapınak Terası'nda yapılan çevre düzenleme çalışmalarında sergilenmeye başlanmıştır. Oldukça sıra dışı bezeme şemasına sahip olan başlıklara dair herhangi bir bilimsel çalışma yapılmamış olması nedeniyle ne bezeme şeması, ne kaldırma teknikleri ne de dönemi ve ait olduğu yapıyla ilgili herhangi bir değerlendirme bulunmamaktadır⁷³.

İnce grenli, gri damarlı sarımtırak renkli mermerden yapılan başlıklar büyük oranda sağlamdır. Alttan üste doğru genişleyen başlıkların ön cephesi köşelere yerleştirilen volütlerle, yan cepheleri ise polster ile sınırlandırılmış ve başlıklar, yüzeyi iki kademeli işlenmiş abakusla son bulmuştur. Abakusun üst sınırında Pergamon ovolosundan oluşan kymation yer almaktadır. Her iki başlığın da ön cephesinin merkezine kanatlı kadın figürü işlenmiştir. Başlıklardan birinin sol yan yüzü, diğerinin sağ yan yüzü işlenmiş olup, hem arka cepheleri hem de iç cepheye bakan yan yüzleri kaba yontuludur. Bu ayrıntılar, söz konusu iki başlığın köşe plasteri olarak kullanıldığını göstermektedir. Başlıkların üst yüzeyi murç darbeleri ve ince uçlu tarakla düzeltilmiş olup, ortaya Karia-Ionia tipi kurtağzı kaldırma yuvası açılmıştır (fig. 16).

Karia-Ionia tipi kurtağzı kancalara dair ilk tanımlama ve çizimler, MS 1. yüzyılda yaşamış olan Aleksandriyalı

matematikçi ve mühendis Heron'un, *Mechanica* (3.6-8) isimli kitabında yer almaktadır⁷⁴. Konu hakkındaki çalışmalar, bu özel tekniğin Maussollos Dönemi'nden başlayıp Hellenistik Dönem'in ortalarına kadar Anadolu'nun batısındaki kısıtlı bir bölgede kullanıldığını ortaya koymuştur. Karia Bölgesi'nde Halikarnassos'ta, Maussolleon ile Maussollos'un Sarayı olduğu düşünülen yapının anta başlığında, Bodrum Türküyusu Mahallesi'nde bulunan bir anta ve bir ion sütun başlığında, Labraunda'da Zeus Tapınağı, Güney Propylon ve Andron A'da, Amyzon'daki Artemis Tapınağı'nda, Iassos'taki Maussolleion'da, Kastabos Hemiteia Tapınağı'nda, Lagina Hekate Tapınağı'nda ve Bargylia'da bu teknik kullanılmıştır⁷⁵. İonia Bölgesi'nde Efes Artemis Tapınağı ve Sunağında, Priene Athena Polias Tapınağı'nda, Belevi Maussolleionu'nda, Magnesia Artemis Tapınağı'nda, Miletos'ta ve Klaros'ta uygulanmıştır⁷⁶. Lykia Bölgesi'nde

⁷⁴ Nix/Schmidt 1900: 212-214, fig. 51.

⁷⁵ Halikarnassos Maussolleumu (Jeppesen 2002: 24), Maussollos'un Sarayı olduğu düşünülen yapının anta başlığı (Pedersen 2009: 329-330), Bodrum Türküyusu Mahallesi'nde bulunan bir anta (Pedersen 2021: 30) ve bir ion sütun başlığında (Pedersen 2011: 372-373), Labraunda Zeus Tapınağı (Hellström/Thieme 1982: 19-20), Labraunda Güney Propylon (Jeppesen 1955: 8-9) Labraunda Andron A (Hellström/Blid 2019: 207), Amyzon Artemis Tapınağı (Pedersen 2021: 30), Iassos Maussolleion (Pedersen 2021: 30), Bargylia (Pedersen 2021: 30), Kastabos Hemiteia Tapınağı (Cook/Plommer 1966: 119) Lagina Hekate Tapınağı (Büyükozer 2019: 199-202, fig. 4-6).

⁷⁶ Efes Artemis Tapınağı (Bammer 1972: 40) ve Sunağında (Muss/Bammer 2001: fig. 261), Priene Athena Polias Tapınağı (Koenigs 2015: 35), Belevi Maussolleumu (Heinz 2017:

⁷³ Başlıklar Z. Gider-Büyükozer tarafından yayına hazırlanmaktadır.

Limyra *Ptolemaionu*⁷⁷ ile Letoon Leto Tapınağı'nda⁷⁸ ve Lydia Bölgesi'nde Sardes Artemis Tapınağı'nda⁷⁹ bu tipin uygulandığı görülmektedir. Karia-Ionia tipi kurtağzı kancaların Batı Anadolu dışında bilinen örnekleri ise Olympia⁸⁰, Delos⁸¹, Korinth⁸² ve Kos'ta⁸³ tespit edilmiştir. Bu yapıların neredeyse tamamında Karia-Ionia tipinin yanı sıra basit tipteki kancalar da kullanılmıştır.

Tekniğin yukarıda belirtilen kentlerde ve yapılardaki kullanımını ağırlıklı olarak sütun ve *anta* başlıkları ile daha nadir olmak kaydıyla tambur, *geison*, kaide, *arşitrav* ve friz bloklarıyla sınırlıdır. Özellikle başlıklarda tercih edilmesi, bu tipin özel işçilik gerektiren mimari bloklarda kullanıldığını göstermektedir. Yakın zamana kadar tespit edilen örneklerden hareketle, Karia-Ionia tipi kurtağzı kanca yuvasının Maussollos Dönemi'nde başladığı ve ağırlıklı olarak MÖ 4. ve 3. yüzyıla tarihlendirilen önemli yapılarda kullanıldığı sonucu çıkarılmış ve tekniğin MÖ 200-150 yılları ile birlikte kullanımın sona erdiği kabul edilmiştir. Ancak son yıllardaki çalışmalarda Geç Hellenistik Dönem'e tarihlendirilen Lagina Hekate Tapınağı'nın sütun tamburları, korinth başlıkları, arşitrav ve friz bloklarının bir kısmı ile bir anta bloğunda da bu tipin uygulandığının tespit edilmesi⁸⁴, tekniğin daha geniş bir zaman aralığında kullanıldığını ortaya koymuştur. Knidos gibi bir merkezde bile bu tekniğin ilk kez tespit edilmiş olması, bölgedeki çalışmalar sürdükçe örneklerin artabileceğini ve kronolojik sınırların daha da genişletilebileceğini gösterir.

KNIDOS'TA IONIA RÖNESANSI İLE İLİŞKİLİ GENEL ÖZELLİKLER

Knidos'ta MÖ 4. yüzyılın ikinci çeyreğinde, yeni planlama çerçevesinde başlayan imar faaliyetleri, Halikarnassos'ta başlayarak kısa sürede Kuzey Karia'ya yayılan mimari canlanmanın Knidos'u da önemli ölçüde etkilediğini gösterir. Söz konusu dönemde uzunluğu yaklaşık 4 km olan ve dönemin kuşatma tekniklerine

206-207), Miletos (Pedersen 2011: fig. 18), Klaros (Aylward 2014: 73-74) ve Magnesia Artemis Tapınağı (Demirtaş 2010: 106, fig. 4-7).

⁷⁷ Pedersen 2020: 236, fig. 22.

⁷⁸ Demirtaş 2015: 133-144

⁷⁹ Pedersen 2011: fig. 11.

⁸⁰ Olympia'da Pedersen'in kişisel gözlemleri ile tespit ettiği 3 farklı yapıda bu teknik kullanılmıştır (Pedersen 2021: 30).

⁸¹ Moretti 2015: 90-91.

⁸² Pedersen 2021: 30.

⁸³ Asklepion Tapınak A (Pedersen 2015: fig. 21); Tapınak B (Livadiotti 2013: 147-149) ve diğer yapılar için bk. Livadiotti 2013.

⁸⁴ Büyüközer 2019a: 198-202, fig. 4-6. Hekate Kutsal Alanı'nın, Erken İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen tören kapısının (*propylon*) stylobat blokları üzerinde görülen dekoratif kenetler de bu uygulamaların daha uzun bir kullanıma sahip olduğunu desteklemiştir (Büyüközer 2019a: 202-208, fig. 8, 11-13).

dayanabilmesi için çok sayıda kule ile desteklenen yeni bir tahkimat sistemi ile kent koruma altına alınmıştır⁸⁵. Kentin planı, Miletoslu Hippodamos tarafından geliştirilmiş ızgara plana göre düzenlenmiştir⁸⁶. Bu iki önemli faaliyetin Halikarnassos'taki uygulamaları Ionia Rönesansının oluşmasına neden olan temel etkenler arasında gösterilir⁸⁷. Ionia Rönesansının bir başka önemli özelliği yapıların büyük teraslar üzerine inşa edilmesi ve böylelikle muazzam bir anıtsallık elde ederek, bu teraslar sayesinde yapay bir peyzaj yaratılmasıdır⁸⁸. Bu önemli özelliğin Knidos'ta topografik yapının da bir sonucu olarak uygulandığı, özellikle Liman Caddesi'nin doğu ve batısında dini ve kamusal yapılar için geniş teraslar oluşturulduğu görülmektedir. Kentin kuzeydoğu köşesindeki Demeter Kutsal Alanı terası da bu kapsamda değerlendirilmelidir. Bu teraslara önemli yapılar inşa edilmiş ve bu yapılar dönemin en önemli heykeltıraşlarının elinden çıkan eserlerle süslenmiştir. Genel olarak MÖ 4. yüzyılın 2. çeyreği ve ortalarına tarihlendirilen heykeltıraşlık eserleri⁸⁹ ile kentteki kazılarda elde edilen veriler⁹⁰, MÖ 4. yüzyılın 2. çeyreğinde Knidos'ta kent planlamasının tamamlandığına ve imar faaliyetlerinin başladığına işaret eder.

Kentteki teraslardan biri Knidos'un en önemli tanrısı olan Apollon Karneios için düzenlenmiş olup, kutsal alana, kentin doğu-batı doğrultulu ana caddesinin batısında, Liman Caddesi ile kesiştiği noktada yer alan bir *propylon*⁹¹ ile erişim sağlanmaktadır (fig. 17). Geç Klasik-Erken Hellenistik Dönem'e⁹² tarihlendirilen *propylon*, Vitruvius (Vitr. III. 4) tarafından tanımlanan

⁸⁵ Büyüközer 2019b; Büyüközer 2020.

⁸⁶ von Gerkan 1924: 117-118, fig. 10.

⁸⁷ Pedersen 2020: 223-224.

⁸⁸ Pedersen 2004.

⁸⁹ R. Özgan, Yüksek Klasik Devrin en ünlü yontucuları olan Skopas, Bryaksis ve Leokhares'in MÖ 360-350 yıllarında Halikarnassos'ta çalıştıklarını, aynı yıllarda Knidos için de eserler verdiklerini belirtmektedir (Özgan 2009: 97). Atinalı Praksiteles'in Çıplak Aphrodite yontusu A. Corso tarafından MÖ 364-361 yıllarına (Corso 1997: 92; Corso 2004: 352), I. Jenkins tarafından MÖ 360 yıllarına tarihlendirilir (Jenkins 2008: 53-57, fig. 32-33). Araştırmacıların bir kısmı daha genel bir tarih vererek heykeli MÖ 350 civarına tarihlendirmektedir (Özgan 2009: 97, dn. 16). Newton tarafından gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında Demeter Kutsal Alanı'nda bulunan ve bugün Britanya Müzesi'nde sergilenen Demeter ve Persephone heykelleri ile bazı hayvan heykelleri de MÖ 4. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir (Jenkins 2008: 39-42, fig. 21-25; Ridgway 1997: 249-250).

⁹⁰ Kap Krio'daki yerleşim teraslarının dolgu tabakalarında MÖ 5. yüzyılın sonu ve MÖ 4. yüzyılın ilk çeyreğine ait Attik siyah glazürlü ve kırmızı figürlü kaplara ait çok miktarda parça ile MÖ 4. yüzyılın başlarına tarihlendirilen *Lazanalar* ve yerel üretim siyah astarlı kaplar bulunmuştur (Love 1968: 134; Doksanaltı 2007: 12-13).

⁹¹ Yapı hakkındaki değerlendirmeler için bk. Bankel 2009.

⁹² Yapıyı, F. Rumscheid Geç Klasik-Erken Hellenistik Dönem'e (Rumscheid 1994: Kat. No. 88, lev. 58. 1-3), Bankel ise MÖ 280 civarına tarihlendirmiştir (Bankel 2009: 339)

Figür 17: Kentin batısındaki kutsal alan terasları (Bankel 2009, fig. 1) / *Terraces for the sanctuaries in the west of the city.*

“*Scamilli impares*” tekniğinde inşa edilmiştir. Ion düzenindeki yapının doğu cephesi *tetrastylus in antis* planlı iken batı cephesinde üç kapı yer almaktadır (fig. 18). Bu planı ile antikçağ *propylon*larının genel tipolojisine⁹³ uymayan yapının cephe mimarisi de Batı Anadolu’daki çağdaş Ion düzenli yapılara göre bazı farklılıklar içerir. İonia Rönesansının, Ion düzenindeki yapıları için Anadolu-ion tipi kaide neredeyse bir standart olarak kabul edilirken⁹⁴, *propylon*da Samos tipi kaide kullanılmıştır (fig. 19). Mevcut bilgilerimiz bu tipin

Figür 18: Propylon’un Bankel tarafından yapılan rekonstrüksiyonu (Bankel 2009, fig. 7) / *Bankel’s reconstruction of the Propylon.*

⁹³ Tipoloji için bk. Carpenter 1970.

⁹⁴ Anadolu-ion tipi kaide Anadolu’da *Ion* düzenli yapılarda, Arkaik Dönem’den MÖ 3. yüzyıl sonlarına kadar temel tiptir (Rumscheid 1994: 296). Hermogenes yapıları ile birlikte daha kolay işlenebilen basit profilli *Attika-ion* tipi kaidenin

Hellenistik Dönem’de Batı Anadolu’da sadece bu yapıda kullanıldığı yönündedir⁹⁵. Yapının *ion* başlıkları da Samos tipindedir (fig. 20). İonia Rönesansının ilk evrelerinde Hekatomnid mimarları tarafından üç tip *ion* başlığı kullanılmıştır. Bunlardan olasılıkla en erkeni Labraunda *andron*larında kullanılan ve *pulvinus*ları üzerindeki anthemion bezemesi nedeniyle Samos’taki Polykrates Tapınağı’nın Geç Arkaik-Erken Klasik dönemlere ait anthemion süslemeli sütun başlıkları geleneğini sürdüren

popüler olmasıyla birlikte Anadolu-ion tipi kaidenin kullanımı neredeyse terk edilme noktasına gelmiştir. Bununla birlikte Hellenistik Dönem’de, MÖ 2. yüzyıla tarihlendirilen Pergamon Büyük Sunak’ta (Pedersen 2004: 429), MÖ 159 civarına tarihlendirilen Milet II. Eumenes *Gymnasium Propylonu*’nda (Rumscheid 1994: 296, Kat. No. 159.1, Lev. 102.6), Erken İmparatorluk Dönemi’nde ise Klaros’ta (Rumscheid 1994: 296), Ephesos’ta Ticaret *Agorası*’nın batı kapısında (Rumscheid 1994: Kat. No. 43.2, Lev. 39.7), Mylasa Augustus-Roma Tapınağı’nın akanthuslu sütun kaidelerinde (Rumscheid 2004: 144-146, 157, fig. 16.) ve Lagina Hekate Kutsal Alanı *Propylonu*’nda (Büyükozer 2019: 210, fig. 15) Anadolu-ion tipi kaide görülmektedir. En geç örneklerden biri ise Domitian Dönemi’ne tarihlendirilen Aizanoi Zeus Tapınağı’nın kaideleridir. Bu örnekler MÖ 3. yüzyıl sonrasında Anadolu-ion tipi kaidenin kullanımının azalmış olmakla birlikte tamamen terk edilmediğinin göstergesidir.

⁹⁵ Halikarnassos’ta benzer özellikte iki kaide tespit edilmiştir (Pedersen 1994: 29, fig. 25-26). Kaidelerin tarihlendirilmesi konusunda farklı düşünceler olsa da genel olarak Geç Arkaik-Erken Klasik Dönem’e ait oldukları kabul edilmektedir (Pedersen 1994: 29; Hellner 2002: 177). A. Baran ise MÖ 5. yüzyıl başlarından sonrasına hatta ortalarına tarihlenebileceğini düşünmektedir (Baran 2010: 24).

Figür 19: Propylonun Samos tipi sütun kaidesi / *Samian type column base of the Propylon*

başlıklardır⁹⁶. Diğer iki başlık parataktik *pulvinus*lu Efes tipi ve MÖ 4. yüzyılda Pytheos tarafından tasarlandığı düşünülen üst üste binen yapraklarla süslü balteuslu başlıklardır⁹⁷. Halikarnassos'taki Maussolleion, Labraunda'daki Zeus Tapınağı ve Priene Athena Polias Tapınağı'nda uygulanan bu yeni tipin esas olarak Arkaik Artemision'un mimarisine dayandığı kabul edilir⁹⁸. Pedersen, Hekatomnidlerin önde gelen mimarlarının tapınaklar ve anıtlar üzerinde çalışmalar yapmak için Samos ve Ephesos'a seyahat ettiğini düşünmektedir⁹⁹. Propylonun Ion başlıkları, Labraunda *andron*larının başlıklarından farklı olarak *pulvinus*unda herhangi bir bezeme yoktur. Bu açıdan diğer örneklerden ayrılrken bezemelerin boya ile yapılmış olabileceği ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Yapıda, söz konusu dönemde kanonik hale gelen Anadolu-*ion* tipi kaide yerine Samos tipi kaide tercih edilmesi, Ionia Rönesansı ile ilişkilendirilmesi konusunda bazı soru işaretleri doğurabilir. Ancak yapıyı salt bu açıdan değerlendirerek bir sonuca varmak sağlıklı değildir. Kaldı ki tercih edilen kaide Samos'un Arkaik evresindeki geleneği sürdürür niteliktedir ve Ionia Rönesansının oluşmasında Samos ve Efes gibi merkezlerin Arkaik Dönem mimarisi önemli rol oynamıştır. Propylon, yukarıda da belirtildiği üzere kentin en önemli kültü niteliğindeki Apollon Karneios Kutsal Alanı'na girişi sağlamaktadır. Ancak Apollon Karneios Tapınağı 2006 yılında elde edilen arkeolojik sonuçlara göre MÖ 2. yüzyılda¹⁰⁰, muhtemelen Geç Klasik-Erken Hellenistik Dönem'den kalma eski kült

⁹⁶ Hellström/Blid 2019: 71, fig. 131-133, 230 (Andron B); 168, fig. 344-349, 352 (Andron A). Başlıkların genel değerlendirmesi için bk. Hellström/Blid 2019: 247.

⁹⁷ Pedersen 2020: 229-230

⁹⁸ Pedersen 2020: 230.

⁹⁹ Pedersen 2013: 43.

¹⁰⁰ Erhardt 2011: 53-55.

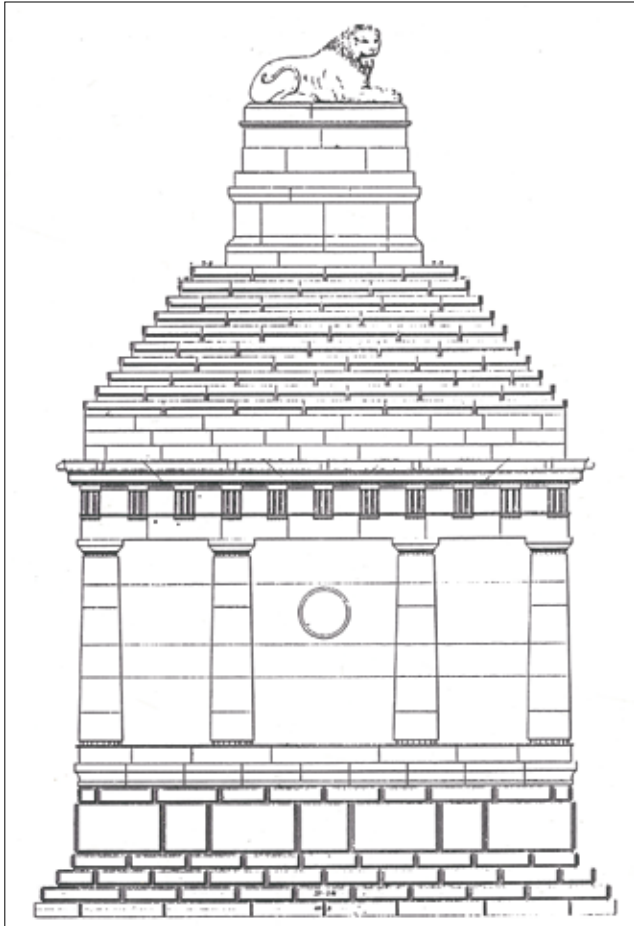
Figür 20: Propylonun Ion başlığı / *Ionic capital of the Propylon*

yapısına ait malzemeler kullanılarak inşa edilmiştir. Yapının altarı da sunak panolarının ön yüzlerindeki Theon ve Zenodotos isimindeki sanatçı imzaları dikkate alınarak MÖ 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir¹⁰¹. Bu önemli yapının ilk evresine dair elimizde herhangi bir veri olmadığı için, Ionia Rönesansı kapsamında yapıyı değerlendirebilmemiz mümkün değildir.

Kent, kurulduğu dönemden terk edildiği MS 7. yüzyılın 3. çeyreğine kadar aralıksız imar faaliyetlerine maruz kalmıştır. Bu nedenle Geç Klasik-Erken Hellenistik Dönem'de imar faaliyetlerine dair çok az mimari kanıt vardır. Bunlar arasında en bilinen yapı, kent merkezine çok da uzak olmayan bir burun üzerine inşa edilen ve piramidal

¹⁰¹ Erhardt 2011: 53.

çatısının üstüne yerleştirilen 7 tonluk aslan heykeli nedeniyle “Aslanlı Mezar” olarak adlandırılan yapıdır¹⁰². Maussollos’un mezarının en erken benzerlerinden biri¹⁰³ olarak tanımlanan mezar, dışta dörtgen, içte yuvarlak planlıdır. Yapı altta üç basamaklı bir *krepidoma* ile çevrili kare bir kaideye sahiptir. *Krepidomanın* devamındaki yüksek podyum üstünde, tamamı gri renkli yerel kireçtaşından olan, her bir cephede *pseudo tetrastyle* sütunlar yer almaktadır. Merkezi sütunların aksial aralığı daha geniş tutulmuş olup, yapının dört cephesinde de merkez sütunlar arasına kalkan motifi işlenmiştir. Mezar anıtının üst yapısında dorik arşitrav, triglif-metop frizi ve dorik geison-sima blokları kullanılmıştır. Yapı, Maussolleion’daki basamaklı piramit modelini taklit eden bir üst örtüye sahiptir. Bu çatının ortasında dörtgen bir kaide üzerinde meşhur aslan heykeli yer almaktaydı (fig. 21). C. T. Newton¹⁰⁴, bu anıtın MÖ 394 yılında Knidos kenti yakınlarında Atina ile Sparta arasında yapılan savaşta ölenlerin anısına yapılmış olabileceğini belirtirken, F. Krischen yapıyı Milet Bouleuterionu’nun dorik mimari elemanları ile karşılaştırarak MÖ 2.

Figür 21: Aslanlı mezarının rekonstrüksiyon önerisi (Rumscheid 1994, lev. 60.1) / *Reconstruction of the Lion Tomb.*

¹⁰² Jenkins 2008.

¹⁰³ Henry 2020: 308.

¹⁰⁴ Newton 1863: 493-494.

yüzyılın başlarına tarihlendirmiştir¹⁰⁵. F. Willemsen¹⁰⁶ anıt mezarı MÖ 4. yüzyılın 2. yarısına tarihlendirirken, aslan heykeli ve mezarın çevresindeki arkeolojik veriler üzerine gerçekleştirilen son çalışmalar yapının inşa tarihi olarak MÖ 4. yüzyılın sonlarına işaret eder¹⁰⁷. Bu farklı tarih önerilerinin dışında araştırmacılar genel olarak yapının Erken Hellenistik Dönem’de inşa edildiğini savunmaktadır¹⁰⁸. Yapının mimari elemanlarının göz ardı edildiği bu değerlendirmelerin aksine Z. Gider Büyüközer dorik mimari elemanların stil özelliklerinden hareketle mezarı MÖ 4. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirmiştir¹⁰⁹. Bu süreçte inşa edildiği düşünülen bir başka önemli yapı da kentin batısında yer alan ve “Pembe Tapınak” olarak da bilinen Dor Tapınağı’dır. Tapınak, *pronaos*, *naos* ve *opisthodomostan* oluşmaktadır. Newton, stylobat seviyesinde korunan bu tapınağın Aphrodite’ye adanmış olabileceğini belirtmiştir¹¹⁰, ancak Love tarafından yapılan kazı çalışmalarında tapınakta bulunan bir blok üzerine kazınmış, zengin tüccar Theopompos’un Apollon Karneios’a adadığını içeren bir yazıttan hareketle yapının Apollon’a adanmış olabileceği düşünülmektedir¹¹¹. Tapınağın tarihiyle ilgili kesin bir öneri olmamakla birlikte, MÖ 2. yüzyılda inşa edildiği düşünülmektedir¹¹². Dorik mimari elemanlar üzerine yapılan çalışmalar ise stil özelliklerinden hareketle yapının MÖ 4. yüzyılın 2. yarısına ait olabileceğini ortaya koymuştur¹¹³. Kentte dor düzenindeki bir başka yapı, “Korinth Tapınak Terası” olarak adlandırılan üçüncü terasın güney sınırına inşa edilmiş olan ve Erken Hellenistik Dönem’e tarihlendirilen bir stoadır¹¹⁴. Dorik Stoa, I planlı, iki nefli, tek katlıdır. Stoa’nın ön cephesi doğal kayaya oyulmuş üç basamaklı bir alt yapı üzerine inşa edilmiştir. Alanda sadece yapının doğal kayaya oyulan basamaklarının bir kısmı ve yapının cephe düzenlemesine ait dorik mimari bloklar ile bu bloklara ait parçalar görülebilmektedir (fig. 4).

Yukarıda kısaca bahsedilen üç yapının ortak özelliği *dor* düzeninde inşa edilmiş olmalarıdır ki bu da söz konusu yapıların İonia Rönesansı olarak tanımlanan dönemle bağlantısız oldukları sonucunu doğurabilir. Bununla birlikte gerek Karia gerekse Batı Anadolu’daki önemli merkezlerde görülen dorik yapılar bu düşüncenin yanlış olabileceğine işaret eder. İonia Rönesansının en önemli merkezlerinden Labraunda’da kutsal alanın mimari

¹⁰⁵ Krischen 1944: 173-181.

¹⁰⁶ Willemsen 1959: 51.

¹⁰⁷ Hellmann 2002: 296; Jenkins 2008: 29-32.

¹⁰⁸ Kalpaxis 1986: 161-162; Waywell 1980: 5-7; Fedak 1990: 78; Webb 1996: 121; Waywell 1996: 98; Waywell 1998: 235-241; Berns 2003: 229-230; Jenkins 2006: 227-231; Jenkins 2008: 19-29.

¹⁰⁹ Gider-Büyüközer 2019: 118-120.

¹¹⁰ Newton 1863: 368.

¹¹¹ Love 1978: 1126-1127.

¹¹² Bankel 2004: 104; Bankel 2009: 324.

¹¹³ Gider-Büyüközer 2019: 106.

¹¹⁴ Gider-Büyüközer 2020.

açından en sıra dışı yapılarından olan *andron*larda dikey taşıyıcılar Ion düzeninde olsa da üst yapı elemanları dor düzenindedir¹¹⁵. Labraunda'da dor düzenindeki Oikoi Binası'nın arşitrav bloklarında¹¹⁶, Pergamon'da MÖ 4. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilen dor düzenindeki Athena Tapınağı'nın stylobat bloklarında¹¹⁷, Sinuri'deki Dorik Stoa'nın stylobat bloklarında¹¹⁸ ve Miletos'un dor düzenindeki Liman Stoası'nın stylobat bloklarında¹¹⁹ görülen dekoratif kenetler, söz konusu yapıları İonia Rönesansı ile bağlantılı hale getirir. Bu durumla ilişkili bir başka önemli örnek Kos Asklepios Kutsal Alanı'ndaki dorik yapılarda karşımıza çıkar. Buradaki bazı dorik mimari elemanlarda dönemin en önemli karakteristik uygulaması olarak kabul edilen Karia-Ionia tipi kurtacağı kanca yuvaları görülmektedir¹²⁰. MÖ 3. yüzyılın en önemli anıtlarından olan korinth düzenindeki Belevi Maussolleion'u podyumunda dorik entablatur tercih edilmiştir¹²¹. Mezar anıtı, korinth başlıklarında görülen Karia-Ionia tipi kurtacağı kanca yuvaları nedeniyle dönemin önemli yapıları arasındadır. Tüm bu detaylar isminden dolayı sadece Ion düzeni ile ilişkili görülebilecek olan bu dönemin aslında düzen fark etmeksizin neredeyse tüm yapıları kapsadığını göstermektedir.

SONUÇ

Maussollos'un satraplık başkentini Mylasa'dan Halikarnassos'a taşıması ile başladığı kabul edilen İonia Rönesansının temel özelliklerini, Halikarnassos'un yeniden planlanması ve anıtsal yapılarla donatılmasında, Arkaik İonia geleneğinin yenilikçi bir sentezle kullanılmasıyla oluşturulduğu kabul edilir¹²². Bu süreç Knidos'u, yeniden planlandığı MÖ 4. yüzyılın 2. çeyreğinde, kent planlaması ve kent suruyla, devam eden süreçte ise karakteristik uygulamalarıyla kapsamıştır. Knidos'ta çift köşe bağının kullanımı Herakleia kulelerindeki uygulamalar ile birlikte bu karakteristik duvar tasarımının süreç içerisindeki gelişimine iyi bir örnek oluşturarak, belki de bir tarihleme unsuru olarak kullanılabilir. Bunu tutarlı bir değerlendirme olarak sunabilmek için bölgedeki diğer kentlerde görülen uygulamaların detaylandırılması gerekmektedir.

Knidos, bölgenin tarihsel süreci içinde Hekatomnid Hanedanlığı için önemli bir merkez olmalıdır. Lydia satraplığına bağlı iken MÖ 392 yılında özerk bir satraplık olan Karia'da yeni satraplık merkezinin başına getirilen Hekatomnos'un ilk görevi Kıbrıslı Evagoras'a karşı savaşa katılmasıdır¹²³. Bu durum MÖ 5. yüzyıl ve 4. yüzyıl başlarında Perslerin Karia'daki hakimiyetinin devamlı tehdit altında olduğunu ve hatta yeni satraplığın olasılıkla Akdeniz'den gelebilecek bazı tehditlere karşı tampon bölge oluşturması amacıyla oluşturulduğunu akla getirir. Özerk bir satraplık konumuna gelmesi ve bölgenin Akdeniz'den gelecek tehditlere karşı korunması gibi bir misyon yüklenmesi nedeniyle özellikle kıyı kentlerinin kendilerini koruyacak tahkimat yapılarına daha çok ihtiyaç duydukları açıktır. Maussollos'un satraplık başkentini iç kesimlerdeki Mylasa'dan deniz kıyısındaki Halikarnassos'a taşımasında, yeni başkent konumunun getirdiği avantajların etkili olduğu düşünülmektedir¹²⁴. Geniş ve korunaklı doğal limanı, kentin konumu itibarıyla gerek Ege gerekse Doğu Akdeniz ile ticari ve kültürel ilişkileri geliştirebilecek olması ve şehri çevreleyen kayalık tepelerin liman ve donanma için doğal bir savunma sistemi oluşturması ve şehrin güçlü surlarla çevrilmesine olanak tanınması gibi avantajlar, Knidos için de geçerlidir. Şayet söz konusu dönemde bu yeni satraplık Akdeniz'den gelen tehlikelere karşı bir tampon görevi görecekti, Knidos'ta da Halikarnassos'takine benzer bir düzenleme yapılması kaçınılmazdır. Tüm bu detaylar, Knidos'un MÖ 4. yüzyılda yaşadığı köklü değişimlerin Hekatomnid Hanedanlığı ile bağlantısına işaret eder.

Bir başka bağlantı, bir dönem çalışmalarını Maussollos'un sarayında sürdüren filozof, matematikçi ve astronom olan Knidoslu Eudoksos ile daha çok mimar kimliği ile tanıdığımız Pytheos'tur. İonia Rönesansının yeni mimari standartlarının oluşmasında Eudoksos'un önemli bir payı olduğu, Pytheos ile birlikte hem Maussolleion hem de Priene Athena Polias Tapınağı'nın tasarımında karelej sistemine dayanan bir plan geliştirdiği düşünülmektedir¹²⁵. Uzunyuva mezar anıtının kazıları sırasında bulunan ve üzerinde 121 mısıralı şiirsel bir methiyenin yer aldığı mermer bir yazıt¹²⁶ ise Pytheos'un Knidos ile bağlantısı hakkında çok önemli bilgiler içermektedir. Arkaik ve Klasik Hellen şiir sanatında eğitim görmüş bir Hellenistik Dönem şairi olan Hyssaldomos tarafından kaleme alınan methiyede Pytheas ismi dikkat çeker. Ch. Marek¹²⁷,

¹¹⁵ Hellström/Blid 2019: 78-104, fig. 229, 231 (Andron B); 172-191, fig. 401 (Andron A).

¹¹⁶ Gider-Büyükozer 2019: 125-126, fig. 18.

¹¹⁷ Pedersen 2004: 415-419.

¹¹⁸ Pedersen 2004: 423-424, fig. 17.

¹¹⁹ Pedersen 2004: 423-426, fig. 19-20.

¹²⁰ Asklepieion Tapınak A (Pedersen 2015: fig. 21); Tapınak B (Livadiotti 2013: 147-149) ve diğer yapılar için bk. Livadiotti 2013.

¹²¹ Heinz 2017: 40-42, fig. 77-80.

¹²² Pedersen 2020: 223-224.

¹²³ Briant 2020: 47.

¹²⁴ Pedersen 2020: 223-228.

¹²⁵ Pedersen 2020: 230, fig. 11.

¹²⁶ Temenos alanına güneyden girişi sağlayan anıtsal kapının batısındaki geç döneme ait bir yapının merdiven basamağı olarak kullanılmış olan yazıt harf karakterlerine göre MÖ geç 3.- MÖ erken 2. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Marek 2020)

¹²⁷ Ch. Marek Hekatomnidlerin özellikle de Maussollos'un sadece Mylasa ve Halikarnassos'un değil aynı zamanda Kos ve Knidos'un kent yapılanmalarında da etkili olduğunu

yazıtta Pytheas'ın mesleği ile ilgili bir bilginin yer almadığını belirtirken, methiyenin atfedildiği bey ile dost ve Knidos'un politik yaşamında aktif bir kişi olduğunu belirtir¹²⁸. Methiyedeki ifadelerle göre Pytheas'ın memleketi Knidos'tur ve Knidos'ta Knidosluları kötülüklerden koruyacak ve düşmanları hakim önüne çıkaracak kadar nüfuzlu ve saygın biridir¹²⁹. Metinde geçen Pytheas'ın bizim tanıdığımız ünlü mimar Pytheos olup olmadığı kesinlik kazanmamakla birlikte kuvvetli bir ihtimal olarak görülmektedir. Pytheas'ın Pytheos olması ve memleketinin de Knidos olması durumunda Eudoksos ile birlikte Knidos'un yeniden planlaması aşamasında başta kent planlaması olmak üzere her noktada eser verdiği kabul edilebilir. Bu da çalışmanın konusunu oluşturan Ionia Rönesansının şekillenmesi aşamasında Knidos'un bu süreçten etkilenen değil bu süreci yönlendiren kentlerden biri olduğu sonucunu doğurur.

Anadolu'nun güneybatısındaki konumuyla Knidos, özellikle Arkaik Dönem'de, Karia Bölgesi'nden ziyade çevresini saran adalar grubunun bir üyesi gibi tamamen denize bağımlı bir kent yapısına sahiptir. Bu durum doğal olarak Knidos'un bölgeden bağımsız Rhodos ve Kos gibi adalarla bağlantılı bir kent olarak düşünülmesine neden olmuştur. Ancak MÖ 4. yüzyıldaki gelişmeler ve kentte tespit edilen mimari detaylar, adalar grubunun üyesi olan Knidos'u "Karia Kültür Topluluğu"na yaklaştırmaktadır.

---

belirtmektedir (Marek 2020, 423). 2017 yılında Knidos kent surları projesine başladığımızda kentin taşınma ve/veya yeniden planlanması ile bağlantılı olarak kabul gören düşünce bu planlamanın İskender sonrasında yapıldığı yönündeydi. Kent surlarının tarihinin de MÖ 330 sonrası olması gerektiği belirtilmekteydi. Ancak biz bu sürecin Hekatomnos ve özellikle Maussollos ile bağlantılı olarak kent planlamasının MÖ 4. yüzyılın 2. çeyreğinde gerçekleşmiş olması gerektiğini belirttik (Büyükozer 2020). Bugün gelinen noktada yeni arkeolojik veriler ve bunların yorumlanmasıyla Knidos'un Hekatomnidlerle olan bağlantısı her geçen gün daha kabul edilir bir öneri haline gelmiştir.

¹²⁸ Marek 2020, 426.

¹²⁹ Marek 2020, 428.

KAYNAKÇA

- ALTUNEL, E. / STEWART, S. / BARKA, A. / PICCARDI, L. 2003.
“*Earthquake Faulting at Ancient Cnidus, SW Turkey*”, **Turkish Journal of Earth Sciences** 12, 137-151.
- ARISTOTALES
Politika Atinalıların Devleti, (çev. F. Akderin), İstanbul, 2005.
- AYLWARD, W. 2014.
“*Lewis Holes at Claros*”, (Ed. J.-C. Moretti): **Le sanctuaire de Claros et son oracle**. Lyon, 63-74.
- BALCER, J. M. 1991.
“*The East Greeks under Persian Rule: A Reassessment*”, **Akhaemenid History VI, Asia Minor and Egypt: Old Cultures in a New Empire**, (Eds. H. Sancisi-Weerdenburg / A. Kuhrt), Leiden, 57-65.
- BAMMER, A. 1972.
Die Architektur des jüngerer Artemision von Ephesos, Wiesbaden.
- BANKEL, H. 2004.
“*Knidos. Das Triopion. Zur Topographie des Stammesheiligtums der dorischen Hexapolis*”, **Macht Architektur, Architectur der Macht, Mainz am Rhein**, (Eds. E. L. Schwandner/ K. Rheidt), 100-113.
- BANKEL, H. 2009.
“*Versatzmarken am Propylon des Heiligtums für Apollon Karneios in Knidos*”, **Byzas** 9, 323-341.
- BARAN, A. 2010.
Hekatomnidler Öncesinde Karia Mimarisi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BEAN, G. E./ COOK, J. M. 1952.
“The Cnidia”, **BSA** 47, 171-212.
- BERNS, C. 2003.
“*Untersuchungen zu den Grabbauten der frühen Kaiserzeit in Kleinasien*”, **Asia Minor Studien** 51, 2003.
- BERTI, F. 2011.
“*L'agora di Iasos alla luce delle più recenti scoperte*”, **Labraunda and Karia**, (Eds. L. Karlsson/ S. Carlsson), **Boreas** 32, 291-305.
- BLUMEL, W. 1997.
“*Vertrag zwischen Latmos und Pidasa*”, **EpigrAnat** 29, 135-142.
- BRIANT, P. 2020.
“*Akhaemenid Hâkimiyeti Altında Karia ve Karialılar*”, **Karialılar, Denizcilerden Kent Kuruculara, İstanbul**, (Eds. O. Henry/ A. Belgin-Henry), 42-49.
- BRUNS-ÖZGAN, C. 2002.
Knidos Antik Kent Rehberi, Konya: Pozitif Matbaacılık.
- BÜYÜKÖZER, A. 2019a.
“*Lagina ve Ionia Rönesansı: Tapınak ve Propylon'daki Uygulamalar Işığında Ionia Rönesansı'nın Kronolojik Tanımlamasına Yeni Bir Katkı*”, **Arkhaia Anatolika** 2, 195-217.
- BÜYÜKÖZER, A. 2019b.
“Knidos Liman Duvarları”, **Cedrus VII**, 215-237.
- BÜYÜKÖZER, A. 2020.
“*Knidos Kent Surları: Kap Krio Savunma Sistemi ve 56 Numaralı Kule (?)*”, **Olba** 28, 165-206.
- CAHN, H. A. 1970.
Knidos. Die münzen des 6. und 5.Jhs. v.Chr., Berlin.
- CARPENTER, J. R. 1970.
The Propylon in Greek and Hellenistic Architecture, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pennsylvania Üniversitesi, Philadelphia.
- COOK J. M./ PLOMMER, W. H. 1996.
The Sanctuary of Hemiteia at Kastabos, Cambridge.
- COOK, J. M. 1961.
“*Some Sites of the Milesian Territory*”, **BSA** 56, 90-101.
- CORSO, A. 1997.
“*The Cnidian Aphrodite*”, **Sculptors and Sculpture of Caria ant the Dodecannese**, (Eds. I. Jenkins/ G. B Wayvell), 91-98.
- CORSO, A. 2004.
“*Il Sostrato Storico-Politico Dell'Aphrodite Cnidia*”, **Annuario LXXXII**, 343-364.
- ÇÖRTÜK, U. 2020.
“*Pladasa Kenti Savunma Mimarisi Üzerine Gözlemler*”, **Arkeoloji Dergisi XXV**, 99-116
- DEMAND, N. 1989.
“*Did Knidos Really Move? The Literary and Epigraphical Evidence*”, **CIAnt**, 8, 224-237.

- DEMİRTAŞ, B. 2010.
“Karia-İonia Tipi Kurt Ağzı Kanca ve Magnesia Artemis Tapınağı”, **Metropolis Ionia II. Yolların Kesiştiği Yer. Recep Meriç İçin Yazılar**, (Eds. S. Aybek/ A. K. Öz), İstanbul, 105-114.
- DEMİRTAŞ, B. 2015.
“Karia-İonia Tipi Kurtağzı Kanca: Letoon, Leto Tapınağı Örnekleri”, **Kum’dan Kente Patara Kazılarının 25 Yılı**, (Eds. H. İşkan/ F. Işık), İstanbul, 133-144.
- DİLER, A. 2020.
Mylasa Uzunyuva Hekatomneionu, İstanbul: Ege Yayınları.
- DINSMOOR, W. B. 1950.
The Architecture of Ancient Greece, London: B. T. Batsford.
- DOKSANALTI, E. 2007.
“Knidos- Kap Krio Yerleşim Alanı”, **İdol** 33, 8-17.
- ERHARDT, W. 2011.
“Knidische Sakralbezirke im Hellenismus”, **Kölner und Bonner Archaeologia 1**, (Eds. M. Bentz/ D. Boschung/ T. Fischer/ R. Förtsch/ M. Heinzemann/ F. Rumscheid), 49-64.
- FABIANI, R./NAFISSI, M. 2013.
“La pubblicazione dei decreti a Iasos: cronologia e topografia”, **Iasos e il suo territorio, Archaeologica 170**, (Eds. D. Baldoni/ F. Berti/ M. Giunan), 37-60.
- FEDAK, J. 1990.
Monumental Tombs of the Hellenistic Age: A Study of Selected Tombs from the Pre-Classical to the Early Imperial Era, Toronto, University of Toronto Press.
- GARLAN, Y. 1974.
Recherches de poliorcétique grecque, Athens: French Scholl at Athens.
- GİDER-BÜYÜKÖZER, Z. 2019.
“Anadolu Dor Mimarisi: MÖ 4. Yüzyıl”, **Arkhaia Anatolika 2**, 102-165.
- GİDER-BÜYÜKÖZER, Z. 2020.
“Knidos Dorik Stoa (Sostratos?): Stilistik Değerlendirme”, **Olba** 28, 131-164.
- HEINZ, R. 2017.
Das Mausoleum von Belevi: Bauforschungen, Wien.
- HELLMANN, M.C. 2002.
L’architecture Grecque, 1: Les Principes De La Construction, Paris.
- HELLNER, N. 2002.
Die Säulenbasen des zweiten Dipteros von Samos, Diss. TU München.
- HELLSTROM, P./ BLID, J. 2019.
“The Andrones”, **Labraunda 5**, Stockholm.
- HELLSTROM, P./ THIEME, T. 1982.
“The Temple of Zeus”, **Labraunda Swedish Excavations and Researches**, Vol. 1.3, Stockholm.
- HENRY, O. 2012.
“Buildings the Mountain, The Isolated Settlement of Karapınar in Karia”, **Stratonikeia’dan Lagina’ya, A.A. TIRPAN’a Armağan**, . (Eds. B. Söğüt), 289-302.
- HENRY, O. 2020.
“Karia Anıtsal Mezarları ve Maussolleionları Üzerine Bir Araştırma”, **Karialılar, Denizcilerden Kent Kuruculara**, (Eds. O. Henry/ A. Belgin-Henry), İstanbul, 296 – 320.
- HORNBLOWER, S. 1982.
Mausolus, Oxford.
- HULDEN, O. 2021.
“Herakleia am Latmos. Von einer lokalen ‘Dynastensiedlung’ zur frühhellenistischen Herrscherresidenz”, **L’Asie Mineure Occidentale au IIIe siècle A.C.**, (Eds. P Brun/ L. Capdetrey/ P Fröhlich), 381-395.
- JANSEN, B. 2016.
“Defensive Funktionen”, **Ancient Fortification**, (Eds. S. Müth/ P. I. Schneider/ M. Schnelle/ P. D De Staebler), 101-125.
- JENKINS, I. 2006.
Greek Architecture and Its Sculpture, London.
- JENKINS, I. 2008.
The Lion of Knidos, London.
- JEPPESEN, K. 1955.
“The Propylaea”, **Labraunda 1.1**, Lund.
- JEPPESEN, K. 2002.
The Maussolleion At Halikarnassos 5. The Superstructure, Aarhus: Aarhus University Press.
- KALPAXIS, T. E. 1986.
Hemiteles. Akzidentelle Unfertigkeit und “Bossen-Stil” in der griechischen Baukunst, Mainz am Rhein.

- KARLSSON, L. 2013.
“*The Building Techniques in the Fortification Towers of Labraunda*”, **Orhan Bingöl’e 67. Yaş Armağanı**, (Eds G. Kökdem), 261-272.
- KARLSSON, L./ BLID, J./ HENRY, O. 2011.
“*Labraunda 2010. A Preliminary Report on the Swedish Excavations*”, **OpAthRom** 4, 19-67.
- KIENAST, H. J. 1978.
Die Stadtmauer von Samos, Bonn.
- KOENIGS, W. 2015.
Der Athenatempel von Priene, Wiesbaden.
- KONECNY, A. L./ REGGENDORFER, P. 2014.
“*Alinda in Karia: The Fortifications*”, **Hesperia** 83/4, 709-746.
- KRISCHEN, F. 1944.
“*Löwenmonument und Maussolleion*”, **RM** 59, 173-181
- LABUFF, J. 2010.
“*The Union of Latmos and Pidasa Reconsidered*”, **EpigrAnat** 43, 115-124.
- LIVADIOTTI, M. 2013.
“*L’Olivella Cario-Ionica e il legamede Kos con la ‘Rinascenza ionica’*”, **Monumenti di Kos I. La Stoa Meridionale dell’agora. Thiasos Monografie 3** (Eds. G.Rocco), Roma.
- LOVE, I. C. 1968.
“*Knidos- Excavations in 1967*”, **TAD XVI/2**, 133-159.
- LOVE, I. C. 1978.
“*A Brief Summary of Excavations at Knidos 1967-1973*”, **The Proceeding of the Xth International Congress of Classical Archaeology, II, Ankara-İzmir**, 23-30/IX/1973, 1111-1133.
- MADDOLI, G. 2010.
“*Du nouveau sur les Hékatomnides d’après les inscriptions de Iasos*”, **Hellenistic Karia** (Eds. R. Van Bremen / J-M. Carbon), Bordeaux, 123-131.
- MAREK, Ch. 2020
“*Milas Hekatomnid Mezarı’ndan Yeni Bir Hymnus*”, **Mylasa Uzunyuva Hekatomneion’u** (Ed. A. Diler), İstanbul, 407-432.
- MARSDEN, E. W. 1969.
Greek and Roman Artillery, Historical Development, Oxford.
- MARTIN, R. 1965.
Manuel d’architecture grecque, 1. Matériaux et techniques, Paris.
- MASTURZO, N. 2016.
“*L’area a sud dell’agora. Il tempio distilo d’eta ecatomnide e l’architettura ionica*”, **Missione Archeologica Italiana di Iasos** 6, Roma.
- McNICOLL, A. W. 1997.
Hellenistic Fortifications From the Aegean to the Euphrates, Oxford.
- MORETTI, J.-C. 2015.
“*L’architecture publique à Délos au IIIe s. A.C.* ”, **L’Architecture monumentale Grecque au IIIe siècle A.C** (Ed. J. des Courtils), Bordeaux, 83-115.
- MUSS, U./BAMMER, A. 2001.
“*Der Altar des Artemisions von Ephesos*”, **Forschungen in EphesosBd.** 12.2, Wien.
- MUTH, S./RUPPE, U. 2016.
“*Regional begrenzte Phänomene*”, **Ancient Fortification**, (Eds. S. Müth/ P. I. Schneider/ M. Schnelle/ P. D. De Staebler), 231-248.
- MUTH, S. 2016.
“*Urbanistic Functions and Aspects*”, **Ancient Fortification**, (Eds. S. Müth/ P. I. Schneider/ M. Schnelle/ P. D. De Staebler), 159-172.
- NAFISSI, M. 2010.
“*Hekatomnidler ve Karia*”, **Gezgin Taşlar. İstanbul Arkeoloji Müzesi’ndeki Iasos Mermerleri**, (Eds. F. Berti/ R. Fabiani/ Z. Kızıltan/ M. Nafissi), İstanbul, 99-101.
- NEWTON, C. T. 1863.
A History of Discoveries at Halicarnassus, Cnidus, and Branchidae II, London.
- NIX, L. –SCHMIDT, W. 1900.
Hérons von Alexandria Mechanik und Katoptrik, Leipzig.
- NOACK, F. 1910.
Die Baukunst des Altertums, Berlin.
- ÖĞÜN, B./ IŞIK, C. 2003.
“*Kaunos*”, **Kbid**, İzmir.
- ÖZGAN, R. 2009.
“*Eski-Yeni Knidos Problemi*”, **Arkeoloji ve Sanat Dergisi** 132, 93-112.

- PATON, W. R./ MYRES, J. L 1896.
“*Karian Sites and Inscriptions*”, **The Journal of Hellenic Studies** 16, 188-271.
- PEDERSEN, P./ RUPPE, U. 2016.
“*The Fortifications at Halikarnassos and Priene: Some Regional Characteristics?*”, **Focus on Fortifications**, (Eds. R. Frederiksen/ S. Müth/ P. I. Schneider/ M. Schnelle), Oxford, 560-580.
- PEDERSEN, P. 1994.
“*The Fortifications of Halikarnassos*”, **Fortifications et Défense du Territoire en Asie Mineure Occidentale et Méridionale**, (Eds. P. Debord/ R. Descat), Bordeaux, 215-236.
- PEDERSEN, P. 2001/2002.
“*Reflections on the Ionian Renaissance*”, **Hephaistos** 19/20, 97-130.
- PEDERSEN, P. 2004.
“*Pergamon and the Ionian Renaissance*”, **IstMitt** 54, 409-434
- PEDERSEN, P. 2009.
“*The Palace of Maussollos in Halikarnassos*”, **Die Karer und die Anderen**, (Eds. F. Rumscheid), 315-348.
- PEDERSEN, P. 2010.
“*The City Wall of Halicarnassos*”, **Hellenistic Karia**, (Eds. R. Van Bremen/ J. M. Carbon), 269-316.
- PEDERSEN, P. 2011.
“*The Ionian Renaissance and Alexandria seen from the perspective of a Karia-Ionian lewis hole*”, **Labraunda and Karia. Proceedings of the International Symposium Commemorating Sixty Years of Swedish Archaeological Work in Labraunda**, (Eds. L. Karlsson/ S. Carlsson), Upsala, 365-388.
- PEDERSEN, P. 2012.
“*Lagina and the Ionian Renaissance*”, **Stratonikeia'dan Lagina'ya Ahmet Adil Tirpan Armağani**, İstanbul, (Eds. B. Söğüt), 513-525.
- PEDERSEN, P. 2013.
“*The 4th century BC 'Ionian Renaissance' and Karian Identity*”, **4th Century Karia. Defining a Karian Identity under the Hekatomnids**, **Varia Anatolica XXVIII** (Eds. O. Henry), İstanbul, 33-64.
- PEDERSEN, P. 2015.
“*The Ionian Renaissance and the Hellenistic architecture of Kos*”, **L'Architecture monumentale Grecque au IIIe siècle A.C.** (Eds. J. des Courtils), Bordeaux, 147-174.
- PEDERSEN, P. 2020.
“*Batı Küçük Asya Mimarlığında İonia Rönesansı*”, **Kariaahlar, Denizcilerden Kent Kuruculara**, (Eds. O. Henry/ A. Belgin-Henry), İstanbul, 220-239.
- PEDERSEN, P. 2021.
“*From Classical to Hellenistic: the Maussolleion and the Ionian Renaissance*”, **Karia and the Dodekanese: Cultural Interrelations in the Southeast Aegean I Late Classical to Early Hellenistic** (Eds. P. Pedersen/ B. Poulsen/ J. Lund), 25-38.
- PESCHLOW-BINDOKAT, A. 2005a.
“*Feidforschungen im Latmos. Die Karische Stadt Latmos*”, **Milet** III.6, Berlin.
- PESCHLOW-BINDOKAT, A. 2005b.
Latmos'ta Bir Karia Kenti Herakleia Şehir ve Çevresi, İstanbul: Homer Kitap Evi.
- PESCHLOW, A. 1994.
“*Die Befestigungen von Latmos*”, **REA**, Vol. 96, 155-172.
- PHILON
Poliorketika, (Çev. A. W. Lawrance, Greek Aims in Fortifications, Oxford, 1979).
- RIDGWAY, B. S. 1997.
Fourth-Century Styles in Greek Sculpture, Madison: University of Wisconsin Press.
- ROBERT, J. / ROBERT, L. 1983.
Fouilles d'Amyzon en Carie I, Paris.
- RUMSCHEID, F. 1994.
Untersuchungen zur Kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus I-II, Mainz.
- RUMSCHEID, F. 2004.
“*Der Tempel des Augustus und der Roma in Mylasa. Eine kreative Mischung östlicher und westlicher Architektur*”, **JdI** 119, 131-178.
- STELLE, L. A. 1965.
La civiltà micenae nei documenti contemporanei, Roma
- TIRPAN, A. A. 1990.
“*Knidos Akropol Surlari*”, **Araştırma Sonuçları Toplantısı** 8, 429-456.
- TOZLUCA, D. O./ DOKSANALTI, E. M. 2019.
“*A Group of Protogeometric and Geometric Pottery Found in Knidos*”, **Anodos, Studies of Ancient World** 14/2014, 217-225.

KNIDOS VE IONIA RÖNESANSI

TUNA, N. 1998.

“*Burgaz Arkeolojik Kazıları 1997 Yılı Çalışmaları*”, **KST** 20/2, 425-439.

VITRUVIUS

Mimarlık Üzerine On Kitap, (çev. Güven, S.) Ankara 1990.

von GERKAN, A. 1924.

Griechische Städteanlagen. Leipzig.

WAYWELL, G. B. 1980.

“*Mausolea in South-West Asia Minor*”, **Yayla** 3, 5-11.

WAYWELL, G. B. 1996.

“*The Scylla Monument from Bargylia*”, **AntP** 25, 75-119

WAYWELL, G. B. 1998.

“*The Lion from the Lion Tomb at Cnidus*”, **Regional Schools in Hellenistic Sculpture**, (Eds. O. Palagia/ W Coulson), Oxford, 235-241.

WEBB, P. A. 1996.

Hellenistic Architectural Sculpture. Figural motifs in Western Anatolia and Aegean Island, London.

WILLEMSSEN, F. 1959.

“*Die Löwenkopf-Wasserspeier vom Dach des Zeustempels*”, **OIForsch** 4, Berlin.

WINTER, F.E. 1994.

“*Problems of Tradition and Innovation in Greek Fortifications in Asia Minor, Late Fifth to Third Century B. C.*”, **Fortifications et Défense du Territoire en Asie Mineure Occidentale et Méridionale**, (Eds. P. Debord/ R. Descat), 29-52.

WÖRRLE, M. 2003.

“*Inschriften von Herakleia am Latmos III. Der Synoikismos der Latmioi mit den Pidaseis*”, **Chiron** 33, 121-143.

BITHYNIA KENTİ KLAUDIOPOLIS'TEN (BOLU) BİR HEYKEL BAŞI

A HEAD OF A STATUE FROM THE BITHYNIAN CITY OF CLAUDIOPOLIS (BOLU)

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 18 Aralık 2021	Received: December 18, 2021
Hakem Değerlendirmesi: 21 Ocak 2022	Peer Review: January 21, 2022
Kabul: 10 Mayıs 2022	Accepted: May 10, 2022

DOI : 10.22520/tubaar2022.30.005

Meral ORTAÇ*

ÖZET

Bu makale, Bolu merkezde inşaat çalışmaları sırasında bulunan ve Bolu Arkeoloji Müzesi'ne teslim edilen mermer boyalı bir heykel başını konu alır. Bu çalışma ile başın tarihlendirilmesine ve kimliğine açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Heykel başı, işçilik teknikleri ve yüz uzuvlarının, yüz ifadesinin, başın duruşunun, saç modelinin ve saç bandının tipolojik-stilistik analizleri bakımlarından incelenmiştir. Bu incelemelerden elde edilen bilgiler, buluntu yeri çevre konteksti ile şehrin tarihçesi içindeki idari ve dini şahsiyetlere ilişkin verilerle birleştirilerek bir sonuca varılmaya çalışılmıştır. Bolu başının yüz hatlarında Klasik Dönem'in idealizmi ve çizgisel üslubu hâkimdir. Öte yandan yüz ifadesi ve başın duruşu, Hellenistik Dönem heykellerinde görülmektedir. Eserin bire bir benzerine rastlanmamıştır. Bu durumda eklektik, kendine özgü ve olasılıkla bölgesel üretim bir eser ile karşı karşıya olduğumuz, dolayısıyla bu başın belirli bir eserin kopyası olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Klaudiopolis (Bolu) başındaki tipolojik ve stilistik özelliklere Hellenistik Dönem'den Hadrian Dönemi'ne kadarki heykellerde de rastlanmaktadır. Bu nedenlerle, bu başı tarihlendirmek oldukça zordur. Ancak ten kısmındaki parlatma tekniği, eserin tarihini Klaudiopolis şehri için büyük önem taşıyan Hadrian Dönemi'ne kadar götürebilir. Başın bulunduğu yere bitişik alanda ortaya çıktığı söylenen yapı temelleri ve kitabesiyle Hadrian Dönemi'ne tarihlenen yapı elemanı bu fikri destekleyebilir. Başın kimi betimlediğini gösteren kesin bir atribü yoktur. Heykel, aksesuar olarak sadece dairesel kesitli saç bandı taşır. Bu yüzden sadece bu saç bandının tipi ve saç şekli, heykel başının kimliğine dair ipuçları verebilir. Baş, Roma imparatorluk Dönemi'nin alışılmış bir saç modeline sahip değildir. Saç topuzdan itibaren ortadan ikiye ayrılarak yanlara ve arkadan öne taranmış ve alın ile kulak arkasına kadar yüz çevresinde kısa kesilmiştir. Bu saç kesimi ve modeli, topuz kısmı farklı olmakla birlikte Klasik Dönem'de Artemis ve Apollon'da görülür. Bununla birlikte kısa saç kesimi, kadın heykellerinde çok nadiren bulunur. Araştırmacılar, kadınlardaki kısa saç kesimini erkeklere kıyasla olağandışı kabul ederler. Ayrıca dairesel kesitli saç bandının da çoğunlukla erkek kahramanlara veya tanrılara işaret ettiği kabul edilir. Klaudiopolis'in oniki *phylesinden* biri, tanrı Apollon'un adını taşır. Kentin Antik Çağ tarihine ve başın heykeltıraşlık eserleri ile tipolojik karşılaştırmalarına dayanarak, makalede başın Apollon'u betimlediği ve Hadrian Dönemi'ne tarihlenebileceği önerilir.

Anahtar Kelimeler: Klaudiopolis, Apollon, Boyalı Heykel, İdealizm, Saç Çemberi, Saç Modeli, Roma Heykeltıraşlığı.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 14030 Bolu.
e-posta: ortac_m[at]ibu.edu.tr ORCID: 0000-0002-5233-7890

ABSTRACT

This article considers the head of a marble painted statue which was found during construction work in the city center of Bolu and delivered to the Bolu Archeological Museum. This study aims to clarify the identity and dating of the head. The statue head has been examined in terms of craftsmanship techniques, and a typological-stylistic analysis has been carried out with respect to the facial features, facial expression, head posture, hairstyle and headband. Combining the findings from this analysis with information about the context around the find-spot and data concerning administrative and religious personalities in the history of the city, an attempt has been made to draw some conclusions about the statue head. The facial features of the Bolu head reflect primarily the idealism and linear style of the Classical Period. On the other hand, its facial expression and head posture can also be seen in sculptures of the Hellenistic Period. No other similar sculpture has been encountered previously. In view of this, we would appear to be faced with an eclectic and unique work, probably a local production, indicating that the head is not a copy of a particular work. The typological and stylistic features of the Claudiopolis (Bolu) head can also be seen on sculptures from the Hellenistic Period up until the time of Hadrian, making it quite difficult to date this head. However, the polishing technique applied to the surface of the statue head where bare skin is visible may point to a date in the Hadrianic period, an important phase in the history of Claudiopolis. This dating may be supported by the fact that right next to the head structural foundations and a structural element are said to have been unearthed, and these have been dated to the Hadrianic period due to the inscription on this structural element. There is no definite attribute indicating who the head is depicting. The only accessory on the statue head is a circular cross section headband. Because of this, only the hairstyle and the type of headband can provide clues as to the statue's identity. The head does not possess the usual hairstyle of the Roman imperial period. Divided into two from the bun, the hair is combed from back to front and cut short around the face from the forehead to behind the ear. This style and model of haircut is also manifested in representations of Artemis and Apollo from the Classical Period, although the treatment of the bun differs. In addition, such short hair is a rarity in female statues, and researchers concur that it is exceptional for women to be depicted with short haircuts, unlike in the case of men. Furthermore, a circular cross-section headband is understood in most cases to be an indication of a male hero or god. One of the twelve *phyla* of Claudiopolis is named after the god Apollo. Based on the ancient history of the city and the typological comparison of this head with other sculptural works, it can be suggested that the statue head under discussion depicts Apollo and can be dated back to the Hadrianic Period.

Keywords: Claudiopolis, Apollo, Painted statues, Idealism, Headband, Hairstyle, Roman Sculpture.

GİRİŞ

Bolu Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen taş eserler, Bolu arkeolojik yüzey araştırmamızda belgelediğimiz eserlerle bağlantılı olduğundan Müze Müdürlüğü'nün izinleriyle bir süredir tarafımdan yayına hazırlanmaktadır¹. Bunların içinde bu makaleye konu 54 envanter numaralı heykeltıraşlık eserinin fotoğrafları, 1986 yılında B. Yalman tarafından yayınlanmıştır². Ancak esere ait bir değerlendirme yapılmamıştır. Eserin bahsi, çok kısa da olsa 1997 yılında R. Özgan tarafından Bolu'da bulunmuş, aşağıda bahsi geçen *herme* biçimli Hermes'in detaylı olarak ele alındığı yayında geçmektedir³. Eser, Hermes ile malzeme ve stilistik açıdan benzer bulunarak Julius Claudiuslar Dönemi'ne, hatta Claudius zamanına tarihlenmiştir. Özgan, eserin daha sonra detaylı bir şekilde çalışılacağını da eklemiştir⁴. Bolu Müzesi heykeltıraşlık eserlerinden bir kısmı S. Sezer tarafından daha sonra bir sempozyum kapsamında ele alınmıştır. Sezer, bildirisinde henüz yayınlanmamış olduğunu söylediği makalenin konusu eserin bir tanrıçayı tasvir

ettiğini, Klasik Dönem özellikleri gösterdiğini, ancak R. Özgan ile aynı şekilde malzemesi, stil özellikleri ve işçiliği nedeniyle Julius Claudiuslar Dönemi'ne tarihlenmesi gerektiğini yazmaktadır⁵. Sezer de Hermes ile Bolu başı arasında benzerlik kurar. Şimdiye kadar yayınlanan eserlerde Bolu başının tanımına, tipolojik-stilistik değerlendirilmesine, bulunduğu yer ile ilişkilendirilmesine ve kimliklendirilmesine detaylı bir şekilde değinilmemiştir. Bu yüzden bu makalede eksikliği duyulan bu konular irdelenmiştir.

ESERİN BULUNUŞ HİKÂYESİ VE ÇEVRE KONTEKSTİ

Bolu Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen baş, Bolu Belediyesi'nin imar faaliyetleri sırasında 1976 yılında ortaya çıkmış ve müzeye haber verilerek müzeye kazandırılmıştır. Eser, müze envanter kayıtlarına göre Bolu merkez Akpınar Mahallesi 37. Parsel, 170. Ada, 12. Pafta 328 kütük kayıtlı sahada bulunmuştur. Bu bölge Karga Tepesi olarak adlandırılmaktadır (Şek. 1)⁶. Bolu'da daha önce araştırma yapan Dörner'in verdiği bilgiye göre Karga Tepesi'nde yer alan Kız Enstitüsü'nün hemen yanında bir başka okul yapılırken kitabeli arşitrav friz bloğuna, yine kitabeli geison dış sırası bloğuna ve yapı temellerine rastlanmıştır⁷. Yapı temellerine rastlanınca inşaat durdurulmuş ve Antik Çağ yapı temellerinin üzeri kapatılmıştır. Dörner'in bahsettiği bu alan Bolu başının bulunduğu alanın hemen kuzey bitişiğindedir. Dörner, her iki kitabeli bloğun araştırma yaptığı sırada, Kız Enstitüsü'ne giden yolun Bolu çıkışında yol kenarında durduğunu yazar. Dörner, işleniş biçiminden yola çıkarak arşitrav friz bloğunun bir iç köşe bloğu olduğunu ve bir kutsal alan stoasına birleşen ana giriş kapısına ait olabileceğini düşünür. Kitabede geçen $\chi\sigma\theta\epsilon\upsilon\tau\rho$ [*Is Theou Tr*] harflerinden dolayı yapıyı Hadrian Dönemi'ne tarihler ve şehir sikkelerinde tasvir edilen Antinoos tapınağının burada olabileceği önerisinde bulunur. Dörner'e göre bugünkü cadde kutsal alanı keser ve oldukça büyük olduğunu düşündüğü kutsal alan bu modern caddenin kuzeyinde ve güneyinde devam eder. Karga Tepesi'nin kuzey doğusunda Gerede Caddesinde 1995 yılında yapılan kurtarma kazısında bir mozaik taban tespit edilmiştir⁸. Mozaik Gerede Caddesi altında kalmıştır. Burada konu edilen heykel başının bulunduğu

¹ Müze Müdürü Atılğan Kaya şahsında Bolu Müze Müdürlüğü'ne verdiği çalışma ve arşivindeki fotoğrafları kullanma izinlerinden dolayı; müzede görevli arkeolog Hakan Ulutürk'e fotoğraf çekimlerindeki yardımları için; Bochum Ruhr Üniversitesi Klasik Arkeoloji Enstitüsü Doktora öğrencisi Ahmet Aydemir'e fotoğrafların yayına hazırlanması aşamasındaki yardımları nedeniyle; mimar Semih Dimicioğlu'na V. Uluslararası Bolu Tarihi, Kültürü ve Köroğlu Sempozyumu'nda sunduğu Klaudiopolis kent planı çizimini kullanma izni verdiği için; ayrıca eserin bilimsel değerlendirilmesi aşamasında katkılarından dolayı Prof. Dr. Ayşe Çalık-Ross'a ve Doç. Dr. Fatma Bağdatlı-Çam'a; eserin ortaya çıktığı yıl müzede görev yapan Müze Müdürü Mehmet Ündemiş ve arkeolog Kubilay Özkul'a görüşmelerimiz sırasında verdikleri bilgilerden dolayı sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

² Yalman 1986: res. 32, 33.

³ Özgan 1997: 168, 169. Hermes ile Bolu başı müze kayıtlarına göre birbirine yakın civardan aynı ada ve paftadan çıkmış görünür. Ancak aynı parselden çıkmazlar. Hermes başı, Kız Enstitüsü bahçe duvarının doğusundaki parselden (108), Bolu başı ise aynı okul bahçesine komşu güneydeki parselden (37) çıkar. Bir temel kazısında eser bulunduğu ihbarı üzerine alana giden ve anlatımına göre Bolu başının çıkarılışında görev alan o zamanki müze arkeoloğu Kubilay Özkul, buluntu yerinde taşınır veya taşınmaz başka bir kültür varlığına rastlanmadığını belirtmiştir. Hermes'in bulunduğu alanda ise Antik yapı bloklarının üst yüzeyleri kısmen hala görülebilmektedir. Ancak bu bloklar, bugün itibarıyla yapının tarihlemesine veya işlevine ilişkin bilgi vermemektedirler. Bununla birlikte hemen bitişik alanda eski Kız Enstitüsü binası bahçesinde aşağıda ele alınacak olan kitabeli ile Hadrian Dönemi'ne tarihlendirilen bloklar bulunmuştur. Bolu başının, bulunduğu yere sürüklenip sürüklenmediği soru işaretidir. Zira arazi kuzeyden güneye doğru aşağı eğimlidir. Kız Enstitüsü inşası sırasında çıkarılan toprakla birlikte eserler, çevreye dağılmış da olabilirler.

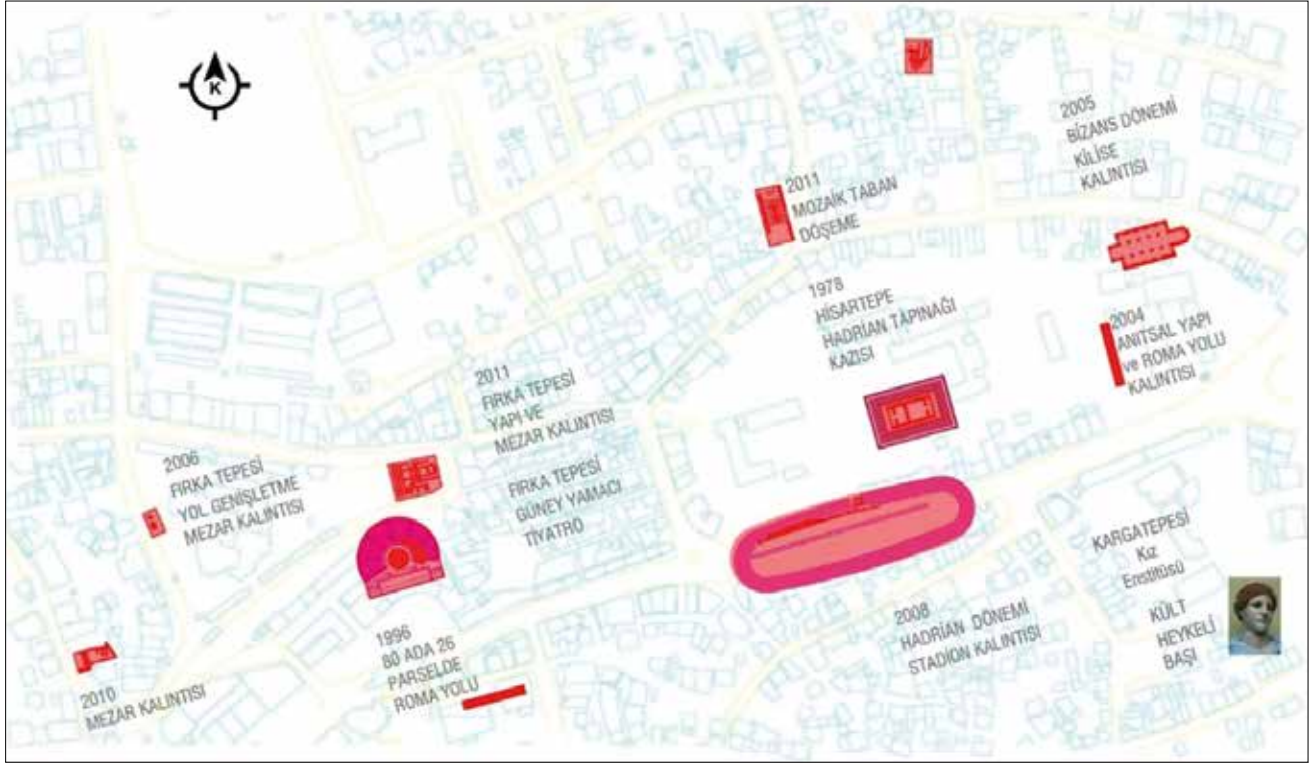
⁴ R. Özgan daha sonra eseri yayınlamıştır. Bununla birlikte Ch. Özgan tarafından Bolu başının Graz'da gerçekleşen bir sempozyumda Karadeniz heykeltıraşlık eserlerini içeren bir bildiri kapsamında ele alındığı ve bildirinin baskıda olduğu bilgisi, bu makalenin hakemi tarafından verilmiştir. Kendisine teşekkür ederim.

⁵ Sezer 2018: 420, res. 1a-c.

⁶ İnşaat faaliyetlerinde ortaya çıkan, kurtarma kazıları ile ancak bir kısmı belirlenebilen ve eski fotoğraflardan bilinen yapıların yerleri modern kent planı üzerine işlenmiştir. Bununla birlikte yapıların tamamı kazılamadığından ya da kazılanların da üzerinin kapatılmış olması nedeniyle planları ve boyutları, eldeki kısıtlı verilerden yola çıkılarak şematik verilmiştir. Ancak plan, bilinen yapı türleri, yapıların kent içindeki konumları hakkında fikir vermemektedir.

⁷ Dörner 1949: 226, 227, res. 3; Dörner 1952: 37, 38 (Kat.No 73), 41 (Kat.No 82), lev. 15, 17; Becker-Bertau 1986: 36 (Kat.No 14).

⁸ Güneş/Avcıbaşı/Ekşi/Gül/Bektaş/Karataş/Ulutürk 2011: 30.

Şekil 1: Klaudiopolis şematik kent planı (Çizim: Mimar Semih Dimicioğlu) / Schematic plan of the city of Claudiopolis (Illustration: Architect Semih Dimicioğlu)

çevrede farklı zamanlarda gerçekleşen imar faaliyetleri sırasında Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen Herakles ya da Satyr (1973 yılı – Env.Nr. 55), Eros (1975 yılı – Env.Nr. 56) ve Ariadne (1995 yılı - Env.Nr. 3917) heykelleri ile bir *herme* biçimli Hermes (1983 yılı – Env. Nr. 2396) de bulunmuştur⁹. Bu heykeller bugün Bolu Müzesi'nde sergidedirler. Ayrıca 2009 yılında yaptığımız arkeolojik yüzey araştırmamız sırasında bugün Zübeyde Hanım Anadolu Meslek Lisesi olan Kız Enstitüsü'nün yanındaki boş arazide *in situ* konumda olabilecek üzerleri toprak ve bitki örtüsü ile örtülü mimari bloklara da rastlanmıştır. Çevrede ayrıca dağınık olarak mimari bloklar da bulunmaktadır. Karga Tepesi'ndeki eski Kız Enstitüsü bahçe duvarının bir kısmını daha geç dönemde şehir küçüldüğünde, daha erken dönem yapılarının üzerine inşa edilen sur duvarı oluşturur. Surun küçük bir parçası hala ayakta¹⁰. Eski Kız Enstitüsü'nün karşısındaki dükkânların yapımı sırasında bugün Bolu Müzesi'nde yer alan sadece sağ tarafı korunmuş kitabeli beyaz mermerden bir stel parçası bulunmuştur. Kitabede yer alan bir kelimeyi Becker-Bertau “*meristrian*” olarak tamamlar¹¹. Bu kelime, hayırsever bir kadını düşündürür.

Karga Tepesi'nin hemen yakın çevresinde Klaudiopolis¹² kentine ait kamu yapılarının varlığı bilinmektedir. Bu tepenin hemen kuzey batısında, Hisar Tepesi'nin güney yamacında kitabesi ile Hadrian Dönemi'ne tarihlenen 2008 yılında müze tarafından kazısı yapılan stadion¹³ bulunmaktadır. Hisar Tepesi'nde ayrıca bugün Belediye su deposunun ve Atatürk Lisesi bahçesinin olduğu alanda yapı temelleri ve elemanları da tespit edilmiştir¹⁴. Bu alanda 1978 yılında su deposu inşası nedeniyle kurtarma kazısı yapan Yalman, buradaki yapının bir tapınak olduğunu ve tapınak ile temenos duvarı temellerinin okul bahçesine doğru devam ettiğini ifade etmektedir. Tapınağı Yalman, bezeme özellikleri bakımından Hadrian Dönemi'ne tarihlenen ve yapının Hadrian sikkelerinde görülen 8 cephe sütunlu Antinoos tapınağı olabileceğini ileri sürer. Hisar Tepesi'nin kuzeydoğu yamaçlarında Gölyüzü Mahallesi'nde gerçekleştirilen

⁹ Özgan 1997: 165-169, res. 13-17; Güneş/Avcıbaşı/Ekşi/Gül/Bektaş/Karataş/Ulutürk 2011: 29; Sezer 2018: 421-424, res. 2-5.

¹⁰ Güneş/Avcıbaşı/Ekşi/Gül/Bektaş/Karataş/Ulutürk 2011: 30.

¹¹ Becker-Bertau 1986: 52, Kat.No 41.

¹² Stadion kitabesinde kentin adının yer aldığı kısım eksiktir. Kitabedeki]λειτων kelimesinin eksik kısmı, Κλαυδιουπο]λειτων (*Klaudioupoleiton*) şeklinde tamamlanmıştır (Adak/Akyürek-Şahin/Güneş 2008: 77; Marek/Adak 2016: 33). Ancak yüzey araştırmamız sırasında merkez Küçükberk Mahallesi'nde tespit ettiğimiz bir blokta Κλαυδιοπολει (*Klaudiopolei*) kelimesinde iota ve pi harfleri arasında sadece omikron bulunmaktadır.

¹³ Adak/Akyürek-Şahin/Güneş 2008: 77; Güneş 2010: 159 vd.; Güneş 2011: 294 vd.; Güneş/Avcıbaşı/Ekşi/Gül/Bektaş/Karataş/Ulutürk 2011: 28; Marek/Adak 2016: 31-34.

¹⁴ Fıratlı 1979: 112, 113, res. 21-25; Yalman 1986: 436-450, harita 2, 3, plan 1, res. 1-30; Güneş/Avcıbaşı/Ekşi/Gül/Bektaş/Karataş/Ulutürk 2011: 29.

kurtarma kazısında ise, tek apsisi kalmış kilise kalıntısı ortaya çıkarılmıştır, ancak daha sonra üzeri koruma amaçlı kapatılmıştır¹⁵. Gölyüzü Mahallesi'nde ayrıca inşaat faaliyetleri sırasında geometrik desenli bir mozaik taban da ortaya çıkmış ve müzeye taşınmıştır¹⁶. Hisar Tepesi'nin doğusunda ve Karga Tepesi'nin kuzeyinde kalan alanda Atatürk İlköğretim Okulu bahçesinde 2004 yılında okulu büyütme faaliyetleri sırasında 1970'deki okul inşaatı sırasında oldukça tahrip olmaları nedeniyle işlevleri belirlenemeyen iki Antik Dönem yapısına ait temellere ve cadde döşemesine rastlanmıştır¹⁷. Kurtarma kazısı ve belgeleme çalışmaları yapıldıktan sonra üzerleri kapatılmıştır. Büyük Cami Mahallesi'nde bir başka cadde döşemesi yer almaktadır¹⁸. Döşeme bugün bir binanın bodrum katında görülebilmektedir. Hisar Tepesi'nin batısındaki Fırka Tepesi'nin güney yamacında bugün Bolu Belediyesi'nin bulunduğu alanda Hadrian Dönemi tiyatrosunun olduğu, eski resimlerden anlaşılmaktadır¹⁹. Bolu İl Kültür Müdürlüğü'nün de üzerinde bulunduğu Fırka Tepesi'nde ise MS 3. ve 4. yy mezarlarının bulunduğu nekropol alanı, işlevi belirlenemeyen oldukça tahrip olmuş bir Roma Dönemi yapısı ve mozaik taban bulunmuştur²⁰. Bahsettiğimiz yan yana tepelerin olduğu bu alanlar, bugün Bolu'nun merkezini oluşturdukları gibi stadion kitabesinin de açıkça gösterdiği gibi Antik Çağ'da da Klaudiopolis'in merkezini oluşturmakta idiler. Makalenin konusunu oluşturan heykel başının ortaya çıktığı Karga Tepesi'nin gerek Klaudiopolis'in bilinen önemli kamu yapılarına yakınlığı nedeniyle gerekse bizzat bu tepeden farklı inanışlarda heykellerin, yapı bloklarının ve temellerinin ortaya çıkması nedeniyle, bu alanda aynı şekilde kamusal yapı veya yapıların yer alma olasılığı yüksektir. Başın bulunduğu parselde yakın olan eski Kız Enstitüsü'nün de içinde olduğu alanda, bir stoanın varlığına işaret ettiğini düşündüğü mimari bir bloğa dayanarak Dörner, büyük bir kutsal alan olduğunu düşünmektedir. Dörner, daha sonra ortaya çıkarılan Hisar Tepesi'ndeki tapınaktan haberdar olmadığından bu öneriyi yapmış olmalıdır. Burada yerini henüz bilmediğimiz agora binasını düşünmek de yanlış olmaz. Çünkü yakın civarda zaten büyük bir tapınak vardır. Yakın civardan farklı inanışta heykellerin, onurlandırma yazıtlarının çıkması ve bu alanın antik kentteki merkezi konumu bu öneriyi güçlendirir. Dörner'in bahsettiği kitabeli bloğun, diğer bloğa birleşen dar kenarının geniş

açıyla kesilmesi, Dörner'in de söylediği gibi yapıda öne çıkıntıya işaret edebilir. Bu durumda blok üzerindeki ilk harflerden kitabenin başının köşenin diğer tarafındaki öne çıkan blokta olduğu sonucu ortaya çıkar. Bu iki durum, Dörner'in ileri sürdüğü gibi bir giriş yapısından çok, aedikulalı cephe mimarisini akla getirir.

ESERİN DURUMU VE BOYUTLARI

Eser, boynun alt kısmından kırılarak baş ve tenon kısmı (kısa göğüs formunda) olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Başın sol üst kısmında, sağ kulak memesinde, boynun arka ile sol yanında ve topuzda kırılma sonucu eksikler vardır (Foto. 1-6)²¹. Başın eksik sol üst kısmında saç çemberinin²² arkasına gelen tepe kısmında dübel yuvası olabilecek, konturları pek düzgün olmayan bir girinti vardır (Foto. 5). Bu girinti bir dübel yuvası ise başın üst kısmına bir eklenti düşündürür. Ancak saç kesimi, taranışı, girintinin yeri ve saç boyasının hemen girintinin sınırına kadar gelmesi burada saçla ilgili bir eklenti olasılığına izin vermez. Bu yuva başın üst kısmı kırılırken oluşmuş görünür. Tenon kısmının kenar konturlarının işlenişinden anlaşılacağı üzere baş, gövdeye oturacak bir tenon halinde sonlanmaktadır. Eserin bütün yüksekliği müze envanter kayıtlarına göre 54 cm; sadece baş kısmı, yaklaşık olarak 35 cm kadardır. Bu ölçü, normal insan boyutlarından daha büyük kolossal olarak tanımlayabileceğimiz bir ölçüdür.

ESERİN TEKNİK ANLAMDA İŞLENİŞ ÖZELLİKLERİ

Eser, ince grenli kaliteli mermerden yapılmıştır. Ten kısmı, pürüzsüz ve yüzeye ilave bir cila sürülmüş gibi parlak bir görünümde (Foto. 7). Hellenistik Dönem'den itibaren mermer üzerinde kalan alet çiziklerinin oluşturduğu çirkin görüntüyü ortadan kaldırmak için mekanik ve kimyasal iki farklı yöntem kullanıldığı bilinmektedir²³. Çıplak gözle bakıldığında Bolu başında saç haricindeki yüzey, balmumu veya yağ gibi ilave maddeler sürülerek kimyevi bir yöntemle cilalanmış izlenimi verir. Ancak gözlemediğimiz bu parlaklığın kimyevi bir yöntemle elde edilip edilmediği ancak arkeometrik yöntemlerle kesinlik kazanabilir. Bilim insanlarına göre MS 2. yy'ın ilk çeyreğinden itibaren tenin pürüzsüzden daha öte

¹⁵ Güneş/Avcıbaşı/Ekşi/Gül/Bektaş/Karataş/Ulutürk 2011: 29.

¹⁶ Güneş/Avcıbaşı/Ekşi/Gül/Bektaş/Karataş/Ulutürk 2011: 14.

¹⁷ Güneş/Avcıbaşı/Ekşi/Gül/Bektaş/Karataş/Ulutürk 2011: 30.

¹⁸ Güneş/Avcıbaşı/Ekşi/Gül/Bektaş/Karataş/Ulutürk 2011: 38.

¹⁹ Fıratlı 1979: 114, res. 7-20; Yalman 1986: 435, 436, harita 2b ve h. Yalman, iki tiyatrodan bahsetmektedir. Bunlardan Kargatepe ile Hisar Tepesi arasında 1972 yılı cadde çalışmalarında ortaya çıkan tiyatroya ait denilen mimari bloklar (harita 2b), daha sonra Bolu Müzesi'nin ortaya çıkardığı stadion blokları olmalıdır (Güneş/Avcıbaşı/Ekşi/Gül/Bektaş/Karataş/Ulutürk 2011: 14, 28). Zira bugün stadionu ana cadde ortadan keser.

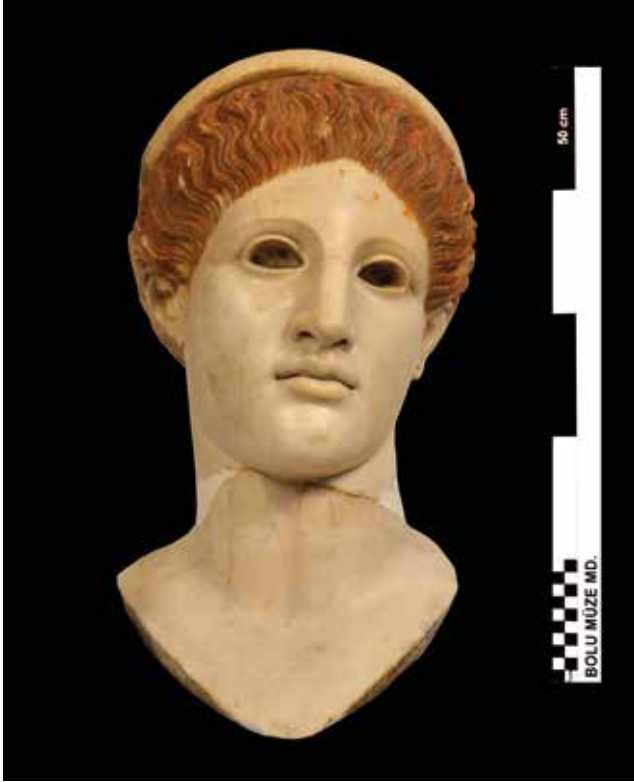
²⁰ Güneş/Avcıbaşı/Ekşi/Gül/Bektaş/Karataş/Ulutürk 2011: 13, 32.

²¹ Eserin tenon kısmı, devrilmemesi için ahşap bir sandığın içine sabitlenmiştir. Bu yüzden tenon kısmının kesiti fotoğraflarda olduğundan ince görünmektedir.

²² Saç çemberi konusundaki terminolojiye aşağıda ayrıca değinilecektir. Bu aksesuarın başa taenia ve diademden farklı bir anlam kazandırdığı düşünüldüğünden metinde saç çemberi ifadesi kullanılmıştır.

²³ Koch-Brinkmann/Piening 2012: 51; Skovmøller/Therkildsen 2015: 891, 894; Skovmøller 2016: 52-54, 71, 72, dn. 197; Antik kaynaklarda anlatılan kimyasal yöntemler için bkz. Vitruvius (*De architectura libri decem* VII 9, 3-4); Yaşlı Plinius (*Naturalis historia* XXXV 39, 41).

Fotoğraf 1: Klaudiopolis başı (Foto: Bolu Müzesi arşivi) / *A head from Claudopolis (Photo: Archive of Bolu Museum)*

Fotoğraf 2: Klaudiopolis başı (Foto: Bolu Müzesi arşivi) / *A head from Claudopolis (Photo: Archive of Bolu Museum)*

Fotoğraf 3: Klaudiopolis başı (Foto: Bolu Müzesi arşivi) / *A head from Claudopolis (Photo Archive of Bolu Museum)*

Fotoğraf 4: Klaudiopolis başı (Foto: Bolu Müzesi arşivi) / *A head from Claudopolis (Photo: Archive of Bolu Museum)*

Fotoğraf 5: Klaudiopolis başı (Foto: Bolu Müzesi arşivi) / A head from Claudiolopolis (Photo: Archive of Bolu Museum)

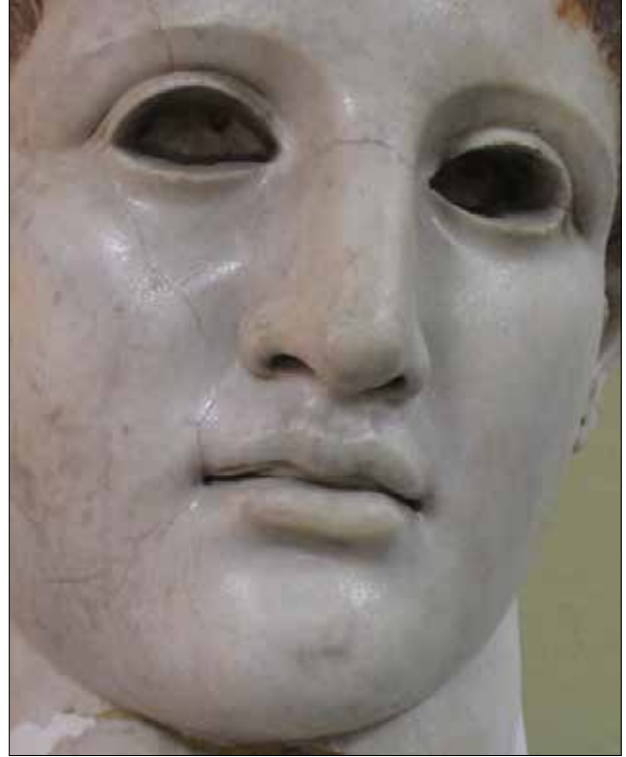
Fotoğraf 6: Klaudiopolis başı (Foto: Bolu Müzesi arşivi) / A head from Claudiolopolis (Photo: Archive of Bolu Museum)

porselen şeklinde parlak yapıldığı örnekler vardır ve bundan sonra bu konuda sanatçılar uzmanlaşmıştır²⁴.

Dudak kenarlarının ve göz pınarlarının işlenişinde matkap kullanılmış olmasına karşın, matkap etkisi, izleyici tarafından görülebilen bu kısımlarda çok belirgin olarak hissedilmez (Foto. 1. 7)²⁵. Buna karşın

²⁴ Poulsen 1923: 79: Porselen tarzı parlatmayı Hadrian ve sonrası dönemlerin özelliği olarak görür; Pollini 1996: 761, dn. 8: Capitol Müzesi'ndeki Geç Traian Erken Hadrian Dönemi Fonseca kadın büstü ve Capitol'de Conservatori Sarayı'nda Commodus büstü (MS 191-192) örnek verilmektedir; Skovmøller/Therkildsen 2015: 891: MS 2. ve 5. yy arasında yüzeylerin yüksek oranda parlatıldığını yazar. S. Sezer (2018: 219) Bolu'da yakın çevrede bulunmuş Satyr, Eros ve Ariadne heykellerini işçiliklerinin yanı sıra parlatılmış yüzeyleri ile Antoninler Dönemi'ne tarihlenmektedir.

²⁵ Klasik Dönem Grek heykeltıraşlığında matkap kullanıldığı bilinmektedir (Adam 1966: 45, 46). Ancak matkap izleri fazla hissettirilmez. Matkap izleri çoğunlukla keski yardımıyla düzeltilir. Matkap izlerinin gözlerde, saçlarda ve sakalda belirgin olarak görülmesinin istenmesi Roma İmparatorluk

Fotoğraf 7: Klaudiopolis başı (Foto: Bolu Müzesi arşivi) / A head from Claudiolopolis (Photo: Archive of Bolu Museum)

boş bırakılmış her iki göz çukurunun içinde bulunan çok sayıdaki matkap izi, oldukça belirgindirler. Bu izler, göz çukurlarına büyük olasılıkla renkli farklı materyaller (cam, değerli taş gibi) yerleştirildiği için izleyiciler tarafından görülmeyeceğinden böyle özensiz bırakılmış olmalıdırlar. Ayrıca özellikle göz çukuru içinde sığ ve düzensiz matkap izlerinin yanı sıra her iki uçta sağa ve sola doğru ve yaklaşık olarak ortada daha derine giden konturları düzgün matkap yuvaları vardır. Bu tür yuvaların, göz çukuru açma veya düzeltme işlemi sırasında oluşabildikleri gibi, yapıstırıcı madde ile kakma gözü sabitleyerek kaymasını önlemek için bilinçli bir şekilde açıldıkları da düşünülür²⁶. Bolu başındaki bu yuvalar, gözün boş bırakılmadığını kakma tekniğinde farklı bir materyal ile vurgulandığını açıkça gösterir.

Dönemi'ndedir. Göz pınarlarında, dudak köşelerinde, burun deliklerinde dairevi matkap delikleri, kitabesiyle Marcus Aurelius'un ilk on yılına (MS 161-170) tarihlenen Alcestis lahdinde görülür (Wegner 1938: 324-326). Wegner'e göre matkap izlerinin hissedilmesi daha sonraki eserlerde yoğunluk kazanır. Buna karşın Fittschen/Zanker (1985: 68) ve Özgan (2013b: 136), heykeltıraşlıkta matkap yuvası gösteriminin daha erken dönemde, Hadrian Dönemi'nin sonunda, gündeme geldiğini ifade ederler. Özgan, bu matkap izlerinin Antoninler Dönemi eserlerinde fazlaştığını savunur.

²⁶ Hofst 2016: dn.65. Hofst (dn. 22), taş heykellerde yapıstırıcı olarak alçı, kireç ve reçine kullanıldığını belirtir. Bolu başında bunun için ne tür bir madde kullanıldığı, ancak arkeometrik inceleme ile söylenebilir.

Renkli taşlardan ya da camlardan kesilen sklera (gözakı), iris ve pupilden oluşan gözlerin boş bırakılan göz çukurlarına tutturulduğu bilinmektedir. Ancak bunlar, zamanla pek çok eserde olduğu gibi incelediğimiz eserde de düşerek kaybolmuşlardır. Lahusen/Formigli'nin saptamalarına göre Klasik Dönem'den itibaren bronz heykellerde renkli taşlarla ya da camla gözlerin yapımında iki teknik kullanılmıştır²⁷. Bunlardan biri, gözakı ile birlikte dökülen bronz eserde gözlerin sadece iris ve pupil kısımları daire şeklinde boş bırakılarak bu kısma cam ya da taş yerleştirilmesidir. Gözakinin üzeri ayrıca ilave beyaz bir materyal ile kaplanır. Bu tekniği Lahusen/Formigli, Orta İtalya ve Etrüsklerle ilişkilendirir. Grek bronz eserlerinde ise Bolu başındakine benzer şekilde, iris ve pupil kısımlarına ilaveten gözakı kısmı da döküm sırasında boş bırakılmıştır. Daha sonra gözakı, iris ve pupil kısımlarının doğasına uygun renkleriyle ve formlarıyla oluşturulan göz, bu boş göz çukuruna kakma tekniği ile yerleştirilir. Hoft'un tespitlerine göre bu teknik, Arkaik Dönem'den itibaren kullanılır ve dikkat çekici bir şekilde MS 2. yy'ın idealize heykellerinde yaygındır²⁸. Gözleri korunmuş çok az örnek günümüze kadar gelebilmiştir²⁹. Lahusen/Formigli'ye göre Hadrian Dönemi'nden itibaren bronz eserlerde göz gövde ile birlikte dökülür³⁰. Ancak bu düz form yüzde kör ifadesi yaratır. Gözlere canlı bir ifade kazandırmak için iris genellikle çizgisel olarak verilirken pupil kısmı ise hafif oyularak boş bırakılır. Gözün bu yapım biçimi bundan böyle hem bronz hem de mermer eserlerde uygulanır. Bu durumda göz çukurları boş bırakılan Bolu eserinde heykeltıraş, göz yapım tarzında Klasik Dönem Grek bronz ustaları ile başlayan ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde de devam eden gözün tamamını farklı maddelerle verme tekniğini mermerde uygulamış görünür.

Saçların dalgası ince uçlu keskiyle verilmiştir³¹. Bolu başında saçlar alında kahverengi/kestane, yer yer kızıl kahverengi boyalıdır. Başın arka kısımlarında ise saç daha açık kahverengidir. Saçlarda ayrıca kahverengi boya üzerine az da olsa yer yer sarı/altın renkli yıldız

kullanıldığına ilişkin izler vardır³². Erken dönem Grek yazarların saç rengi olarak altın, koyu kestane ve kızıl renkleri beğendikleri³³, Latinlerin üç farklı kahverengi tonu - *Fulvus*, sarımtırak kahverengi; *rubidus*, kızıl kahverengi; *spadix*, kestane rengi – kullandıkları görülür³⁴. Antik kaynaklardan ve heykel boyalarının analizlerinden öğrendiklerimize göre bu renkler cıva, kurşun, demir, arsenik sülfür, reçine içeren maddelerle elde edilirdi³⁵. Bolu başında boyama için ne tür madde kullanıldığını tespit etmek için arkeometrik çalışma yapmak gerekmektedir.

Bolu başındakine benzer kahverengi saç rengi, Hellenistik Dönem ve sonrasındaki eserlerde görülür³⁶. Saç rengi açısından benzerlik kurulan bu örneklerden bir kısmı ile Bolu başı arasında farklı açılardan benzerlikler de bulunmaktadır. Bunlar tipolojik ve stilistik karşılaştırma başlığı altında ele alınmıştır. İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki İskender lahdinde (MÖ 325-300)³⁷ saç

²⁷ Yıldızlama, Klasik Dönem bronz heykellerde görülmeye başlanır. Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerinde altın rengi yıldızlama ile kırmızı, kahverengi ya da siyah boya saçlarda birlikte uygulanır. Bazen yıldızlama boyama zemini oluşturarak üzerine kırmızı, kahverengi ve siyah renklerle saç demetleri boyanır. Bazen de Bolu başındaki gibi kırmızı ya da kahverengi boya yıldızlamaya altlık oluşturur. Yıldızlama heykele sadece sosyal statü kazandırmak için kullanılmamıştır. Bu teknikte saçta ışık gölge etkisi oluşur ve sıg işlenen saçlar volümlü bir görünüm kazanır (Brinkmann 2012: 27; Skovmøller 2016: 156; Yılmaz 2018: 50, 51, 60).

²⁸ Smith 2013: 79; Saç rengi ve cinsi konusunda antik yazarlardaki bilgiler için bkz. Gkikaki 2011: 242.

²⁹ Pollini 2015: dn. 27.

³⁰ Kırmızı ve kahverengi boyalar hakkında Plinius (*Naturalis historia*, XXXV 13, 14, 32) ve Vitruvius (*De architectura libri Decem*, VII 7, 2) bilgi verirler. Kırmızı elde etmek için *sinopsis* denen topraktan bahsedilir. Bu toprağın üç farklı kırmızı ton verdiği söylenir. Bu topraktan elde edilen renk, Romalılarda *rubrica sinopica*, Greklerde ise *sinopsis* olarak adlandırılır. Bu toprağın Pontus'ta Sinope dışında Mısır'da, Afrika'da, Balear adalarında, Lemnos Adası'nda ve Kappadokia'da çıkarıldığından bahsedilir. Sinopsis dışında Antik Çağ kaynaklarında geçen çeşitli tonlarda kırmızı elde edilen boyalar, *cinnabaris*, *cinnabaris indica*, *minium*, *rubrica*, *cicerculum*, *cerussa usta* (Asya'da *purpurea* olarak bilinir.), *sandaracha ochra*, *syricum* (*Sinopsis* ve *sandyx*in birleşiminden oluşur ve *miniuma* zemin olarak kullanılır.), *sandyx* (*Rubrica* ve *sandaracha* aynı oranda kalsine edilerek *sandyx* elde edilir.) olarak; kahverengi elde edilen madde ise *ochra usta* şeklinde listelenir. Renklerin Antik Çağ'da elde edildiği maddelere ilişkin bkz. Hill 1751: 239; Wornum 1875: 321; Koch-Brinkmann/Piening 2012: 47, 48; Tekkök 2013: 633; Skovmøller 2016: 164; Yılmaz 2018: 44-49.

³¹ Grek ve Roma heykellerinde giysilerin yanı sıra saç ve göz gibi vücut detayları da MÖ 6. yy'dan itibaren doğal boyalarla boyanmışlardır (Çalık-Ross 2008: 13; Agelidis 2010: 30; Brinkmann 2012: 19, 20, 27; Brinkmann 2015: 29-31). Heykellerin boyanması Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerinde daha da yaygınlaşır, hatta açıkta kalan ten kısımları da renklendirilir (Skovmøller 2016: 159, 162).

³² Boardman/Dörig/Fuchs/Hirmer 1992: lev. XLVI; Yılmaz 2018: 59, res. 87a.

²⁷ Lahusen/Formigli 2006: 15-17.

²⁸ Hoft 2016: 183-185.

²⁹ Atina akropolünden bir başta (MÖ 460 civarı), Delphili arabacıda (MÖ 478-474) ve Riace Capo'da bulunmuş Reggio Calabria Ulusal Arkeoloji Müzesi'ndeki iki savaşı heykelinde (MÖ 460-450 civarı) (Boardman 1987: res. 10, 34, 38, 39; Fuchs 1993: res. 71a/b), Napoli Müzesi'ndeki Hellenistik Dönem'e ait bronz Seleukos Nikator portresinde (Özgan 2013a: 25, res. 13), Londra British Museum'da Augustus başında (MÖ 27), Roma Konservatörler Müzesi'ndeki Brutus portresinde ve Napoli Ulusal Müzesi'nde Pompei'den bir kadın başında gözlerde kakma tekniği, gözler içinde kalan malzemeler ile ispatlanmıştır (Lahusen/Formigli 2006: 16, 17, res. 1, 3, 4); Hoft 2016: 183-185.

³⁰ Lahusen/Formigli 2006: 18.

³¹ İnce uçlu keski kullanımını Özgan (2013a: 81; 2013b: 135) Grek kökenli yontuculara dayandırmaktadır.

renginin kızıl kahverengi; Metropolitan Müzesi'ndeki bir tanrıça başında (MS 14-68)³⁸ kırmızı boyalı ve yaldızlı; Caligula (MS 37-41) heykelinde³⁹ koyu kahverengi; Herculanum'daki mermer Amazon başında (MS 79'dan önce)⁴⁰ kızıl kahverengi; Ankara tiyatrosunda proskene kazısında ortaya çıkarılan kadın başında (Foto. 8) (Hadrian Dönemi)⁴¹ kahverengi ve Korinth'te tiyatrodan ele geçen mermer Aphrodit başında (Hadrian Dönemi)⁴² kırmızı ve Aphrodisias Hadrian hamamında ele geçen karyatid başında⁴³ kırmızı ve ayrıca yaldızlı olduğu belirtilmektedir. Friz formunda saçlarda kahverenginin kullanıldığı çok renkli kabartmalar, Klaudiopolis'in de yer aldığı Bithynia Eyaleti'nin başkenti Nikomedia'da Diokletian Dönemi (MS 286-293) imparatorluk kült salonu olduğu düşünülen bir yapıda ortaya çıkarılmıştır⁴⁴. Yazılı ve arkeolojik eserlerden başkent Nikomedia'da Roma İmparatorluk Dönemi'nde mermer ticareti yapan tüccarlar, taşçı ustaları ve atölyeleri olduğu anlaşılmıştır⁴⁵. Bu belgelere göre Nikomedialı ustalar uzak bölgelere de gidip çalışmışlardır. Nikomedialı ustaların bir Bithynia şehri olan Kaludiopolis için de eser üretmiş olmaları olasıdır.

TİPOLOJİK VE STİLİSTİK KARŞILAŞTIRMA

Bolu eserinin birebir kopyası olabilecek bir örnek henüz tarafımızca tespit edilmemiştir. Ancak başın duruşu, yüz ifadesi, yüz uzuvları ve saç tellerinin işlenişi bakımından eserimizle benzerlikler gösteren örnekler vardır. Sürekli tekrar yapmamak için Bolu başını bu eserlerle tek tek benzeyen ve benzemeyen yönlerini ele alarak karşılaştırmak yerine, Bolu başının tipolojik ve stilistik özellikleri tek tek ele alınarak benzerlik kurulan eserler listelenmiştir. Bunu yaparken birden fazla özelliğin ortak olduğu örneklerle yer verilmiştir. Ayrıca Bolu başındaki bu özelliklerin dönemler içerisindeki devamlılığına örneklerle değinilmesi, eseri anlayabilmek açısından yardımcı olacaktır. Bu nedenle eseri tanımlayabilmek

Fotoğraf 8: Ankyra başı / A head from Ankyra
(Kadioğlu/Görkay/Mitchell 2011: res. 54)

için, tipolojik ve stilistik inceleme altındaki başlıklar mümkün olduğunca erken dönemlerden de örnekler verilerek ele alınmıştır.

Yüz Uzuvarının Biçimlendirilmesi

Yüz oval, alın ise saç kesimi nedeniyle keskin üçgen formudur (Foto.1). Alın ve burun kemiği düz bir hat oluşturur (Foto. 3. 4). Bu yüzden alın geriye doğru gidiyor gibi görünür. Kaşın detayları işlenmemiş, kaş sadece keskin bir çizgiyle gösterilmiştir. Kaş kemiği çizgileri burun kemiği çizgilerinin devamı şeklinde ve hafif basık yay formudur. Orbital dışa doğru hafif şişkindir. Kaş kemiği çizgisi ile gözün orbitale birleşme çizgisi birbirine paraleldir. Kaş çizgisi, yanlarda göz dış köşesi hizasına kadar iner. Gözlerin dış köşelerinin devamı şeklinde kısa ince birer düz çizgi verilmiştir. Hem alt hem de üst göz kapakları keskindir ve göz çukuru boştur. Olasılıkla göz, yukarıda da değinildiği gibi renkli cam ya da taş ile gösterilmiştir. Yüzde kırışıklıkların, yaşlılık nedeniyle göz çukurunda, gözaltında ve yanaklarda oluşan çökme ve sarkmaların olmaması başın genç bir insanı ya da idealize edilen birisini betimlediğine işaret eder. Bununla birlikte oval olmakla birlikte yüzde yanaklarda, gıdık kısmında ve çenedeki hafif dolgun tok form orta yaşları düşündürür. Bolu başında esasen kişisel fizyonomik hatlardan ve gerçek yaştan çok, ideal olarak kabul gören hatlar tercih edilmiş görünür⁴⁶. Bolu başı

³⁸ Yılmaz 2018: 60, res. 91.

³⁹ Pollini 2015: 903.

⁴⁰ Yılmaz 2018: 60, res. 92.

⁴¹ Bayburtluoğlu 1987: 16, res. 12; Kadioğlu/Görkay 2007, 40-41; Kadioğlu/Görkay/Mitchell 2011: 131-133, res. 54; Zoroğlu 2014: 106, 112, res. 26. Baş, hyposkene hücrelerinde istiflenmiş heykeltıraşlık eserleri arasında bulunmuştur. Ankyra tiyatrosunun inşası için MS erken 1. yy ile erken 2. yy arasında değişen farklı tarihler önerilir. Tiyatro'daki inşaat düzenlemeleri ise Erken Bizans Dönemi'ne kadar sürmüş görünür. Bu tarihsel süreç içinde Ankara tiyatrosunda ele geçen kadın başı, MS 1. yy'ın ikinci yarısı ya da 2. yy'ın başına tarihlendirilmektedir. Ankara başı, Zoroğlu tarafından ise MÖ 3. yy'a ait bir Athena heykelinin Hadrian Dönemi kopyası olarak yorumlanır.

⁴² Sturgeon 2004: 106-110, lev. 29, 30, 34c.

⁴³ Skovmøller 2016: 156; Yılmaz 2018: 60, res. 93.

⁴⁴ Şare-Ağtürk 2018: 296, 297, res. 10.

⁴⁵ Ward-Perkins 1980: 31-36; Marek 2003: 167, res. 266, Şare-Ağtürk 2020: 13, 14.

⁴⁶ Özgan'a göre (2013a: 15) MÖ 3. yy başlarından itibaren Grek

aşağıya doğru genişleyen kalın ve uzun bir boyna sahiptir. Etli dudaklar hafif açıktır ve üst dudak dalgalıdır. Dudak kenarları çok keskin çizgilerle verilmemekle birlikte, dudak hatları belirgindir. Dudak köşeleri küçük matkap yuvaları ile vurgulanmıştır. Ağız açıklığı içinde üst diş sırası hafif görülebilmektedir. Kulak memesine açılan delikten kulaklarda küpe olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çizgisel üslupta ideal yüz şekli, sayacağımız örneklerden de anlaşılacağı üzere Klasik Dönem Grek heykeltıraşlığında hem erkek hem de kadın figürlerinin yüzlerini hatırlatır. Erkekler içinde MÖ 460 civarına tarihlenen British Museum'daki Aiginalı Onatas'ın bronz eserinden kopya Apollon ve MÖ 450'ye tarihlenen Pheidias'ın bronz eserinden Kassel'deki mermer replika Apollon heykeli⁴⁷; kadınlarda ise Praksiteles'in Knidos Aphrodites'i'nin kopyası kabul edilen Louvre Müzesi'ndeki Kaufmann başı ve MÖ 4. yy eserlerinden aynı müzede Gabii Artemisi⁴⁸ sayılabilir.

Klasik Dönem eserlerindeki yüzün ideal formlarda, çizgisel hatlarla ve oval işlenişi, Hellenistik Dönem ve Hadrian Dönemi'ne kadar Roma İmparatorluk Dönemi eserlerinde de uygulanmaya devam etmiş görünür. Hellenistik Dönem'in başlarına tarihlendirilen İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki Lindos kadın başı⁴⁹, Würzburg Üniversitesi Martin von Wagner Müzesi'nde bulunan Grek heykeltıraş Skopas'ın kayıp Pothos adlı eserinin (MÖ 340-330) Roma Dönemi (MS 100 civarı) kopyası olduğu düşünülen bir baş⁵⁰, Berlin Pergamon Müzesi'nde yer alan Pergamon'da bulunmuş baş (MÖ 150-140)⁵¹, yine Berlin Pergamon Müzesi'nde bulunan başka bir kadın başı (MÖ 4. yy bir eserden kopya)⁵², Hannover Kestner Müzesi'nde mermer kısa büst formlu baş (MÖ 2.-1. yüzyıllar)⁵³, Roma'da Largo di Torre Argentina alanında Tapınak B'de bulunan tanrıça Fortuna'ya ait baş (MÖ 101)⁵⁴, Kaliforniya'da Jane Dart koleksiyonundan bir baş (MÖ geç 1. yy MS erken 1. yy)⁵⁵, Aphrodisias'ta Yaşlı Agrippina'yı (MS 27-41) tasvir ettiği düşünülen

portrelerinde gerçekçi bir betimleme yerleşmişse de portrelerin biçimlendirilmesinde ideal unsurlar ve hatlar hemen hemen hiç terk edilmemiştir.

⁴⁷ Onatas ve Pheidias Apollonları (Boardman/Dörig/Fuchs/Hirmer 1992: lev. 160, 183).

⁴⁸ Kaufmann başı (Özgan 1995: 55, 56, lev. 11. 1-3; Pollini 1996: 767, lev. 25, res. 12), Gabii Artemisi (Boysal 1967: 78, res. 86; LIMC 1984a: 640, 641, Kat.No 190; LIMC 1984b: 460, Artemis 190).

⁴⁹ Özgan 2016b: 25, res. 16a-b.

⁵⁰ Simon 1983: 140, 141, Kat.No 63. Würzburg başında yüzün oranı biraz daha geniştir.

⁵¹ Kunze 1992: 179, 180, Kat.No 77.

⁵² Kunze 1992: 145, Kat.No 51.

⁵³ Liepmann 1975: 129, Kat.No M8.

⁵⁴ Andreae 1998: 233-235.

⁵⁵ Pollini 1996: 757, 758, 762, res. 1-4.

bir başka baş⁵⁶, Trakya'da Perinthos'ta (Marmara Ereğlisi) bulunmuş, bugün Atina Ulusal Müzesi'ndeki MÖ 4. yy bir eserden Roma Dönemi kopyası bronz baş⁵⁷, Herculanum'da Papiri (villa dei papiri) villasında bulunan bugün Napoli Müzesi'nde sergilenen MÖ 1. yy'a tarihlenen bronz Artemis başı⁵⁸, Sinop'ta ele geçen ve bugün Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan bir kadın başı (Augustus Dönemi)⁵⁹, Nikomedia'da ele geçen kadın başı (Geç Traian/Hadrian Dönemi)⁶⁰, Parion Artemis başı (MS 135-150)⁶¹, Ankara tiyatrosu kadın başı (Hadrian Dönemi)⁶² (Foto. 8), Korinth tiyatrosu Aphrodite başı (Hadrian Dönemi)⁶³, Sinop'ta bulunmuş bugün Sinop Müzesi'nde yer alan bir başka baş (Hadrian Dönemi)⁶⁴ ve Perge buluntusu Hadrian'ın eşi Sabina (Foto. 9) heykelinin başı⁶⁵ çizgisel üslupta idealist yüz hatlarına sahiptirler. Bu örnekler, aynı zamanda aşağıda çeşitli başlıklar altında Bolu başı ile karşılaştırılan örneklerdir.

Bolu başının yüz detaylarını R. Özgan ve S. Sezer, stilistik olarak Bolu'da bulunan Julius Claudiuslar Dönemi'ne

⁵⁶ İnan/Rosenbaum 1979: 78, 79, Kat.No 24, lev. 20, res. 1-4. Baş tiyatro skene binasının arkasında geç dönem bir duvar içinde *spolien* olarak ele geçmiştir. İnan ve Rosenbaum, bu başın hemen yakınında aynı duvar içinde yine *spolien* ele geçen ve kitabesinden Agrippina'ya adandığı anlaşılan adak kaidesinin bu başı taşıdığını varsayarak, bu başın Yaşlı Agrippina'yı (MS 27-41) tasvir ettiğini düşünürler.

⁵⁷ Coste-Messelière 1924: 276 vd., res. 1-3; Robinson/Blegen 1935: 131, res. 1, lev. 23; Meletzis/Papadakis 1969: 19, 72, Env.Nr. 15187.

⁵⁸ Vincenzo 2017: 539, res. 6. Bununla birlikte ateşe maruz kalması nedeniyle Herculanum başının patinasında ve özellikle dudaklarında tahribat olduğu bildirilmektedir (Coste-Messelière 1924: 281).

⁵⁹ Tapınak binasının kuzey batısında A. Erzen ve L. Budde tarafından açılan çukurda bir erkek başı ile birlikte ele geçmiştir ve Erzen tarafından bu esere dayanılarak Augustus Devri'ne tarihlenmektedir (Erzen 1956: 70, lev. 25, res. 4). Eser nodus'u olan bir saç modeline sahiptir. İnan/Rosenbaum (1979: 62, Kat.No 7, lev. 6) başı pek çok araştırmacı gibi (Araştırmacılar için bkz. Sağlan 2017: dn. 38-42) saç modeli nedeniyle Livia olarak tanımlarlar. Ancak Özgan'a (2013a: 139, res. 94 a-b) ve Sağlan'a göre (2017: 167, 168, res. 5, 6) buna dair bir neden yoktur, sadece baş yapılıken zamanın kadın saç modası uygulanmıştır. Sağlan'a göre Sinop kadın başı, beraberinde bulunan Cumhuriyet Dönemi'ne özgü özellikler gösteren erkek portresi ile stilistik olarak benzerlik göstermektedir. Bu yüzden Sağlan, Sinop kadın başını diğer stilistik özellikleri de göz önünde tutarak MÖ 40-20 yılları arasına tarihler.

⁶⁰ Özgan 2013b: 118, res. 130a-b. Geç Traian Dönemi'ne tarihlenir; Arlı 2021: 361. Hadrian Dönemi'ne tarihlenir.

⁶¹ Kasapoğlu/Başaran 2021: 248 vd., res. 2-10.

⁶² Bayburtluoğlu 1987: 16, res. 12; Kadioğlu/Görkay/Mitchell 2011: 131, res. 54; Zoroğlu 2014: 112, res. 26.

⁶³ Sturgeon 2004: 106-110, lev. 29, 30, 34c.

⁶⁴ İnan/Rosenbaum 1979: 146, 147, Kat.No 93, lev. 82. Tuzcular Caddesi'nde aşağı hamamın kuzeyinde bir yapının temel inşaatı sırasında bulunmuştur.

⁶⁵ İnan 1965: 6, 18, 19, Kat.No 7, lev. 9.

Fotoğraf 9: Perge'den Sabina başı / *The head of Sabina from Perge* (İnan 1965: lev. 9)

tarikhledikleri Hermes *Herme*'si ile benzer görürler ve ölçü ile malzeme bakımından da benzerliklerini belirterek belki de aynı usta tarafından yapıldıklarını öne sürerler⁶⁶. Ancak her iki eser ideal yüz hatlarına sahip olmalarına rağmen yüz detaylarının ve saçın biçimlendirilmeleri bakımlarından farklıdır. Hermes'te gözler fazla açılmamış dardır ve badem şeklindedir, buna karşın makale konusu Bolu başında gözler iridir, üst göz kapağının kavsi alt göz kapağı kavsinde daha derindir. Hermes başında üst göz kapakları alt göz kapakları üzerinden geçirilerek şakaklara doğru uzatılmıştır. Hâlbuki Bolu başında alt ve üst göz kapakları dışta ucu ucuna birleşir. Bolu başında ayrıca göz kapağı ile orbitalin birleşme çizgisi dışa doğru bir çizgi ile uzatılmıştır. Bu çizginin hemen üzerinde Hermes başındaki tersine orbital hafif şişkindir. Hermes başında göz kapaklarının kenarları yuvarlatılmıştır, buna karşın Bolu başında kenarlar keskin hatlarla verilmiştir. Her iki eserde kaş çizgisel üslupta verilmekle birlikte, Bolu başında kaş çizgisinin neredeyse yay formunda olduğu görülür, Hermes başında ise daha basıktır. Hermes başında ağız biraz daha açık verilmiştir. İki dudak arasında uzun ince düz bir kanal oluşmuştur. Matkap tekniği kullanılmamıştır. Bununla birlikte Bolu başında dudak köşeleri özellikle küçük matkap yuvaları ile vurgulanmıştır. Hermes başında alt dudağın dış hattı daha keskin, buna karşın Bolu başında dudaktan dudak altına geçiş daha yumuşaktır. Hermes başında elmacık kemiklerinden yanaklara geçiş biraz daha düzdür, buna karşın Bolu başında yanaklar topludur. Hermes başında önde ve arkada saçlar aynı özenle çalışılmışken, Bolu

başında tepe kısmında saç demetleri daha özensiz ve sığdır. Ayrıca Bolu başında farklı kalınlıklarda ancak çok kalın olmayan ve araları daha derin, ancak bitişik düzende diyebileceğimiz S dalgalı saç demetleri söz konusu iken, Hermes'in sakalında aralarında belirgin bir mesafe olan saç tutamları söz konusudur, başta ise saç kıvrımları neredeyse birbirine paralel birbirinin tekrarı S şeklindedir. Bolu başında saça ve yüze daha doğal bir görünüm verilebilmiştir. Bu yüzden Bolu başının daha iyi bir işçiliğe sahip olduğu açıktır.

Yukarıda sayılan ideal yüz hatlarına sahip eserlerin bir kısmının detay işçilikleri ile de Bolu başı ile yakın benzerlik gösterdikleri anlaşılmaktadır. Bu örneklerden Hannover Kestner Müzesi, Sinop (Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki), Würzburg, Nikomedia ve Parion başlarında dudak köşeleri aynı şekilde matkabin oluşturduğu dairevi yuvalarla vurgulanmıştır. Ayrıca Sinop, Würzburg, Nikomedia, Parion, Ankara tiyatrosu (Foto. 8), Perge Sabina (Foto. 9) başlarında benzer şekilde çene toktur, yanaklar dolgundur. Bolu başında etli verilen dudakların formu ise Nikomedia ve Ankara tiyatrosu başı ile büyük benzerlik gösterir. Üst göz kavsinin alt göz kavsinde daha derin olması ve göz kavsinin derin kısmının ortadan dışa doğru kayması Bolu, Perge ve Ankara başlarında benzerdir. Bolu ve Ankara başlarında ortak bir diğer özellik ise iri vurgulu gözler, göz kapağı kenarlarının hem aşağıda hem de yukarıda keskin olması ve hafif dışa dönmesidir. R. Özgan *klasisistik* özellikleri Geç Traian Dönemi'ne vermekle birlikte, vurgulu gözlerin ve göz akından hafif kaldırılarak ayırt edilmiş keskin kenarlı, sert metalimsi göz kapaklarının eserleri Flaviuslar Dönemi'nden uzaklaştırdığını düşünür⁶⁷.

Ankara tiyatrosunda bulunan kadın başı, ayrıca aşağıda detaylı bir şekilde değinilecek olan göz çukurunun boş olması, saç rengi ve yüzün porselen tarzı parlaklığı açılarından da benzerdir. Yüz detaylarının yanı sıra Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Sinop kadın başının, Sinop Müzesi'ndeki bir diğer Sinop kadın başının ve Ankara tiyatrosunda bulunan kadın başının boyunlarının uzun olması, aşağı doğru hafif kalınlaşması ve tenonla sonlanmaları ile de Bolu başına benzerlik gösterdikleri görülür.

Yukarıda karşılaştırılan eserlerden anlaşılacağı üzere Bolu başı, ideal yüz hatları ve öğeleri açısından her ne kadar tipolojik olarak Klasik Dönem'den başlayarak Hadrian Dönemi'ne kadar pek çok eserle benzerlik gösterse de; işçilikte ve detaylarda stilistik olarak çoğunlukla Hadrian Dönemi'ne tarihlenen eserlerle benzerlik göstermektedir.

⁶⁶ Özgan 1997: 169; Sezer 2018: 420, res. 1a-c.

⁶⁷ Özgan 2013b: 118.

Yüz İfadesi ve Başın Duruşu

Bolu başının yüzünde ağırbaşlı, sakin ve kendinden emin bir ifade hâkimdir (Foto. 1). Bununla birlikte dudakların hafif açık yapılması ve uzaklara bakış, yüze hafif dalgın veya hüzünlü (melankolik) bir ifade kazandırmıştır. Kaybolan kakma gözler de olasılıkla ifadeyi etkiliyordu. Bolu başında sağ kaş çizgisinin sol kaş çizgisinden daha yukarıda olmasından ve alnın ortasından aşağıya dik indirilen çizginin burnun ekseninden geçmemesinden anlaşılacağı üzere, baş hafif sola ve hafif geriye eğiktir (Foto. 1. 3. 4. 7). Aynı zamanda sol gözün sağ gözden geride olmasından anlaşılacağı üzere baş hafif sola dönüktür. Gözler başın yattığı tarafa hafif sola ileriye uzaklara bakar. Özgan, başın bu hareketinin esere görkemlilik, ulvilik ve tanrısalılık kazandırdığını düşünür⁶⁸.

Yüzdeki ağırbaşlı, sakin, hareketsiz ifade Özgan'a göre Klasik Devir betimleme kurallarındandır⁶⁹. Uğurlu Özer de dalgın ifadenin MÖ 4. yy eserlerinin özelliklerinden olduğunu ifade eder⁷⁰. Bolu örneğindeki yüz ifadesinin, Praksiteles'in MÖ 350-330 arasına tarihlenen Gabii Artemisi'nin bir kopyası olduğu düşünülen Paris Louvre Müzesi'ndeki heykel başının⁷¹ ve Knidos Aphroditesi'nin başının kopyası olduğu düşünülen Louvre Müzesi'ndeki Kaufmann başının⁷² yüz ifadeleriyle benzerliği dikkat çekicidir. Uğurlu Özer, antik yazar Lucianus'un betimlemesine de gönderme yaparak Knidoslu Aphrodite'nin Roma kopyalarında yumuşaklık veya harekette zarıflık, üçgen alın, dalgalı saç ve büyümlü gözler gibi hususların olduğunu söyler. Bu özellikler Bolu başında da karşımıza çıkar. Yüz uzuvları ve ifadesi bakımından Bolu başına benzer olan Praksiteles'in Knidos Aphroditesi'nin kopyalarında baş, bazen sola bazen sağa çevrilidir. Sola çevrili örneklerin⁷³ bazılarında baş ayrıca Bolu başına benzer şekilde hafif sola yatıktır. Bununla birlikte bu başlar farklı şekilde sola daha kuvvetli döner ve hafif öne eğiktir. Benzer şekilde orijinali MÖ 4. yy'a ait bilinmeyen bir eserden Roma İmparatorluk Dönemi kopyası olduğu düşünülen Trakya'da Perinthos'ta (Marmara Ereğlisi) bulunmuş, Atina Ulusal Müzesi'nde sergilenen bronz bir kadın

başında⁷⁴ ve ona çok benzeyen Herculaneum'da Papiri villasında ele geçmiş, Napoli Müzesi'nde sergilenen MÖ 1. yy'a tarihlenen bronz Artemis başında⁷⁵ sakin yüz ifadesi vardır. Her iki başta da öne eğik duruş pozisyonu görülür. Klasik Dönemi yansıtan ve *klasisistik* olarak tanımlanabilecek ideal görünümü ile yüz ifadesi bakımından bağlantı kurabileceğimiz bir başka eser Würzburg Üniversitesi Martin von Wagner Müzesi'nde bulunan Grek heykeltıraş Skopas'ın kayıp Pothos adlı eserinin (MÖ 340-330) Roma İmparatorluk Dönemi (MS 100 civarı) kopyası olduğu düşünülen bir baştır⁷⁶.

Bolu başında yüzün sakin ifadesine başın hareketi, bakışların yönü ve dudakların aralıklı yapılışı ile farklı etkiler eklenmiş görünür. Klasik devir yontularına karşılık Özgan'a ve Erkoç'a göre başın bir tarafa dönmesi, başın hafif geriye eğilmesi, asimetrik gözlerin yukarı doğru yönlendirilmesi ve hafif açık ağız eserlerde sıklıkla Hellenistik Dönem'de karşılaşılan patetik ifadenin oluşmasına sebep olurlar⁷⁷. Başın aynı tarafa yatması ve dönmesi ile o yönde uzaklara bakış İstanbul Arkeoloji, Malibu Paul Getty ve Pella Arkeoloji müzelerinde bulunan İskender başlarında⁷⁸, Delphi, Berlin Pergamon ve Olympia müzelerindeki atlet başlarında⁷⁹, Berlin Pergamon Müzesi'nde yer alan Pergamon'da bulunmuş mermer bir başta (MÖ 150-140)⁸⁰ görülür. Bu özelliklere ilaveten yine Hellenistik Dönem eserlerinden MÖ 3. yy'ın ilk yarısına tarihlendirilen Delphi Müzesi'ndeki Kallipolis'li Persephone'nin başında⁸¹, Atina Ulusal Müzesi'ndeki İskender⁸² ve Napoli Müzesi'nde yer alan bronz Seleukos Nikator (MÖ 305-281) portrelerinde⁸³, Tabae antik kentinde (Denizli – Kale İlçesi) ele geçen bugün Denizli Müzesi'ndeki mermer kadın heykelciğine ait başta (MÖ 2. yy)⁸⁴, Roma'da Largo di Torre Argentina'da Tapınak B'de bulunan tanrıça Fortuna

⁶⁸ Özgan 2016b: 23.

⁶⁹ Özgan 2013a: 25.

⁷⁰ Uğurlu-Özer 2002: 380.

⁷¹ Boysal 1967: 78, res. 86; LIMC 1984a: 640, 641, Kat.No 190; LIMC 1984b: 460, Artemis 190.

⁷² Özgan 1995: 55, 56, lev. 11. 1-3; Pollini 1996: 767, lev. 25, res. 12.

⁷³ Bu heykel çeşitli müzelerdeki Roma Dönemi mermer kopyalarından ve Knidos sikkelerindeki betimlerden bilinir. Başın sola çevrili olduğu örnekler için bkz. Boysal 1967: 76, 77, res. 90; Dörner/Dörner 1977: 37, res. 58; Özgan 1995: 55, 56, lev. 11. 1-3; Pollini 1996: 767, lev. 25, res. 12; Uğurlu Özer 2002: 380-382, res. 3, 5; Durugönül 2018: 100, res. 37.

⁷⁴ Coste-Messelière 1924: 276 vd., res. 1-3; Robinson/Blegen 1935: 131, res. 1, lev. 23; Meletzis/Papadakis 1969: 19, 72, Env.Nr. 15187.

⁷⁵ Coste-Messelière 1924: 276 vd., res. 1-3; Vincenzo 2017: 539, res. 6.

⁷⁶ Simon 1983: 140, 141, Kat.No 63.

⁷⁷ Özgan 2013a: s. 33; Erkoç 2013: 222.

⁷⁸ Özgan 2016a: 44-53, res. 17a-b, 18a-b, 29.

⁷⁹ Özgan 2016a: 159, res. 108a-e, 114, 115.

⁸⁰ Kunze 1992: 179, 180, Kat.No 77. Altar alanının güneydoğu köşesinde bir sarnıçta bulunmuştur.

⁸¹ Özgan 2016b: 22, 23, res. 15a-d.

⁸² Özgan 2016a: res. 22.

⁸³ Özgan 2013a: 25, res. 13.

⁸⁴ Bağdatlı-Çam 2018: 434, res. 3; Koçyiğit 2018: 279, 280, res. 4a. Eser 1 no.lu sarnıç içinde ele geçmiştir. Sarnıç buluntularının tarihlenmesi (MÖ 2. yy ile MS 3. yy arası) için bkz. 280, 281: Eserde saçın yumuşak işlenişinin, derinde yapılmış gözlerin ve yüz ifadesinin Geç Klasik Dönem etkileri gösterdiği düşünüldür. Bununla birlikte eser, üçgen alın ile arkada ensede toplanmış ve aşağı sarkan bukleler şeklindeki saç modeli nedeniyle MÖ 2. yy'a tarihlenir.

başında (MÖ 101)⁸⁵ baş hafif geriye yatar ve asimetrik gözler yukarı doğru yönlendirilir. Bu eserler içinde özellikle İskender, halefleri ve atletlere ait portreler ile Pergamon'da bulunmuş Pergamon Müzesi'ndeki başta ve Fortuna başında ilaveten Bolu başındaki gibi açık ağız, tok ve dolgun çene ile yanaklar da görülür. Başın duruş ve yüz ifadesinin benzerliğine karşın bazı eserlerde yüz uzuvlarının verilmesi farklıdır. Portre olarak biçimlendirilmeleri nedeniyle fizyonomik ve yaşa bağlı özelliklerin de verildiği İskender ve haleflerine ait başlarda endişeli bir ifade de vardır. Bunun yanı sıra Hellenistik Dönem heykeltıraşlığında öfke, üzüntü, korku, tedirginlik veya heyecan gibi çok güçlü *pathetik* ifadeler de görülebilmektedir. Ancak Bolu başı Hellenistik örneklerdeki gibi bir yöne çevrilmiş, hafif geriye eğilmiş, dudakları hafif aralıklı olmasına ve yukarı, uzaklara yönlendirilmiş bakışlara sahip olmasına rağmen, ilaveten yüzde güçlü duygu ifadesine sahip değildir. Tersine Klasik örneklerdeki gibi sakin ağırbaşlı bir ifade taşımaktadır. Bu durum Bolu başının, başın duruşu ve bakışların yönü açısından Hellenistik örneklerle benzer olduğuna, buna karşılık yüz ifadesi bakımından Klasik örneklerle daha yakın olduğuna işaret etmektedir.

Hellenistik Dönem kral portreleri ile bağlantılı görülen *pathos* ifadesi, başın hafif yana ve yukarıya dönüşü Cumhuriyet Dönemi Romalı aristokratlarda da görülür⁸⁶. Bizim eserimize benzer şekilde hafif sola dönmüş ve uzaklara bakan *pathetik* ifadeye sahip erkek ve olasılıkla onurlandırma heykellerine oturtulan başlar Delos, Kopenhag ve Antakya müzelerinde karşımıza çıkar⁸⁷. Bununla birlikte bunlar, Bolu başındaki yüzün idealist hatlarından farklı olarak realist hatlara sahiptirler. Bu eserler Özgan tarafından MÖ erken 1. yy'a (Roma Geç Cumhuriyet Dönemi'ne) tarihlendirilirler ve başların duruş biçimi ile yüzdeki ifade zamanın modası olarak kabul edilir. Bu Roma Geç Cumhuriyet Dönemi portre betimleme modası, Özgan'a göre Hellenistik Dönem kral portrelerinde karşılaşılan modadan etkilenir ve onu devam ettirir.

Başın sola eğilmesi ve sola dönmesi Roma İmparatorluk Dönemi idealist yüz hatlarına sahip heykeltıraşlık eserlerinde de kullanılmaya devam eder. Aphrodisias'ta bulunmuş Agrippina Maior (MS 37-41) olarak kabul edilen baş⁸⁸ ve Ankara tiyatrosunda ele geçen kadın başı (Hadrian Dönemi)⁸⁹ (Foto. 8) benzer şekilde sola eğiktir ve hafif sola dönüktür. Ancak bakışlar aşağıya

doğrudur. Parion Artemis başında (MS 135-150)⁹⁰ ise bakışlar karşıya uzaklara yönlendirilmiştir. Bolu başında gördüğümüz başın hafif sola, geriye eğilmesi, hafif sola dönmesi ve sola hafif yukarıya doğru uzaklara hüznü bakması, aralıklı dudaklar ile hafif *pathetik* ifade özelliklerinin tamamını, Perge'de bulunmuş kitabesiyle MS 121 yılına tarihlenen zırlı Hadrian ve eşi Sabina (Foto. 9) portre heykellerinin başlarında görebiliriz⁹¹. Bu iki eserde çizgisel yüz uzuvlarına ilaveten Bolu başındaki gibi tok çene ve dolgun yanakları da görebiliriz. Ancak Hadrian başında fizyonomik özellikler de verilmiştir. İnan'a göre hafif yukarı ve uzaklara yönlendirilmiş hüznü (melankolik) bakış, Sabina heykellerinin karakteristiğidir ve Hellenistik sanat etkisi gösterir⁹². Ancak yüzdeki ve saçlardaki sert ve çizgici üslup, Hellenistik sanatın yumuşak üslubuna karşıdır. Benzer durumun Bolu başında da söz konusu olduğu söylenebilir. Böylece Klasik Dönem'in tanrısal sakin yüz ifadesine ilaveten Hellenistik Dönem'in kendinden emin ve uzaklara bakan yönetici yüz ifadesi olarak kabul gören özelliklerinin, Hadrian Dönemi'nde de retrospektif olarak etkisinin devam ettiği anlaşılmaktadır.

Eserde Saçın Modeli, İşlenişi ve Saç Çemberi

Eserin saç biçimlendirmesi ilk bakışta Aphrodite ya da Artemis gibi tanrıçalarda gördüğümüz arkaya taranmış, arkada atkuyruğu şeklinde toplanmış saç biçimlendirmesini anımsatmaktadır. Hâlbuki Bolu başının saç modeli dikkatli incelendiğinde oldukça farklı bir saç modeli söz konusudur. Bu saç modelini tam anlamıyla yansıtan Klasik Dönem sonrası heykeltıraşlık örneklerine rastlanmaması, bu eseri ünik yapar. Eserin idealist yüz hatları ve bir atribuya sahip olmaması eserin kimliklendirilmesini zorlaştırmaktadır. Kimliklendirme konusunda sadece saç kesimi ve saç çemberinden ipuçları elde edebildiğimizden ve saç modelinin ayrıca Roma İmparatorluk Dönemi içinde çok yaygın bir model olmaması nedeniyle belki bir usta özelliğini ya da bilinçli bir tercihi yansıtabileceğinden saç ve saç çemberi detaylı ele alınmıştır.

Saç, kulak hizasında arkada yer alan topuzun hemen üst bitişinde baş üzerinde yer alan çizgi şeklindeki saç ayırımına ve saç tellerinin bu ayırmadan her iki yana doğru tarama yönüne bakıldığında, yanlara ve öne doğru taranmıştır (Foto. 2-6). Yani saç yüz etrafında tenden çıkıp atkuyruğuna ya da topuza doğru gitmez. Başta, Klasik ve Hellenistik dönemler sikke ve plastik eserlerdeki kadın figürlerinin çemberli saç modellerindeki⁹³ gibi,

⁸⁵ Andreae 1998: 233-235.

⁸⁶ Özgan 2013a: 33.

⁸⁷ Özgan 2013a: 74-81, res. 46, 47, 48, 50, 52.

⁸⁸ İnan/Rosenbaum 1979: 78, 79, Kat.No 24, lev. 20, res. 1-4.

⁸⁹ Bayburtluoğlu 1987: 16, res. 12; Kadioğlu/Görkay 2007: 40-41; Kadioğlu/Görkay/Mitchell 2011: 131-133, res. 54; Zoroğlu 2014: 106, 112, res. 26.

⁹⁰ Kasapoğlu/Başaran 2021: 248 vd., res. 9.

⁹¹ İnan 1965: 5, 6, 15-19, Kat.No 6, 7, lev. 8, 9. Heykeller şehir kapısının kuzeyindeki anıtsal takta bulunmuştur.

⁹² İnan 1965: 17.

⁹³ Gkikaki 2011: 15-240.

alın kısmında ya da şakaklarda saçın toplandığına ya da çember üzerinden geriye doğru çevrildiğine dair bir işaret yoktur (Foto. 1-6). Orta saç ayırımından her iki yana ve alında öne doğru taranan saç, boynun başladığı yere kadar yanlarda ve alında katsız aynı boyda kısa kesilmiştir. Saçın yüz çevresinde tenle birleşme şekli de bu tip saç kesimi düşüncesini destekler. Başın arkasında, yandan bakıldığında göz ve kulak hizasında çember bandın hemen üstünde bir kabarıklık vardır (Foto. 2-4. 6). Bu kabarıklığın saçla aynı renkte boyanmış olması ve aşağıya dalgalı biçimde inen saç tutamını kabaca betimlemesi nedeniyle burada bir topuz ya da kısa bir atkuyruğu akla gelir. Bu çıkıntının alt ve üst kısımları kırık değildir. Çıkıntının üst kısmı hafif dış bükey, alt kısmı ise verev olarak yükselir. Saç tutamı atkuyruğunda olduğu gibi yuvarlak kesitli değildir. Bu çıkıntı basık kare formudur ve ortada dar bir kurdele ile hafif büzülmüş gibidir. Bu şekliyle dört yapraklı yoncayı andırır. Ayrıca saç tutamının iki yanında tutamı başa tutturmaya veya süslemeye yarayan bir toka ya da süs kullanıldığına işaret eden matkap yuvaları vardır. Bütün bunlar bize arkada atkuyruğundan çok topuz olduğunu gösterir. Arkada göz ve kulak hizasında yer alan bu topuzdan⁹⁴ anlaşıldığı kadarıyla, saç arkada ense kısmında önde ve yanlardan farklı olarak hafif uzun kesimlidir. Arkada uzun bırakılan saç, alışıldığı gibi bandın üzerine döndürülerek bir topuz elde edilmemiş, bilakis bandın altından geçirilerek yukarıya doğru taranmış ve bandın üst kısmında toplanarak süslü bir toka yardımıyla bir topuz elde edilmiştir.

Bolu başına önden bakıldığında özellikle erkek heykellerinde karşılaşılan öne taranmış bantlı kısa saç etkisi de söz konusudur. Saçın alın kısmında üçgen formu ve arkadaki süslü topuz, başın bir kadına ait olduğunu düşündürse de bu özellikler erkek heykellerinde de görülür. Başa yanlardan bakıldığında erkek yüz hatları kendini daha çok hissettirir.

Saç modeli oldukça sadedir. Buna karşılık topuzun yan taraflarına çok sayıda düzensiz şekilde açılan küçük matkap deliklerinden, saçın bu kısmına olasılıkla madeni ya da taşlardan oluşan bir süsleme applike edildiği düşünülebilir. Başın arkada işlenmiş olması ve daha önemlisi başın arkasında kalan topuzun farklı materyallerle süslenmiş olabileceği düşüncesi heykelin etrafının açık olduğunu düşündürür. Bu iki nedenden ötürü bu başın oturduğu heykel hem önden hem arkadan görülebilen bir konumda yerleştirilmiş olmalıdır. Saç renginin hala iyi korunmuş olması, heykelin yağmur ve güneşten korunabildiği kapalı bir mekânda durduğunu

düşündürür. Kulakların tamamı açıktadır. Kulakların önünde dalgalı, kısa ve çok kabarık olmayan, üçgen formu ince zülüfler yapılmıştır.

Özellikle yüz hatlarının idealizm etkisinde yapıldığı eserlerde saç modelinin, eserin gerek tarihlendirilmesinde gerekse kimliklendirilmesinde önemli bir faktör olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Bolu başı ile yüz uzuvlarının işleniş, başın duruşu ve yüz ifadesi bakımlarından benzerlik kurduğumuz eserlerde saç tellerinin işleniş bakımından bazıları ile benzerlik kurulabilirken, saç modelleri Bolu başı saç modelinden oldukça farklıdır. Bu dikkat çekicidir.

Gerek ince dalgalı saç bukleleri gerekse Bolu başına tepeden ya da yanlardan değil de sadece önden bakıldığında saçın direk arkaya taranmış gibi bir etki yaratması yüzünden, Bolu başı en çok arkaya taranmış ve arkada atkuyruğu yapılmış saç modeline sahip eserlerle benzerlik gösterir⁹⁵. Karşıdan bakıldığında bu saç modeline çok benzeyen ancak küçük farklılıklar gösteren diğer bir modelde daire kesitli saç yerine muhtemelen uzun saç tutamları döndürülmek ya da örülmek suretiyle başın etrafına sarılır ve şakaklardan arkaya taranan birer tutam saç, bu örgü çember üzerinden geçirilir. Bu model bronz iki eserde karşımıza çıkar⁹⁶. Bolu eserinde alın

⁹⁵ Sağa sola sarkmadan sıkı bir şekilde arkaya taranmış ve başın etrafında dolanan bir bantla tutturulmuş saçların başın tepesinde kısa atkuyruğu şeklinde toplanmasıyla oluşturulan saç modeli *lampadion* ya da meşale tipi saç modeli olarak adlandırılır. Aynı şekilde taranmış saçın tepede değil de başın arkasında kısa atkuyruğu şeklinde toplanmasıyla oluşturulan saç modeli ise, Artemis çoğunlukla bu saç modelini taşıdığından, Artemis tipi olarak kabul görür. Bununla birlikte sadece Artemis bu saç modelini taşımaz (Gkikaki 2011: 241). Artemis tipi saç modeli, MÖ 4. yy'ın 3. çeyreğinden MÖ 2. yy'ın sonuna kadar Korinth, Knidos, Ephesos, Oenoe, Eretria, Kyzikos sikkelerinde görülür (Gkikaki 2011: 252). Gkikaki, MÖ 4. yy orijinallerinin kopyaları olduklarını düşündüğü üç Artemis heykelinde ve Artemis Brauronia kutsal alanında tanrıçaya adanmış MÖ geç 4. yy'dan bir genç kız heykelinde bu tip saç modeli tespit eder. Bu saç modeli Hellenistik Dönem'de azalır, uzun atkuyruğuna dönüşür ve sadece tanrıçalar tarafından taşınır (Gkikaki 2011: 266). Praksiteles ve atölyesi de bu saç modelini tercih etmiş görünür (Gkikaki 2011: 273). Praksiteles'in Atina akropolündeki Artemis Brauronia kutsal alanı için yaptığı MÖ 350-330 arasında tarihlenen orijinal eserinin kopyası olduğu düşünülen Louvre Müzesi'ndeki Gabii Artemisi (Boysal 1967: 78, res. 86; LIMC 1984a: 640, 641, Kat.No 190; LIMC 1984b: 460, Artemis 190; Pollini 1996: lev. 26, res. 18) ve Würzburg Üniversitesi Martin von Wagner Müzesi'nde bulunan Grek heykeltıraş Skopas'ın Pothos adlı eserinin (MÖ 340-330) Roma İmparatorluk Dönemi (MS 100 civarı) kopyası olduğu düşünülen bir baş (Simon 1983: 140, 141, Kat.No 63) küçük farklılıklarla birlikte bu tip saç modeline sahiptirler. Bolu başında ise saç başın arkasında toplandığı için önden bakıldığında Artemis tipi kısa atkuyruğu saç modeli gibi algılsa da saçın işleniş biçiminden *lampadion* tipi bir saç modeline sahip olmadığı açıktır.

⁹⁶ Herculaneum'da Papiri villasında ele geçen bugün Napoli Müzesi'nde sergilenen MÖ 1. yy'a tarihlenen bronz baş (Coste-Messelière 1924: 276 vd., res. 1-3; Vincenzo 2017: 539, res. 6)

⁹⁴ Fittschen'e göre (2004: 116, 117) topuzun tepede veya göz hizasından yukarıda olması, MÖ 1. yy'ın ikinci yarısına ait anıtlarda karşımıza çıkar. Oktavianus ve Livia portrelerinde topuz bu çizginin altına iner.

Fotoğraf 10: Artemis Brauron A kutsal alanında bulunmuş pişmiş toprak pinaks / *Terracotta pinax found at the sanctuary of Artemis Brauron* (Photo: <https://www.flickrriver.com/photos/tags/brauron/interesting/>).

biraz daha yüksek üçgendir. İnce dalgalı, arkaya taralı ve arkada demet şeklinde toplanmış bir başka grupta⁹⁷ saç bu kez ortadan ikiye ayrılmış ve hafif yanlara sarkıtılarak geriye doğru taranmıştır. Ancak bu üç modelde de Bolu başından farklı olarak arkaya taranan saç söz konusudur.

Yüzün etrafında kısa, sadece ense kısmında uzun saç kesimi, yukarıda başla farklı yönlerden benzerlik kurduğumuz eserlerde karşımıza çıkmaz. Kadınlarda kısa saç modeli araştırmacılar tarafından genellikle aykırı bir model olarak görülmektedir. Smith'e göre kadınlarda saç ya da bukleler yas tutmak veya yapılarla adak amacıyla kesilirdi⁹⁸. Boardman da aynı şekilde Arkaik Dönem'den kırmızı figür vazolarda erkeklerin alındaki saç buklelerini kılıçla kesmelerini adak amaçlı olarak yorumlar⁹⁹. MÖ 6. yy'ın ortasına tarihlenen Sikyon'da bulunmuş bir korede¹⁰⁰ saçın tepenin oldukça gerisinde yüze paralel bir şekilde ayrılarak öne ve arkaya doğru tarandığı ve önde kâkül şeklinde kesildiği görülür. Saç arkada açık bir şekilde enseye doğru düşer. Burada baş kırılmıştır. Artemis Brauron A kutsal alanında bulunmuş MÖ 500-480 yılları arasına tarihlenen pişmiş toprak iki pinaks üzerinde yer alan Artemis figürlerinde¹⁰¹ (Foto.

10) saç, öne doğru taranarak alında kulaklar arasında kâkül şeklinde kısa kesilmiştir, buna karşın arkada ense kısmında uzun bırakılan saç, toplanarak başın etrafını çeviren çember altında ikiye katlanacak şekilde çemberin altından geçirilmiş ve çemberle tutturularak başın arkasında aşağı doğru sarkan kısa bir atkuyruğu/topuz yapılmıştır. Bu yüzden çemberin altındaki saç hafif bombe yapar. Bu tür saç modeli Klasik Dönem seramikler üzerindeki betimlemelerde görülebilmektedir. Bununla birlikte önde kısa bir kâkül ve hemen arkasında geriye taranan bir saç mı; yoksa başın gerisinden öne taranan bir saç mı söz konusudur, bu her zaman ayırt edilememektedir. Artemis Brauron A kutsal alanı örneğindeki gibi kesilmiş, ancak arkada uzun bırakılan kısmı toplanmadan açık bırakılmış saç modeline sahip bir mermer heykel Roma'da bulunmuştur. Vatikan Müzesi'nde sergilenen, MÖ 430 civarındaki orijinal bir heykelin Roma Dönemi kopyası olduğu kabul edilen bu heykelde, E. Dörner ve F. K. Dörner'e göre antik yazar Pausanias'ın bahsettiği tanrıça Hera için Olympia'da yarışan bir kadın atlet betimlenmiş olmalıdır¹⁰². Flashar, bir dansçıyı ya da Olympia'da Hera bayramında ya da Sparta'da agonlarda yarışan bir kadın atleti tasvir ettiğini yazdığı bu eserin, MÖ 470 civarı stil özellikleri gösterdiği ve Pasiteles-Stephanos atölyesine (MÖ 1. yy) ait olabileceği görüşündedir¹⁰³. Flashar bu kadının saç modelini aykırı olarak tanımlar. Klasik ve Hellenistik Dönem saç modelleri üzerine doktora çalışması yapan Gkikaki de Olympia Zeus tapınağı doğu alınlığındaki K figürünü anlatırken başın üstünden dikey aşağıya taranmış arkada yarım kısa ve alın üzerinde kısa saç modelinin kadınlarda çok ender olduğunu belirtir¹⁰⁴.

ve Trakya'da Perinthos'ta (Marmara Ereğlisi) bulunmuş bronz kadın başı (Coste-Messelière 1924: 276 vd., res. 1-3; Robinson/Blegen 1935: 131, res. 1, lev. 23; Meletzis/Papadakis 1969: 19, 72, Env.Nr. 15187). Bununla birlikte Herculanum başının tepe kısmında modern tamamlama olduğu bildirilmektedir (Coste-Messelière 1924: 278 dn.1, 281, 285 dn. 2).

⁹⁷ Praksiteles'in MÖ 340/330 yıllarına tarihlenen Knidoslu Aphrodite Euploia heykelinin Roma kopyası Kaufmann başı (Özgan 1995: 55, 56, lev. 11. 1-3; Pollini 1996: 767, lev. 25, res. 12) ile sanatçının Dresden Artemis'i olarak adlandırılan heykeli (Uğurlu-Özer 2002: 382, res. 7).

⁹⁸ Smith 2013: 80.

⁹⁹ Boardman 1994: 240, res. 331, 361.

¹⁰⁰ Boysal 1979: 33, res. 116, 117.

¹⁰¹ LIMC 1984a: 658, 659, Kat.No 471, 472; LIMC 1984b: 484, Artemis 471, 472; <https://www.flickrriver.com/photos/tags/brauron/interesting/>.

¹⁰² Dörner/Dörner 1977: 27, res. 51.

¹⁰³ Flashar 2007: 354, 355, res. 353a-d.

¹⁰⁴ Gkikaki 2011: dn. 200; Boardman/Dörig/Fuchs/Hirmer 1992: lev. 175. Gkikaki, Patay-Horváth'ın bu saç modelini daha çok hizmetçi, köle, fahişe gibi sosyal seviyesi düşük kadınlarda görüldüğünü yazdığını da ifade eder. Gkikaki Erken

Önde ve yanlarda kısa, ensede uzun saç kesiminin kadınlarda ender de olsa daha geç dönemlerde de kullanıldığı görülür. Pompei’de (Ev 6. 3 Regio VII) bulunmuş bugün Napoli Ulusal Müzesi’nde yer alan mermer Artemis/Diana olarak adlandırılan bir heykelde (MÖ 1. yy sonu-MS 79) zamanın modası olmamasına karşın benzer saç kesimi uygulanmıştır¹⁰⁵. Başın Artemis’i betimleyip betimlemediği tartışılabilir¹⁰⁶. Pompei başında da benzer şekilde birbirine paralel uzanan ince dalgalar halinde öne doğru taranan saç, kulakların gerisine kadar alında kâkül şeklinde kesilmiştir. Kulakların gerisinde saç enseye doğru uzun bırakılmıştır. Arkadaki bu uzun saç, Bolu başında çemberin altından geçirilerek yukarıya taranıp başın arkasında topuz oluşturulurken, Pompei başında ensede uzun bırakılarak sadece uç kısmında bir nevi topuz şeklinde toplanmıştır. Pompei başında kırmızı boyalı sekiz rozetle süslenmiş yüzük şeklinde daha farklı olsa da baş üzerinde bir taç vardır.

Dikkat çekici olan Arkaik sonu Klasik Dönem kadın heykellerinde ensede uzun, ancak yanlarda ve önde

Klasik Dönem ayna sapı olarak kullanılan figürlerde, Luso Artemisi’nde, MÖ 5. yy ortasından hemen sonraya ait Paros’ta evlenmeden ölmüş iki kızın mezar taşında, Atina Ulusal Müzesi’ndeki büyük Eleusis kabartmasındaki Demeter başında bu saç modelinin olduğunu belirtir. Bununla birlikte Demeter başında kısa saç modelinden çok omuz üzerinde küt kesilmiş yarım kısa saç söz konusudur. Luso Artemisi’nde de arka ile yanlarda açık bırakılmış yarım kısa ve alında kâküllü bir saç modeli vardır. Gkikaki, arkadan yanlara eğimli taranmış kısa saçların ayrıca mezar taşlarında yaşlı kadınlarda, Klasik Dönem seramiklerinde hetaira ve banyo yapan kadın tasvirlerinde görüldüğünü söyler. Erken dönem kadınlarda ender de olsa görülen bu kısa saç modeli, esasen Bolu başı saç kesimi ile aynı etkiyi yaratmaz.

¹⁰⁵ Fuchs 1993: 241, res. 261, 262; Primavesi 2012: 38, 41, 44, res. 1-5, Kat.No 12. Primavesi, yüzde fizyonomik hatların değil de ideal güzelliği yansıtan hatların hâkim olduğu Pompei eserini, dudaklarındaki gülümsemeden dolayı Arkaik Dönem ile ilişkilendirir. Bununla birlikte orijinal Arkaik Dönem eseri olmayıp, bir Grek eserinin *arkaizan* stilde Roma kopyası olduğunu yazar.

¹⁰⁶ Benzer saç betimlemesine sahip bir figür, Palatin’deki Apollon tapınağında ele geçen pişmiş toprak levha üzerinde görülür. Zanker (1988: 89, res. 73) tarafından rahibe olarak yorumlanan figürler, çokgen bir kaide üzerinde yukarıya doğru daralan ve sivri bir şekilde biten kült sütununu (*baitylos*) kurdelelerle süslerler. Bu sütunun bir tarafında Apollon sembolü lir, diğer tarafında ise Artemis sembolü sadak asıdır. Lirin asıldığı taraftaki rahibe alında kısa arkada uzun ve arkada uça bağlanmış Pompei başına oldukça benzer saç modeline sahipken, sadığın olduğu taraftaki rahibe uzun, ortadan ikiye ayrılmış ve önden geriye doğru döndürülerek arkada toplanmış saç modeline sahiptir. İki rahibenin saç modellerinin farklı olması, farklı tanrıların rahibeleri olduklarını vurgulamak için bilinçli yapılmış olmalıdır. Lir tarafındaki rahibede Apollon’da görülen saç modelinin seçilmesi ilginçtir. Bu relief, bu yüzden vücut yapısından kadın olduğu anlaşılan Pompei heykelinin Artemis’i değil de acaba Apollon rahibesini mi betimlediği sorusunu akla getirir. Sadak, bu görüşü çürütmez, zira Apollon’un da atribülerindedir.

alında kısa kesilmiş, öne taranmış saç örnekleri çok nadirken, bu modelin ağırlıklı olarak erkek heykellerinde karşımıza çıkmasıdır. Bu tip saç kesimi, erkeklerde ve özellikle tanrı Apollon’un sevilen saç modeli olarak görünür. Aegina Aphaia tapınağının (MÖ 510/500) Münih Glyptothek’te sergilenen batı alınlığı köşesinde yerde yatan yaralı savaşı heykeli¹⁰⁷, MÖ erken 5. yüzyıla tarihlenen Delphi’de bulunmuş bir kylixin tondosundaki Apollon betimi¹⁰⁸ (Foto. 11), Paris Louvre Müzesi’ndeki bronz Piombino Apollonu (MÖ 500/480 civarı)¹⁰⁹, Delphi ve Bari müzelerinde yer alan bronz Apollon heykelleri (MÖ 480’den hemen sonra)¹¹⁰, Phidias’ın erken (MÖ 460 civarı) bronz bir eserinin mermer kopyası olarak kabul edilen Roma Ulusal Müzesi’ndeki Tiber Apollonu¹¹¹ ve Olympia Zeus Tapınağı batı alınlığındaki Apollon heykeli (MÖ 460)¹¹² (Foto. 12) örnek olarak gösterilebilir. Delphi ile Bari bronz heykelciklerinde ve Olympia’daki heykelde ensedeki saç, alçak topuz yapılmıştır. Delphi kylixinde ise ensedeki saç çemberin üzerinden geçirilerek, çember üzerinde tutturulmuş ve uçları püskül şeklinde bırakılmıştır. Bolu örneğindeki gibi başın arka kısmında çemberin üzerinde düşük topuz, MÖ 1. yy ve MS 1/2. yüzyıllara tarihlenen Münih Müzesi’ndeki iki gem üzerindeki Apollon başlarında karşımıza çıkar¹¹³.

Önde ve yanlarda kısa, ensede uzun saç kesimine sahip *klasisistik* Apollon tipini Zanker, Tiberapoll olarak adlandırır¹¹⁴. Bu tipin örnekleri olarak verilen Roma Kapitol ile Therme müzelerindeki ve Cherchel’deki Apollon başları bu saç kesimine sahiptirler. Roma Therme Müzesi’ndeki ve Cherchel’deki Apollon alın, kaş, göz, ağız ve burun formları ile benzer görülürler ve Geç Hadrian- Antoninler Dönemi’ne tarihlenirler. Roma Kapitol Müzesi’ndeki ise daha ince yüz hatları ve daha genç görüntüsü ile Tiberius-Claudius Dönemi’ne tarihlenir. Saçlar geriden öne alına doğru taranmıştır ve alında kısadır. Zanker, Klaudiopolisli Antinoos’a ait heykellerin ve başların repliklerinin örnek alındığı Urantinoos (Erken Antinoos) tipinin Tiberapoll’un orijinaline dayandığı görüşündedir¹¹⁵. Belki bu yüzden burada konu edilen Bolu başında da Tiber Apollonu’nun saç kesimi tercih edilmiştir, bu saç kesimine ilaveten ensedeki saç topuz şeklinde toplanmıştır.

¹⁰⁷ Fuchs 1993: 309, res. 343.

¹⁰⁸ LIMC 1984a: Apollon 455; LIMC 1984b: 241; <https://docplayer.net/21792722-Apollo-and-artemis-culture-and-instinct.html>.

¹⁰⁹ Boysal 1979: 21, res. 76; Fuchs 1993: 61, 62, res. 49, 50. Fuchs, B. S. Ridgeway’in eseri MÖ 1. yy’da Arkaik etkisinde yapılmış bir eser olarak gördüğünü not eder.

¹¹⁰ Fuchs 1993: 64, 65, res. 54, 55.

¹¹¹ Fuchs 1993: 78, res. 70.

¹¹² Boardman/Dörig/Fuchs/Hirmer 1992: res. 177.

¹¹³ LIMC 1984a: 393, Kat.No 126, 129; LIMC 1984b: 310, Apollo 126, 129.

¹¹⁴ Zanker 1974: 91, 92, lev. 71. 1-3.

¹¹⁵ Zanker 1974: 97-99.

BITHYNIA KENTİ KLAUDIOPOLİSTEN (BOLU) BİR HEYKEL BAŞI

Fotoğraf 11: Delphi'den bir kylixin tondosundaki Apollon betimi / *A depiction of Apollo on the tondo of a kylix from Delphi* (Photo: <https://docplayer.net/21792722-Apollo-and-artemis-culture-and-instinct.html>).

Fotoğraf 12: Olympia Zeus tapınağı batı alınlığındaki Apollon heykeli / *The statue of Apollo in the western pediment of the Zeus Temple at Olympia* (Boardman/Dörig/Fuchs/Hirmer 1992: res. 177)

Bolu başı, Roma İmparatorluk ailesi kadınlarının kanonikleşen saç modelleri tipolojisine sahip değildir¹¹⁶. Aşağıda bahsedildiği üzere sadece saçın stilistik özellikleri Roma İmparatorluk Dönemi portrelerindeki benzerlik gösterir. Buna karşın İmparator Domitian¹¹⁷ ve

Hadrian¹¹⁸ portrelerinde topuz olmaksızın Bolu başındaki gibi dalgalı katsız uzanan saçın arkadan öne alına doğru tarandığı ve önde kâkül şeklinde kesildiği görülür. Bunların içinde Pergamon'da bulunan başta, Bolu başındaki gibi saçı olasılıkla uçmaması için bu kez ince düz bir bant tutar. Hadrian başında da saç, bandın önünde kabarık arkasında basıktır. Bununla birlikte Hadrian başında saç, Bolu başına göre oldukça kabarık ve alında kâkül, küçük buklelerle sonlanır. Saç kesimi ve taraması dışında Hadrian portreleri yüzün fizyonomik özellikleri ve sakal nedeniyle farklı işlenmişlerdir.

Aralarında ince kanalların bulunduğu ince hafif dalgalı saç demetlerinin aynı boyda birbirine paralel uzandığı anlaşılmaktadır. Saçların işlenişinde matkap değil keski kullanılmıştır. İşleniş şekline göre saçın hafif dalgalı olduğu anlaşılmaktadır. Bandın önünde kalan saçlar arkada kalanlara kıyasla daha kabarık ve dalgalıdır. Bandın arkasında kalan saç, daha sıgıdır ve dalgalar kanallarla değil ince çizgilerle verilmiştir. İnan/Rosenbaum, Fittschen'in saçın arkada ve tepe kısmında ön tarafa ve yanlara göre matkabı çok fazla kullanmadan sıg ve biraz özensiz işlenmesini zamansal farklılık olarak gördüğünü, Severus Dönemi'nde ön ve arka saçların hemen hemen aynı tarzda işlendiğini, buna karşın Gallienus portrelerinde arkada saçların sıg işlendiğini savunduğunu, kendilerinin ise bu durumun zamansal bir kriter olmadığını, farklı dönemlere ait portrelerde aynı durumla karşılaşıldığını ve bu yüzden bu durumun heykeltıraşların heykelin durduğu yere bağlı olarak başın görünmeyen kısımlarını daha sıg işledikleriyle alakalı

¹¹⁶ İmparatorluk ailesi kadınlarının saç modelleri için bkz. Wegner 1938: res. 3, 4; Wessel 1946: res. 1-4.

¹¹⁷ Özgan 2013b: 39, res. 25a-b.

¹¹⁸ Wegner 1956: s. 56; Çalık 1996: 88, lev. 11b-d; Özgan 2013b: 134-139, res. 139-145.

olduğunu düşündüklerini yazarlar¹¹⁹. Gkikaki'ye göre ise başın arkasının özensiz yapılması, mutlaka heykellerin bir duvar önünde ya da bir naiskos içinde yer aldıkları için bu kısım görünmeyeceğinden böyle bırakıldıkları anlamına gelmez¹²⁰. Ona göre bu durum MÖ 4. yy orijinal heykellerin saç stilidir. Saçın bandın arkasında sıg ve daha gergin, buna karşılık bandın önünde daha kabarık ve dalgalı betimlenmesi, saçın öne ve yanlara doğru tarandığını, ayrıca önde ve yanlarda kâkül şeklinde serbest olduğunu göstermek için bilinçli bir şekilde yapılmış olmalıdır. Ayrıca topuzun farklı materyallerle süslü yapılması da saçın arkadan görüldüğüne işaret eder. Saçın altında ortadan ayrımı, saç dalgaları asimetrik ve arası biraz daha açık verilmek suretiyle gösterilmiştir (Foto. 1). Bolu başının saç işlenişi, Ackland Müzesi'ndeki MÖ geç 2. yy'a tarihlenen bronz başa¹²¹, Napoli Müzesi'ndeki Herculaneum'da Papiri villasında ele geçen MÖ 1. yy'a tarihlenen bronz başa¹²² ve Trakya'da Perinthos'ta ele geçen Atina Ulusal Müzesi'ndeki MÖ 4. yy bir eserden Roma Dönemi kopyası kabul edilen bronz başa¹²³ birbirine tam paralel olmayan, hafif dalgalı, ince kanallar vasıtasıyla hafif ışık-gölge kontrastı gösteren, fazla kabarık olmayan, ince saç demetleri bakımından benzer. Perinthos başında ayrıca önde ortada saç ayrımı aynı şekilde hafif vurgulanmıştır. Bu benzerlikler, Bolu başında bronz eserlerden esinlendiği hissi uyandırır. Saçın ince ve açık S şeklinde dalgalı saç demetleri şeklinde işlenişi Perge'den Sabina (Foto. 9) başına da benzerdir¹²⁴.

Başın kimliklendirilmesi konusunda saç modeli kadar eldeki tek aksesuar olan saç çemberinin de detaylı irdelenmesi gerekmektedir. Başı arkada topuzun altından olmak üzere, üzerinde herhangi bir bezeme olmayan ya da üzerine saç döndürülmeyen daire kesitli bir çember çepeçevre çevreler (Foto. 1-6). Genel olarak bu tür bandın amacının öne doğru taranan ve katsız kesilen saçın havaya kalkmasını önlemekten çok, başa bir anlam yüklemek için kullanıldığı düşünülür. Schreiber¹²⁵, A. Krug'un Grek sanatında kurdeleler/taçlar üzerine 1968 yılında yaptığı tipolojik çalışmasından yola çıkarak bu

kurdelelerin işlevi ve kimler tarafından kullanıldığı üzerine istatistiki bir çalışma yapar. Bu çalışmaya göre Bolu başındaki çember, Tip 8 ve 12 formundadır. İstatistiki verilere göre Tip 8 ve özellikle Tip 12 çoğunlukla erkekler tarafından kullanılır. Kurdele ya da çember genel olarak çoğunlukla tanrılar, mitolojik yaratıklar (özellikle Dionysos ve çevresi), sporcular, az sayıda da hoplitler, tiyatro sanatçıları, heroslar tarafından taşınırlar. Martin¹²⁶, saç bantlarını tipolojik olarak ele alan A. Krug'un daire kesitli saç bandını *strophion* olarak adlandırdığını ve bunları Chthonik tanrıların, herosların, öldükten sonra heros olarak onurlandırılan tarihi şahsiyetlerin taşıdığını düşündüğünü yazar. Martin'e göre bu tip saç bandı, Sophokles ve Homer gibi taşıyanların işlerine dayandırılarak şair ya da rahip bandı olarak da adlandırılmıştır. Bununla birlikte bu banda sahip olmayan Sophokles ve Homer tasvirleri de vardır. Martin'e göre tasvir edilenin kimliğinden yola çıkarak bandı adlandırmak mümkün, ancak tersine saç bandını bir atribu olarak görmek ve kategorize etmek problemlidir. Martin, herosların bir saç bandı taşımak zorunda olmadığını, heros olarak kabul edilen pek çok tasvirin daire kesitli saç bandı hatta düz saç bandı dahi taşımadığını, heros bandı olarak kabul edilen daire kesitli saç bandına az sayıda örnekte rastlandığını ortaya koymuştur. Buna rağmen Martin, başa takılan daire kesitli çemberin en iyi heros belirleyicisi olduğunu da söyler. Ayrıca bu bandın Hellenistik kraliyet diademinden farklı olduğunu belirtir. Düz bant yerine daire kesitli çember, monarşik bağlamda Attalos Krallığı sikkelerinde sadece Philetairos başında ve Seleukos başında görülür. Seleukos başında sadece çember bant, Philetairos başında ise daire kesitli çembere ilaveten kraliyet nişanı olarak kabul gören arkada düğümlenmiş kurdele bitimi de bulunmaktadır. Kral ya da heros statüsüne sahip olmayan yerel yöneticiler ise daire kesitli çember ya da düz bant diadem takmazlar onun yerine onurlandırma işareti olarak çelenk tarzı bir saç bandı takarlar. Janssen¹²⁷ de daire kesitli bandı *strophion* olarak adlandırır ve bu bandın filozoflar, atletler, heroslar ve tanrılar tarafından taşındığını söyler. Janssen'e ilaveten Fittschen, Lichtenberger, Pfrommer ve Lehmann Klasik Dönem'den itibaren agonistik zafer bandının ve Hellenistik Dönem'den itibaren buna ilaveten kral veya monarşik yönetici bandının farklı olarak arkada bağlanan uçları püsküllü dar bir *taenia* (kurdele) biçiminde olduğunu ortaya koyarlar¹²⁸. Bir yüzük taşıdığı Oktavianus olduğu düşünülen ancak Lehmann'a göre XII. Ptolemaios'u betimleyen figürün başındaki *taenia* şampiyon veya yönetici bantlarında alışıldığı gibi düz bir bant şeklinde değil, Bolu başındaki gibi daire kesitlidir. Ancak Bolu başından farklı olarak şampiyon bantlarına

¹¹⁹ İnan/Rosenbaum 1979: 12.

¹²⁰ Gkikaki 2011: 122.

¹²¹ Immerwahr 1969: 150 vd., lev. 42-44.

¹²² Coste-Messelière 1924: 276 vd., res. 1-3; Vincenzo 2017: 539, res. 6. Bununla birlikte Herculaneum başının tepe kısmında modern tamamlama olduğu bildirilmektedir (Coste-Messelière 1924: 278 dn.1, 281, 285 dn. 2).

¹²³ Coste-Messelière 1924: 276 vd., res. 1-3; Robinson/Blegen 1935: 131, res. 1, lev. 23; Meletzis/Papadakis 1969: 19, 72, Env.Nr. 15187.

¹²⁴ İnan 1965: 6, 18, 19, Kat.No 7, lev. 9.

¹²⁵ Schreiber 2012: 233 vd.: Tip 8, Dionysos (2/35); içki içen (1/35); komast (3/30); kült heykeli (3/80); tanrılar (6/20); mitolojik karakterler (5/14); heroslar (2/3.5); Tip 12, Hellenistik yönetici (2/20); Dionysos (1/35); tanrılar (18/20); mitolojik karakterler (2/14); heroslar (3/3.5) tarafından taşınır görünür.

¹²⁶ Martin 2012: 253 vd.

¹²⁷ Janssen 2007: 82.

¹²⁸ Fittschen 2004: 121; Lichtenberger 2012: 163 vd.; Pfrommer 2001: 79, 80, 86, 89; Lehmann 2012: 181 vd.

benzer şekilde arkada düğümlenmiştir ve aşağı sarkan ip bağcıkları vardır. Lehmann, zafer bantlarının agonistik ve mithik-sakral anlamının hiyerarşik ideolojik bir anlam kazandığını savunur. Roma İmparatorluk ailesi erkek portrelerinde daire kesitli çemberin çok nadir kullanıldığı görülür¹²⁹. Buna karşın Polaschek'e göre¹³⁰ diadem ya da çember imparatorluk ailesi kadınlarının amblemidir ve bu tacı ya da çemberi taşımayan kadın başları, imparatorluk ailesinin resmi portreleri değildir. Arkada düğümlenen saç bandını ise Roma İmparatorluk kültüründe yer alan rahip ve rahibelerin taktığını düşünür. Ancak saç bandı ya da çemberi taşımayan imparator eşleri mevcuttur. İnan ve Rosenbaum'a göre¹³¹ oriental kültürel ilişkiler, şehir tanrısının rahibi ve imparatorluk kültürü rahipleri önemli törenler sırasında büstlü taçlar, basit törenler sırasında ise *strophion* ile birlikte bezemesiz çember formulu taçlar takarlar. Özgan da Trabzon'da bulunan bir başı, başındaki daire kesitli çember nedeniyle rahip olarak tanımlar¹³². Araştırmacıların vardığı sonuçlara göre yöneticiler genellikle arkada düğümlenen kuyruklu kurdeleler veya çemberler taşırlar, arkada kuyuksuz daire kesitli çember ise çoğunlukla tanrılar, rahipler ve az sayıda heros tarafından taşınır. Bu durumda bu tür bir çemberin erkeklerde önde kısa saçı tutturmak gibi sadece işlevsel anlamı olmadığı, portrelere şair, heros, tanrı, rahip gibi bir statü kazandırabildiği de anlaşılmaktadır¹³³. Bolu başındaki daire kesitli çemberin de basit bir işlevsel anlamdan çok, böyle bir anlamı olmalıdır.

BOLU BAŞINI KENT TARİHİ İLE İLİŞKİLENDİRME

Tipolojik ve stilistik karşılaştırmalardan anlaşıldığı kadarıyla eserde Klasik Dönem Grek heykeltıraşlık özellikleri ağır basar. Bunun sebeplerinden biri Klaudiopolis'in Praksiteles eserlerine ve dolayısıyla kopyalarına özel bir ilgi duymuş olma olasılığı¹³⁴, bir diğer

sebebi de bölgede etkili olan Hadrian'ın Hellen hayranlığı olabilir. Bu baştaki saç modeli daha çok Apollon ve Artemis tipolojisi ile ilişkilendirilebilmektedir, bu nedenle bu tanrı ve tanrıçanın bölge tarihçesi içinde ve bölge sikkelerinde yer alıp almadığını sorgulamakta fayda vardır¹³⁵. Kentin, tanrıça Leto ve çocukları Apollon ve Artemis ile geçmişe dayalı manevi bir bağı olabilir. Zira Pausanias (VIII 9, 1 ve 7) Antinoos'tan bahsederken Bithynion halkının Arkadia Bölgesi'ndeki Mantinea'dan geldiğini ve orada tanrıça Leto ve çocukları için bir tapınak bulunduğunu anlatır. Bu yüzden Mantinea tanrıları Leto ile çocukları Artemis ve Apollon'un anayurt ve geçmişle bağ kurması bakımından Klaudiopolis'te ayrı bir önemi olabilir. Bunu destekleyebilecek bir başka dayanak noktası, Antinoos heykelleri ile Zanker'in tespitlerine göre Tiber Apollonu tipinin örtüşmesi olabilir. Belki de Apollon ve Antinoos arasındaki bu tarihsel bağı vurgulamak için Antinoos betimlemelerinin ilk örneklerinde bilinçli bir şekilde bu tanrı tipi tercih edilmiştir¹³⁶. Pausanias'ın anlatımından ayrıca imparator Hadrian'ın Antinoos'un ata yurdu Mantinea'ya ayrı bir önem verdiği de anlaşılır ve bu konu bilim insanları tarafından tartışılmaktadır¹³⁷. Klaudiopolis'in kökensel bağ kurulabileceği bu iki tanrıdan Apollon, Artemis'e göre kentte biraz daha önemli bir yere sahip görünür, çünkü tanrı Apollon'un adı kentin on iki *phylesinden* birine verilmiştir¹³⁸. On iki *phylenin* yarısı tanrı isimlerine

kendi adıyla kurduğu Nikomedia (İzmit) kentini güzelleştirmek için Bithynialı sanatçı Doidalses'e başka bir Aphrodite heykeli yaptırır (Özgan 2016b: 215). Bu eser araştırmacılar tarafından çömelmiş Aphrodite ya da yontucusunun adıyla Doidalses Aphroditisi olarak kabul görür. Klaudiopolisliler kökensel bağları olan Mantinea'daki Praksiteles eserlerine de ilgi duymuş olabilirler. Zira Klaudiopolis'in Mantinea kenti ile tarihsel bir bağı bulunmaktadır. Pausanias'ın (VIII 9, 7) bildirdiğine göre halkın bir kısmı Arkadia Bölgesi'ndeki Mantinea'dan gelmiştir (Becker-Bertau 1986: 1, 16, dn. 20, 132). Pausanias (VIII 9, 1), Mantinea'da Leto ile çocukları Apollon ve Artemis için adanmış bir tapınak olduğunu ve tanrıların heykellerini üçüncü kuşak olarak Praksiteles'in yaptığını söyler. Bu heykellerin üzerinde durduğu Atina Ulusal Müzesi'ndeki kaide, 1887 yılında Mantinea'da bulunur. Pausanias kaideyi Praksiteles'in yaptığını ifade etmez, ancak Uğurlu-Özer'e göre (2002: 384, 385, res. 9) bu kaide Praksiteles ekolüne bağlı sanatçı ya da sanatçılar tarafından yapılmış olmalıdır. Mantinea'da bunun dışında Hera tapınağında Athena ve Hebe arasındaki Hera heykelini de yaptığı bilinmektedir.

¹³⁵ Sikkeler üzerindeki tanrı ve tanrıçalar için bkz. Weiser 1986: 152-154.

¹³⁶ Zanker 1974: 97-99: Zanker, Klaudiopolisli Antinoos'a ait heykellerin ve başların repliklerinin örnek alındığı Urantinoos tipinin Tiberapoll'un orijinaline dayandığı görüşündedir.

¹³⁷ Roy 2016: 120 vd.

¹³⁸ Becker-Bertau (1986: dn. 6, 58, 59, Kat.No 52), E. Meyer'in (Die Grenzen der hellenistischen Staaten in Kleinasien, Zürich-Leipzig 1925, 149) Bolu'da ele geçmiş bugün Bolu Müzesi'nde yer alan MS 134 yılına ait Hadrian heykeli kaidesi yazıtında geçen *Phyle Apollonis* kelimesinin Bergama kraliçesi Apollonis'ten geldiğini düşündüğünü, ancak bu ismin Bergama kraliçesini değil tanrı Apollon'u işaret ettiğini

¹²⁹ Kopenhag Glyptothek'deki Valerianus ve Gallien portrelerinde daire kesitli çember vardır. Gallien'in başındaki çemberin üzerinde ayrıca küçük yuvalar bulunur. Özgan 2015: res. 231a-b, 238a-b.

¹³⁰ Polaschek 1973: 9, 13, 15.

¹³¹ İnan/Rosenbaum 1979: 46.

¹³² Özgan 2013b: 154, 155, res. 162a-b.

¹³³ Atina'dan MÖ 1. yy'a tarihlenen bir baş, saçlı olmadığı halde daire kesitli çember taşımaktadır. Bu baş, rahip olarak adlandırılmıştır (Smith 2002: res. 326).

¹³⁴ Heykeltıraş Praksiteles eserleri ile Klaudiopolis'in (bugün Bolu) de içinde yer aldığı Bithynia Bölgesi arasında tarihsel bağlantının olduğunu antik kaynaklardan Plinius (*Naturalis historia* XXXVI 4) anlatmaktadır. Praksiteles iki Aphrodite heykeli yapar. Bunlardan biri giyimli, biri çıplaktır. İkisi de aynı fiyattan satışa sunulur. Çıplak olanı Kos Adası istemez ve giyimli olanı alır. Çıplak olanı, Knidos kenti tarafından satın alınarak etrafı açık sadece sütunlar ile çevrili tholos planlı tapınağa konur. Tapınak çevreden geçen gemilerin görebileceği bir konumdadır. Şehre ün katan bu heykeli Bithynia kralı Nikomedes Knidos'un yüksek borçlarına karşılık almak ister. Ancak Knidoslular bu teklifi geri çevirirler. Kral Nikomedes,

göre adlandırılmasına karşın, Artemis adı bir *phyleye* verilmemiştir. Sikkelere bakıldığında Apollon, Caracalla Dönemi (MS 211-217), Artemis ise Septimus Severus (MS 193- 211) ve Elagabalus (MS 218-222) dönemleri Klaudiopolis sikkelerinde karşımıza çıkar¹³⁹.

Klaudiopolis kenti, adına rağmen imparator Claudius tarafından kurulmuş yeni bir kent değildir. Zaten Bithynia Krallığı, IV. Nikomedes tarafından vasiyet ile MÖ 74 yılında Roma hâkimiyetine bırakılınca, Bithynion da daha evvelden Roma egemenliğine girmiştir¹⁴⁰. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Hellenistik Bithynion adı, önce Klaudiopolis olarak; sonra Hadrian Dönemi'nde ise Klaudiopolis'in adı, bu kez Hadrianon-Klaudiopoleiton/Hadrianon-Bithynieon olarak değişmiştir¹⁴¹. Hellenistik Bithynion kentinin adının hangi sebeple Klaudiopolis olarak değiştirildiğine ilişkin bir veri bilinmemektedir. Ancak her iki imparatorun da kentin tarihsel süreci içinde önemli roller oynadığı açıktır. Kent bir süre imparator Claudius adını taşımakla birlikte çalışmanın giriş bölümünde bahsi geçen, bugün bildiğimiz, daha önemlisi eserin bulunduğu çevredeki önemli kamusal yapılarının çoğu kitabelerinin de kanıtladığı gibi Hadrian Dönemi'ne tarihlenmektedir¹⁴². Buna karşın kentte Claudius'a atfedilmiş bir yapı henüz bilinmemektedir. Klaudiopolis'te bu kadar çok Hadrian'a atfedilmiş eser olmasının sebebi olasılıkla Hadrian ve kent arasındaki tarihsel bağlar ve ilaveten Hadrian'ın Anadolu politikasıdır. Hadrian'ın Klaudiopolisli Antinoos ile ilişkisi bilinmektedir¹⁴³. Antinoos'un kenti Klaudiopolis'in adının Bithynion-Hadriana olarak değişmesi bu bağın gücünü gösterir¹⁴⁴. Klaudiopolis'in Antinoos'un kenti olması, kent adının Hadriana olarak değişmesi nedenleriyle ve yol güzergâhı

yazar. Aynı şekilde Klaudiopolis *phylelerinin* adlarının geçtiği MS 198 yılına tarihlendirilen bir başka yazıttan yola çıkarak *phyle* sistemini inceleyen Marek (2002: 33, 43) de E. Meyer ve D. Magie'nin savunduğu Bergama kraliçesi'ne atf düşüncesine pek sıcak bakmaz ve on iki *phyle* adından yarısının Demeter, Zeus, Hermes, Asklepios, Dionysos ve Apollon gibi tanrı adlarından oluşmasına dayanarak Becker-Bertau'nun düşüncesine katılır.

¹³⁹ Weiser 1986: 152.

¹⁴⁰ Becker-Bertau 1986: 2; Marek 2003: 187.

¹⁴¹ Ruge 1897: 542; Dörner 1952: 33; Becker-Bertau 1986: 1, 3. Dörner'e göre ikinci değişim, Antinoos öldükten sonra olmuştur ve MS 3. yy'ın ikinci yarısına kadar sürmüştür.

¹⁴² Dörner'in eski Kız Enstitüsü bahçesinden çıktığını söylediği ve Hadrian Dönemi'ne tarihlediği yapı elemanı kitabesi (Dörner 1949: 226, 227, res. 3; Dörner 1952: 37, 38, Kat.No 73; 41, Kat.No 82, lev. 15, 17; Becker-Bertau 1986: 36, Kat.No 14), kitabesiyle yine aynı döneme tarihlenen stadion (Güneş 2010: 159 vd.; Güneş 2011: 294 vd.; Güneş/Avcıbaşı/Ekşi/Gül/Bektaş/Karataş/Ulutürk 2011: 28; Adak/Akyürek-Şahin/Güneş 2008: 77) ve tiyatro (Becker-Bertau 1986: 27, Kat.No 1).

¹⁴³ Becker-Bertau 1986: 3; Özgan 2013b: 170.

¹⁴⁴ Dörner 1952: 33; Becker-Bertau 1986: 1, 3. Dörner'e göre bu değişim, Antinoos öldükten sonra olmuştur ve MS 3. yy'ın ikinci yarısına kadar sürmüştür.

da buna uygun olduğundan kesin veri olmasa da Hadrian, Trapezus'tan Nikomedia'ya giderken Klaudiopolis'e gelmiş olmalıdır. Hadrian Dönemi yapıları, belki de imparatorun Bithynia'ya seyahati¹⁴⁵ şerefine inşa edilmişlerdir. Bolu başı, Klasik ve Hellenistik dönemler Grek heykeltıraşlığının tipolojik ve stilistik özelliklerini göstermekle birlikte, bu özelliklerin bazıları ve yanı sıra özellikle teknik işleme özellikleri eserin tarihini Hadrian Dönemi'ne götürmektedir. Ayrıca eserin bulunduğu alanın yakın çevresinde tespit edilen yapıların Hadrian Dönemi'nde inşa edilmeleri ve *klasisistik* üslupta bir eser olması eserin bu dönemde üretilmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

DEĞERLENDİRME

Bolu başının kimi betimlediğine dair kesin bilgi verebilecek kitabe ya da atribü bulunmamaktadır. Yüzün biçimlendirilmesinde pek çok eserde karşılaşılan ideal hatlar hâkimdir. Bu yüzden eseri tanımamıza yarayacak portre özelliği gösteren fizyonomik özelliklere de rastlanmamaktadır. Saçtaki boyanın iyi korunması, başın üstü örtülü bir mekânda yer aldığını düşündürür. Baş, kamu yapılarının sıklıkla bulunduğu merkezi bir konumda ele geçmekle birlikte, tam olarak ne tür bir yapıda yer aldığı şimdilik bilinmemektedir. Bu yüzden bulunduğu yapıdan yola çıkarak eseri tarihlendirmeye ve kimliklendirmeye ilişkin ipuçları elde etmek de mümkün değildir. Bu başın bir eserin kopyası olduğuna işaret edecek benzerlerine de yayınlarda rastlanmamıştır. Bu yüzden bu başın kimi tasvir ettiğine dair bugünkü bilgilerimiz ışığında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. İleride başın çıktığı alanda ve çevresinde yapılacak bilimsel arkeolojik kazılarda bu başa ait başka verilere ulaşılabılırsa belki bu konuda bir sonuca ulaşılabılır. Bununla birlikte eserde kaliteli mermer kullanılması, saçın boyanması, gözlerin renkli taşlarla yapılması, saç topuzunda ve kulaklarda takı kullanılması, eserin insan boyutları üzerindeki ölçüleri, ele geçtiği yerin Klaudiopolis'in kamu yapılarına yakın konumu ve yakın civarda farklı inançlara ait heykellerin ortaya çıkması, bu başın herhangi birine ait olmadığına işaret eder. Bu yüzden başın biçimsel özellikleri, işleniş teknikleri, yüzündeki ifade, boyutları, ele geçtiği alanın çevresindeki yapılar ve kente ilişkin tarihsel bilgiler, birlikte değerlendirilerek eserin tarihlenmesi ve kim olabileceğine ilişkin öneri düzeyinde olmakla birlikte bir fikir yürütülmüştür.

İdeal ten yapısı, çizgisel üslupta işlenmiş yüz detayları, sığ ve ince dalgalı saçlar, saçın önde daha kabarık buna karşın arkada daha sığ işlenmesi ve boş göz çukurları Klasik Dönem Grek heykeltıraşlığı ile bağlantı kurmamızı

¹⁴⁵ Hadrian'ın Bithynia'ya Anadolu'ya ilk seyahati sırasında (MS 123/124) geldiği kabul edilir (Dörner 1952: 33; Becker-Bertau 1986: 3; Schorndorfer 1997: 26-28, harita 1).

sağlar. Ayrıca boş göz çukurları, sıg saç tellerinin işlenişi ve saçın altında tene birleşme şekli sanatçının bronz eserlerden etkilendiğini gösterir. Özellikle gözlerin yapım tekniği, Grek bronz ustalarının başlattığı ve Hadrian Dönemi'ne dek kullanılan bir tekniktir.

Başın duruşu, açık ağız ve uzaklara bakan bakış ile yüze kazandırılan ifadeyi, üçgen alını ve saç demetlerinin işlenişini ise Hellenistik Grek heykeltıraşlığı ile ilişkilendirmek gerekir. Eser hem Klasik hem de Hellenistik Grek heykeltıraşlık eserlerini hatırlatır. Bu yüzden tek bir eserle birebir benzerlik göstermez. Eser, farklı özelliklerin bir arada yer aldığı kompozisyonuyla kendine özgüdür. Heykeltıraş, eserinde Grek sanatından oldukça etkilenmiş, bununla birlikte farklı özellikleri bir araya getirerek kendi üslubunu ortaya koymuş görünür. Bu durum başın kesin olarak tarihlenmesini zorlaştırır.

Yukarıda bahsi geçen Klasik ve Hellenistik Dönem özelliklerin Erken İmparatorluk Dönemi ve Hadrian Dönemi eserlerinde de kullanıldıkları görülür. Tendeki porselen benzeri parlaklık, matkap izlerinin dudak köşelerinde görünür bırakılması eserin tarihi için Hadrian Dönemi ve sonrasına işaret eder. Ancak matkabın hissedilir şekilde fazla kullanılmaması ve gözlerin yapılış şekli nedeniyle eserin tarihi Hadrian Dönemi içinde ileri bir tarihe gitmemelidir. İlaveten Bolu başındaki çizgisel yüz uzuvları, dolgun yanak ile tok çene, başın duruşu, açık ağız, yüzdeki ifade ve kahverengi boyalı saç Hadrian Dönemi eserlerinde de görülür. Ayrıca Hadrian portrelerinde dalgalı saçın arkadan öne taranması da benzerdir. Ancak saçtaki topuz Hadrian portrelerinde görülmez. Hadrian'ın eşinin saç modeli ise farklıdır. Bolu başından farklı olarak Hadrian portrelerinde fizyonomik özellikler ve yaş hissedilir. Bolu başında yaşlı olmamakla birlikte çok genç biri de söz konusu değildir. Orta yaşlı biri tasvir edilmiştir. Bu da eseri Hadrian Dönemi'ne yaklaştırır. Buluntu yerine bitişik alanda Hadrian Dönemi'ne tarihlendirilebilecek bir yapının olabileceğine ilişkin veriler, Bolu başını Hadrian Dönemi'ne tarihlememizi destekler. Bolu başı özellikle yüz uzuvlarının stilistik özellikleri, işçilik teknikleri ve çevre bulguları bakımından erken Hadrian Dönemi'ne tarihlenebilir. Bolu başının saç modelinin, bütünüyle ele alındığında kadın ve erkek imparatorluk ailesi fertlerinde görülen resmi saç modellerinden olmadığı anlaşılmıştır. Yani baş Hadrian Dönemi'ne kadar gidebilecek tarihlendirme kriterlerine sahip olmakla birlikte imparatorluk ailesinden birini betimliyor görünmez. Roma İmparatorluk Dönemi halk içinden kadın betimlemelerinde de saç önde ve arkada uzundur. Ayrıca baştaki daire kesitli çember de imparatorluk bireyleri içinde çok enderdir ve bu örnekler başın tarihlenebileceğinden çok daha geç tarihlerde görülür. Saçı tutturma veya biçimlendirme işlevi olan bantlar

bu gruba dâhil edilmemelidir. Yapılan araştırmalarda istatistiki olarak daha çok erkek heros ve tanrılarda karşılaşılan bu daire kesitli çember, Bolu başına dinsel ve mithik anlamda hem heros hem de tanrısallık özelliği kazandırıyor olmalıdır. Başın kendinden emin, hafif yukarı ve uzaklara bakan ifadesinde de tanrısallık hissedilebilir. Özellikle Roma İmparatorluk Dönemi içinde yaygın saç ikonografileri dışında, tam örneğine bu dönemde fazla rastlamadığımız Arkaik-Klasik dönemlerin bir saç modelinin tercihi anlam ifade ediyor olmalıdır. Arkadan öne taranarak, önde kısa kesilip arkada uzun bırakılan saç kesimi daha çok Grek erkek saç kesimi olarak, özellikle tanrı Apollon'da karşımıza çıkıyor görünür. Bu tip saç kesiminde saçın arkada düşük topuz formunda toplanması yine Apollon'da rastlanmıştır. Gerek yüz etrafında kısa saç modelinin gerekse daire kesitli çemberin daha çok erkek tanrılarda görünüyor olması, başın bir tanrıya ait olduğu fikrini destekler. Saç, karşıdan arkaya taranmış atkuyruklu saç tipini çağrıştırmakta ve bu nedenle Artemis'i hatırlatmaktadır. Ancak başın bundan farklı olan saç kesimi ve modeli, genel hatları ile Artemis'te ve daha ağırlıklı olarak kardeşi Apollon'da görülür. Kardeşler Artemis ve Apollon idealist üsluptaki eserlerde yüz hatları ile birbirlerine benzerler. Bununla birlikte Bolu başına özellikle yandan bakıldığında yüzde erkeksi hatlar hissedilir. Tanrı Apollon'un kentte bir *phyleye* adını verecek kadar önemsenmesi, Roma İmparatorluk Dönemi kent sikkelerinde betimlenmesi, Bolu başının saç modeli ve daha çok erkek tanrılara işaret eden dinsel ve mithik anlamlı çember, Bolu başında Artemis'ten çok, Apollonis *phylesine* adını veren tanrı Apollon'un betimlendiği fikrini daha güçlü kılar. Başın kimi betimlediği ancak, bir atribuya sahip gövdesi, adının geçtiği kitabesi veya bulunduğu yerde bir kült yapısının tespiti gibi veriler ele geçtiği takdirde kesinleşebilir.

Her ne kadar sanatçı biçimsel anlamda ağırlıklı olarak Klasik ve Hellenistik dönemler Grek heykeltıraşlığından etkilenmiş ve ek olarak Roma İmparatorluk Dönemi teknikleri kullanmışsa da saç modeli dikkate alındığında bağımsız çalıştığı ve şimdiki bilgilerimize göre bir eseri birebir kopyalamadığı, farklı dönem ve farklı eser özelliklerini bir araya getirdiği anlaşılır. Bu nedenle yerel ya da bölgesel bir sanatçıdan bahsedilebilir. Başkent Nikomedia'da aynı şekilde boyalı eserlerin ele geçmesi ve atölyelerin varlığı orada üretilen ya da sanatçıların oradan gelerek çalıştığı bir eseri akla getirebilir. Aksi takdirde kentin özel talepleri başın biçimlendirilmesinde etkili olmuştur diyebiliriz.

KAYNAKÇA

- ANDREAE, B. 1998.
Schönheit des Realismus. Auftraggeber, Schöpfer, Betrachter hellenistischer Plastik, Kulturgeschichte der antiken Welt, Band 77, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- ADAK, M./AKYÜREK-ŞAHİN, E. N./GÜNEŞ, M. Y. 2008.
“*Neue Inschriften im Museum von Bolu (Bithynion/Klaudiupolis)*”, **Gephyra** 5, 73-120.
- ADAM, S. 1966.
The Technique of Greek Sculpture in the Archaic and Classical Periods, Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları.
- AGELIDIS, S. 2010.
“*Bunte Götter – Die Farbigekeit antiker Skulptur. Die aktuelle Ausstellung im Pergamonmuseum Berlin*”, **Antike Welt** 5, 29-31.
- ARLI, Y. 2021.
“*Nikomedia Eserine Yeni Bir Bakış*”, **IBAD Sosyal Bilimler Dergisi** 11, 358-365.
- BAĞDATLI-ÇAM, F. 2018.
“*Sculptures From Tabae/Kale-i Tavas*”, **Sculpture in Roman Asia Minor. Proceedings of The International Conference at Selçuk, 1st – 3rd October 2013, Österreichisches Archäologisches Institut**, özel sayı 56, (Ed. Aurenhammer, M.), Viyana: Holzhausen, 431-440.
- BAYBURTLUOĞLU, İ. 1987.
“*Ankara Antik Tiyatrosu*”, **Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1986 Yılı**, Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi Yayınları, 9-23.
- BECKER-BERTAU, F. 1986.
Die Inschriften von Klaudiu Polis, Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien 31, Bonn: Avusturya Bilimler Akademisi Yayınları.
- BOARDMAN, J. 1987.
Griechische Plastik. Die klassische Zeit, 3. baskı, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- BOARDMAN, J. 1994.
Rotfigurige Vasen aus Athen. Die archaische Zeit, 4. baskı, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- BOARDMAN, J./DÖRIG, J./FUCHS, W./HIRMER, M. 1992.
Die Griechische Kunst, 5. baskı, München: Hirmer.
- BOYSAL, Y. 1967.
Grek Klasik Devir Heykeltraşlığı, Ankara: Güzel İstanbul Matbaası.
- BOYSAL, Y. 1979.
Arkaik Devir Heykeltraşlığı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BRINKMANN, V. 2012.
“*Zur Polychromie antiker Skulptur. Eine Einführung*”, **Bunte Götter. Die Farbigekeit antiker Skulptur**, (Edl. Haag, S./Brinkmann, V./Koch-Brinkmann, U.), Viyana: Sanat Tarihi Müzesi, 19-28.
- BRINKMANN, V. 2015.
“*«Bunte Götter». Die Polychromie der griechischen Skulptur*”, **Antike Welt** 1, 28-34.
- COSTE-MESSELIÈRE DE LA, P. 1924.
“*Un exemplaire périnthien d’un bronze d’Herculaneum*”, **BCH** 48, 276-286.
- ÇALIK, A. 1996.
“*A New Head of Hadrian from Pompeiopolis*”, **Anatolian Studies** 46, 83-89.
- ÇALIK-ROSS, A. 2008.
“*Antik Heykeltıraşlıkta Boyama*”, **2. Uluslararası Dokimeon Mermer Heykel Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 16-18 Haziran 2008, Afyonkarahisar**, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayın No 69, 9-14.
- DÖRNER, E./DÖRNER, F. K. 1977.
“*Kultbild und Porträt. Frauenbildnisse im griechischen Altertum*”, **Antike Welt**, 8. yıl özel sayı, 2-84.
- DÖRNER, F. K. 1949.
“*Vorbericht über eine Reise in Bithynien*”, **Anzeiger der phil. – hist. Klasse der österreichischen Akademie der Wissenschaften**, 224-237.
- DÖRNER, F. K. 1952.
Bericht über eine Reise in Bithynien. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch – historische Klasse, Denkschriften 75 Band 1, Viyana: Avusturya Bilimler Akademisi Yayınları.
- DURUGÖNÜL, S. 2018.
Heykeller Konuşabilseydi... Antik Yunan Heykeltıraşlık Sanatına Toplumsal Açından Bir Bakış, Ankara: Bilgin Kültür Sanat.
- ERKOÇ, S. 2013.
“*Anadolu’daki Iulius – Claudius’lar Dönemi Portreleri: Hellenistik Geleneğin İzleri?*”, **Cedrus** 1, 219-240.

- ERZEN, A. 1956.
“Sinop Kazısı 1953 Yılı Çalışmaları”, **Türk Arkeoloji Dergisi** 6/1, 69-72.
- FIRATLI, N. 1979.
“Impressions Sur le Temple et le Théâtre de Bolu (Bithynion – Claudiopolis) en Bithynie”, **Florilegium Anaticum (mélanges offerts à Emmanuel Laroche)**, Paris: E. de Boccard, 111-120.
- FITTSCHEN, K. 2004.
“Römerin oder Griechin? Priesterin oder Königin? Zum bronzenen Bildnis einer unbekanntenen Frau in Basel”, **Antike Kunst** 47, 112-124.
- FITTSCHEN, K./ZANKER, P. 1985.
Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom, Bd. 1. Kaiser- und Prinzenbildnisse, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- FLASHAR, M. 2007.
“Formenspektrum, Themenvielfalt, Funktionszusammenhänge – Beispiele späthellenistischer Skulptur”, **Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst. III. Hellenistische Plastik**, (Ed. Bol, P. C.), Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 333-372.
- FUCHS, W. 1993.
Die Skulpter der Griechen, 4. baskı, Münih: Hirmer.
- GKIKAKI, M. 2011.
Die weiblichen Frisuren auf den Münzen und in der Großplastik zur Zeit der Klassik und des Hellenismus. Typen und Ikonologie, (Doktora Tezi: Würzburg Julius-Maximilians Üniversitesi).
- GÜNEŞ, M. Y. 2010.
“Bolu İli, Merkez İlçe, Stadion Kurtarma Kazısı, 2008”, **18. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 27-30 Nisan 2009 Sivas**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 159-173.
- GÜNEŞ, M. Y. 2011.
“Bolu İli, Merkez İlçe, Stadion Kurtarma Kazısı, 2008”, **Uluslararası Köroğlu, Bolu Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri, 17-18 Ekim 2009**, (Edl. Yaman, A./Aktaş-Yasa, A./Öztürk, E./Kaya-Yiğit, B.), Bolu: Bolu Halk Kültürünü Araştırma Merkezi yayınları, 294-308.
- GÜNEŞ, M. Y./AVCIBAŞI, K./EKŞİ, B./GÜL, A./BEKTAŞ, H./KARATAŞ, Ü./ULUTÜRK, H. 2011.
Bolu Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri, Ankara: Bolu Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- HILL, M. D. J. 1751.
A History of the Materia Medica, London.
- HOFT, V. 2016.
“Im Augenblick. Erste Überlegungen zur Wirkung antiker Skulpter mit rekonstruierten Einsatzaugen”, (Ed. Zimmer, K. B.), **Von der Reproduktion zur Rekonstruktion – Umgang mit Antike(n) II, Sommerschool vom 16. – 19. Juni in Tübingen. Tübinger Archäologische Forschungen 21**, Rahden/Westf.: Leidorf, 179-189.
- IMMERWAHR, S. A. 1969.
“A New Greek Bronze Head in the Ackland Museum”, **Hesperia** 38/2, 150-156.
- İNAN, J. 1965.
Antalya Bölgesi Roma Dönemi Portreleri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İNAN, J./ROSENBAUM, E. A. 1979.
Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei. Neue Funde, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- JANSSEN, E. 2007.
Die Kausia. Symbolik und Funktion der makedonischen Kleidung, (Doktora Tezi: Georg-August Üniversitesi Göttingen).
- KADIOĞLU, M./GÖRKAY, K. 2007.
“Yeni Arkeolojik Araştırmalar Işığında ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΤΗΣ ΓΑΛΑΤΙΑΣ: Ankyra”, **Anadolu/Anatolia** 32, 21-151.
- KADIOĞLU, M./GÖRKAY, K./MITCHELL, S. 2011.
Roma Dönemi’nde Ankyra, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- KASAPOĞLU, H./BAŞARAN, C. 2021.
“Parion Odeionu’nda Bulunan Artemis/Diana Heykeli, **Olba** 29, 245-268.
- KOCH-BRINKMANN, U./PIENING, H. 2012.
“Farben und Maltechnik”, **Bunte Götter. Die Farbigeit antiker Skulptur**, (Edl. Haag, S./Brinkmann, V./Koch-Brinkmann, U.), Viyana: Sanat Tarihi Müzesi, 47-51.
- KOÇYİĞİT, O. 2018.
“Antik Tabae’den Bir Roma Sarnıcı ve Seramik Buluntuları”, **Anadolu/Anatolia** 44, 277-325.
- KUNZE, M. 1992.
“Die Antikensammlung im Pergamonmuseum - Geschichte der Ausstellungen, Erwerbungen und der Ausgrabungen”, **Die Antikensammlung Berlin**, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 9-260.

- LAHUSEN, G./FORMIGLI, E. 2006.
“*Erz zum Leben erweckt: Farbigekeit und <malerische> Akzente spielten auch bei römischen Großbronzen eine entscheidende Rolle*”, **Antike Welt** 37/2, 15-22.
- LEHMANN, S. 2012.
“*Sieger-Binden im agonistischen und monarchischen Kontext*”, **Das Diadem der hellenistischen Herrscher. Übernahme, Transformation oder Neuschöpfung eines Herrschaftszeichens?, Kolloquium vom 30.-31. Januar 2009 in Münster**, (Edl. Lichtenberger, A./Martin, K./Nieswandt, H. H. – Salzmann, D.), Bonn: Habelt, 181-208.
- LICHTENBERGER, A. 2012.
“*Gibt es eine vorhellenistische makedonische Tradition für das Diadem?*”, **Das Diadem der hellenistischen Herrscher. Übernahme, Transformation oder Neuschöpfung eines Herrschaftszeichens?, Kolloquium vom 30.-31. Januar 2009 in Münster**, (Edl. Lichtenberger, A./Martin, K./Nieswandt, H. H./Salzmann, D.), Bonn: Habelt, 163-179.
- LIEPMANN, U. 1975.
Griechische Terrakotten, Bronzen, Skulpturen. Kestner Museum Hannover, Hannover: Kestner Müzesi Yayınları.
- LIMC 1984a.
Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, cilt II. 1, Zürich-Münih: Artemis Yayınevi.
- LIMC 1984b.
Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, cilt II. 2, Zürich-Münih: Artemis Yayınevi.
- MAREK, CH. 2002.
“*Die Phylen von Klaudiupolis, die Geschichte der Stadt und die Topographie Ostbithyniens*”, **Museum Helveticum** 59, 31-50.
- MAREK, CH. 2003.
Pontus et Bithynia. Die römischen Provinzen im Norden Kleinasiens, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- MAREK, CH./ADAK, M. 2016.
Epigraphische Forschungen in Bithynien, Paphlagonien, Galatien und Pontos. Philia Suppl. 2, İstanbul: Kabaıcı.
- MARTIN, K. 2012.
“*Der König als Heros? Das Diadem und die Binden von (Gründer-) Heroen*”, **Das Diadem der hellenistischen Herrscher. Übernahme, Transformation oder Neuschöpfung eines Herrschaftszeichens?, Kolloquium vom 30.-31. Januar 2009 in Münster**, (Edl. Lichtenberger, A./Martin, K./Nieswandt, H. H./Salzmann, D.), Bonn: Habelt, 249-278.
- MELETZIS, S./PAPADAKIS, H. 1969.
Archäologisches Nationalmuseum Athen, 5. baskı, Zürich: Schnell & Steiner.
- ÖZGAN, R. 1995.
Die griechischen und römischen Skulpturen aus Tralleis, Asia Minor Studien 15, Bonn: Rudolf Habelt GMBH.
- ÖZGAN, R. 1997.
“*Alkamenes’in Hermes Propylaios’u Üzerine düşünceler*”, **Türk Arkeoloji Dergisi** 31, 155-179.
- ÖZGAN, R. 2013a.
Roma Portre Sanatı I, İstanbul: Ege Yayınları.
- ÖZGAN, R. 2013b.
Roma Portre Sanatı II, İstanbul: Ege Yayınları.
- ÖZGAN, R. 2015.
Roma Portre Sanatı III, İstanbul: Ege Yayınları.
- ÖZGAN, R. 2016a.
Hellenistik Devir Heykeltraşlığı I, Büyük İskender’den Diadochlar Sonrasına, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- ÖZGAN, R. 2016b.
Hellenistik Devir Heykeltraşlığı II, Erken Hellenistikten Yüksek Hellenistiğe, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- PAUSANIAS.
Perihegesis tes Hellados (Beschreibung Griechenlands), (Çev. Laager, J.), 1998, Zürich: Manesse.
- PFROMMER, M. 2001.
“*Hellenistisches Gold und ptolemäische Herrscher*”, **Studia Varia from the J. Paul Getty Museum** 2, (Ed. Greenberg, M.), Los Angeles: Getty Yayınları, 79-114.
- PLINIUS.
Naturalis historia, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plin.+Nat.+toc> [Tufts Üniversitesi, Erişim tarihi: 22.06.2020].
- POLASCHEK, K. 1973.
Porträttypen einer claudischen Kaiserin, Studia Archaeologica 17, Roma: L’Erma di Bretschneider.
- POLLINI, J. 1996.
“*The “Dart Aphrodite” : a New Replica of the “Arles Aphrodite Type”, the Cult Image of Venus Victrix in Pompey’s Theater at Rome, and Venusian Ideology and Politics in the Late Republic-Early Principate*”, **Latomus** 55/4, 757-785.

POLLINI, J. 2015.

“Some Observations On The Use of Color on Ancient Sculpture, Contemporary Scientific Exploration, and Exhibition Displays”, **Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, ASMOSIA X. Proceedings of the Tenth International Conference of ASMOSIA. Association for the Study of Marble & Other Stones in Antiquity, Rome, 21-26 May 2012**, (Edl. Pensabene, P./Gasparini, E.), Roma: L'Erma di Bretschneider, 901-910.

POULSEN, F. 1923.

Greek and Roman Portraits in English Country Houses, Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları.

PRIMAVESI, O. 2012.

“Die Entdeckung der Farbigkeit griechischer Skulptur im 18. Jahrhundert: Winckelmanns Forschungen zu Statuen und Texten”, **Bunte Götter. Die Farbigkeit antiker Skulptur**, (Edl. Haag, S./Brinkmann, V./Koch-Brinkmann, U.), Viyana: Sanat Tarihi Müzesi, 38-45.

ROBINSON, D. M./BLEGEN, E. P. 1935.

“Archaeological News and Discussions. Notes on Recent Archaeological Excavations Summaries of Original Articles Chiefly in Current Publications”, **AJA** 39, 118-136.

ROY, J. 2016.

“Pausanias and Hadrian, Mantinea and Bithynion”, **Histos** 10, 111-131.

RUGE, W. 1897.

“Bithynion”, **Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft** III. 1, Stuttgart: Metzler, 542.

SAĞLAN, S. 2017.

“Anadolu'dan Roma Cumhuriyet Dönemi'ne Ait Kadın Portreleri”, **TÜBA-AR** 20, 159-181.

SCHORNDORFER, S. 1997.

Öffentliche Bauten hadrianischer Zeit in Kleinasien, Münster: LIT.

SCHREIBER, T. 2012.

“Die funktionale Binde”, **Das Diadem der hellenistischen Herrscher. Übernahme, Transformation oder Neuschöpfung eines Herrschaftszeichens?**, **Kolloquium vom 30.-31. Januar 2009 in Münster**, (Edl. Lichtenberger, A./Martin, K./Nieswandt, H. H./Salzmann, D.), Bonn: Habelt, 233-247.

SEZER, S. S. 2018.

“Sculptures in the Ancient City of Bithynium-Claudiopolis”, **Sculpture in Roman Asia Minor, Proceedings of the International Conference at Selçuk, 1st- 3rd October 2013**, **Österreichisches Archäologisches Institut**, özel sayı 56, (Ed. Aurenhammer, M.), Viyana: Avusturya Arkeoloji Enstitüsü, 419-429.

SIMON, E. 1983.

“Kopf einer römischen Kopie nach dem Pothos des Skopas”, **Werke der Antike im Martin-von-Wagner-Museum der Universität Würzburg**, (Edl. Beckel, G./Froning, H./Simon, E.), Mainz: Philipp von Zabern, 140-141.

SKOVMØLLER, A. 2016.

Portraits and Colour – Codes in ancient Rome: The Polychromy of white marble Portraits, (Doktora Tezi: Kopenhagen Üniversitesi).

SKOVMØLLER, A./THERKILDSSEN, R. H. 2015.

“The Polychromy of Roman polished marble Portraits”, **Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, ASMOSIA X. Proceedings of the Tenth International Conference of ASMOSIA. Association for the Study of Marble & Other Stones in Antiquity, Rome, 21-26 May 2012**, (Edl. Pensabene, P./Gasparini, E.), Roma: L'Erma di Bretschneider, 891-900.

SMITH, J. M. 2013.

Antik Yunan Kadın Kıyafetleri, (Çev. Dağlı, İ.), Ankara: Midas Kitap.

SMITH, R. R. R. 2002.

Hellenistik Heykel (Çev. Yoltar-Yıldırım, A.), İstanbul: Homer Kitabevi.

STURGEON, M. C. 2004.

Corinth 9/3, Sculpture. The Assemblage From The Theater, Princeton: The American School Of Classical Studies At Athens.

ŞARE-AĞTÜRK, T. 2018.

“Nicomedia Çok Renkli (Polykrom) Roma Rölyeflerinin Üzerindeki Arkeometrik Çalışmaların Ön Bulguları”, **39. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu 22-26 Mayıs 2017-Bursa Uludağ Üniversitesi, Arkeometri Sonuçları Toplantısı 33/2**, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Matbaası, 293-304.

ŞARE-AĞTÜRK, T. 2020.

“İmparator'un Dönüşü: Nicomedia Frizine Ait Çalınan İmparator Rölyefi'nin Teknik ve İkonografik Değerlendirmesi”, **TÜBA-KED** 22, 11-19.

TEKKÖK, B. 2013.

“Antik Çağda Boya Kullanımı”, **Prof. Dr. Orhan Bingöl’e 67. Yaş Armağanı**, (Ed. Kökdemir, G.), Ankara: Bilgin Kültür Sanat, 631-640.

UĞURLU-ÖZER, E. 2002.

“Heykeltraş Praxiteles”, **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi** 3, 377-399.

VINCENZO DE, S. 2017.

“Aspetti Dell’ideologia Augustea Nel Complesso Della Villa Dei Papiri Di Ercolano e Nel Suo Arredo Scultoreo”, **Archeologia Classica** 68, 525-550.

VITRUVIUS.

De architectura libri decem (Zehn Bücher über Architektur), (Çev. Fensterbusch, C.), 1964, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

WARD-PERKINS, J. B. 1980.

“*Nicomedia and the Marble Trade*”, **PBSR** 48, 23-69.

WEGNER, M. 1938.

“*Datierung römischer Haartrachten*”, **JdI** 53, 276-327.

WEGNER 1956.

Hadrian. Plotina. Marciana. Matidia. Sabina, Berlin: Verlag Gebr. Mann.

WEISER, W. 1986.

“*Zur Münzprägung von Bithynion*”, **Die Inschriften von Klaudiu Polis, Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien** 31, (Ed. Becker-Bertau, F.), Bonn: Avusturya Bilimler Akademisi Yayınları, 149-161.

WESSEL, K. 1946.

“*Römische Frauenfrisuren von der severischen bis zur konstantinischen Zeit*”, **AA** 61, 62-76.

WORNUM, R. N. 1875.

“*Colores*”, **A Dictionary of Greek and Roman Antiquities**, (Ed. Smith, W.), London: John Murray, Albemarle Street, 320-322.

YALMAN, B. 1986.

“*Bolu Hisartepe Kazısında bulunan Tapınak Kalıntısı*”, **9. Türk Tarih Kongresi, Ankara 21-25 Eylül 1981**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 435-450.

YILMAZ, S. 2018.

Antik Çağ (Yunan-Roma) Heykeltıraşlığında Renk ve Boya, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Seminer Çalışması: Uşak Üniversitesi).

ZANKER, P. 1974.

Klassizistische Statuen. Studien zur Veränderung des Kunstgeschmacks in der römischen Kaiserzeit, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

ZANKER, P. 1988.

The Power of Images in the Age of Augustus, (Çev. Shapiro, A.), Michigan Üniversitesi Yayınları.

ZOROĞLU, C. 2014.

“*Ankyra Tiyatrosu Zirhli Hadrian Heykeli*”, **Anadolu/Anatolia** 40, 105-130.

İNTERNET KAYNAKLARI:

<https://docplayer.net/21792722-Apollo-and-artemis-culture-and-instinct.html> [Erişim: 18.01.2022]

<https://www.flickrriver.com/photos/tags/brauron/interesting/> [Erişim: 18.01.2022]

VAN MÜZESİ'NDE BULUNAN İSLAMİ DÖNEM SIRLI SERAMİKLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION ON THE ISLAMIC PERIOD GLAZED CERAMICS IN THE VAN MUSEUM

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 29 Mart 2022	Received: March 29, 2022
Hakem Değerlendirmesi: 31 Mart 2022	Peer Review: March 31, 2022
Kabul: 23 Mayıs 2022	Accepted: May 23, 2022

DOI : 10.22520/tubaar2022.30.006

Gülşen BAŞ* - Güler YILMAZ**

ÖZET

Bu çalışmada Van Müzesi'nde bulunan İslami döneme ait tek renk sırlı, sgraffito ve sıraltı bezeme tekniğinde üretilmiş; kâse, tabak, çanak, tepsi, hokka, ilaç kabı (alberallo), küp ve testiler ele alınmıştır. İncelenen eserler içerisinde çok az örnek Van Kalesi ve Eski Van Şehri kazılarında gün ışığına çıkartılmıştır. Seramiklerin büyük bir bölümü ise satın alma ve hibe yoluyla müzeye kazandırılmıştır. Selçuklu, Beylikler, Osmanlı, Safevi ve Kaçar dönemlerine ait olan eserler; malzeme, teknik, form ve bezeme nitelikleri bakımından incelenerek, dönemler arasındaki benzerlik ve farklılıklar üzerinde durulmuştur. Tekniklerine göre gruplandırılan seramikler; hamur, form ve süsleme özelliklerine göre değerlendirilerek bir tarihlendirme önerisinde bulunulmuştur. İncelenen kapların ait oldukları dönemlerin üslupsal çizgilerine yakın özellikler sergilediği gözlenmektedir. Tek renk sırlı kaplardan hokkalar ve ilaç kaplarının 12.-13. yüzyıla; kâse, küp, tepsi ve testilerin ise 17.yüzyıldan 20. yüzyıla kadar süreklilik gösteren bir üslupsal görünüme sahip oldukları düşünülmektedir. Sgraffito tekniğindeki seramiklerin 13.-14. yüzyıla, sıraltı bezeme örneklerin ise 15.-20. yüzyıl zaman aralığına tarihlendirilebilecek bazı niteliklere sahip olduğu gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İlaç Kabı (Alberallo), Kaçar, Osmanlı, Safevi, Selçuklu, Seramik, Van Müzesi.

* Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Van/TÜRKİYE.
e-posta: gulsenbs[at]yahoo.com ORCID: 0000-0003-1354-8983

** Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Van/ TÜRKİYE.
e-posta: guleryilmaz[at]yyu.edu.tr ORCID: 0000-0003-4986-7281

ABSTRACT

In this study, bowl, plate, bowls, tray, inkwells, medicine containers (albarello), jar and jugs produced with monochromatic glazed, sgraffito and underglaze decoration techniques belonging to the Islamic period in the Van Museum are discussed. Very few examples among the works examined were unearthed during the excavations of Van Castle and the Old City of Van. A large part of the ceramics was brought to the museum through purchases and grants. The works belonging to the Seljuk, Principalities, Ottoman, Safavid and Qajar periods were examined in terms of material, technique, form and decoration, and the similarities and differences between the periods were emphasized. The ceramics grouped according to their techniques were evaluated according to their dough, form and ornamental characteristics and a dating proposal was made. It is observed that the examined containers exhibit features close to the stylistic lines of the periods they belong to, with their qualities. It is thought that inkwells and medicine containers from monochrome glazed containers have a stylistic appearance from the 12th-13th century, while bowls, jars, trays and jugs have a continuous stylistic appearance from the 17th to the 20th centuries. It has been observed that the ceramics in the Sgraffito technique have some characteristics that can be dated to the 13th-14th century, and the underglaze decoration samples to the 15-20th century.

Keywords: Medicine Container (Albarello), Qajar, Ottoman, Safavid, Seljuk, Ceramics, Van Museum.

GİRİŞ

Van Müzesi'ndeki İslami dönem eser koleksiyonu içerisinde önemli bir grubu sırlı seramikler oluşturmaktadır. Çalışmada incelenen otuz üç eserden beşi Van Kalesi ve Eski Van Şehri kazıları, 1990-1991 (Kat. No.- 2, 11) ve 2010-2013 yılı çalışmaları esnasında gün ışığına çıkartılmıştır (Kat. No. -23, 31, 32). Geriye kalan eserler ise satın alma ve hibe yoluyla müzeye kazandırılmıştır. Kazı buluntularının tarihlendirilmesi katman buluntularıyla ilişkili olarak daha sağlam verilerle desteklenebilirken, satın alma ve hibe yoluyla elde edilen eserlerin üslup özelliklerine göre bir tarihlendirme önerisinde bulunulmuştur. Tek renk sırlı, sgraffito, boyalı kazıma ve sıraltı boyama tekniğindeki seramikler kâse, tabak, çanak, çömlek, tepsi, ilaç kabı, hokka, testi, küp ve süs eşyalarından oluşmaktadır. Kapların on beşi tek renk sırlı, altısı sgraffito ve on ikisi sıraltı boyama tekniği ile bezenmiştir. Sgraffito kaplardan ikisi boyalı kazıma tekniğinde iken bir örneğin iç yüzeyi sgraffito dış yüzeyi ise slip (astar boyama) tekniğiyle bezenmiştir. Eserlerin bazılarının ağız kenarlarında küçük kırıklıklar olsa da büyük bölümü sağlamdır.

Tarihi geçmişi MÖ 4000'lere kadar giden Van, Urartu medeniyetine başkentlik etmesiyle ön plana çıkmıştır. Van'a Urartu sonrası İskitler, Medler, Persler, Romalılar ve Sasaniler hâkim olmuşlardır.¹ Bu dönemde yerleşimin Van Kalesi ve kuzey kesiminde yer aldığı bilinmektedir. Kalenin güneyindeki, tam olarak ne zaman kullanılmaya başlandığı bilinmeyen aşağı şehrin ise 12. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar kesintisiz iskân gördüğü belirtilmektedir.² Van'ın bu süreçte Büyük Selçuklu, Ahlatşahlar, Eyyubi, Harzemşah, Anadolu Selçuklu, İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı hâkimiyetinde kaldığı bilinmektedir.³

İncelenen beş eserin kazı buluntusu olması nedeniyle bölgedeki kazıların tarihsel sürecinden bahsedilmesi gerekmektedir. Eski Van şehrinde 1987 yılında Prof. Dr. M. Taner Tarhan başkanlığında başlatılan arkeolojik kazı çalışmaları 1991 yılına kadar devam etmiştir.⁴ Tarhan başkanlığında 1988'de gerçekleştirilen çalışmalarda Süleyman Han Camii'nde Osmanlı dönemine ait buluntular ele geçirilmiştir.⁵ Ayrıca 1990 yılı kazı çalışmalarında Van Kalesi'nin aşağı seviyesindeki Ortaçağ yapı katında çok sayıda seramik parçalar bulunmuştur.⁶ 2010-2014 yılında Doç. Dr. Erkan Konyar başkanlığında yürütülen çalışmalarda ise 12.-13. yüzyıl

Selçuklu ve 15.-17. yüzyıl Osmanlı dönemine ait seramik parçaları bulunmuştur.⁷ Kazıda bulunmuş olan bu eserler, incelenen seramikleri tarihlendirme noktasında da önemli birer destekleyici durumundadır.

SERAMİKLER

Sırlı Seramikler

Müzedeki kap türü bakımından en zengin grubu, tek renk sırlı seramikler oluşturmaktadır. Bu grupta; bir kâse, bir tepsi, üç hokka, üç ilaç kabı (albarello), üç testi ve dört küp olmak üzere on beş adet kap bulunmaktadır.

Hamur ve Sır Özellikleri: Mutfak kaplarından biri olan kâseler neredeyse her kazı alanında en çok rastlanan seramik türüdür. Müzedeki incelenen tek renk sırlı kâse, açık kırmızı hamurludur (2.5YR 7/6). Kap sağlam olduğu için katkı malzemesine ve dokusuna bakılamamıştır. İç yüzeyin tümü, dış yüzeyin ise ağız kenarına kadar tamamı koyu yeşil sırla kaplıdır. Sır, parlak ve camsı bir özelliğe sahiptir. Sırlamada daldırma tekniği kullanılmıştır. Astarsız olan kâsenin iç yüzeyinde üçayak izi mevcuttur. Dip kısmında fırın ısıısıyla alakalı bozulmalar oluşmuştur (Foto. 1).

İncelenen eserlerden bir diğeri ekmek pişirme tepsisidir. Tepsi, sarımsı kırmızı hamurlu (5YR 5/6), sıkı dokulu, kireç ve kum katkılıdır. Hamur, sert ve az gözenekli bir dokuya sahiptir. Tepsinin iç yüzeyi tamamen, dış yüzeyi ise ağız kenarına kadar koyu yeşil sırla kaplıdır. Sırda pullanmalar, dökülmeler ve matlaşmalar meydana gelmiştir. Beyaz astarlı olan tepsinin dış yüzeyinde yanık izleri mevcuttur (Foto. 2).

Tek renk sırlı diğer bir eser grubu yazı takımlarında kullanılan üç hokkadır. Benzer hamur özelliklerine sahip hokkalar, açık gri hamurlu (10YR 7/2), sıkı dokulu ve kum katkılıdır. İç yüzeyleri tümüyle, dış yüzeyleri ise dip kısmına kadar tek renk sırla kaplanmıştır. Astar kullanılmayan örneklerden ikisi şeffaf turkuaz (Foto. -3, 4) diğeri ise şeffaf yeşil renklidir (Foto. 5). Sırları kalın, parlak, camsı ve kalitelidir. Daldırma tekniğiyle sırlandığından, örneklerin dip kısmına yakın kesimlerinde sır birikintisi oluşmuştur.

Tek renk sırlı grubun içerisinde yer alan üç ilaç kabı çok soluk kahverengi (10YR 8/2) ve pembemsi gri hamurludur (7.5YR 7/2). Kırık olan kısımlarından hamurlarının kireç ve kum katkılı olduğu anlaşılmaktadır. Astarsız örneklerin iç yüzeyi tümüyle, dış yüzeyi ise dip kısmına kadar yeşil sırla kaplıdır. Sırlama işlemi daldırma

¹ Kılıç 2020: 5, 6.

² Konyar & Avcı 2015: 270.

³ Kılıç 2020: 6-19.

⁴ Tarhan 1988: 369-428; Tarhan & Sevin 1993: 407.

⁵ Tarhan & Sevin 1990: 364, 372.

⁶ Tarhan & Sevin 1993: 844-845.

⁷ Konyar 2012: 415; Konyar vd, 2016: 581; Konyar 2018: 176-177.

teknîğiyle oluşturulmuştur. Sırlarında matlaşma, bozulma, pullanma ve yer yer dökülmeler mevcuttur (Foto. 6, 7, 8).

Van Müzesi'ndeki depolama kaplarından üç testi tek renk sırlıdır. Testiler açık gri (2.5Y 7/2), çok soluk kahverengi (10YR 8/2) ve pembemsi beyaz hamurludur (5YR 8/2). Hamurlar yumuşak dokulu, kireç, kum ve mika katkılıdır. Astarlanmayan testilerin ikisinin iç ve dış yüzeyi yeşil sırlıdır (Foto. -9, 10). Bir testinin ise iç yüzeyi boyun kısmına kadar, dış yüzeyi tümüyle turkuaz sırlıdır (Foto. 11). Sırlama aşamasında daldırma tekniği kullanılmıştır. Yeşil renk sırda pullanma, dökülme ve çatlaklıklar oluşmuştur. Ancak turkuaz sır canlı, parlak ve camsı özelliktedir.

Depolama kapları içinde bir diğer eser grubu küplerdir. Küpler pembemsi gri (7.5 YR 7/2), gri (7.5YR 5/1), çok soluk kahverengi (10YR 7/3) hamurlu, sıkı dokulu, kum, kireç ve mika katkılıdır. Bütün örneklerin iç ve dış yüzeyleri şeffaf yeşil sırlıdır. Sırlar parlak, kaygan ve camsı özellikte olup bazı örneklerin dış yüzeyinde dökülmeler meydana gelmiştir. Küplerde astar kullanılmamıştır (Foto. 12, 13, 14, 15).

Form: Tek renk sırlı kap grubundaki kâsenin 1.2 cm yüksekliğindeki halka kaidesinden küresel gövdeye geçilmektedir. Küresel gövde dışa çekik ağızla sonlanmaktadır (Kat. No.-1, Çizim 1).

Van Müzesi'ndeki kap türlerinin zenginliğini belgeleyen gruplardan biri tepsilerdir. Van Kalesi kazısında bulunmuş olan yeşil sırlı tepsisi, oval diptir. Oval dipten keskin bir profil yaparak, gövdeden ağza düz bir formla sonlandırılmıştır. Bu örneğin simetrik şekilde düzenlenmiş iki yatay kulpu ve iki tutamağı mevcuttur (Kat. No.- 2, Çizim 2). Her iki tutamağın da uç kısımları kıvrımlı bir formla sonlandırılmıştır.

Müzedede yer alan ve yazı takımlarının ayrılmaz öğelerinden biri olarak kabul edilen hokkalarda, küresel (Çizim 3-4) ve çokgen gövde olmak üzere iki ayrı form görülmektedir (Çizim 5). Küresel gövdeli örnekler içe çekik düz dip ve düz ağız formuna sahiptir. Çokgen gövdeli hokka ise 0.5 cm yüksekliğinde alçak halka kaideli ve düz ağızlıdır. Hokkaların ağız çapları 2.6 cm ile 3 cm arasında, dip çapları 2.8 cm ile 3.2 cm arasında ve yükseklikleri 3.7 cm ile 4.4 cm arasında değişiklik göstermektedir.

Çalışmada yer alan ilaç kaplarının üçü de silindirik gövdelidir (Çizim 6-8). Örneklerden birinin silindirik gövdesi dipten ağız kısmına doğru hafifçe daralmaktadır (Çizim 6). Silindirik gövdeli kaplar, dışa çekik ağızlı ve içbükey düz diptir. İlaç kaplarının ağız çapları 3.8 cm

ile 4.6 cm, dip çapları 3.2 cm ile 3.8 cm ve yükseklikleri 9.1 cm ile 10.6 cm arasında değişmektedir.

Depolama kaplarından olan testilerde; küresel (Çizim 10), basık küresel (Çizim 11) ve beyzi gövde formları görülmektedir (Çizim 9). Beyzi gövdeli örnek içbükey düz dipli, silindirik kısa boyunlu ve dışa çekik ağız formludur. Testi tek kulplu olup, kulpu duruşuna göre dikey, kesitine göre ise ovaldır. Basık küresel gövdeli testi 0.5 cm yüksekliğinde alçak kaideli, uzun silindirik boyunlu ve düz ağıza sahiptir. Kabın tek kulplu olduğu, gövde kısmındaki kırık izlerinden anlaşılmaktadır. Küresel gövdeli testi ise içbükey düz dipli ve çift kulpludur. Kabın, boyun ve ağız kısmı kırıktır. Testilerin ağız çapları 3.6 cm ile 4.8 cm, dip çapları 4.2 cm ile 6 cm, yükseklikleri ise 9.4 cm ile 10.8 cm arasında değişmektedir.

Çalışmada yer alan depolama kaplarından bir başkası ise küplerdir. İncelenen dört küpte küresel (Çizim 12, 13, 15) ve alt kısmı konik üst kısmı yarı küresel (Çizim 14) olmak üzere iki farklı gövde formu görülmektedir. Büyük ölçekli üç küpte boyun kullanılmadan gövdeden ağza geçilirken (Çizim 13-15), küçük küpte silindirik formu uzun boyun kullanılmıştır (Çizim 12). Küçük küp örneğinde düz-çift boğumlu, büyük küplerde ise içe çekik ağız görülmektedir. Küplerin tamamında düz dip tercih edilmiştir. Örneklerde dikey duruşlu iki (Çizim 13, 15), üç (Çizim 14) ve dört kulp (Çizim 12) dikkatleri çekmektedir. Küplerin ağız çapları 9.2 cm ile 22.6 cm, dip çapları 8 cm ile 19.2 cm, yükseklikleri 29 cm ile 50 cm arasında değişmektedir.

Süsleme: Tek renk sırlı iki örnekte bezeme görülmektedir. Yeşil sırlı küpün dış yüzeyinin gövde kısmında bir bordür içerisinde dalgalı çizgilerden oluşan geometrik bezeme yer almaktadır (Foto. -13). Başka bir küp örneğinde ise birbirine paralel yatay çizgiler görülmektedir (Foto. -14). Bu geometrik düzenlemeler hamur yaşken uygulanmıştır.

Sgraffito (Kazıma) Tekniği

Bu grupta yer alan üç kâse ve bir çömlek satın alma yoluyla müzeye kazandırılmıştır. Kâselerin ikisinin iç yüzeyinde sgraffito, dış yüzeylerinde ise tek renk sırlı bezeme tekniği görülmektedir (Foto. -16, 18). Diğer kâsenin ise iç yüzeyi sgraffito, dış yüzeyi slip tekniğiyle bezenmiştir (Foto. -17). Bu örnek, müzede slip tekniğiyle üretilmiş tek eserdir. Çömleğin ise iç yüzeyinde tek renk sır, dış yüzeyinde sgraffito tekniği görülmektedir (Foto. -19). Sgraffito tekniği, kapların en çok görülebilen yüzeylerine uygulanmıştır.

Hamur ve Sır Özellikleri: Sgraffito tekniğindeki kâseler kırmızı (2.5YR 4/8, 2.5YR 5/6) ve soluk kahverengi

hamurlu (10YR 6/3), sıkı dokulu, taşçık, kireç, mika ve kum katkılıdır. Kâselerde krem ve beyaz astar kullanılmıştır. Kapların iç yüzeylerinin tümü, dış yüzeyleri ise ağız kenarına veya dip kısmına kadar yeşil sırla kaplıdır (Foto. -16, 18). İç yüzeydeki sırlar parlak ve camsı özellikteyken, dış yüzeydeki sırlarda pullanmalar, bozulmalar ve dökülmeler görülmektedir. Kâselerin iç yüzeylerinde üçayak izleri bulunmaktadır. Dış yüzeyi slip tekniğiyle bezenmiş kâse şeffaf turkuaz sırlıdır. Sır, beyaz astara denk geldiği yerde turkuaza, astarsız yerlerde ise koyu yeşilimsi bir renge bürünmüştür (Foto. -17). Çömlek sarımsı kırmızı hamurlu (5YR 5/8), sıkı dokulu, taşçık ve kireç katkılıdır. Çömleğin iç ve dış yüzeyi beyaz astarlıdır. İç yüzey açık yeşil, dış yüzey dip kısmı dâhil koyu yeşil sırla kaplanmıştır. Sırlama işleminde daldırma tekniği kullanılmıştır. Sırında dökülmeler ve pullanmalar meydana gelmiştir. Ayrıca bu gruptaki kapların yüzeylerinde çark izleri mevcuttur.

Form: Bu teknikteki kâseler konik (Çizim 18) ve kademeli konik gövde formudur (Çizim 16, 17). 1.1 cm yüksekliğinde halka kaideli, konik gövdeli kâse yukarıda keskin bir profil yaparak içe çekik ağızla sonlanmaktadır. Kademeli konik gövdeli kâselerin ise halka kaidesinin yüksekliği 1 cm ile 1.7 cm'dir. Konik form keskin bir profille kademeli bir şekilde gövdeden ağza doğru açılmaktadır. Kademeli konik gövdeli kâseler, dışa çekik ağızlıdır. Çalışmada yer alan çömleğin, gövdesinin alt kısmı konik, üst kısmı basık küresel formdadır. Çömlek düz dipli, dışa çekik ağızlı ve çift kulpludur (Çizim 19). Kâselerin ağız çapları 22 cm ile 24 cm, dip çapları 7.6 cm ile 7.8 cm, yükseklikleri ise 9.5 cm ile 11.5 cm arasında değişmektedir.

Süsleme: Sgraffito tekniğindeki kaplarda zengin motif repertuarı görülmekle beraber yoğunluğu geometrik bezemeler oluşturmaktadır. Kâselerden birinin iç yüzeyi dikey ve yatay çizgilerle eşit dört parçaya bölünmüştür. Her bir parçanın içerisinde kuş gagasını veya rumiyi andıran stilize edilmiş bir düzenleme yer almaktadır. Bu düzenlemeye dikkatli bakıldığında bir kenarında Arapça "Hasene-حسن" kelimesinin olduğu görülmektedir. Arap alfabesiyle yazılmış olan bu kelime bitkisel düzenlemenin doğal bir parçası gibi görünmektedir. Bu soyut bezemenin merkezinde ve çevresinde düzgün olmayan iç içe iki halka yer almaktadır. Kâsenin dış yüzeyi sadedir (Çizim 16). Bir diğer kâsenin iç yüzeyinde uçları palmetlerle sonlanan altı madalyon ve merkezde yer alan madalyondan oluşan düzenleme ilgi çekicidir. Dıştaki madalyon düğümlü geçmelerle düzenlenmiştir. Madalyonların içleri kazıma tekniğiyle oluşturulmuş noktalarla donatılmıştır. Altı palmetle sonlanan düğümlerin arasında da altı kez simetrik bir şekilde tekrarlanan "۱۱", "۱۱۶۱۰ Ayn ۱۰" gibi sembollerden oluşan düzenleme yer almaktadır. Bu düzenlemenin etrafı daire ile çevrilmiştir. Gövdede yine

on madalyon düğümlenerek verilmiştir. Düğümlerin arası yatay çizgilerle belirginleştirilmiştir. Bu yatay çizgilerin içleri kazıma noktalarla doldurulmuştur. Düğümlerin etrafında da çift sıra şerit yer almaktadır. Ağız kenarında yarım dairelerin yan yana yerleştirilmesiyle oluşturulmuş geometrik düzenleme bulunmaktadır. Kâsenin dış yüzeyinde ise konik kısma kadar dikey çizgilerden meydana gelen geometrik bezeme yerleştirilmiştir. Bu düzenleme kademeli kısma geçmeden çift sıra yatay şeritle sonlandırılmıştır. Gövdenin üst kısmında da slip tekniğiyle oluşturulmuş yan yana dikey çizgiler yer almaktadır (Foto. 17). Sgraffito gurubunda yer alan son kâsede bezeme iç yüzeyde gövdeye uygulanmıştır. Gövdede dörtlü spirallerin oluşturduğu geometrik düzenleme simetrik biçimde beş kez tekrarlanmıştır. Kâsenin dış yüzeyi sade bırakılmıştır (Foto. 18). Çömleğin ise iç yüzeyi tek renk yeşil sırlıdır. Dış yüzeyinde sekiz ayrı spiralden oluşan geometrik düzenleme iki şerit içerisinde verilmiştir (Foto. 19).

Boyalı Kazıma Tekniği

Sgraffito tekniğinin alt grubu olarak değerlendirilen boyalı kazıma tekniğinde birer kâse ve testi örneği bulunmaktadır (Foto. -20, 21). Kâse satın alma, testi ise hibe yoluyla elde edilmiştir.

Hamur ve Sır Özellikleri: Boyalı kazıma tekniğindeki kâse sarımsı kırmızı hamurlu (5YR 5/8), sıkı dokulu ve mika, kum, kireç katkılıdır. Kabın iç ve dış yüzeyi krem astarlıdır. İç yüzeyinde yeşil, hardal sarısı ve mor boya üzerine şeffaf, renksiz sır sürülmüştür. İç yüzeyin sırtı parlak olup, sırında yer yer dökülmeler meydana gelmiştir. Dış yüzey ise dip kısmına kadar açıklı koyulu yeşil renkli boya üzerine şeffaf, renksiz sırla kaplıdır. Ancak sırında bozulma, matlaşma ve dökülme oluşmuştur (Foto. -20). Testi kahverengi hamurlu (7.5YR 5/3), sıkı dokulu, kum ve taşçık katkılıdır. Krem astarlı testinin iç ve dış yüzeyi şeffaf, açık yeşil sırlıdır. Dış yüzeyindeki desenlerde kahverengi ve yeşil boya kullanılmıştır. Testinin dış yüzeyindeki sırtı camsı ve parlak özellikteyken, iç yüzeyi mat ve pütürlüdür (Foto. -21).

Form: Bu gruptaki kâse 1.5 cm yüksekliğinde halka kaideli, kademeli konik gövdeli ve içe çekik ağızlıdır (Çizim 20). Testi ise küresel gövdeli, halka kaideli ve silindirik uzun boyunludur. Silindirik boyun ağza doğru daralarak yükselmektedir. Ağız kırık olmasına rağmen form itibarıyla yonca ağızlı testilere benzemektedir. Testinin dikey duruşlu tek kulpu bulunmaktadır (Çizim 21).

Süsleme: Boyalı kazıma tekniğindeki örneklerde geometrik motifler tercih edilmiştir. Kâsenin iç yüzeyi patlıcan moru ile sekiz bölüme ayrılmıştır. Bölümlerin

içerisinde simetrik bir şekilde birer damla ve birer dilimli düzenlemeden oluşan geometrik motifler yer almaktadır. Bu düzenlemelerin arasına ise eşkenar dörtgenler yerleştirilmiştir. Kabın dış yüzeyi ince dikey çizgilerle şeritlere ayrılmıştır. Şeritlerin içerisinde fırça darbeleriyle oluşturulan düzgün olmayan yuvarlak motifler bulunmaktadır (Foto. 20). Testinin ise dış yüzeyinde bir bordür içerisinde üç sıra ters 'v'nin üzerinde yarım daire motifi ve ağız kenarında da vev çizgilerden oluşan geometrik motifler yer almaktadır (Foto. 21).

Sıraltı Boyama Tekniği

Bu grupta; biri mavi-beyaz, ikisi turkuaz sıraltı siyah boyama, dokuzu ise şeffaf, renksiz sıraltı boyama olmak üzere on iki kap bulunmaktadır.

Hamur ve Sır Özellikleri: Sıraltı boyama tekniğinde altı kâse bulunmaktadır. Kâseler; beyaz (2.5Y 8/1), pembe (5YR 7/4), açık kırmızımsı kahverengi (2.5YR 6/3) ve çok soluk kahverengi hamurludur (10YR 8/3). Örneklerin tümü sağlam olduğu için katkı malzemesine bakılamamıştır. Ancak bir kâsenin hamuru, kırık olan ağız kısmına göre, sıkı dokulu ve kum katkılıdır (Foto. -25). Kâselerin iç yüzeyleri tümüyle şeffaf renksiz sırlı, dış yüzeyleri ise sırsız veya tümüyle sırlıdır. Yüzeyler bazı örneklerde astarsız, bazılarında beyaz astarlıdır. Sırları parlak ve camsı olan örneklerin bazılarında bozulmalar ve çatlaklıklar meydana gelmiştir.

Ele alınan örneklerin içerisinde iki çanak bulunmaktadır. Çanaklar çok soluk kahverengi (10YR 8/3) ve açık kırmızımsı kahverengi hamurlu (2.5YR 7/4), sıkı dokulu ve kum katkılıdır (Foto. 28, 29). Şeffaf, renksiz sırlı kaplı örneklerde beyaz astar kullanılmıştır. Parlak sırda çatlaklar oluşmuştur. Çanaklarda üçayak izleri bulunmamaktadır.

Sıraltı boyama tekniğinde iki tabak mevcuttur. Tabaklar, pembe (7.5YR 7/3) ve açık kırmızımsı kahverengi hamurlu (2.5YR 7/4), sıkı dokulu, kum katkılı ve beyaz astarlıdır. Örneklerin iç yüzeyleri tümüyle, dış yüzeyleri gövde kısmına kadar şeffaf-renkli ve renksiz sırlı kaplıdır (Foto.- 30, 31). Sırda matlaşma, bozulma ve çatlaklıklar meydana gelmiştir. Gerek kâse gerekse tabakların iç yüzeyinde üçayak izleri bulunmaktadır.

Depolama kaplarından olan testi, pembe hamurlu (7.5YR 8/2) ve astarsızdır. İç yüzey tümüyle, dış yüzey dip kısmına kadar şeffaf turkuaz sırlı kaplıdır (Foto. 32). Camsı ve kalın sırda yer yer pullanmalar oluşmuştur.

Söz konusu müzede sıraltı boyama tekniğiyle bezenmiş bir kuş şeklinde biblo bulunmaktadır. Bu örnek beyaz hamurlu (7.5YR 8/2), şeffaf ve renksiz sırlıdır. Sırında çatlaklıklar oluşmuştur (Foto. 33).

Form: Bu teknikte yer alan kâselerde küresel gövde, dışa çekik ağız ve halka kaide olmak üzere tek tip form görülmektedir (Çizim 22-27). Kâselerin kaideleri 0.5 ile 1.5 cm, ağız çapları 11 cm ile 33 cm, dip çapları 5 cm ile 12,8 cm, yükseklikleri ise 4.6 cm ile 13.5 cm arasında değişmektedir. Çanaklar yayvan gövdeli, dışa çekik ağızlı ve halka kaidelidir (Çizim 28, 29). Bu gruptakilerin kaide yüksekliği 0.8 cm ile 1.5 cm, ağız çapları 24 cm ve 31 cm, dip çapları 10.8 cm 11.4 cm, yükseklikleri ise 4.8 cm ile 8.8 cm dir. Tabaklar yayvan gövdeli, dışa çekik profilli-geniş ağız kenarlı ve halka kaidelidir (Çizim 30, 31). Tabaklarda kaide yüksekliği 1.3 cm ile 1.6 cm, ağız çapları 31.4 cm ile 35 cm, dip çapları 10.6 cm ile 9.6 cm ve yükseklikleri 7 cm ile 8.7 cm dir. Testi ise oval gövdeli, dışa çekik ağızlı, düz dipli ve tek kulpludur (Çizim 32).

Süsleme: Motif repertuarının çeşitliliğiyle dikkat çeken bu gruptaki seramiklerde geometrik motifler az tercih edilirken, bitkisel ve figürlü süsleme yoğun biçimde kullanılmıştır.

Kâselerden sadece bir örneğin dış yüzeyi sade tutulmuştur. Söz konusu kâsenin merkezinde beş yapraklı çiçek motifi yer almaktadır. Çiçeğin etrafı dikey çift şeritlerle beş bölüme ayrılmıştır. Şeritlerin ağız kenarına denk gelen kesimlerinde karşılıklı kıvrımlı çizgiler yer almaktadır. Her bölümün içerisinde yüzeyi balık pulu şeklinde bezenen oval birer madalyon bulunmaktadır. Siyah konturla çevrili motiflerde kobalt mavisi, yeşil ve bordo renkleri kullanılmıştır. Ağız kenarında ise kahverengi düz bir şerit yer almaktadır (Foto. 23).

Müzedeki iç ve dış yüzey bezemeli kâselerden birinin merkezinde yapraklarla çevrili çiçek motifi yer almaktadır. Gövdede altıgenlerle oluşturulmuş geometrik düzenleme içerisinde benekler bulunmaktadır. Bezemeler siyah ve kobalt mavisi renklerle oluşturulmuştur. Kâsenin dış yüzeyinde mavi yatay şeritlerle sınırlandırılmış dikey dilimli düzenlemeler bulunmaktadır. Bu dilimli düzenlemenin içerisinde mavi renkte stilize yaprak motifleri yer almaktadır (Foto. 22).

Bir diğer kâsenin iç yüzeyinin merkezinde, etrafındaki çizgisel radyal ışınların uçları beneklerle sonlanan, insan yüzü güneş motifi bulunmaktadır. Işınların birleşen uçları dışta dairesel hatlı bir beşgen oluşturmaktadır. Ağız kenarında ise birbirinden şeritlerle ayrılan üç kuş figürü görülmektedir. Kuş figürlerinin önünde ve arkasında stilize bitkisel düzenlemeler bulunmaktadır. Kuşun gagası uzun, gözleri oval halkalarla belirginleştirilmiş, ayakları ve vücudu gerçekçi çizilmemiştir. Bezemelerde kobalt mavisi, yeşil ve bordo renkleri ile siyah kontur kullanılmıştır. Dış yüzeyde ise yatay şeritlerin sınırlandırdığı alanlar üç bölüme ayrılarak bu bölümlerde,

iç yüzeyi tekrarlar biçimde, kuş ve stilize çiçek motifleri işlenmiştir. Buradaki bezemelerde yeşil, kobalt ve siyah renkler tercih edilmiştir (Foto. 24).

Diğer bir kâsenin iç yüzeyinde, merkezde yeşil yapraklarla çevrili sarı ve mor renkli çiçek motifi yer almaktadır. Gövde kısmında uçar pozisyonda verilmiş, aralarında çiçeklerin bulunduğu, üç kuş figürü bulunmaktadır. Kuşların gagalarının ucunda yeşil renkli benekler dikkati çekmektedir. Etrafı siyah konturlu desenlerde yeşil, kahverengi ve mor renkler kullanılmıştır. Motiflerdeki renkler ve sır, fırın ısısından dolayı bozulmuştur. Dış yüzeyin ağız kenarında sarı renkli bir bordür, gövde kısmında karanfil anımsatan stilize çiçek ve yapraklardan oluşan bitkisel düzenlemeler ve kuş figürleri yer almaktadır. Hızlı fırça darbeleriyle yapılmış izlenimi veren kuş figürlerinde göz ve ayaklar gibi bazı detaylar belirtilmemiştir. Motiflerde sarı, kahverengi ve yeşil renkleri kullanılmıştır (Foto. 25).

Farklı bir sıraltı kâse, girift süsleme düzeni ile dikkat çekicidir. Kabin merkezinde aşağıdaki mavi boyalı alan, bir su birikintisini anımsatmaktadır. Yukarısında sarı bir zemin üzerinde ortada bol dallı, yeşil yapraklı ağaç ve irili ufaklı sarı ve mor dilimli gül motifleri bulunmaktadır. Güllerin üzerinde de irili ufaklı kuş figürleri yer almaktadır. Kuşlar gelişigüzel çizilmiştir. Gövde kısmında ince bordür içerisinde stilize çiçek motifi, ağız kenarında ise yukarıda ince sarı bordür, alt kısımlarda kuş ve dilimli iri gül ve ufak çiçek motifleri ardışık düzende yer almaktadır. Siyah konturla çevrili motiflerde mor, sarı, mavi ve yeşil renkler kullanılmıştır. Kâsenin dış yüzeyinde ise iki bordüre ayrılan gövde, yukarıda sarı, yeşil ve mor renklerde kuş ve dilimli çiçek, alt bordürde ise çapraz çizgili dilimler içerisinde yaprak ve çiçeklerin oluşturduğu bitkisel ve aşağıda ters-düz zikzak motifleri yer almaktadır. Yapraklarda yeşil, çiçeklerde sarı ve mavi renkler kullanılmıştır. Zeminde ise yukarıda mavi, aşağıda beyaz ve mor renkleri tercih edilmiştir (Foto. 26).

Son kâse örneğinde de yine girift bir düzenleme yer almaktadır. İç yüzeyin merkezinde çarkifelek motifi bulunmaktadır. Bu motifi çevreleyen zikzak bezemeli sarı şeridi, iç içe geçen beşgenlerin oluşturduğu on köşeli yıldız motifi takip etmektedir. Yıldızın köşe noktaları ve aralarından gelişen lale motifleri ile yapraklı çiçekler, zengin bir düzen meydana getirmektedir. Bu düzen, en dışta zikzaklardan meydana gelen iri dilimlerle çevrilerek düzenlemenin tamamına iri bir çiçek motifinin kuşbakışı görünümü kazandırmıştır. Gövde kısmında biri dar, ikisi geniş olmak üzere üç bordür yer almaktadır. İnce bordürde zikzak örgüler, geniş bordürde dilimli güller ve iri yapraklar bulunmaktadır. Diğer geniş bordür ise çift şeritlerle ritmik olarak birbirini takip eden, içerisinde

bitkisel motiflerin yer aldığı, yirmi altı bölüme ayrılmıştır. Ağız kenarında iki bordür yer almaktadır. Kâsenin iç yüzeyindeki motiflerde mor, açık-koyulu yeşil, sarı ve siyah renkler kullanılmıştır. Motiflerin bazıları siyah konturludur. Dış yüzeyde ise, iç yüzeyin gövdesinde bulunan geniş ve dar bordürdeki düzenlemelerin aynısı tekrar etmektedir. İç yüzeyden farklı olarak dar bordürün alt kısmında uçları bitkisel motiflerle sonlanan ters-düz zikzaklar işlenmiştir (Foto. 27).

Sıraltı boyama tekniğindeki çanaklarda bulunan bezemeler birbirinden farklıdır. Bir çanağın iç yüzeyinin merkezinde madalyon içerisinde kuş ve bitkisel motifler yer almaktadır. Gövde kısmında bir bordür içerisinde kuş, kelebek ve çiçek motifleri, ağız kenarında ise farklı renklerde düzenlenen katmerli güller bulunmaktadır. Motiflerin etrafı siyah konturludur. Bezemelerde pudra, sarı, kobalt mavisi, yeşil ve kahverengi kullanılmıştır. Motifler fırça darbeleriyle oluşturulmuştur. Bu kabin dış yüzeyi sadedir (Foto. 28). Diğer çanak örneğinde, merkezde bulunan madalyonun içerisinde bitkisel motifler yer almaktadır. Gövde kısmında da çiçek ve yapraklar, ağız kenarında ise kuş bulunmaktadır. Siyah konturlu motiflerde mor, sarı, yeşil ve mavi renkler kullanılmıştır. Dış yüzeyin ağız kenarında iç içe geçmiş eşkenar dörtgenlerden oluşan geometrik düzenleme yer almaktadır. Bu eşkenar dörtgenlerin içerisinde mor, yeşil, sarı ve mavi boyalı düzgün olmayan yuvarlaklara yer verilmiştir (Foto. 29).

Bu grupta yer alan tabakların dış yüzeyleri sade tutulmuştur. İç yüzeylerinde ise bezemeler dip, gövde ve ağız olmak üzere üç ayrı bordür içerisinde verilmiştir. Mavi-beyaz sıraltı boyalı olan tabağın merkezinde madalyonlar içerisinde dilimli çiçek motifleri bulunmaktadır. Madalyonların çevresindeki iki yarım daire ve iki dilimli simetrik düzenleme dikkat çekicidir. Gövde kısmında dilimli çiçek ve yapraklardan oluşan bitkisel düzenleme, ağız kenarındaki bordürde ise 'S' kıvrımıyla sonlandırılan ve düzgün olmayan içi çapraz çizgilerle doldurulan yarım daire yer almaktadır (Foto. -30). Turkuaz sıraltı siyah boyalı olan tabağın merkezine, uçlarında güllerle sonlanan irili ufaklı stilize yaprak motifleri çarkifelek şeklinde düzenlenmiştir. Gövde kısmında uçları helezonik kıvrımlarla sonlanan yapraklar ve kıvrımlı dallar yer alır. Ağız kenarında da yan yana spiral motifleri bulunmaktadır (Foto. 31). Turkuaz sıraltı siyah boyalı testinin dış yüzeyinde siyah renkli iki dikey şerit içerisinde üçer beneklerden oluşan düzenleme, gövde boyunca devam etmektedir (Foto. 32).

Bu grupta yer alan kuş şeklindeki bibloda çok renkli işçilik dikkati çekmektedir (Foto. 33). Kuşun göğsündeki iri-badem gözlü, kalın kaşlı, sivri burunlu insan yüzü güneş motifi oldukça ilginçtir. İnsan yüzü güneşin etrafı

sivri uçlu dilimlerle çevrelenmiştir. Kuşun kuyruğunun altında lotus ve katmerli çiçekler, sırtında ise rumiler ve çiçekler bulunmaktadır.

DEĞERLENDİRME

Çalışma kapsamında incelenen Van Müzesi'ndeki sırlı seramikler; dönemleri, işlevleri, formları, malzeme ve teknik özellikleri ile çeşitlilik göstermektedir. Tek renk sırlı, sgraffito, sıraltı boyama tekniğindeki seramiklerin büyük bir bölümü servis ve depolama kapları olsa da hokka ve biblo gibi işlevsel açıdan farklı türlere ait örnekler de yer almaktadır. Bu eserler, üslupsal özellikleri esas alınarak 12.-14. yüzyıl Selçuklu ve Beylikler dönemi, 15.-20. yüzyıl Osmanlı dönemi, 17.-18. yüzyıl Safevi dönemi ve 19. yüzyıl Kaçar dönemine tarihlendirilmiştir. Kazı buluntularının tarihlendirilmesinde kazı katmanlarından elde edilen verilerden faydalanılırken, satın alma ve hibe yoluyla elde edilen eserlerde dönemsel üslup özellikleri göz önüne alınarak bir tarihlendirme önerisinde bulunulmuştur.

Selçuklu çağına ait olduğu tahmin edilen bir grup eser 12. ve 13. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Bunlar içinde tek renk sırlı 3 ilaç kabı, 3 hokka, 3 testi ve turkuaz sıraltı siyah boyama tekniğinde 1 testi yer almaktadır (Kat. No. 3-11, 32). Bu seramiklerde daha çok krem, beyazımsı gri ve pembemsi beyaz gibi açık renk hamurlar tercih edilmiştir. Sırları camsı, parlak, kaliteli ve şeffaf olan bu kaplar astarsızdır. Kap türlerinin, form bakımından kendi içerisinde bir bütünlük oluşturdukları gözlenmektedir. Hokkalarda küresel ve çokgen gövde, ilaç kaplarında silindirik gövde, testilerde ise küresel, basık küresel ve beyzi gövde formları kullanılmıştır.

Müzedede yer alan tek renk sırlı hokkalar, 12.-13. yüzyıla tarihlendirilen İran örnekleriyle silindirik ve çokgen gövde formu bakımından benzerlik gösterirken, dip ve ağız formları açısından farklılık arz etmektedir.⁸ Anadolu'da ise özellikle Ahlat'ta Selçuklu dönemi buluntuları içerisinde aynı formda hokkalara ulaşılmıştır.⁹ Ayrıca Ahlat kazılarında silindirik gövdeli, dışa çekik ağızlı ilaç kaplarına da rastlanılmıştır.¹⁰ Ani kazılarında çıkarılan 13. yüzyıla ait turkuaz sıraltı siyah boyama tekniğindeki testi Van Müzesi'ndeki örnekle, gerek teknik gerekse hamur ve sır özellikleri bakımından yakın benzerlik göstermektedir.¹¹

Müzedede, Selçuklu ve Beylikler dönemine tarihlendirilen bir grup örneğin 13-14. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir. Bu eserler, tek renkte sırlanan 1

tepsinin yanı sıra sgraffito ve boyalı kazıma tekniğinde 4 kâse, 1 testi ve 1 çömlektir (Kat. No. 2, 16-21). Eserlerde kırmızı, sarımsı kırmızı ve kahverengi gibi koyu hamur kullanımı söz konusudur. Sgraffito ve boyalı kazıma kaplar, tekniğin getirdiği bir zorunluluk olarak, döneme ait bu teknikteki tüm eserlerde olduğu gibi, beyaz ve krem renkte astarlanmıştır. Ayrıca tek renk yeşil sırlı tepsi örneğinde de kirli beyaz astar kullanımı mevcuttur. Gerek sgraffito gerekse boyalı kazıma tekniğindeki kâselere konik gövde, içe veya dışa çekik ağız ve halka kaide formu kullanılmıştır. Kâse kaidelerinin, tek renk sırlı ve sıraltı kâselere oranla yüksek tutulması, 13.-14. yüzyıla ait aynı tür sgraffito seramiklerle paralel bir özelliktedir. Bu durum, aynı zamanda sgraffito tekniğindeki seramiklerde ortak bir formun da tercih edildiğini göstermektedir. Teknik ile form arasında kurulan bu ilişki, dönemin seramik sanatındaki ortak beğeni ve üslupsal bütünlüğe vurgu yapması bakımından da önemlidir.

Müzedede incelenen sgraffito parçaların benzerlerine Eski Van Şehri kazılarında da ulaşılmıştır. 14. yüzyıla tarihlendirilen bu fragmanlar, müzedeki kaplarla; hamur, astar ve sır özellikleri bakımından benzerdir. Ayrıca bu kazılarda sgraffito ve boyamanın beraber uygulandığı örnekler de gün ışığına çıkartılmıştır.¹² 13.-14. yüzyıla tarihlendirilen benzer stildeki sgraffito kaplara Bitlis, Ahlat, Hasankeyf, Kubadabad, Akşehir ve Samsat kazılarında da ulaşılmıştır.¹³

Müzedede 13. ve 14. yüzyıla ait olduğu düşünülen örnekler içerisinde sadece bir kâsede sgraffito ve slip tekniği beraber uygulanmıştır (Kat. No. 17). Bu birlikteliğin görüldüğü seramikler Ahlat, Akşehir, Hasankeyf ve Samsat kazılarında da ele geçmiştir.¹⁴

Van Müzesi'ndeki sgraffito kâse tipleri, kademeli konik gövde, içe çekik ağız ve halka kaide formuyla Anadolu Selçukluları ve Beylikler döneminde yaygın kullanılan bir tipoloji sunmaktadır.¹⁵ Ayrıca 13. yüzyıla ait Suriye-Al Mina kâselerinde de aynı form tespit edilmiştir.¹⁶ Aynı zamanda Samsat'ta bulunan çift kulplu, kademeli konik gövdeli çömleğin, form bakımından Van Müzesi'ndeki örnekle benzerlikleri söz konusudur.¹⁷ Sgraffito tekniğindeki testi; omuz, boyun ve ağza geçiş formu bakımından 13.-14. yüzyıla tarihlendirilen Hasankeyf

⁸ Yılmaz 2016: 205, 206.

⁹ Karamağaralı 2007: 139.

¹⁰ Akgül (Karamağaralı) 1991: 42; Karamağaralı, 2007: 143

¹¹ Karamağaralı & Yazar 2007: 128.

¹² Çobanoğlu Denknlbant vd., 2016: 141.

¹³ Baş 2012: 137; Çeken 2005: 265-314; Çeken 2007: 116; Karamağaralı 2007: 139; Gök Gürhan 2007: 66, 170; Bulut 2007: 182.

¹⁴ Karamağaralı 2007: 139; Gök Gürhan 2007: 170; Özkul Fındık 2008: 26, 39, 67, Redford 1995: 76, çizim TT, 78, Çizim VV.

¹⁵ Bilici 2006: 514.

¹⁶ Lane 1938: 47.

¹⁷ Redford 1995: 73, 76, 78, 79.

örnekleriyle benzerlik göstermektedir.¹⁸ Müzedeki testinin kırık ağzının da Hasankeyf örneğinde olduğu gibi yonca şeklinde sonlandığı tahmin edilmektedir.

13. ve 14. yüzyıla ait olduğu düşünülen kap grubu içinde yer alan tek renk yeşil sırlı tepsi, Van Kalesi ve höyüğü kazılarında Doğu 1 açmasının Ortaçağ tabakasında bulunmuştur.¹⁹ Açmada bulunan farklı kâselerin de form olarak 13.-14. yüzyıl özelliğini taşıması, incelenen tepsinin 13.-14. yüzyıla ait olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Sgraffito kâseler yoğun süsleme programı içermektedir. Ele alınan kâselerden birinin iç yüzeyindeki düğüm motifli geçmelere (Foto. 17) 12.-13. yüzyıl Selçuklu dönemine ait Ahlat ve Samsat²⁰ ile 14. yüzyıl Beylikler dönemine ait Hasankeyf ve Manisa Gülgün Hatun Hamamı kazı buluntularında da rastlanılmıştır.²¹ Anadolu örneklerinin yanı sıra Suriye Al Mina'daki 13. yüzyıla ait yerel üretim parçalarında ve Hama'da bulunmuş olan kapların iç yüzeylerinde de düğümlerden ve madalyonlardan oluşan geometrik düzenlemeler yer almaktadır.²² Ayrıca Samsat ve Hasankeyf kazılarında bulunmuş olan sgraffito tekniğiyle bezeli testilerin dış yüzeyinde de Van Müzesi örnekleriyle benzer biçimde verev, yatay ve dalgalı çizgilerden oluşan geometrik motifler bulunmaktadır.²³ Bir başka kâsenin iç yüzeyine Arapça nimet, bolluk, esenlik, iyi hal, iyi nesne ve göze-gönle hoş olan anlamlarına gelen²⁴ "Hasene" kelimesi işlenmiştir (Foto.-16). Ortaçağ'da farklı materyallerle üretilen çeşitli eserler üzerinde kullanıcıya iyi dilek temennileri içeren yazılara yer verilmesinin yaygın bir anlayış olduğu bilinmektedir. Kâsenin iç yüzeyinde işlenen "Hasene" kelimesinin, içine konulan nimetin bol ve bereketli olmasının yanında, kâseden sunulanları yiyenlerin iyilik bulması temennisi gibi bir anlama sahip olduğu da düşünülmektedir. Bu kelimenin, kap yüzeyinde dört kez tekrar edilmiş olması düzenlemenin şifa, tılsım ya da sembolik niteliğine yönelik bazı anlam arayışlarına sebep olsa da bu konuda net fikir belirtmek mümkün değildir. Ancak özellikle sayı sembolizmi açısından Ortaçağ İslam kültüründe dört rakamının dünyevi ve maddi düzenin karşılığı olarak anlam bulduğunu da ifade etmek gerekir.²⁵ Benzer biçimde bir kâsenin iç yüzeyinde bu defa altı kez tekrarlanan "١١٦١٠", (11 Ayn 10) içerikli yazıda rakamların kabın üretim

tarihine yönelik bazı detaylar taşıyabileceği akla gelse de tam olarak neyi belirttiği veya simgelediği ile ilgili net bir veri bulunamamıştır. Ancak Selçuklu dönemi sgraffito seramiklerinde herhangi bir anlam içermeyen yazı taklidi bezemelerinin yoğun bir biçimde kullanılmış olması,²⁶ Van Müzesi örneğinde de salt bezeme maksatlı kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Van Müzesi'ndeki Osmanlı dönemine ait kâse, tabak, küp ve testiler (Kat. No. 1, 12-15, 22, 23, 30, 31) tek renk sır ve sıraltı boyama tekniğiyle üretilmiştir. Kapların çoğu kırmızı hamurlu ve parlak sırlı olsa da bazı kaplarda yer yer pullanmalar oluşmuştur. Tek renk sırlı ve sıraltı boyama kâseler; küresel gövdeli, dışa çekik ağızlı ve halka kaideli formlarıyla Osmanlı dönemine ait 15.-16. yüzyıl Milet tipi seramikleriyle benzeşmektedir (Kat. No. 1, 22, 23).²⁷ Müzedeki tek renk yeşil sırlı Osmanlı dönemi kâsesinin iç yüzeyindeki konsantrik halkalar (Kat. No. 1), dönemi açısından karakteristiktir.²⁸ Döneme ait sıraltı boyama kâselerde ise balık pulu desenler, çiçekler, benekler ve çokgenlerin hızlı fırça darbeleriyle basit bir tarz ile oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Motifler çok renkliliğin hâkim olduğu bir anlayışla işlenmiştir. Kâselerin iç yüzeylerindeki üçayak izleri bu eserlerin kapalı fırınlarda pişirildiklerini göstermektedir. Müzede incelenen sıraltı kâseler form ve bezeme anlayışı bakımından Van Hüsrev Paşa Külliyesi kazılarında ele geçen 17.-18. yüzyıl Osmanlı sıraltı kâse örnekleriyle²⁹ benzer görünümlere sahiptir. Bu grupta ele alınan kâseler, kırmızı hamur kullanımı ve yukarıda sözü edilen üslupsal özellikleri bakımından 16.-17. yüzyıl Osmanlı dönemine tarihlendirilmiştir.

Osmanlı dönemine tarihlendirilen bir başka kap grubu, biri mavi-beyaz diğeri ise turkuaz sıraltı siyah boyama tekniğiyle bezenen iki tabaktır (Kat. No. 30, 31). Eserler Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü kazılarının Osmanlı yapı katmanında bulunmuştur.³⁰ Tabaklar yayvan gövdeli, dışa çekik profilli-geniş ağız kenarlı ve halka kaidelidir. Tabaklardaki kaide yüksekliği, dönemin genel tipolojisine göre daha fazladır. Form olarak İznik Milet tipi örneklerini anımsatan³¹ tabaklar, bu bakımdan 15.-16. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Mavi-beyaz bezemeli tabak pembe hamurludur. Yüzeyini kaplayan soyut bitkisel düzenleme kontursuz oluşturulmuştur. Osmanlı dönemine ait bu eser her ne

¹⁸ Özkul Fındık 2008: 73.

¹⁹ Tarhan & Sevin 1993: 852-853.

²⁰ Karamağaralı 2007: 143; Bulut 2007: 184, 185.

²¹ Çeken 2007: 256; Özkul Fındık 2008: 71; Gök Gürhan 2008: 64, 75.

²² Lane 1938: 51; Riis & Poulsen 1957: 235.

²³ Bulut 2007: 186; Özkul Fındık 2008: 73.

²⁴ Çağrıncı 1997: 376-377.

²⁵ Schimmel 2011: 108-100.

²⁶ Akgül (Karamağaralı) 1991: 37; Gök Gürhan 2007: 66, 91; Çeken 2007: 114.

²⁷ Özkul Fındık 2001: 141; Yılmaz 2010: 40, 46, 47; Yılmaz 2012: 34.

²⁸ Doğer 2008: 36, 50.

²⁹ Boran & Kulaz 2000: 35-40.

³⁰ Konyar 2018: 177.

³¹ Özkul Fındık 2001: 52, 66, 71.

kadar form ve bezeme anlayışı bakımından 16. yüzyıl İznik mavi-beyazlarına benzese de³² çağdaşı Safevi dönemine referans verilebilecek bazı çağrışımlara da sahiptir.³³ İran coğrafyasına yakınlığı nedeniyle müzedeki örneğin Safevi seramiği olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Ancak Yavuz Sultan Selim döneminde Tebriz'in ele geçirilmesinden sonra birçok ustanın İstanbul'a getirilmesinin ardından,³⁴ Osmanlı seramik üretiminde Safevi etkili bazı uygulamaların yaygınlaştığı da bilinmektedir.

Turkuaz sıraltı siyah boyalı Osmanlı tabağı açık kırmızımsı kahverengi hamurludur. Selçuklu çağında Anadolu, Irak ve Suriye'de yaygın kullanılan bir teknik durumundaki turkuaz sıraltına siyah bezeme Selçuklu beğenisi ve geleneğinin Osmanlı döneminde de -özellikle taşra olarak nitelenen merkezden uzak yerel üretimlerde- sürdürüldüğünü göstermesi bakımından önemlidir. 14.-15. yüzyıl erken Osmanlı tabak ve kâselerinde de uygulandığı bilinen bu tarz teknikteki³⁵ seramiklere Bitlis Kalesi kazılarında da rastlanılmıştır.³⁶

Osmanlı dönemine tarihlendirilen bir diğer eser grubu tek renk sırlı küplerdir (Kat. No. 12, 13, 14, 15). Küpler formları bakımından Eski Van Hüsrev Paşa Külliyesi kazısında bulunan ve 18.-19. yüzyıla tarihlendirilen dört kulplu, sırsız bir küp örneğiyle benzeşmektedir.³⁷ Müzedeki küplerin ise 20. yüzyılın başlarına ait olup, yakın zamana kadar yiyecek depolama amacıyla kullanılan etnografik nitelikte eserler olduğu düşünülmektedir.

İncelenen seramikler içerisinde Safevi dönemine ait bir kâse bulunmaktadır (Kat. No. 24). Sıraltı bezemeli kâse beyaz hamurlu ve astarsızdır. Kâsenin iç yüzeyini tümüyle, dış yüzeyini dip kısmına kadar kaplayan alkalin sırında çatlaklıklar oluşmuştur. Küresel gövdeli, dışa çekik ağızlı ve halka kaideli kâse farklı bir bezeme programına sahiptir. İç yüzeyin merkezinde insan yüzü bir güneş motifi tasvir edilmiştir. Kabın iç ve dış kenar yüzeyleri, biçimsel olarak birbirini tekrar eden kuş figürleriyle hareketlendirilmiştir. İnsan yüzü; ortadan ayrılan saça, badem gözlere, bitişik yay kaşlara, uzun dar bir buruna ve benekli bir çeneye sahiptir. Yüzü sınırlayan daireden gelişen ışınal çizgiler bir güneş motifi oluştururken, düzenlemeye de altıgen bir çerçeve çizmektedir. İslam öncesi Türk efsanelerinde Ay'ın erkeği, Güneş'in ise dişi ve

Umay kültünü sembolize ettiğine inanılmaktadır.³⁸ Ayrıca Türk kültüründe güneş; şans, iyilik, aydınlık, zafer, güç, hükümdarlık anlamlarına gelmekte ve astrolojide aslan burcunun evini temsil etmektedir.³⁹ Bu astrolojik anlam, Türk sanatında aslan figürünün -bilhassa 12. yüzyıldan itibaren- güneşle birlikte tasvir edilmesi şeklinde yansımıştır. Selçuklu çağında mimari ve bazı küçük sanat objeleri üzerinde yer alan insan yüzü güneş tasviri, İran-Türk geleneğinde "şir-i hürşid" olarak nitelendirilmiş ve Anadolu'ya oranla daha yaygın uygulama alanı bulmuştur. Seramik kabın tarihlendirildiği Safevi döneminde insan yüzü güneş tasvirleri Şii kültürüyle ilişkili bir anlam kazanarak yine aslan figürüne eşlik etmeye devam etmiştir.⁴⁰ Safevi örneğinin aksine dolgun ve yuvarlak bir insan yüzünün tasvir edildiği güneş tasvirleri, Selçuklu dönemine ait Kubadabad ile Ahlat seramiklerinde⁴¹ ve Timur dönemi çini süslemelerinde de yer almaktadır.⁴² Çizgisel radyal ışınların uçlarının beneklerle sonlanması ve kap formu bakımından benzerlik gösteren Safevi seramiklerinden hareketle⁴³ Van Müzesi örneğinin 17.-18. yüzyıla ait olduğu tahmin edilmektedir.

Van Müzesi'nde Kaçar dönemine ait 3 kâse, 2 çanak ve 1 biblo bulunmaktadır (Kat. No. 25-29, 33). Sıraltı boyama teknikli kâseler ve çanaklar; beyaz, pembe ve çok soluk kahverengi hamurlu, biblo ise beyaz hamurludur. Örneklerin iç-dış yüzeyi tümüyle şeffaf, renksiz ve çatlak görünümlü sırla kaplanmıştır. Kaçar dönemi kâseleri form bakımından Safevi dönemi özelliklerini sürdürmektedir. Kâselerin tümü küresel gövdeli, dışa çekik ağızlı ve halka kaidelidir. Bezemelerdeki motif repertuarı oldukça zengindir. Stilize bitkisel motifler, soyut kullanımlar, kelebek ve kuş figürlerinin oluşturduğu düzenlemelerde genel olarak çok renkli ve neşeli bir görünüm dikkat çekse de motifler acele fırça hareketleriyle kaba ve özensiz bir şekilde çizilmiş ve detaylara dikkat edilmemiştir. Kaçar seramiklerinde hâkim olan çok renkli kullanımının değişen niteliklerde 19. yüzyıl Kütahya seramiklerinde de moda haline gelmesi⁴⁴, bu yüzyılda İslam coğrafyasının farklı noktalarında benzer bir beğenin etkin olduğu şeklinde yorumlanabilir. Müzedeki Kaçar kâselerindeki katmerli güller, yapraklı düzenlemeler, lotus çiçekleri ve kelebek figürleri ile yansıtılan çok renklilik, örneklerin Safevi geleneğini devam ettirdiklerini göstermektedir.⁴⁵ 17.-18. yüzyıl

³² Atasoy & Raby 1989: 122.

³³ Crowe 2007: 3.

³⁴ Crowe 2008: 75.

³⁵ Yılmaz 2012: 29.

³⁶ Baş 2012: 56.

³⁷ Boran & Kulaz 2000: 35, 38.

³⁸ Çoruhlu 2002: 25.

³⁹ Çoraklı 2011: 84.

⁴⁰ Turan 2017: 463.

⁴¹ Çoraklı 2011: 84.

⁴² Çoruhlu 2007: 280-282.

⁴³ Golombek vd., 2201: 214, 220, 226.

⁴⁴ Altun vd., 1991: 87-90, 100.

⁴⁵ Crowe 2007: 6, 9.

Safevi seramiklerinde olduğu gibi⁴⁶ motiflerin etrafının renkli konturlarla çevrili olması, müzedeki Kaçar örneklerinde de takip edilebilmektedir. Özellikle kuş figürü şeklindeki bibloda yer alan insan yüzü güneş motifi Safevi geleneğinin bir aktarımıdır. Bu biblodaki insan yüzü; iri badem gözleri, kalın kaşları, kemerli burnu ve yuvarlak yüzü ile erkek figürü gibi yansıtılmıştır. Müzede incelenen örnekler ile tarihi bilinen Kaçar dönemi seramikleri arasındaki benzerlik, Kaçar seramiklerinin 19. yüzyıla ait olduğunu desteklemektedir. (https://www.1stdibs.com/furniture/asian-art-furniture/ceramics/19th-century-qajar-pottery-bowl/id-f_4669083).

Taşınabilir objeler olmaları nedeniyle tüm seramik eserlerde olduğu gibi Van Müzesi'ndeki İslam dönemi seramiklerinin de nerede üretildiği ve hangi yolla geldiği sorusu gündeme gelmektedir. Eserlerin büyük oranda satın alma yoluyla elde edilmiş olması, üretim yerleri konusunda net fikir sahibi olunmasını engellemektedir. Van Müzesi'ndeki sırlı seramiklerin çeşitliliği Van şehrinin İran-Diyarbakır-Halep ve Batum-Erzurum-Tebriz ticaret yollarının kesiştiği bir konuma sahip olmasıyla ilişkilendirilebilir.⁴⁷ Ayrıca Van, ticari bağlantıları canlı ve güçlü merkezler durumundaki Ahlat, Bitlis ve Hasankeyf'e de yakın bir bölgededir. 13. yüzyılda Van ve Tatvan limanlarının da Ahlat'a bağlı olarak çalıştığı bilinmektedir.⁴⁸ Zira bu durum, müzedeki bazı seramiklerle Ahlat, Bitlis ve Hasankeyf örnekleri arasındaki benzerliği açıklayıcı niteliktedir.⁴⁹ Bu ortaklık, benzer sanatsal beğenilerin bir yansıması olabileceği gibi 12.-13. yüzyıla tarihlendirilen örneklerin Ahlat veya İran'dan getirilmiş olabileceğini de akla getirmektedir. Bunun yanı sıra Eski Van şehri ve Van Kalesi kazılarında fırın malzemelerine ulaşılmış olması ve kazıda bulunmuş bazı parçaların incelenen örneklerle benzerliği⁵⁰, eserlerin Van'da üretilmiş olabileceği fikrini de ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Çalışma kapsamında incelenen Van Müzesi'ndeki sırlı seramikler, 12. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar uzun bir zaman aralığına ait oldukça çeşitli bir seçki sunmaktadır. Hokka, ilaç kabı, kâse, tepsi, testi, küp, kâse, çanak, tabak, çömlek ve biblo türü seramikler tek renk sırlı, sgraffito ve sıraltı boyama tekniklerinde bezenmiştir. Örneklerden tek renk sırlı hokkalar ve ilaç kapları 12.-13. yüzyıl Anadolu Selçukluları çağına; sgraffito seramikler ve tek renk sırlı tepsi 13.-14. yüzyıl Selçuklu ve Beylikler dönemine tarihlendirilmiştir. Tek renk sırlı küp, testi ve kâse örneklerinin Osmanlı dönemine ait olduğu anlaşılırken, sıraltı boyama tekniğindeki seramiklerin 15.-19. yüzyıl Osmanlı, 17.-18. yüzyıl Safevi ve 19. yüzyıl Kaçar dönemine ait olduğu tespit edilmiştir. İncelenen seramiklerin Anadolu, İran ve Suriye gibi farklı coğrafyalarda üretilen eserlerle ortak bir kültür dünyasına ait oldukları anlaşılmaktadır. Bu ortaklık; form, malzeme, teknik ve bezeme özelliklerinde açıkça kendini göstermektedir. 12.-14. yüzyıl örnekleri en fazla Bitlis, Ahlat, Hasankeyf, Akşehir ve Samsat; 15.-18. yüzyıl örnekleri ise Edirne ve İznik eserleriyle benzerlikler içermektedir. Ayrıca 12. yüzyıl örneklerinin İran, 12.-13. yüzyıl örneklerinin ise Suriye (Hama, Al Mina) seramiklerine yakınlığı dikkat çekicidir. Bezemelerde, İslami beğenilerin bir yansıması olarak değerlendirilebilecek soyut ya da stilize düzenlemeler öne çıkarken, bazı bitkisel motifler ile kuş figürleri İran-Türk (Safevi-Kaçar) kültürünün temsilcisi durumundadır. İnsan yüzü güneş motifi ise İslam öncesi Orta Asya geleneğinin aktarımı olarak yansıma bulmaktadır.

⁴⁶ Fehérvári 2000: 283.

⁴⁷ Kılıç 2020: 205.

⁴⁸ Turan 2001: 133.

⁴⁹ Karamağaralı 2007; 135-153; Baş 2012: 179-182, Çeken 2007: 245-261.

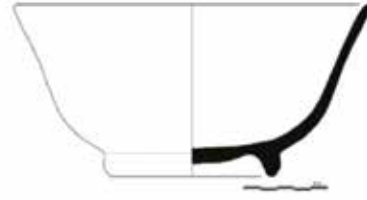
⁵⁰ Çobanoğlu Denknalbant vd., 2016: 159.

<i>Katalog No-Envanter No.</i>	<i>Hamur Rengi</i>	<i>Elde Edilme Biçimi</i>	<i>Tür-Ölçüler-Teknik</i>
1 (11.9.99)	2.5YR 76	Hibe Yoluyla	Kâse. Ağız çapı: 21 cm, Dip çapı: 9.6 cm, Yükseklik: 9.8 cm. Yeşil tek renk sırlı.
2 (17. 17.90)	5YR 5/6	Van Kalesi Kazısı-Doğu I Açması	Tepsi. Ağız çapı: 30 cm, Dip çapı: 30 cm, Yükseklik: 6.5 cm. Yeşil tek renk sırlı.
3 (A.3123.07)	10YR 7/2	Satın Alma	Hokka. Ağız çapı: 2.6 cm, Dip çapı: 3 cm, Yükseklik: 4.4 cm. Turkuaz tek renk sırlı.
4 (A.3125.07)	10YR 7/2	Satın Alma	Hokka, Ağız çapı: 3 cm, Dip çapı: 3.2 cm, Yükseklik: 3.7 cm. Turkuaz tek renk sırlı.
5 (A.3124.07)	10YR 7/2	Satın Alma	Hokka, Ağız çapı: 2.6 cm, Dip çapı: 2.8 cm, Yükseklik: 3.8 cm. Yeşil tek renk sırlı.
6 (4.265.81)	7.5YR 7/2	Satın Alma	İlaç kabı, Ağız çapı: 4.6 cm, Dip çapı: 3.8 cm, Yükseklik: 10.6 cm. Yeşil tek renk sırlı.
7 (4.58.82)	10YR 8/2	Satın Alma	İlaç kabı, Ağız çapı: 3.8 cm, Dip çapı: 3.4 cm, Yükseklik: 9.4 cm. Yeşil tek renk sırlı.
8 (4.59.82)	10YR 8/2	Satın Alma	İlaç kabı, Ağız çapı: 4.2 cm, Dip çapı: 3.2 cm, Yükseklik: 9.1 cm. Yeşil tek renk sırlı.
9 (2014.4240.A)	2.5Y 7/2	Satın Alma	Testi, Ağız çapı: 3.6 cm, Dip çapı: 4.2 cm, Yükseklik: 10.8 cm. Yeşil tek renk sırlı.
10 (14.16.86)	10YR 8/2	Satın Alma	Testi, Ağız çapı: -- cm, Dip çapı: 4.4 cm, Yükseklik: -- cm. Yeşil tek renk sırlı.
11 (16.2.89)	5YR 8/2	Van Kalesi ve Höyüğü Kazısı	Testi, Ağız çapı: 4.8 cm, Dip çapı: 6 cm, Yükseklik: 9.4 cm. Turkuaz tek renk sırlı.
12 (21.75.75)	7.5YR 7/2	Satın Alma	Küp, Ağız çapı: 9.2 cm, Dip çapı: 8 cm, Yükseklik: 29 cm. Yeşil tek renk sırlı.
13 (3.2.84)	7.5YR 7/3	Satın Alma	Küp, Ağız çapı: 15.2 cm, Dip çapı: 16 cm, Yükseklik: 46.5 cm. Yeşil tek renk sırlı.
14 (2015.236e)	7.5YR 5/1	Satın Alma	Küp, Ağız çapı: 22.6 cm, Dip çapı: 19.2 cm, Yükseklik: 50 cm. Yeşil tek renk sırlı.
15 (11.2.92)	10YR 7/3	Satın Alma	Küp, Ağız çapı: 14 cm, Dip çapı: 12.5 cm, Yükseklik: 48 cm. Yeşil tek renk sırlı.
16 (4.151.81)	10YR 6/3	Satın Alma	Kâse, Ağız çapı: 24 cm, Dip çapı: 7. 8 cm, Yükseklik: 10 cm. Kazıma teknikli, geometrik, bitkisel ve yazı bezemeli.
17 (54.1.76)	2.5YR 4/8	Hibe	Kâse, Ağız çapı: 22 cm, Dip çapı: 7. 6 cm, Yükseklik: 11. 5 cm. Kazıma teknikli, geometrik ve yazı bezemeli.
18 (1.74.79)	2.5YR 5/6	Satın Alma	Kâse, Ağız çapı: 22.4 cm, Dip çapı: 7. 6 cm, Yükseklik: 9.5 cm. Kazıma teknikli, geometrik bezemeli.
19 (11.61.81)	5YR 5/8	Satın Alma	Çömlek, Ağız çapı: 11.4 cm, Dip çapı: 8.4 cm, Yükseklik: 10 cm. Kazıma teknikli, geometrik bezemeli.
20 (14.53.83)	5YR 5/8	Satın Alma	Kâse, Ağız çapı: 18 cm, Dip çapı: 7.8 cm, Yükseklik: 11.2 cm. Boyalı kazıma teknikli, geometrik bezemeli.
21 (11.8.99)	7.5YR 5/3	Satın Alma	Testi, Ağız çapı: --cm, Dip çapı: 8.4 cm, Yükseklik: -- cm. Boyalı kazıma teknikli, geometrik bezemeli.
22 (2015.4569.A)	10YR 8/3	Satın Alma	Kâse, Ağız çapı: 11cm, Dip çapı: 5 cm, Yükseklik: 4.6 cm. Sıraltı Boyama teknikli, bitkisel ve geometrik bezemeli.
23 (2013.4055.A)	5YR 7/4	Eski Van Şehri Kalesi ve Höyüğü Kazısı	Kâse, Ağız çapı: 25 cm, Dip çapı: 10 cm, Yükseklik: 10.2 cm. Sıraltı Boyama teknikli, geometrik bezemeli.
24 (17.3.99)	2.5Y 8/1	Satın Alma	Kâse, Ağız çapı: 17.4 cm, Dip çapı: 8.4 cm, Yükseklik: 8 cm. Sıraltı Boyama teknikli, insan yüzü güneş, kuş ve geometrik bezemeli.
25 (17.4.99)	10YR 8/2	Satın Alma	Kâse, Ağız çapı: 17 cm, Dip çapı: 7.6 cm, Yükseklik: 7.8 cm. Sıraltı Boyama teknikli, kuş, bitkisel ve geometrik bezemeli.
26 (16.1.99)	2.5YR 6/3	Satın Alma	Kâse, Ağız çapı: 33 cm, Dip çapı: 12.8 cm, Yükseklik: 13.4 cm. Sıraltı Boyama teknikli, kuş, ağaç, göl ve bitkisel bezemeli.
27 (17.1.99)	2.5Y 8/1	Satın Alma	Kâse, Ağız çapı: 31.8 cm, Dip çapı: 11 cm, Yükseklik: 13.5 cm. Sıraltı Boyama teknikli, bitkisel ve geometrik bezemeli.
28 (17.2.99)	10YR 8/3	Satın Alma	Çanak, Ağız çapı: 24 cm, Dip çapı: 10.8 cm, Yükseklik: 4.8 cm. Sıraltı Boyama teknikli, kuş, kelebek ve bitkisel bezemeli.
29 (18.2.99)	2.5YR 7/4	Satın Alma	Çanak, Ağız çapı: 31 cm, Dip çapı: 11.4 cm, Yükseklik: 8.8 cm. Sıraltı Boyama teknikli, kuş ve bitkisel bezemeli.
30 (A.3856.11)	2.5YR 7/4	Van Kalesi ve Höyüğü Kazısı	Tabak, Ağız çapı: 35 cm, Dip çapı: 10.6 cm, Yükseklik: 8.7 cm. Sıraltı Boyama teknikli (Mavi-Beyaz), bitkisel ve geometrik bezemeli.
31 (A.3857.11)	7.5YR 7/3	Van Kalesi ve Höyüğü Kazısı	Tabak, Ağız çapı: 31.4 cm, Dip çapı: 9.6 cm, Yükseklik: 7 cm. Turkuaz Sıraltı Siyah Boyama teknikli, bitkisel bezemeli.
32 (A.3127.07)	7.5YR 8/3	Satın Alma	Testicik, Ağız çapı: 3.5 cm, Dip çapı: 2.6 cm, Yükseklik: 6.6 cm. Turkuaz Sıraltı Siyah Boyama teknikli, geometrik bezemeli.
33 (A.3129.07)	7.5YR 8/2	Satın Alma	Biblo, İnsan yüzü güneş ve bitkisel bezemeli.

Foto. 1 Yeşil Tek Renk Sırlı Kâse

Çizim 1

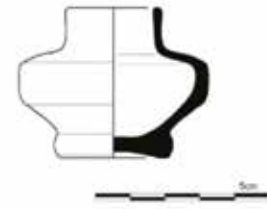
Foto. 2 Yeşil Tek Renk Sırlı Tepsi

Çizim 2

Foto. 3 Turkuaz Tek Renk Sırlı Hokka

Çizim 3

Foto. 4 Turkuaz Tek Renk Sırlı Hokka

Çizim 4

Foto. 5 Yeşil Tek Renk Sırlı Hokka

Çizim 5

Foto. 6 Yeşil Tek Renk Sırlı İlaç Kabı

Çizim 6

Foto. 7 Yeşil Tek Renk Sırlı İlaç Kabı

Çizim 7

Foto. 8 Yeşil Tek Renk Sırlı İlaç Kabı

Çizim 8

Foto. 9 Yeşil Tek Renk Sırlı Testi

Çizim 9

Foto. 10 Yeşil Tek Renk Sırlı Testi

Çizim 10

Foto. 11 Turkuaz Tek Renk Sırlı Testi

Çizim 11

Foto. 12 Yeşil Tek Renk Sırlı Küp

Çizim 12

Foto. 13 Yeşil Tek Renk Sırlı Küp

Çizim 13

Foto. 14 Yeşil Tek Renk Sırlı Küp

Çizim 14

Foto. 15 Yeşil Tek Renk Sırlı Küp

Çizim 15

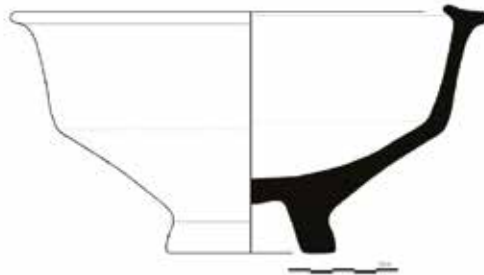
Foto. 16 Kazıma Teknikli Kâse

Çizim 16

Foto. 17 Kazıma Teknikli Kâse

Çizim 17

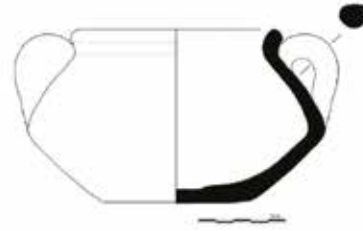
Foto. 18 Kazıma Teknikli Kâse

Çizim 18

Foto. 19 Kazıma Teknikli Çömlek

Çizim 19

Foto. 20 Boyalı Kazıma Teknikli Kâse

Çizim 20

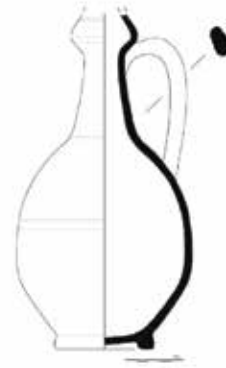
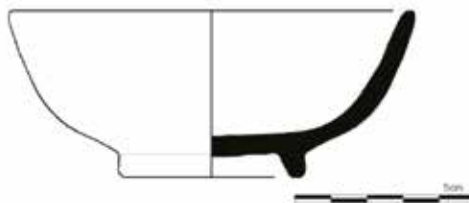

Foto. 21 Boyalı Kazıma Teknikli Testi

Çizim 21

Foto. 22 Sıralı Boyama Tekniğinde Kâse

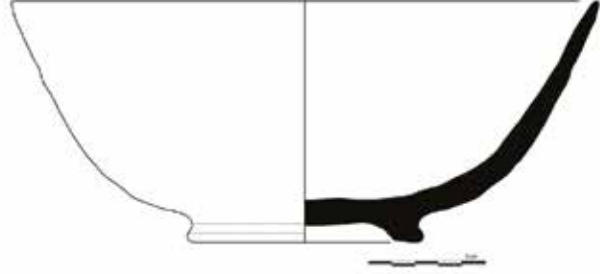

Çizim 22

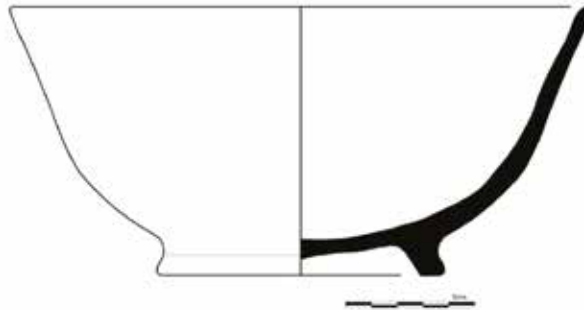
Foto. 23 Sıraltı Boyama Tekniğinde Kâse

Çizim 23

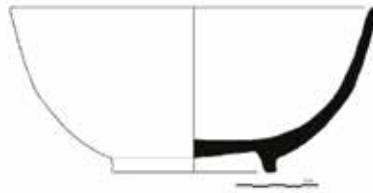
Foto. 24 Sıraltı Boyama Tekniğinde Kâse

Çizim 24

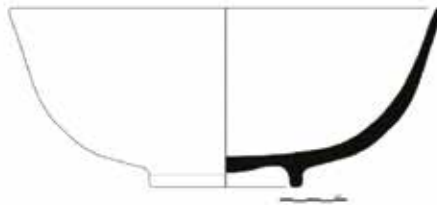
Foto. 25 Sıralı Boyama Tekniğinde Kâse

Çizim 25

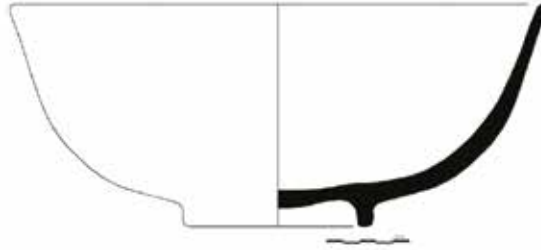
Foto. 26 Sıralı Boyama Tekniğinde Kâse

Çizim 26

Foto. 27 Sıralı Boyama Tekniğinde Kâse

Çizim 27

Foto. 28 Sıralı Boyama Tekniğinde Çanak

Çizim 28

Foto. 29 Sıraltı Boyama Tekniğinde Çanak

Çizim 29

Foto. 30 Mavi-Beyaz Sıraltı Boyama Teknikli Tabak

Çizim 30

Foto. 31 Turkuaz Sıraltı Siyah Boyama Teknikli Tabak

Çizim 31

Foto. 32 Turkuaz Sıraltı Siyah Boyama Teknikli Testi

Çizim 32

Foto. 33 Sıraltı Boyama Tekniğinde Kuş Şekli Biblo

KAYNAKÇA

- AKGÜN (KARAMAĞARALI), N. 1991.
“Ahlat Seramikleri”, **9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, 1. Cilt, İstanbul, 35-46.
- ATASOY, N/ RABY J. 1989
İznik Seramikleri, Alexandria Press, London.
- ALTUN A/ CARSWELL J/ ÖNEY G. 1991
Sadberk Hanım Müzesi Türk Çini ve Seramikleri. Seçil Ofset, İstanbul.
- BAŞ, G. 2012
Bitlis Kalesi Kazısı Sırlı Seramikleri (2004-2012), Pegem Akademi Yayınları, Ankara.
- BİLİCİ, S. 2006.
“Sırlı Seramik Sanatı”, **Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi (Mimarlık ve Sanat)**, Cilt 2, Ankara, 513-524.
- BULUT, L. 2007.
“Samsat Kazısı Buluntuları”, **Anadolu’da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 173-197.
- BORAN, A./ KULAZ, M. 2000.
“Eski Van Hüsrev Paşa Külliyesi Kazısından Çıkan Seramik Buluntular”, **IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, Van, 31-40.
- CROWE, Y. 2007.
“The Safavid Potter at the Crossroad of Styles”, **Forthcoming in: Iran and the World in the Safavid Age**. 1-10.
- CROWE, Y. 2008.
“Safevi Seramik ve Çinileri”, **Louvre Koleksiyonlarından Başyapıtlarla İslam sanatının 3 Başkenti: İstanbul, İsfahan, Delhi**. Kitap Yayınevi, İstanbul, 75-79.
- ÇAĞRICI, M. 1997.
“Hasene”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, 16. Cilt, 376-377.
- ÇEKEN, M. 2005
Hasankeyf (1991, 2001-2003 Yılı) Kazı Buluntusu Fırın ve Atölyeleri ile Seramik Malzemeleri (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- ÇEKEN, M. 2007.
“Kubad Abad Sarayı Kazısı Selçuklu Seramikleri”, **Anadolu’da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 111-119.
- ÇOBANOĞLU, A./ DENKNALBANT ÇOBANOĞLU A./ KONYAR, H. B. 2016.
„Eski Van Şehri Kazı Alanında Bulunan Keramikler ve Çiniler“, **XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu**, Sakarya, Türkiye, 138-159.
- ÇORAKLI, B. 2011.
“Çini ve Seramiklerde İnsan Yüzlü Güneş”, **Uluslararası Güzel Sanatlar Sempozyumu 20-22 Ekim 2021**, Konya, 80-85.
- ÇORUHLU, Y. 2002
Türk Mitolojisinin Anahatları, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- ÇORUHLU, Y. 2007.
“Timurlu Çini ve Keramik Sanatında Hayvan Figürleri”, **Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu**, 271-306.
- DOĞER, L. 2008.
“İzmir Agorası Kazılarında 17.-19. Yüzyıl Seramik Buluntuları Üzerine Bazı Gözlemler”, **Sanat Tarihi Dergisi**, XVII/I, 23-54.
- FEHÉRVARİ, G. 2000
Ceramics of the Islamic World in the Tareq Rajab Museum, New York, London.
- GOLOMBEK L./ MASON B. R./ PROCTOR P. 2001.
“Safavid Potters’ Marks and the Question of Provenance”, **Iran**, Vol. 39, 207-236.
- GÖK GÜRHAN, S. 2007
Akşehir Taş Medrese Müzesi’ndeki Türk Dönemi Seramikleri (2000 2001 Anıt Meydan’da Yapılan Kurtarma Kazısı Seramikleri (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir.
- GÖK GÜRHAN, S. 2008.
“Beylikler Dönemine ’ne Ait Sgraffito Teknikli ve Tek Renk Sırlı Kaplar (Manisa Gülgün Hatun Hamamı Buluntuları)”, **Sanat Tarihi Dergisi**, XVII/2, 59-83.
- KARAMAĞARALI, B./ YAZAR, T. 2007.
“Ani Kazısı Buluntuları”, **Anadolu’da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 120-131.

KARAMAĞARALI, N. 2007.

“Ahlat Sırlı Seramikleri”, **Anadolu’da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 135-153.

KILIÇ, O. 2020.

Doğu Serhaddinin Kilidi: Van (16-18. Yüzyıllar), Van Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Van.

KONYAR, E. 2012.

“Van-Tuşpa Aşağı Yerleşmesi Van Kalesi Höyüğü Kazıları”, **33. Kazı Sonuçları Toplantısı**, 3. Cilt, 409-428.

KONYAR, E./ AVCI, C. 2015.

“Eski Van Şehri Kalesi ve Höyüğü Kazıları 2013 Çalışmaları”, **36. Kazı Sonuçları Toplantısı**, 2. Cilt, 265-286.

KONYAR, E, vd., 2016.

“Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü 2014 Yılı Kazı Çalışmaları”, **37. Kazı Sonuçları Toplantısı**, 2. Cilt, 573-590.

KONYAR, E. 2018

Yüksek Yaylanın Başkenti Van-Tuşpa, Homer Kitapevi, İstanbul.

LANE, A. 1938.

“Medieval Finds at Al Mina in North Syria”, **Archaeologia**, LXXXVI, 19-78.

ÖZKUL FINDIK, N. 2001

İznik Roma Tiyatrosu Kazı Buluntuları (1980-1992) Arasındaki Osmanlı Seramikleri, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

ÖZKUL FINDIK, N. 2008

Hasankeyf Seramikleri (2004-2006), Çardaş. Ankara.

REDFORD, S. 1995.

“Medieval Ceramics From Samsat, Turkey”, **Archéologie Islamique**, 5, 55-80.

RIIS, P.J./ POULSEN V. 1957

Hama Fouilles Et Recherches De La Fondation Carlsberg 1931-1938, Fondation Carlsberg, Copenhagen.

SCHIMMEL A. 2011

Sayıların Gizemi, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.

TARHAN, T. 1988.

“Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1987”, **X. Kazı Sonuçları Toplantısı**, 369-428.

TARHAN, T. M./ SEVİN, V. 1990.

“Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları-1988”, **XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Ankara, 355-375.

TARHAN, T. M./ SEVİN, V. 1993.

“Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1990 Yılı Çalışmaları”, **Bulleten**, 220, LVII, 843-861.

TURAN, O. 2001

Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Ötüken, İstanbul.

TURAN, H. 2017.

“Şîr ü Hûrşîd Tasvirinin Kökeni ve İçeriğine Dair Düşünceler”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 10/51, s. 445-475.

YILMAZ, G. 2010.

“Edirne Zindanaltı Kurtarma Kazılarında Bulunan Erken Osmanlı Seramikleri- II”, **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi**, Sayı 10, 39-55.

YILMAZ, G. 2012.

Edirne Müzesi Osmanlı Seramikleri Zindanaltı Buluntuları, Edirne.

YILMAZ, G. 2016

Urmiye Müzesi’nde Bulunan İslam Dönemine Ait Sırlı Seramikler (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi).

YILMAZ, G. 2016.

Urmiye Müzesi’nde Bulunan İslam Dönemine Ait Sırlı Seramikler (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi).

PLEİSTOSEN DÖNEM GÜRGÜRBABA TEPESİ 028 NUMARALI BULUNTU ALANI (GBT-028) YONTMATAŞ TOPLULUĞU, ERCİŞ-VAN

LITHIC ASSEMBLAGES OF LOCALITY 028 (GBT-028) FROM PLEISTOCENE GÜRGÜRBABA HILL, ERCİŞ - VAN

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 18 Mart 2022	Received: March 18, 2022
Hakem Değerlendirmesi: 19 Nisan 2022	Peer Review: April 19, 2022
Kabul: 03 Haziran 2022	Accepted: June 03, 2022

DOI : 10.22520/tubaar2022.30.007

İsmail BAYKARA* - Didem TURAN** - N. Pınar ÖZGÜNER***

ÖZET

Gürgürbaba Tepesi 028 (GBT-028) numaralı açık buluntu alanı Meydan dağ kompleksinde, Van'ın Erciş ilçesinde, Türkiye'nin doğusundaki yüksek platosunda yer almaktadır. GBT-028 buluntu alanı 2014 yılında başlanan yüzey araştırmasında tespit edilmiş ve genel yontmataş buluntularına göre Alt Paleolitik Dönem'e tarihlendirilmiştir. 2019 yılında GBT-028 buluntu alanında detaylı yüzey araştırması yapılmış ve 2060 tane obsidiyen yontmataş kalıntının teknolojik ve tipolojik özellikleri çalışılmıştır. Kalıntılar arasında yer alan iri kesici aletler (el baltaları ve iri kenar kazıyıcılar), iri yongalar ve bunların artıklarının yanı sıra hazırlanmış çekirdek endüstrisi bu alanın Geç Acheulean Dönem insanları tarafından iskân edildiğini ve alanın bir atölye gibi işletildiğini göstermiştir. GBT-028'den doğrudan yapılmış bir radyometrik tarihlendirme olmamasına rağmen, GBT-028'in taban yaşının 424.000 yıl öncesine ait olması, bu alanının kabaca 424.000 yıldan sonra kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Ayrıca, GBT-028'in, GBT'010 ile aynı yaşam düzleminde yer alıyor olması, GBT-010'dan elde edilen 311.000 bin yıl öncesine tarihlendirilen yaşlandırmanın, GBT-028 için de geçerli olabileceğini düşündürmektedir. Bu durum Geç Acheulean Dönem'e ait bilgilerin genişlemesi ve Pleistosen Dönem insanların davranışsal özellikleri hakkında detaylı bilgilere ulaşılmasını sağlaması açısından önemli olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Geç Acheulean, Doğu Anadolu, Gürgürbaba Tepesi, Levant, Kafkaslar.

* Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Prehistorya Anabilim Dalı, Şahinbey, Gaziantep.
e-posta: iibaykara[at]gmail.com ORCID: 0000-0002-3778-0261

** Araş. Gör., KTÜ, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Tarih Öncesi Arkeolojisi Anabilim Dalı, Kanuni Kampüsü, Trabzon.
e-posta: didemturan114[at]gmail.com ORCID: 0000-0001-8375-1296

*** Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üni., Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Şahinbey, Gaziantep.
e-posta: pozguner[at]gantep.edu.tr ORCID: 0000-0001-6199-6719

ABSTRACT

The Gürgürbaba Tepesi-028 (GBT-028) open-air site is located in the Meydan mountain area, in the Erciş district of Van province, on the high plateau of eastern Turkey. The lithic assemblages of GBT-028 was dated to Lower Paleolithic period, which was determined during the survey in 2014. Since then, intensive survey was done in the area in 2019 and with a total of 2,060 obsidian lithics remains were analyzed. The large cutting tools, large flakes and their debris, and the prepared core industry were indicated that this region was inhabited by late Acheulean people and the site was used as a workshop area. Although GBT-028 has not been directly radiometrically dated, the base of the GBT-028 site was dated to 424.000 years ago, indicating that this location was in use roughly after this date. Additionally, GBT-028 is located on the same living floor as GBT-010, suggesting that it originated from GBT-010 and could be 311,000 years old. This will be crucial in terms of improving our understanding of the late Acheulean period and providing precise information on the behavioral activities of the people of the Pleistocene period.

Keywords: Late Acheulean, Eastern Anatolia, Gürgürbaba Hill, Levant, Caucasus.

GİRİŞ

Bu çalışmada Gürgürbaba Tepesi 028 (GBT-028) numaralı buluntu alanından ele geçen yontmataş buluntularının teknolojik ve tipolojik değerlendirilmesi yapılmıştır. Böylelikle Pleistosen Dönem’de önemli bir geçiş bölgesi olan Van’ın, Paleolitik Dönem’deki insan hareketliliğine ve kültürlerine ilişkin detaylı bilgiler ortaya çıkarılacaktır. Pleistosen Dönem’in avcı – toplayıcıları Afrika’dan Asya’ya ve Avrupa’ya çeşitli güzergahlar kullanarak bu dönem içerisinde göç etmişlerdir. Anadolu bu anlamda coğrafi olarak Pleistosen insanların bu güzergahlarını birbirine bağlayan bir konumda yer almasının yanı sıra, zengin doğal kaynakları içermesi açısından da avcı-toplayıcılar için önemli bir sığınak olmuştur. Bu nedenle Anadolu, Pleistosen Dönem’den itibaren hemen her dönemde insanlar için önemli bir merkez haline gelmiştir. Bu köprünün bir diğer ayağı olan Doğu Anadolu ise Levant ve Kafkas toplulukları arasında bir bağlantı noktası oluşturmaktadır. Gürgürbaba Tepesi buluntu alanlarında gerçekleştirilen çalışmalarla yontmataş buluntularının Levant’tan Acheulean-Yabrudian topluluklarına ve Kafkasya’dan Geç Acheulean topluluklarına benzer olduğu ve göç yolları üzerinde yer aldığı ortaya çıkarılmıştır. Bu bakımdan Van ilinde başlanan yüzey araştırması ve sonrasında gerçekleştirilen kazı çalışmaları, Anadolu’nun insan göçlerinde ve evrimindeki önemini ve Doğu Anadolu’nun ise Pleistosen Dönem arkeolojisi açısından potansiyelini göstermiştir¹.

İklim açısından önemli bir geçiş bölgesi olan Türkiye’de Pleistosen Dönem’in başlangıcına dair kesin kalıntılar olmamasına rağmen, Gürcistan-Dmanisi’deki 1,8 milyon yıla tarihlenen *Homo erectus* fosilleri² ve Ermenistan Karakhach’tan 1,81 milyon yıla tarihlenen taş aletler³, Anadolu’da da Pleistosen Dönem’in başlangıcına ait fosil kalıntıların var olduğunu düşündürmüştür. Buna ek olarak Orta ve Batı Anadolu’da yer alan Konya-Dursunlu ve Denizli-Kocabaş buluntuları, Anadolu’ya göçün 1,1 milyondan eski olduğunu fosil ve yontmataş kalıntılar açısından kanıtlamaktadır. Bu denli eski kalıntıların varlığına ek olarak, Niğde-Kaletepe Deresi-3, İstanbul-Yarımburgaz, Antalya-Karain, Van-Gürgürbaba Tepesi, Uşak-Sürmecik ve Hatay’da yer alan Merdivenli, Tıkalı, Kanal ve Üçağızlı I ve II Mağaraları ile Çanakkale-İnkaya Mağarası’nda gerçekleştirilen kazılar⁴, Türkiye’de

şimdiye kadar belirlenen tarihöncesi arkeolojik alanlardan çok daha fazlasının var olması gerektiğini göstermektedir. Bu kapsamda Van ilinde 2014 yılında başlatılan yüzey araştırması ve 2017-2018 yıllarında yapılan kazı çalışmalarından önemli veriler elde edildiği gibi; Gürgürbaba Tepesi ülkemizde son yıllarda bilinen en yeni ve önemli Paleolitik Dönem yerleşimi olması açısından da kayda değerdir.

İKLİM VE GENEL JEOLJİK ÖZELLİKLER

Gürgürbaba Tepesi, Doğu Anadolu Bölgesi’nde Türkiye’nin en büyük ikinci kapalı havzası olan Van Gölü kapalı havzasında yer almaktadır. Van Gölü Havzası, günümüzden yaklaşık 13 milyon yıl önce, Avrasya ve Arap levhaları arasında meydana gelen çarpışma sonucunda etkili olan sıkışmayla oluşmuş bir havzadır⁵. Kapalı havzanın en alçak kısmında yer alan ve deniz seviyesinden yaklaşık 1655 m yükseklikte olan Van Gölü, Nemrut volkanik dağının patlaması sonucunda bölgedeki tektonik çöküntü alanının kapanmasıyla oluşmuş bir volkanik set gölüdür. Bunun yanı sıra göl, 3522 km²’lik bir alanı kaplamakta olup %2,6 tuzluluk oranıyla dünyanın en büyük sodalı gölüdür. 607 km³ hacme sahip gölün ortalama derinliği 171 m, maksimum derinliği ise 451 m olup Türkiye’nin en büyük su kütlesini oluşturmaktadır. Geniş bir alanı kaplayan göl, yaklaşık olarak 600 bin yıl önce dolmaya başlamış ve 200 bin yıl önce ise günümüz seviyesine ulaşmıştır. Göl sıcaklığı yazın yüzeyde 20-23 oC, kışın ise 0 oC’nin altına düşebilmektedir. Havza genelinde karasal iklim etkili olup Van Gölü’nün oluşumunun da etkisiyle, özellikle göl kıyılarında, Doğu Anadolu genelinden daha yumuşak bir karasal iklime sahiptir⁶. Buzul dönemlerinde soğuk ve kuru, buzularası dönemlerde ise sıcak ve nemli bir iklimin etkili olduğu Van Gölü ve havzası, günümüzde de bozkır ve çayır alanlarından oluşan bitki örtüsüne sahiptir⁷. Bu yaşam alanı nedeniyle Van Gölü ve havzası Orta Pleistosen’den itibaren insanlar tarafından kullanılmaya başlanmıştır.

White/Karabıyıköğlü 2002; Güleç/White/Kuhn/Özer/Sağır/Yılmaz/Howell 2009; Kappelman/Alçiçek/Kazancı/Schultz/Özkul/Şen 2008; Kuhn/Arsebük/Howell 1996; Kuhn/Stiner / Güleç/Özer/Yılmaz/Baykara/Açıkkol-Yıldırım/Goldberg/Molina/Ünay/Suata 2009; Lebatard/ Alçiçek/Rochette/Khatib /Violet/Boulbes/Bourles/Demory/ Guipert/Mayda/Titov/ Vidal/de Lumley 2014; Otte/ Yalçınkaya/Kozłowski/Bar-Yosef/Bayon/ Taşkıran 1998; Özer/Sağır/ Baykara/Dinçer/ Koca-Özer/Şahin/ Eren/Özdemir 2018; Slimak/Kuhn/Roche/ Mouralis/Buitenhuis/ Balkan-Atlı/ Binder/ Kuzucuoğlu/ Guillou 2008; Şenyürek 1959; Şenyürek/ Bostancı 1958; Taşkıran/Aydın/Özçelik/Erbil 2021. ⁹kuldaş/Üner 2013.

⁶ Çağatay/Gretmen/Damcı/Stockhecke/Sancar/Eris/Özeren 2014; Kempe/Khoo/Gürleyik 1978; Yıldız/Deniz 2005.

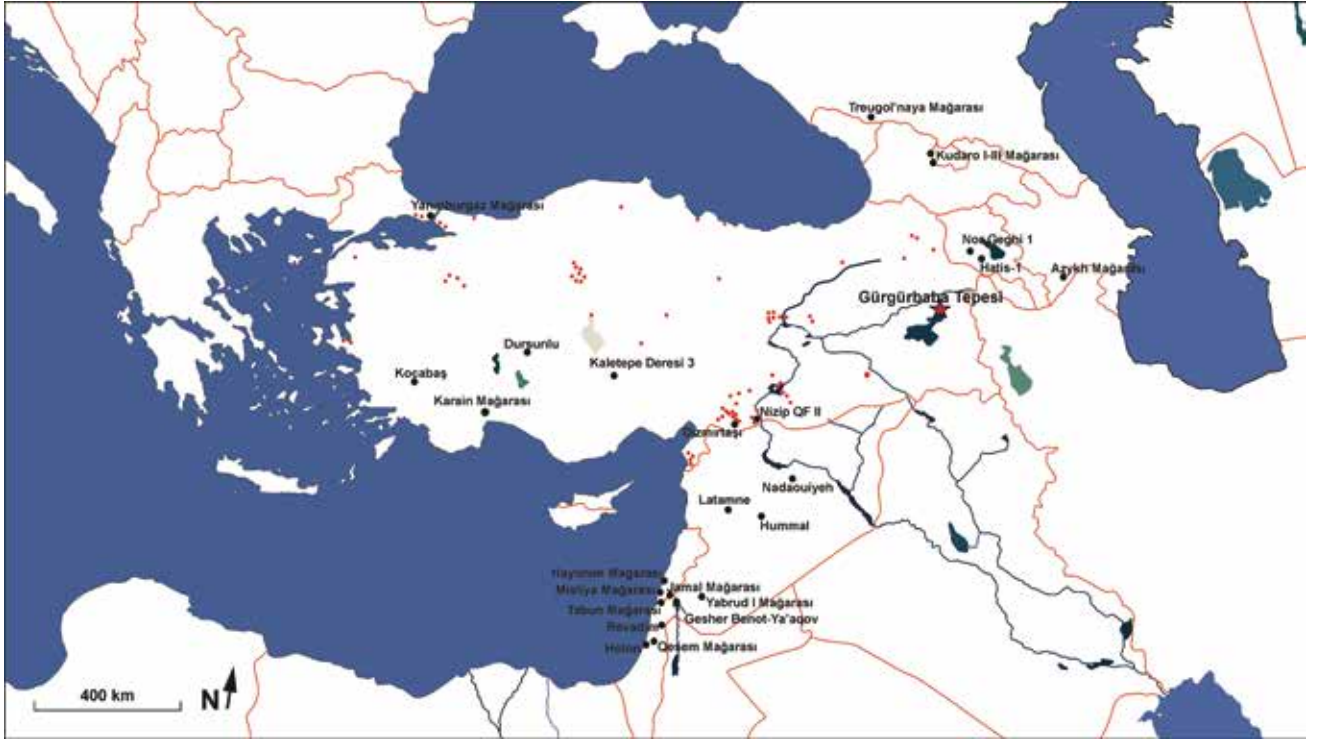
⁷ Kwiecien/Stockhecke/Pickarski/Heuman/Litt/Sturm/ Anselmetti/Kipfer/Haug 2014; Litt/Pickarski/Heumann/ Stockhecke/Tzedakis 2014.

¹ Baykara/Dinçer/Şahin/Koç/Baykara/Özer/Sağır 2016; Uslu/Baykara/İkinci/Dinçer/Şahin/Ünal/Gülseven 2019.

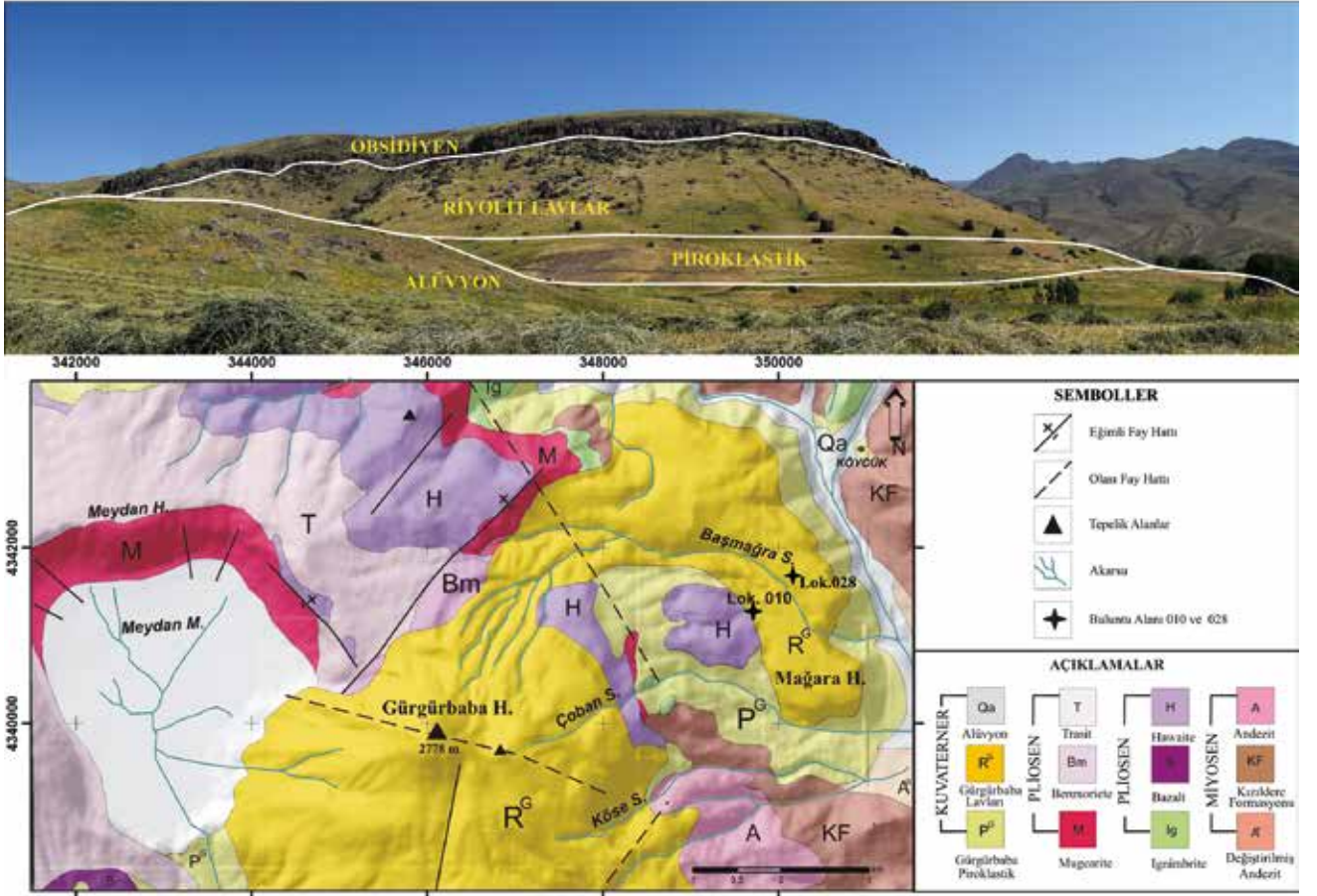
² De Lumley/Nioradze/Barsky/Cauche/Celiberti/Nioradze/ Notter/Zvania/Lordkipanidze 2005.

³ Presnyakov/Belyaeva/Lyubin/Rodionov/Antonov/ Saltykova/ Berezhnaya/Sergeev 2012.

⁴ Baykara/Dinçer/Şahin/Baykara/Bolkan 2017; Baykara/Eren-Kural/Açıkkol/Ağras 2021; Chevalier/Özçelik/de Lumley/ Kösem/de Lumley/Yalçınkaya/Taşkıran 2015; Güleç/ Howell /

Şekil 1: Alt Paleolitik Dönem yerleşim alanları ve Gurgurbaba Tepesi'nin (Kırmızı noktalar yüzey araştırmalarını göstermektedir) / Lower Paleolithic settlement areas and Gurgurbaba Hill (Red dots indicate the survey areas)

Şekil 2: A. Gurgurbaba Tepesi genel görünümü; B. Meydan Dağı ve çevresinin jeoloji haritası / A. General view of Gurgurbaba Hill; B. Geological map of Meydan Mount and its surroundings

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Orta Miyosen'de başlamış olan Neo-tektonik hareketler ve volkanizma, bölgenin yapısal ve jeomorfolojik gelişimini etkilemiştir. Bu süreçte meydana gelen tektonik rejime bağlı olarak bölgede kıvrımlar, eğimli bindirmeler, faylar, çatlaklar ve bu çatlaklardan çıkan volkanitler gelişmiştir⁸. Doğu Anadolu'nun volkanik topografyası çok geniş bir alanı kaplamakta olup lav platoları, lav seddi gölleri gibi çeşitli volkanik oluşum ve aşınım şekilleri bulunmaktadır. Volkanik arazinin yapı materyallerini ise andezit, bazalt, trakit, riyolit, aglomera ve tüfler oluşturmaktadır. Bu bakımdan da Doğu Anadolu Bölgesi'nde tarih öncesi topluluklarının alet yapımında kullanabilecekleri birçok hammadde kaynağı bilinmektedir: Erzincan, Bingöl, Muş, Erzurum, Van, Kars ve Rize gibi. Van Gölü Havzası'nda bulunan volkanlar ise Van Gölü'nün kuzeyinde, güneybatı-kuzeydoğu yönünde bir hat boyunca dizilmiş olan Nemrut (2935 m), Süphan (4434 m), Tendürek (3533 m ve 3291 m) ve Meydan (3290 m) volkanik dağlarıdır. Bu volkanik dağların kalderaları içinde ve çevresinde andezitik, dasidik ve riyolitik lav dizileri ile bunları izleyen perlit ve siyahımsı gri renkte obsidiyenler belirlenmiştir. Genel olarak Neojen-Kuvaterner volkanizması sonucunda oluşmuş olan bu zengin obsidiyen yatakları, bölgede çok geniş bir alana yayılım göstermiştir⁹. Araştırma alanının da içerisinde yer aldığı Meydan Dağı kompleksi ve Gürgürbaba parazit konisi ise Miyosen, Pliyosen ve Kuvaterner olmak üzere üç aşamada oluşmuştur. Gürgürbaba Volkanik Konisi (2278 m), Kuvaterner Dönem'de Meydan Dağı kalderasının oluşumundan sonra meydana gelen volkanik faaliyetler sonucunda oluşmuş olan ve kalderanın içerisine yayılarak geniş bir alanı kaplayan parazit bir konidir¹⁰. Meydan Dağı bölgesindeki obsidiyenin ana kaynağını oluşturan Gürgürbaba lavlarının volkanik materyallerinin yapısı ise gri-siyah riyolit, kahverengi, kahverengi-siyah obsidiyen ve gri perlitlerden oluşmaktadır¹¹.

Paleolitik buluntu alanı olan Gürgürbaba Tepesi (Şekil 1) ise Meydan Dağı kalderası ve Gürgürbaba parazit konisinden yaklaşık 6 km güneydoğuda, denizden yaklaşık 2200 m yükseklikte bulunmaktadır. Doğu ve güney eteklerinde yer alan riyolit kayalıklar, tepenin üst kısmının aşınmasını önleyerek kültür dolgusunun günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır. Tepenin en eski jeolojik birimi Miyosen oluşumlu olan havayit ana kayasıdır. Sonraki süreçlerde meydana gelen volkanik faaliyetler sonucunda ana kayanın üzerine bazalt ve riyolit kayalar ve bu kayaların üzerine de volkan konisinden çıkan lav akıntısı gelmiştir¹² (Şekil 2).

028 NUMARALI BULUNTU ALANI (GBT-028)

Gürgürbaba Tepesi 028 numaralı buluntu alanı Gürgürbaba Tepesi Paleolitik Dönem yerleşim alanı içerisinde yer alır¹³(Şekil 3). GBT-028 Gürgürbaba Tepesi'nin güneyinde 2158 metre yükseklikte bulunur. 2015 yılında "Van İli Neojen ve Pleistosen Dönemleri" yüzey araştırmasında tespit edilen alan¹⁴, 2019 yılı çalışmalarında detaylı yüzey araştırması yöntemiyle incelenmiştir. Detaylı yüzey araştırmasında çalışılan alanda doğu-batı ve kuzey-güney yönünde kareleme yapılmıştır. Bu kapsamda DB-KG doğrultularında 2 m aralıklarla ipler çekilmiş ve iplere her 2 metrede bir nokta konulmuştur. Her bir noktanın koordinatı FOIF Kors cihazı ile ölçülmüş ve buna uygun olarak alanın mikro-topografik haritası çıkarılmıştır (Şekil 4). GBT-028 numaralı buluntu alanında KG doğrultusunda 20, DB yönünde ise 17 nokta oluşturulmuş ve toplamda 1360 m²'lik bir alanda çalışma yapılmıştır (Şekil 4). Bu sistem ile belirlenen noktalar içerisinde kalan ve Paleolitik Dönem'e tarihlendirilen her bir yontmataş buluntu öncelikle alanda değerlendirilmiştir. Çalışmalar sonucunda GBT-028 numaralı buluntu alanından toplam 4362 yontmataş parçası tespit edilmiştir (Şekil 5).

Arazi çalışmalarına ait veriler Surfer ve ArcGIS Pro yazılımları kullanılarak modellenmiş ve haritalandırılmıştır. Çalışma alanında iki metrede bir ölçülen yükseklik değerlerinin interpolasyonu^{15*16} ile elde edilen mikro-topografya haritası için Surfer, buluntu verilerinin grafik olarak haritalandırılması için de ArcGIS Pro kullanılmıştır. Arazi çalışmaları esnasında FOIF Kors cihazı ile derece, dakika, saniye (degrees, minutes, seconds) olarak x, y ve z koordinatları tespit edilen 357 adet buluntu noktası, Microsoft Excel dosyasına aktarılmış ve koordinat noktaları ondalık dereceye (decimal degrees) dönüştürülmüştür. Bu işlem, Excel tablosu üzerinde dönüşüm formülü uygulanarak yapılabileceği gibi, haritalandırma yazılımı olan Surfer gibi yazılımlarla da otomatik olarak gerçekleştirilebilmektedir. Koordinat dönüşümünün ardından, her çalışma noktasına ait buluntu grubu taşımak, çekirdek, el baltası, iri kesici alet ve vurgaç olarak tasnif edildikten sonra bu veri koordinatların bulunduğu Excel tablosuna işlenmiştir. Böylece, buluntu alanına ait hem koordinat bilgileri hem de buluntuların türü ve sayısını içeren bir öznitelik verisi oluşturulmuştur. Bu tablo, veride bulunabilecek biçim, yazım ya da olası ölçüm hatalarına karşı kontrol edildikten sonra Surfer yazılımıyla grid dosyasına, ArcGIS Pro

⁸ Şengör/Yılmaz 1981; Şaroğlu/Güner 1981; Şaroğlu/Yılmaz 1991.

⁹ Bigazzi/Yeğinil/Ercan/Oddone/Özdoğan 1997.

¹⁰ Akköprü/Tunç/Robin/Mouralis 2019.

¹¹ Arslan 1994.

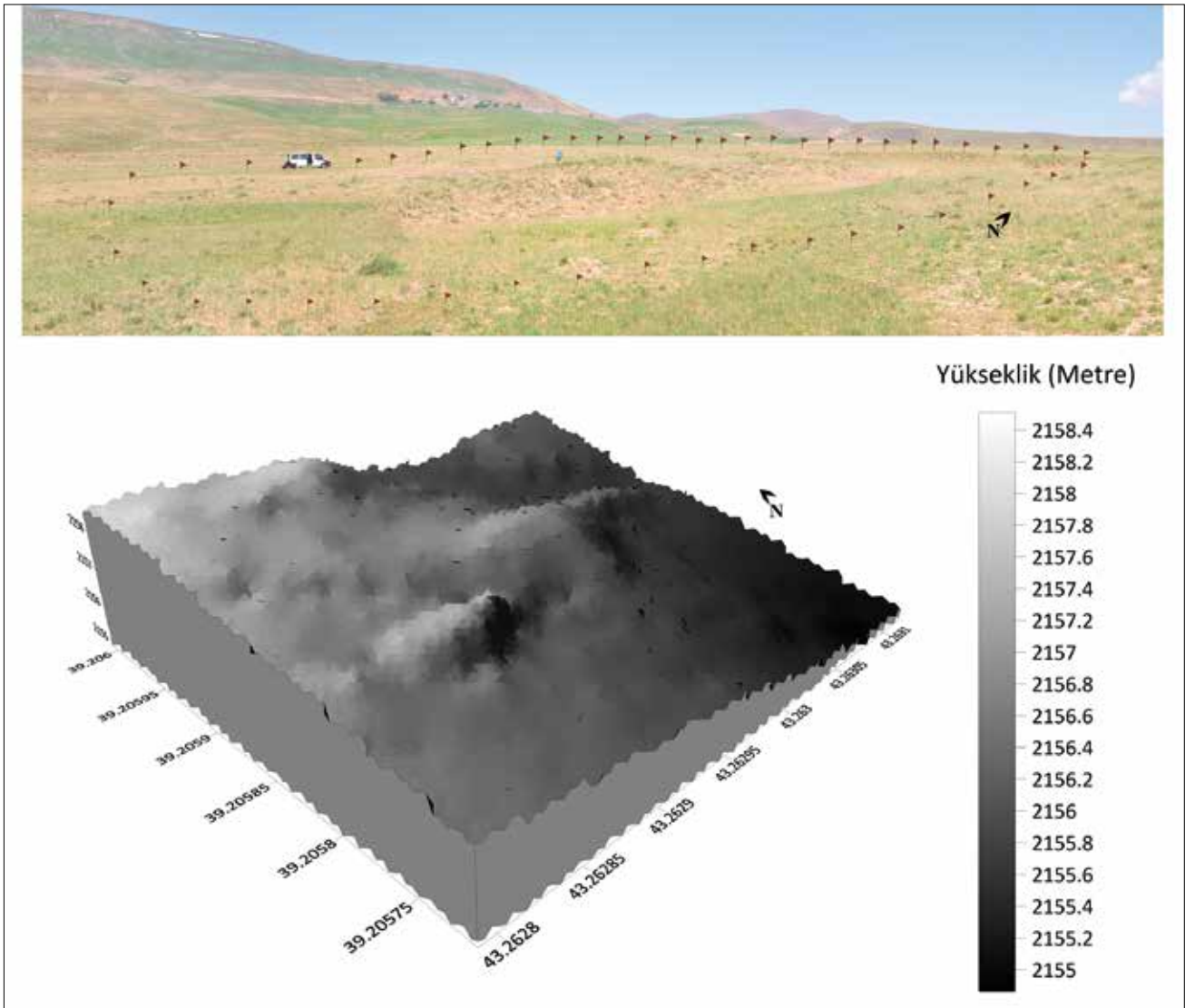
¹² Baykara/Dinçer/Şahin 2018a; Baykara/Dinçer/Şahin 2018b.

¹³ Baykara/Sarıkaya/Şahin/Dinçer/Ünal 2022.

¹⁴ Baykara/Dinçer/Şahin/Baykara/Bolkan 2017.

¹⁵ * İnterpolasyon: Çevreleyen noktalara ait bilinen değerlere dayalı olarak, örneklenmemiş noktalara ait değerlerin belirlenmesi işlemidir.

¹⁶ Connolly 2020.

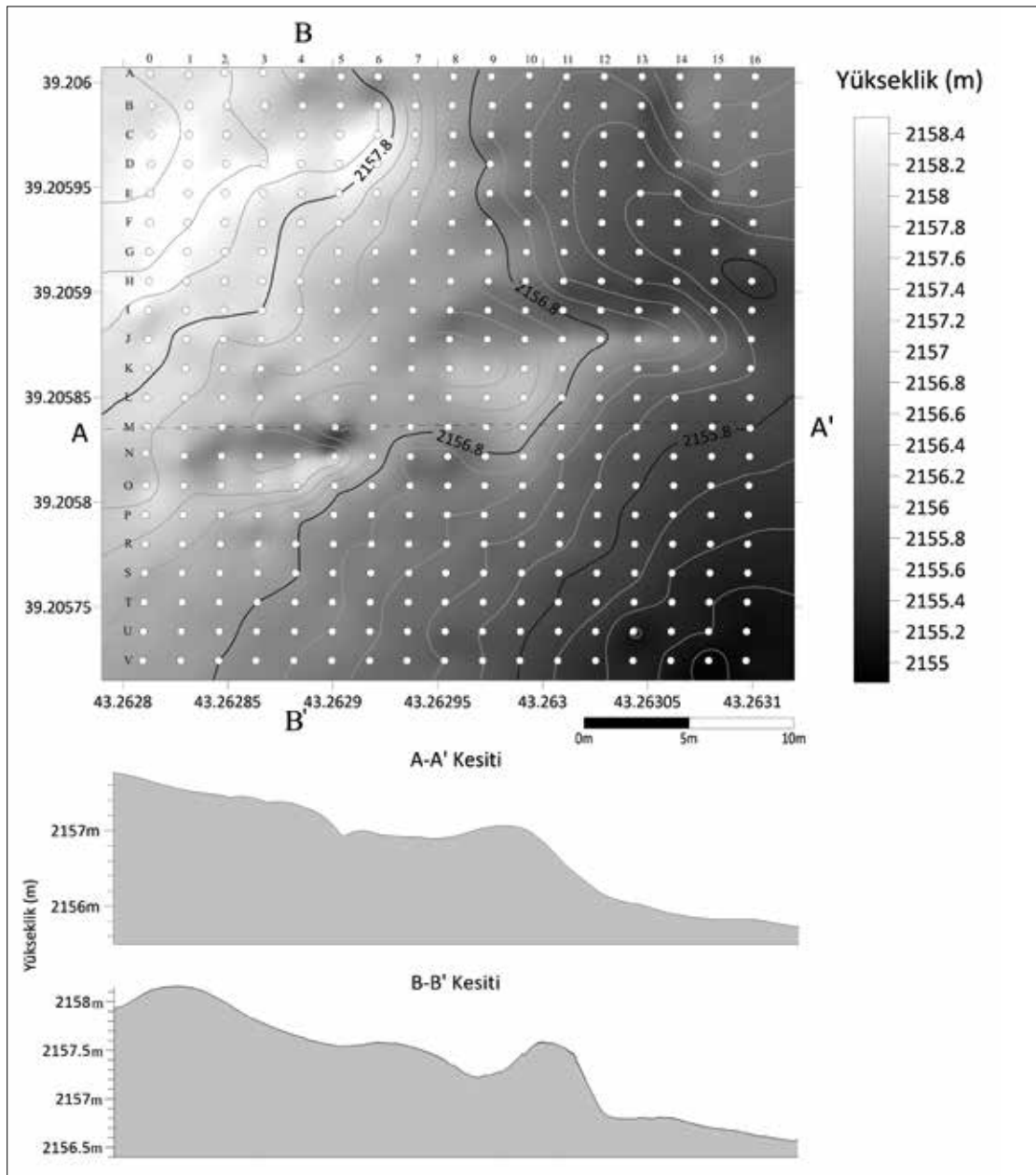
Şekil 3: GBT-028 numaralı buluntu alanı / Locality GBT-028

2.9 yazılımıyla ise Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ortamında şekil dosyasına (shapefile) dönüştürülmüştür. Mikro-topografya, buluntu noktalarına ait yükseklik (z) verilerinin interpolasyonu ile elde edilmiştir. Surfer yazılımının interpolasyon yöntemleri arasında Kriging interpolasyonu daha doğru bir yüzey modeli oluşturduğu için¹⁷ tercih edilmiştir. Çalışma alanını oluşturan noktaların yaklaşık 2 m dışını kapsayacak biçimde Kriging interpolasyonu ile 3 boyutlu yüzey modeli ve mikro-topografya elde edilmiştir (Şekil 3 ve 4). Şekil 5'te taş alet analizlerine ait sayılar CBS ortamında dilim grafiğine dönüştürülerek beş ayrı buluntu grubu bir arada görselleştirilmiştir ve her bir taş aletin toplam sayısı da grafik içerisinde verilmiştir.

GBT-028 numaralı buluntu alanı kuzey-doğu yönünde akan bir derenin taşkınlarıyla açılmıştır. Dere yatağının derinliğinin sığ olması nedeniyle yakın bir zamanda

açıldığı düşünülmektedir. Kış aylarında kar sularının tahliyesi sırasında açıldığı gözlenmiş ve mayıs ayının sonunda da kurduğu belirlenmiştir (A11-15 ile başlayıp hemen aynı düzlem boyunca V10-17'ye kadar olan noktalar arasında kalan bütün alan). Bu nedenle derenin su gücünün düşük olması nedeniyle GBT-028 buluntu alanı neredeyse düz ve yükseltisi azdır. Dere buluntu alanının doğusunda yer alır ve aynı zamanda buluntu alanının doğu sınırını oluşturmaktadır (Şekil 3). Dere taşkınlarının doğuda hızı biraz daha fazla olduğu için buluntu alanında doğuya gidildiğinde eğim artar. GBT-028'in batısı Tuğlu köyüne giden yol ile kesilir ve yol ile buluntu alanı arasında yaklaşık 100 metrelik bir mesafe vardır. Yolun hemen bitişiğinde GBT-010 numaralı buluntu alanı bulunmaktadır. GBT-028 buluntu alanının güneyi tepenin üzerinde engebeli bir şekilde ilerlemektedir. Kuzey yönünde yaklaşık olarak 0,5 m kadar yükseklik artmaktadır ve burada yer alan derin bir çukur ile GBT-028, diğer buluntu alanları olan GBT-018 ve GBT-020'den ayrılmaktadır (Şekil 4). Buluntu

¹⁷ Özdemir 2017.

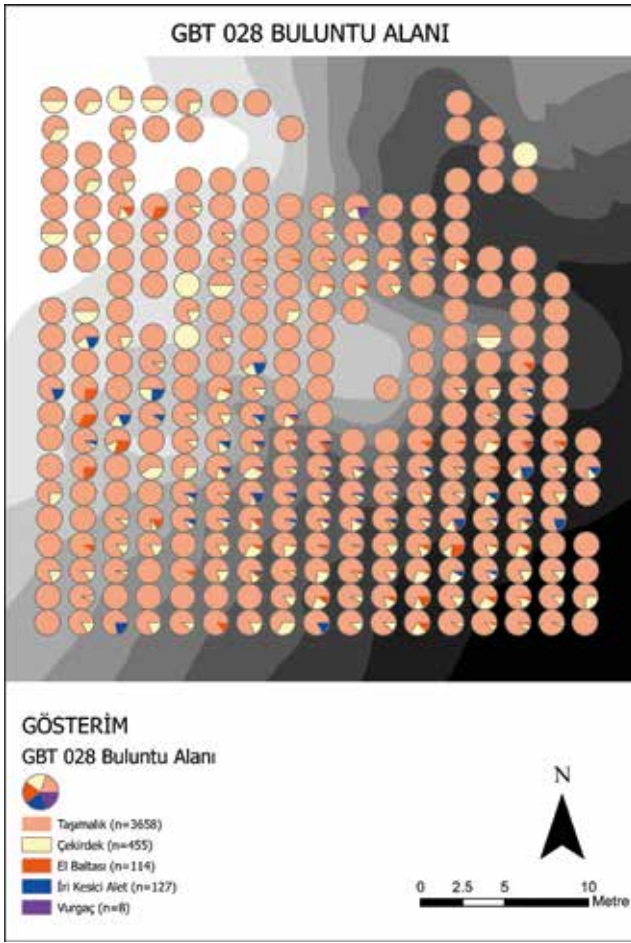

Şekil 4: GBT-028 numaralı buluntu alanındaki noktaların mikro-topografik haritası / *Micro-topographic map of the points in the locality GBT-028*

alanının ortasında ise 30-35 cm'lik bir yükselti yer almaktadır ve dere taşkınları bu alanı aşındırmamıştır. Dere taşkınlarıyla açılan GBT-028 buluntu alanında, su gücünün az olduğu alanlarda yontmataş buluntular *in situ* pozisyonları değişmeden kalmış ve sadece yontmataşların etrafındaki toprağın akarak buluntuların açığa çıkmasını sağlamıştır (Fotoğraf 1). Bu nedenle GBT-028 numaralı buluntu alanının yüzey görünülüşü yüksektir. Buna ek olarak genellikle Gürgürbaba Tepesi'nde küçük boyutlu otsu bitkilerin varlığı (kekik ve adaçayı gibi) siyah renkteki obsidiyenin de kolaylıkla tespit edilmesini sağlamaktadır. Buluntuların büyük bir kısmı açıkta kaldığından korunma durumları düşüktür. Bölgede sürü hayvancılığının yapılması ve sürülerin bu alan üzerinden geçmesi nedeniyle birçok yontmataş

kırılmıştır. Kırık parçalar günümüzde rahatlıkla görülebilmekte ve birleştirilebilmektedir. Bu çalışmada gömülü haldeki birçok yontmataş, ileriki yıllarda yapılacak olan çalışmalara rezerv olması açısından yerinde bırakılmış ve kayıt altına alınmamıştır. Yontmataş alet yoğunluğu dereye doğru gittikçe azalmakta, derenin içerisinde ise bulunmamaktadır (Şekil 3). Çalışmamızda derenin su debisinin arttığı alanlardaki yontmataş aletler kayıt altına alınmıştır, ancak bu kalıntılar sürüklenerek farklı bir alandan gelebileceği varsayılarak teknoloji ve tipoloji tanımlamalarında GBT-028 yontmataş topluluğu içerisine dahil edilmemiştir.

GBT-028 numaralı buluntu alanı jeoloji açısından Gürgürbaba Tepesi 010 numaralı buluntu alanıyla birebir

Şekil 5: GBT-028 numaralı buluntu alanı arazi çalışması sonucunda tespit edilen buluntuların detaylı yüzey araştırması noktalarına göre dağılımı / *The distribution of the finds determined as a result of the field study in the locality GBT-028 according to the detailed survey points*

örtüşmektedir¹⁸. Buluntu alanının yüzeyinde 5 cm kalınlığında lös ile birikmiş ince boz renkli bir toprak yer almaktadır. Bu tabaka GBT-010 numaralı alanda A1 olarak tanımlanmıştır. Bunun hemen altında, derenin açtığı kanaldaki en kalın kesit dikkate alındığında, 40 cm'lik bir toprak dolgu yer almaktadır. 40 cm'lik toprak dolgu GBT-010 numaralı buluntu alanında A3 tabakası olarak tanımlanan alanla örtüşmektedir¹⁹. A3 tabakasının toprak dolgusu içerisinde doğal iri traki-bazalt ve riyolit gibi volkanik parçalar bulunmasıyla karakterizedir ve bu durum GBT-028 buluntu alanıyla benzerdir. Bu dolgunun altında GBT-010 numaralı buluntu alanında B1 olarak tanımlanan ve Gürgürbaba Tepesi D sektörü olarak bilinen piroklastik volkanik depolanmayı içerir. Ana kaya bu volkanik tüfün altında yer alır. Gürgürbaba Tepesi D sektörü 40Ar/39Ar tarihlendirmesiyle 424.000 yıl öncesine tarihlendirilmiştir²⁰. GBT-010

numaralı buluntu alanının A3 tabakası ise kozmojenik nüklidler yöntemiyle 311±32 binyıl öncesinde Orta Pleistosen Dönem'in buzullar arası dönemi olan MIS 9'a tarihlendirilmiştir²¹. Bu nedenle GBT-010 numaralı buluntu alanından 100 m güneyde yer alan ve aynı yaşam düzlemine sahip olan GBT-028 numaralı buluntu alanının da 424.000 yılı itibarıyla kullanılmaya başlandığı ve Pleistosen homininlerinin 311 binyıl öncesinde burayı kullandıkları düşünülmektedir.

YONTMATAŞ BULUNTULARININ TEKNOLOJİK VE TIPOLOJİK İNCELEMESİ

Yoğun yüzey araştırması kapsamında GBT-028 numaralı buluntu alanından 4362 adet yontmataş belirlenmiştir. Kalıntılar arasında yukarıda da değinildiği gibi dere ve derenin debisinin yüksek olabileceği alanlardan ve alanının kuzey-doğusunda yer alan bazalt kayaçların arasında birikmiş (C8-C11 ve F8-F11 noktaları aralarında kalan kısım) yontmataşlar belgelenmiş ancak teknolojik – tipolojik tanımlamalar için kullanılmamıştır. Bu nedenle GBT-028 buluntu alanından 2060 yontmataş teknolojik – tipolojik özellikleri açısından sınıflandırılmıştır. Bu kalıntılar içerisinde 1783 adet yontmataş taşımılığı (Çizelge 1), 197 adet çekirdek (Çizelge 6), 77 adet el baltası (Çizelge 8) ve 3 adet vurguç yer almaktadır. GBT-028'de tespit edilen yontmataş buluntuların teknoloji bakımından tanımlamaları, Inizian vd. (1999) ve Kuhn vd. (2009) dikkate alınarak yapılmıştır. Bunun yanı sıra Levallois buluntuların sınıflandırılmasında Van Peer'in (1992), Debenath ve Dibble'nin (1994) ve Boëda'nın (1995) tanımlamaları temel alınmıştır. Düzelteli yontmataş aletlerin ve el baltalarının tipolojik sınıflandırılması ise Bordes'e (1961) göre yapılmıştır.

Buluntu alanının Meydan Dağı obsidiyen yatağı içerisinde bulunmasından dolayı hammadde olarak obsidiyen tercih edilmiştir. Yontmataşların yapımında ağırlıklı olarak siyah renkli obsidiyen kullanılmıştır. Bunun dışında 51 tane kahverengi obsidiyen ve 1 tane kahverengimsi obsidiyen kullanılmıştır. Siyah, kahverengi ve kahverengimsi obsidiyenlere tepenin üst kısmında ve Ulupamir-D sektörü içerisinde rahatlıkla ulaşılabilir. Obsidiyenin yanı sıra yine volkanik bir kayaç türü olan traki-bazalttan 6 tane yontmataş üretilmiştir. Yontmataşların korunma durumları neredeyse yarı yarıyadır; tam n: 1050; %51 ve kırık n: 1010, %49. Kırık yontmataşların yoğun miktarda distal (üst bitim) (n: 526; %25,5) parçalardan oluştuğu bunu medial (orta) (n: 278; %13,5) ve proksimal (alt bitim) (n: 206; %10) parçaların takip ettiği gözlenmiştir. Kırıkların oluşmasında gömülme sonrası sürecin etkili olduğu gözlenmiştir, ancak bunun yanı sıra kullanıma ve yontma işlemine bağlı olarak kırıklar yer almaktadır. Bu kırılmalar da yeni ve eski olarak kaydedilmiştir.

¹⁸ Baykara/Sarıkaya/Şahin/Dinçer/Ünal 2022; Uslu /Baykara/ Ekinci/Dinçer/Şahin/Ünal/Gülseven 2019; Uslu/Baykara/ Dinçer/Şahin/Ünal 2020.

¹⁹ Baykara/Sarıkaya/Şahin/Dinçer/Ünal 2022.

²⁰ Akköprü/Tunç/Robin/Mouralis 2019.

²¹ Baykara/Sarıkaya/Şahin/Dinçer/Ünal 2022.

Fotoğraf 1: GBT-028 numaralı buluntu alanında in situ tespit edilen buluntulara örnekler / Sample of in situ tools found in the locality GBT-028

Çizelge 1’de GBT-028 buluntu alanının yontmataşlarının taşımaları tipleri verilmiştir. Yontmataşlar içerisinde yongalar ağırlıktadır ve bu nedenle yonga ağırlıklı bir endüstrinin bulunduğu söylenmesi yanlış olmayacaktır. Bunlar arasında en çok basit yongalar (n: 1113; %62,4) ele geçmiştir. Bu grubu Levallois yongalar (n: 176; %9,9), iri yongalar (n: 129; %7,2), kabuklu yongalar (n:107; %6,0) takip eder. Kombewa yongalar (n:33, %1,9) ise az sayıdadır. Yongalardan sonra azımsanmayacak oranda dilgiler gelmektedir. Basit dilgiler (n: 103; %5,8) en yüksek oranda olup bunun yanı sıra Levallois dilgiler (n: 40, %2,2), kabuklu dilgiler (n: 6, %0,3) ve iri dilgiler (n: 3, %0,2) yer almaktadır. Bu taşımaları dışında teknoloji artıkları olan yanıtıcı Levallois uç (N:1, %0,1), çekirdek kenarı yongası (*eclat debordant*) (n:10, %0,6), çekirdek kenarları (n:35, %2), omurgalı dilgiler (n:2, %0,1) ve *Narh-İbrahim* (n:5, %0,3) gibi parçalar düşük oranda olsalar da endüstri içerisinde bulunmaktadır (Şekil 6). Taşımaları ve teknoloji artıklarının yanı sıra çekirdek kalıntılarının yüksek olması alanın atölye olarak kullanıldığını da göstermektedir. Çizelge 2’de GBT-028’de sıklıkla ele geçen taşımaları tiplerinin metrik ölçümleri verilmiştir. Buna göre Levallois yongaların basit yongalardan daha uzun ve geniş oldukları, Levallois dilgilerin ise basit dilgilerden daha uzun oldukları görülmektedir. İri yongalar ise büyüklüğü veya genişlikleri ≥ 10 cm olarak belirlenmiştir (Çizelge 2). Alanda tespit edilen vurgaçlardan bir tanesi traki-bazalt yumru biçimli, küçük boyutlu ancak ağırdır. Bir diğer vurgaç ise riyolit yumru parçasıdır, ağır ve

yassı bir görünüme sahiptir. Her iki vurgacın da distal ve proksimal uçlarında kullanıldıklarına dair çukurlar ve darbe izleri gözlenmiştir.

Taşımaları Tipleri	N	%
Kabuklu Yonga	107	6
Kabuklu Dilgi	6	0,3
Basit Yonga	1113	62,4
Basit Dilgi	103	5,8
Levallois Yonga	176	9,9
Levallois Dilgi	40	2,2
Levallois Uç	7	0,4
Geniş Levallois Uç	1	0,1
Yanıtıcı Levallois Uç	1	0,1
Çekirdek Kenarı Yongası (<i>Eclat debordant</i>)	10	0,6
Omurgalı Dilgi	2	0,1
Çekirdek Kenarı (Bord Nucleus)	35	2
Kombewa Yonga	33	1,9
Narh İbrahim (<i>Truncated faceted</i>)	5	0,3
İri Yonga	129	7,2
İri Dilgi	3	0,2
Tanımlanamayan parçalar	12	0,7
Toplam	1783	100

Çizelge 1: GBT-028 yontmataşların taşımaları tipleri

Taşımalık		Uzunluk	Genişlik	Kalınlık	Topuk Genişliği	Topuk Kalınlığı
Yonga N: 1113	Ortalama	56,85	47,24	17,18	31,32	15,32
	Minimum	30	21	4	8	4
	Maksimum	106	113	51	59	35
	Std. Sapma	15,94	15,917	8,561	12,868	6,846
Dilgi N:103	Ortalama	65,5	29,17	14	20	10
	Minimum	34	15	5	20	10
	Maksimum	111	51	28	20	10
	Std. Sapma	27,348	11,839	8,877	-	-
Levallois Yonga N:176	Ortalama	67	52,22	15,22	35	13,33
	Minimum	49	37	10	19	10
	Maksimum	106	73	23	55	17
	Std. Sapma	23,791	13,452	4,116	10,512	2,646
Levallois Dilgi N:40	Ortalama	101	49	20	46	21
	Minimum	101	49	20	46	21
	Maksimum	101	49	20	46	21
	Std. Sapma	-	-	-	-	-
İri Yonga N: 129	Ortalama	128,4	103,1	42,3	53,2	24,03
	Minimum	55	26,6	15,1	25,4	11,2
	Maksimum	255	48	7	12	6
	Std. Sapma	29,5	194	79	137	57

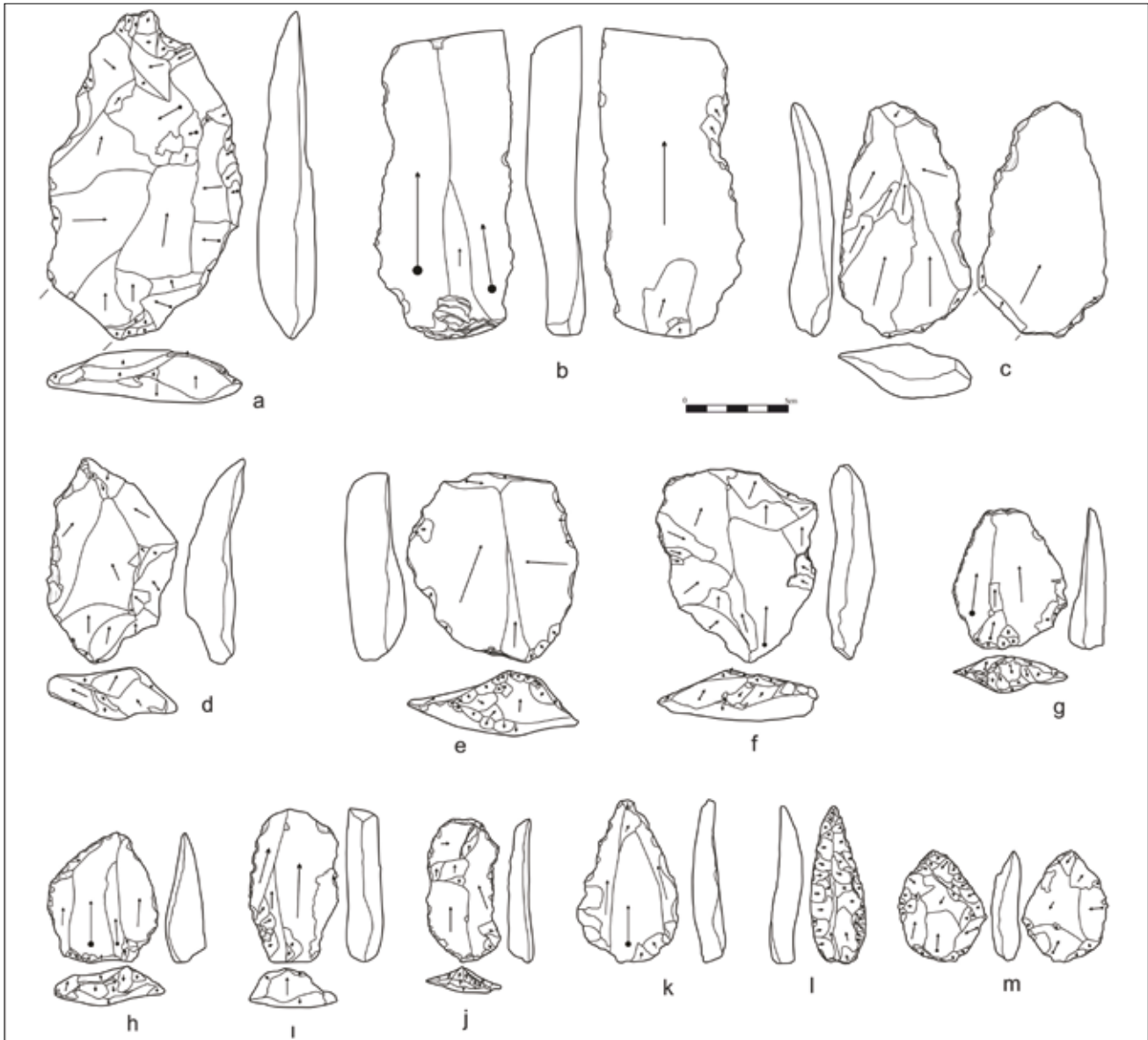
Çizelge 2: GBT-028 yontmataş buluntularından basit yonga ve dilgiler ile Levallois yonga ve dilgilerin metrik ölçümlerinin oranları

Düzeltili Aletler	N	%
Levallois Uç	7	0,4
Mousterian Uç	5	0,3
Tek Düz Kenar Kazıyıcı	41	2,3
Tek İçbükey Kenar Kazıyıcı	14	0,8
Tek Dışbükey Kenar Kazıyıcı	26	1,5
İki Düz Kenar Kazıyıcı	7	0,4
İki Düz/Dışbükey Kenar Kazıyıcı	3	0,2
İki Düz/İçbükey Kenar Kazıyıcı	2	0,1
İki Kenarı Dışbükey Kenar Kazıyıcı	6	0,3
İki Kenarı İçbükey Kenar Kazıyıcı	1	0,1
İki Kenarı Dışbükey/İçbükey Kenar Kazıyıcı	1	0,1
Déjeté (Yatık) Kenar Kazıyıcı	2	0,1
Düz Transverse Kenar Kazıyıcı	7	0,4
Dışbükey Transverse Kenar Kazıyıcı	5	0,3
İç Yüzeyi Düzeltili Kenar Kazıyıcı	32	1,8
Raclette	1	0,1
Budanmış Alet	3	0,2
Çentikli Alet	39	2,2
Dişlemeli Alet	3	0,2
Dik ve Almaşık Düzeltili	5	0,3
Kıyıcı Alet	1	0,1
Komposit Alet	11	0,6
Düzeltili Doğal Parça	12	0,7
İri Kesici Yongalar	29	1,6
Düzeltili Yontmataş Aletler	263	14,8
Genel Toplam	1783	100

Çizelge 3: GBT-028 buluntu alanından ele geçen düzeltili yontmataş alet tipleri

Çizelge 3'te düzeltili yontmataş aletlerinin miktar ve genel dağılımları verilmiştir. Alet çeşitliliğinin az olduğu alanda (263/1783) ağırlıklı olarak kenar kazıyıcı (n:152 %8,5) aletlerin tercih edildiği gözlenmektedir. Bu aletler içerisinde de tek kenar kazıyıcılar (n:81, %4,5) ve iç yüzden düzeltili kenar kazıyıcılar (n:31, %1,8) sıklıkla tercih edilmişlerdir. Bunun dışında çift kenarı düzeltililer, transversler ve déjeté (yatık) tipte kenar kazıyıcılar yer almaktadır. Çentikli (n: 39, %2,2) ve dişlemeli (n:3, %0,2) alet grubu genel olarak azdır ve özellikle dişlemeli aletin oranı oldukça düşüktür. Bunların yanı sıra uç miktarı sayısal olarak çok azdır ve Levallois uçlar (n: 7; %0,4) ile Mousterian uçlar (n:5, %0,3) sayısal olarak neredeyse aynıdır. Bunların dışında iri yongaların kenarlarının düzeltilerek kullanıldığı aletler bulunmaktadır. GBT-028'de bu iri kesici yongalardan 29 (%1,6) adet tespit edilmiştir. Bunlar kenar kazıyıcılarla benzerdirler, sadece boyut olarak iri olmalarıyla farklılardır (Şekil 6).

GBT-028'de tespit edilen taşımaliğe göre topuk tiplerinin dağılımları Çizelge 4'te ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Taşımaliğin topuklarının büyük bir kısmı kırık (n: 780; %43,7) durumdadır. Topuğu kırık olmayan taşımaliğe göre genel dağılımı incelediğimizde düz (n: 771; %43,2) ve façetalı (n: 165; %9,3) topuk tiplerinin yoğun olduğu görülmektedir. Bunların yanı sıra kabuklu (n: 59; %3,3) ve çatı biçimli (n: 8; %0,4) topuk tipleri de bulunmaktadır.

Şekil 6: Düzeltili aletler ve taşmalıklara örnekler (a. İri kesici alet; b. Çentikli alet; c, d, g, h, i ve j. Kenar kazıyıcı; e ve f. Levallois yonga; k. Levallois uç; l. Uzun Mousterian uç; m. Mousterian uç) (Çizimlerde kullanılan oklar Inizan/Reduron-Ballinger/Roche/Tixier 1999: 121-122'ye göre yapılmıştır) / Sample of retouched tools and blanks (a. Large cutting tool; b. Notch; c, d, g, h, i and j. Side scraper; e and f. Levallois flake; k. Levallois point; l. Elongated Mousterian point (Illustration arrows adopted by Inizan/Reduron-Ballinger/Roche/Tixier 1999: 121-122)

Çizelge 5'te GBT-028'den tespit edilen taşmalık tiplerinin dorsal (dış yüz) izlerinin şekilleri ve dorsal izlerin yönelimleri genel dağılımlarıyla birlikte verilmiştir. Taşmalık tipleri içerisinde paralel (n: 838; %47,1) ve merkezci/orthogonal (n: 587; %33,1) yönelimler yoğun olarak gözlenmiştir ve paralel izlerin tüm taşmalıklarda belirgin olarak yüksek olduğu gözlenmektedir; örneğin yongalarda bu yoğunluk paralel (n: 567; %31,8) ve merkezci / orthogonal (n: 411; %23,1) olarak belirgin bir şekilde görülmektedir. Dorsal izlerin yönlerini incelediğimizde de proksimal (n: 830; %46,7), merkezci (n: 460; %26,0) ve orthogonal (n: 118; %6,6) ağırlıklı bir çıkarımın olduğu gözlenmektedir. Çift kutuplu çıkarımlar son

derece azdır. Çıkarımlar içerisinde ise proksimal izlerin ağırlıklı olarak uygulandığı görülmektedir. Bu durum dorsal izlerin şekilleri ve yönleri arasında doğru orantılı bir teknoloji olduğunu göstermektedir.

Çizelge 6'da GBT-028'de tespit edilen toplam 197 adet çekirdeğin tiplerinin sayısal dağılımı ve platform sayıları gösterilmektedir. Çekirdek tipleri içerisinde yoğun olarak tek vurma platformlu (n: 66; %33,5), denenmiş (n: 54; %27,4) ve Levallois-tek kutuplu (n: 44; %22,3) çekirdek tipleri tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra az sayıda Levallois-çift kutuplu (n: 9; %4,6), yonga üzerine çekirdek (n: 9; %4,6), Levallois-uç çekirdeği (n: 3; %1,5), iki yüzeyli çekirdek (n: 2; %1),

Taşımalık Tipleri	Kırık		Kabuklu		Düz		Çatı Biçimli		Façetalı	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Kabuklu Yonga	53	3,0	11	0,6	39	2,2	2	0,1	2	0,1
Kabuklu Dilgi	2	0,1	2	0,1	2	0,1	0	0,0	0	0,0
Yonga	547	30,7	30	1,7	487	27,3	5	0,3	44	2,5
Dilgi	48	2,7	0	0,0	51	2,9	0	0,0	4	0,2
Levallois Yonga	32	1,8	3	0,2	54	3,0	1	0,1	86	4,8
Levallois Dilgi	8	0,4	0	0,0	13	0,7	0	0,0	19	1,1
Levallois Uç	0	0,0	0	0,0	2	0,1	0	0,0	5	0,3
Geniş Levallois Uç	0	0,0	0	0,0	1	0,1	0	0,0	0	0,0
Yanılıcı Levallois Uç	0	0,0	0	0,0	1	0,1	0	0,0	0	0,0
Çekirdek Kenarı Yongası	5	0,3	0	0,0	3	0,2	0	0,0	2	0,1
Omurgalı Dilgi	1	0,1	0	0,0	1	0,1	0	0,0	0	0,0
Çekirdek Kenarı	9	0,5	1	0,1	24	1,3	0	0,0	1	0,1
Kombewa Yonga	14	0,8	1	0,1	18	1,0	0	0,0	0	0,0
Narh İbrahim	4	0,2	0	0,0	1	0,1	0	0,0	0	0,0
İri Yonga	44	2,5	10	0,6	74	4,2	0	0,0	1	0,1
İri Dilgi	1	0,1	1	0,1	0	0,0	0	0,0	1	0,1
Yonga Parçası	12	0,7	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Toplam	780	43,7	59	3,3	771	43,2	8	0,4	165	9,3

Çizelge 4: GBT-028 taşımalık tiplerine göre topuk tiplerinin dağılımı

Taşımalık Tipleri	Dorsal izlerin şekli				Dorsal izlerin yönleri					
	Paralel	Yakınsak Simetrik	Yakınsak Asimetrik	Merkezcil/Orthogonal	Proksimal	Proksimal ve Distal	Orthogonal	Merkezcil	Yanal	Distal
Kabuklu Yonga	4			4	3			3	2	
Kabuklu Dilgi	1			1	1			1		
Yonga	567	2	39	411	555	11	92	314	34	3
Dilgi	68		5	23	69	1	5	18	2	
Levallois Yonga	96	3	19	58	110	1	8	50	3	
Levallois Dilgi	29	1	4	6	30	2	2	4		
Levallois Uç	1	3	3		7					
Geniş Levallois Uç	1				1					
Yanılıcı Levallois Uç	1								1	
Çekirdek Kenarı Yongası	2			6	1			6	1	
Omurgalı Dilgi				1				1		
Çekirdek Kenarı	22			12	18		5	6	3	1
Kombewa Yonga	3				3					
Narh İbrahim	4			1	3	1		1		
İri Yonga	37	1	1	64	27	4	6	56	7	1
İri Dilgi	2				2					
Toplam	838	10	71	587	830	20	118	460	53	5

Çizelge 5: GBT-028 buluntu alanındaki taşımalıkların dorsal izlerinin şekilleri ve yönelimleri

Çekirdek Tipleri	N	Topuk Sayıları		
		1	2	3+>
Denenmiş çekirdek	54	53		
Tek vurma platformlu	66	45	12	3
İki Yüzeyle	2		2	
Levallois-Tek Kutuplu	44	42	2	
Levallois- Çift Kutuplu	9		7	2
Levallois-Merkezcil	2	1	1	
Levallois-Uç	3	3		
Tek / Çift Platformlu	1	1		
Yarı-piramit Biçimli Dilgi Çekirdeği	2	2		
Değişik Yönlü	1		1	
Amorf Parçalar	2	1		
Polihedron	1	1		
Yongadan üzerine çekirdek	9	8	1	
Tanımsız	1	1		
Toplam	197	158	26	5

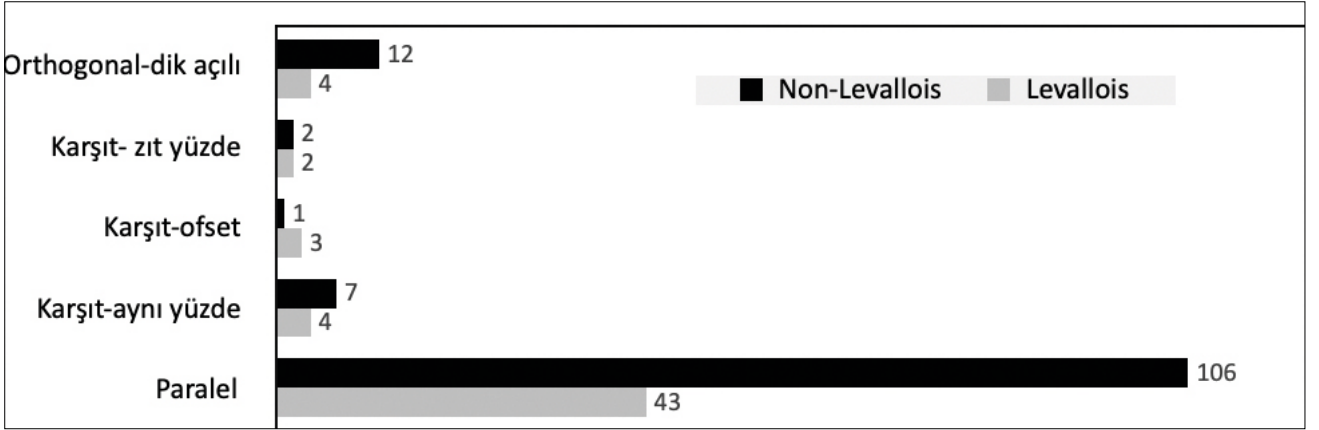
Çizelge 6: GBT-028'den ele geçen çekirdek tipleri ve çekirdeklerin platform sayıları verilmiştir (verilen n sayısına göre ele alınmıştır)

Levallois-merkezcil (n: 2; %1), piramit / yarı piramit biçimli dilgi çekirdeği (n: 2; %1), amorf parçalar (n: 2; %1) ile her birinden birer adet olmak üzere tek / çift platformlu (protoprizmatik), değişikli yönlü, polihedron ve tanımsız çekirdekler tespit edilmiştir (Şekil 7). Çekirdeklerin taşımaları içerisinde ağırlıklı olarak düzensiz parçaların (n: 108; %54,8) kullanıldığı görülmektedir. Bu taşımalar içerisinde tek yüzlü (n: 43; %21,8), denenmiş (n: 31; %15,7) ve Levallois tek yönlü (n: 23; %11,7) çekirdek tipleri yoğun olarak bulunmaktadır. Bunun yanı sıra yonga (n: 47; %23,9), tabular (n: 25; %12,7), oval (n: 14; %7,1) ve bir adet de tanımsız çekirdek taşımaları belirlenmiştir.

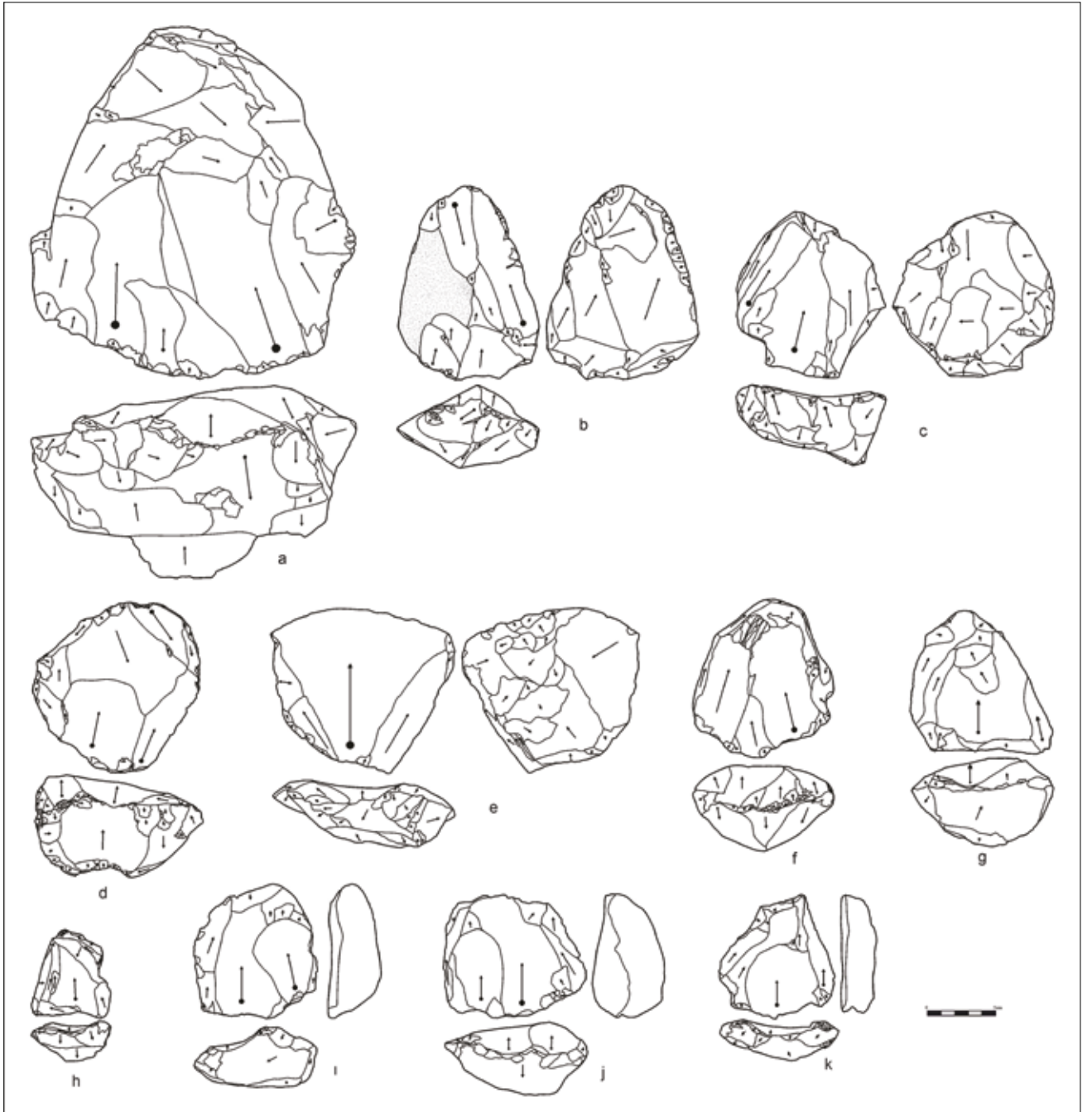
Çizelge 7'de çekirdekler Levallois olan ve olmayan olarak iki gruba ayrılarak çekirdeklerin platformlarına göre yönelimlerinin genel dağılımının verilmiştir. Her iki grupta da paralel çıkarımların yüksek olduğu gözlenmiştir. Bunları ortogonal çıkarımlar ve çift kutuplu çıkarımlar takip etmektedir. Paralel üretimin, taşımalarında olduğu gibi çekirdek tüketiminde de benzer oranda yüksek olduğunu gözlenmektedir. Çizelge 8'de GBT-028'de tespit edilen el baltalarının teknolojik ve tipolojik tanımlamaları verilmiştir. GBT-028'den toplam 77 adet el baltası tespit edilmiştir

(Şekil 8). El baltalarının taşımaları içerisinde yongaların (n: 47; %61,0) yoğun olarak bulunduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra yassı (n: 10; %13,0), düzensiz parça (n: 2; %2,6) ve tanımsız parçalar (n: 15; %19,5) da taşımaları içerisinde yer almaktadır. El baltalarının kesit kısımlarında tek dışbükeyler (n: 53; %68,8), çift dışbükeylere (n:20, %26) göre daha çoktur. Sol kenar profilinin ise ağırlıklı olarak düz (n: 42; %54,5) ve zikzak (n:40; %51,9) biçimli tipleri içerdiği belirlenmiştir. Bunların yanı sıra az miktarda "S" biçimli (n:15; %19,5) ve düzensiz kenara sahip el baltaları bulunmaktadır. El baltalarının üretimi için kullanılan vurgaçlar arasında yumuşak vurgaçlar (n: 30; %39,0), sert vurgaç + yumuşak vurgaçla şekillendirme (n: 27; %35,1) ve sert vurgaçlar (n: 20; %26,0) kullanılmıştır. El baltalarının proksimal kısımlarının yoğun olarak yuvarlak (n: 24; %31,2) oldukları gözlenmiştir. Bunları birbirine eşit oranlarda düz (n:16, %20,8) ve küt (n:18, %23,4) olanları takip eder. Proksimal kısmı sivri olanlardan 3 tane belirlenmiştir. Distal kısımları ise ağırlıklı oval (n: 31; %40,3) biçimlidir. Bunu sivri uçlar takip eder (n: 24, %31,2). Düz ve yuvarlak distal izler ise düşük oranlarda belirlenmiştir.

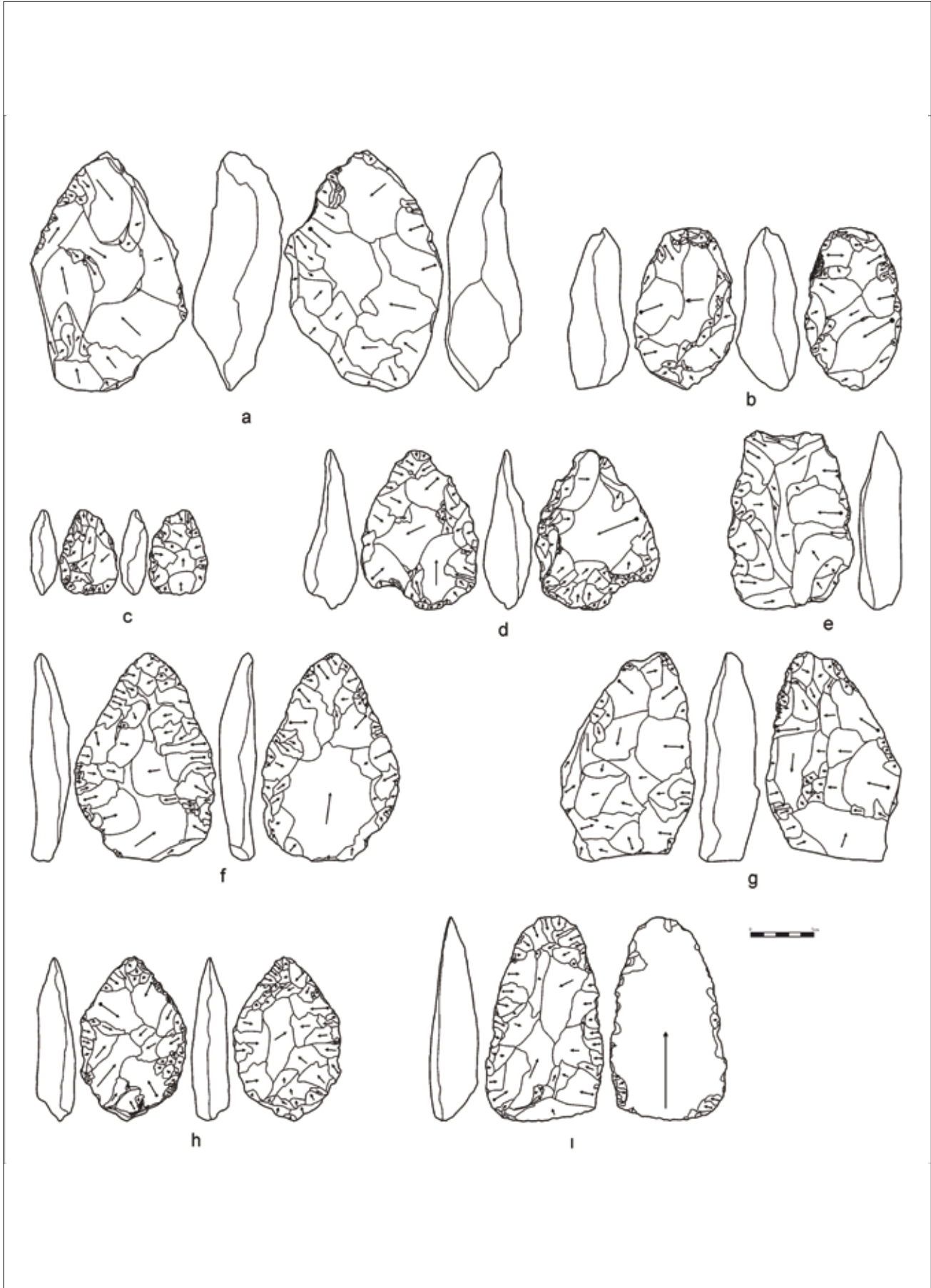
Çizelge 9'da da el baltalarının tipolojisi sunulmuş ve el baltalarının minimum, maksimum, ortalama ve standart ölçümleri verilmiştir. Tipolojik olarak metrik ölçümler doğrultusunda GBT-028 buluntu alanında düz ve kalın el baltaları yer almaktadır. Düz el baltaları 35 tanedir (%45,5) ve içerisinde yürek (n: 24; %31,2), üçgen (n: 5; %6,5), uzun üçgen (n: 3; %3,9) ve diskoid (n: 3; %3,9) biçimli olanları saptanmıştır. Kalın el baltaları ise 21 (%27,3) tanedir ve içerisinde badem (n: 19; %24,7) ve *Lanceolate* (Mızrak Biçimli) (n: 2; %2,6) olanları yer almaktadır. Bunların yanı sıra kırık oldukları için tanımlanamayan n: 21 adet el baltası bulunmaktadır.

Çizelge 7: GBT-028 çekirdek tiplerine göre platform yönelimlerinin dağılım grafiği / *İngilizce Altyazılar Gelmeli*

Şekil 7: GBT-028 buluntu alanında tespit edilen çekirdeklere örnekler (a, g, h ve k. Levallois tek kutuplu; b. Levallois çift kutuplu; c ve d. Levallois merkezcil; e ve f. Yakınsak Levallois tek kutuplu; ı ve j. Tek vurma platformlu;) / *Sample of the cores in the locality GBT-028 (a, g, h and k. Levallois unidirectional; b. Levallois bidirectional; c and d. Centripetal Levallois unidirectional; ı and j. Unifacial*

Şekil 8: GBT-028 numaralı buluntu alanında tespit edilen el baltalarına örnekler (a, b ve c. Badem biçimli - Kalın; d. Üçgen biçimli - Yassı; e. Yürek biçimli - Yassı; f, g ve h. Yürek biçimli - Yassı; i. Uzun üçgen biçimli - Yassı) / Sample of the handaxes in the locality GBT-028 (a, b, and c. Amygdaloidal - Thick; d. Triangular - Flat; e. Cordiform - Flat; f, g and h. Cordiform - Flat; Elongated Triangular - Flat)

		N	%
Taşımalık	Plaka	10	13,0
	Yonga	47	61,0
	Düzensiz Parça	2	2,6
	Tanımsız Parça	15	19,5
Kesit	Çift dışbükey	20	26,0
	Tek dışbükey	53	68,8
	Belirsiz	4	5,2
Kenar Profili (Sol Kenar)	Düz	42	54,5
	«S» Biçimli	15	19,5
	Zikzak	40	51,9
	Küt	1	1,3
	Belirsiz	2	2,6
	Düzensiz	11	14,3
	Yok	2	2,6
Vurgaç Tipi	Sadece Sert Vurgaç	20	26,0
	Sert Vurgaç + Yumuşakla Şekillendirme	27	35,1
	Sadece Yumuşak Vurgaç	30	39,0
Proksimal Kısım	Düz	16	20,8
	Küt	18	23,4
	Yuvarlak	24	31,2
	Sivri	3	3,9
	Kırık	16	20,8
Distal Kısım	Düz	3	3,9
	Oval	31	40,3
	Yuvarlak	6	7,8
	Sivri	24	31,2
	Kırık	13	16,9

Çizelge 8: GBT-028 ele geçen el baltalarının teknolojik özellikleri

El Baltası Tipleri		Ölçümler	Minimum	Maksimum	Ortalama	Std. Sapma
Düz n: 35 %45,5 m/e >2,35	Yürek n: 24 %31,2	L	64	196	130,5	33,6
		m	49	116	88	20
		a	28	82	48,3	13,9
		e	19	49	31,2	8,8
		n	48	113	79,6	24,8
		o	25	88	53,9	21,6
	Üçgen n: 5 %6,5	L	72	165	127	34,2
		m	57	99	87,6	17,3
		a	17	34	28,8	7,1
		e	21	39	32,6	7
		n	20	96	73,4	30,4
		o	28	78	58,4	19,1
	Uzun Üçgen n: 3 %3,9	L	128	166	144	17,6
		m	91	96	93	2,4
		a	34	46	39,3	5,5
		e	31	38	33,3	3,6
		n	74	82	77,3	3,7
		o	35	66	50	13,9
	Diskoid n: 3 %3,9	L	101	137	118,3	18
		m	79	114	91	19,9
		a	56	70	61,7	7,4
		e	22	40	31,3	9
		n	78	112	89,7	19,3
		o	44	90	60,7	25,5
Kalın n: 21 %27,3 m/e <2,35	Badem n: 19 %24,7	L	67	182	120,7	37,9
		m	45	106	79,1	18,5
		a	23	75	46,1	17,2
		e	20	59	39,7	11,1
		n	41	108	73,6	18
		o	16	88	47,4	21,7
	Lanceolate (Mızrak Biçimli) n: 2 %2,6	L	72	132	102	42,4
		m	60	86	73	18,4
		a	17	24	20,5	4,9
		e	27	43	35	11,3
		n	51	94	72,5	30,4
		o	37	57	47	14,1

Çizelge 9: GBT-028 ele geçen el baltalarının ölçümleri ve tipolojik özellikleri (Ölçüler mm'dir) (L: Uzunluk, m: Maksimum genişlik, a: En geniş yerin dipten uzaklığı, e: Maksimum Kalınlık, n: Orta nokta genişliği, o: 1/4 uzunluk genişliği)

TARTIŞMA

Gürgürbaba Tepesi Paleolitik Dönem yerleşim alanında yer alan 028 numaralı buluntu alanında, yoğun yüzey araştırması tekniğiyle yapılan çalışmalarla alanın tamamı taranarak yoğun miktarda yontmataş kalıntıları tespit edilmiştir. GBT-028’de gerçekleştirilen çalışmaların temel amacı, alanda tespit edilen yontmataş kalıntılarının ayrıntılı incelenmesi ve komşu bölgelerdeki yontmataş topluluklarla benzerliklerine ilişkin veriler sağlanarak bölgeler arasındaki ilişkiler ve hareketlilik hakkında çeşitli öneriler sunulabilmesini sağlamaktır. Bu amaç doğrultusunda alanda tespit edilen 2.060 adet yontmataş kalıntısı teknolojik ve tipolojik olarak detaylı bir şekilde tanımlanmıştır; 1783 adet yontmataş taşımalık, 197 adet çekirdek, 77 adet el baltası ve 3 adet vurgaç. GBT-028’in yontmataş buluntu topluluğu basit yonga taşımılığı ağırlıklı olup Levallois yonga, iri dilgi, kabuklu yonga, dilgi taşımalıklardan oluşmaktadır. Alet tipolojisi bakımından da çeşitli kenar kazıyıcı tiplerinin yoğunlukta olduğu düzeltili aletler ile tek yüzlü, denenmiş ve Levallois tek yönlü çekirdekler, el baltaları ve kesici aletlerden oluştuğu belirlenmiştir.

GBT-028 yontmataşların teknolojik özellikleri bakımından korunma durumlarını incelediğimizde tam ve kırık olanların eşit miktarda olduğu gözlenmiştir. Kırık parçalarda distal taşımalıklar yüksek miktardadır. GBT-028’de yoğun olarak yonga (n: 1113) ağırlıklı bir endüstri bulunmaktadır. Basit yongaların yanı sıra kabuklu yonga, iri yonga, kombewa yonga ve çekirdek kenarı yongası gibi çeşitli yonga taşımalık tipleri de endüstri içerisinde yer almaktadır. Yonga taşımalıkların yanı sıra dilgi (n: 103) taşımalıklar da endüstri içerisinde bulunmaktadır. Basit dilgiler dışında az miktarlarda da olsa iri dilgi, kabuklu dilgi, omurgalı dilgi gibi taşımalık tipleri bulunmaktadır. Levallois teknolojisinin bulunduğu alet endüstrisi içerisinde de Levallois yonga ve dilgiler yoğunluktadır (Çizelge 1). Tanımlanan yontmataş buluntularının topuk tipleri bakımından genel olarak kırık olduğu ve hemen hemen aynı yoğunlukta, özellikle yonga taşımalıkları içerisinde, düz topuk tipinin bulunduğu gözlenmiştir. Bunun yanı sıra Levallois alet teknolojisiyle ilişkili olarak façetalı topuk tipi de yüksek miktarda bulunmaktadır (Çizelge 4). Yontmataşların taşımalıklarının dorsal izleri şekli bakımından incelendiğinde ise ağırlıklı olarak paralel çıkarımların olduğu ve bunun yanında merkezci / orthogonal çıkarımların da yoğun miktarda bulunduğu tespit edilmiştir. Yakınsak simetrik ve yakınsak asimetric izler ise diğerlerine oranla oldukça az miktardadırlar (Çizelge 5). Dorsal izlerdeki paralel çıkarımlarla orantılı olarak çekirdeklerde tek platformlu paralel çıkarımlara sahip çekirdeklerin yoğun oldukları tespit edilmiştir. Bu durum taşımalıklar ve çekirdeklerin teknolojik bakımdan benzer (paralel) bir üretim içerdiğini göstermektedir. Dorsal izlerin yönelimlerinde paralel çıkarımların ağırlıklı olduğu ve merkezci çıkarımların da oldukça yoğun miktarda buldukları tespit edilmiştir (Çizelge 7). GBT-

028’de tespit edilen toplam 197 adet çekirdek içerisinde çoğunlukla tek vurma platformlu, denenmiş ve Levallois-tek kutuplu çekirdek tipleri gelmektedir. Çekirdeklerde de yontmataşlar taşımalıklarda olduğu gibi paralel çıkarımların yüksek oranda bulunmaktadır. Bu durum taşımalıkların dorsal izleriyle örtüşmektedir ve benzer bir endüstriyi işaret etmektedir. Çekirdeklerin taşımalık tipleri arasında ağırlıklı olarak köşeli obsidiyenler tercih edilmiştir. Bunların yanı sıra tabular ve yonga taşımalıklar düşük oranlarda yer almaktadır (Çizelge 6). El baltalarında ise taşımalık olarak yongalar yoğun miktardadır. Yonga taşımalıklar olasılıkla tek vurma düzlemlili iri çekirdeklerden çıkarılan iri yongalardır. Bu yongalar çift veya tek yüzeyleri sert, yumuşak vurgaçlarla şekillendirilmektedir. Bunun yanı sıra el baltalarının taşımalıkların seçiminde tabular parçalar dikkati çekmektedir. Bu tip parçalar çoğunlukla doğal kırılmış obsidiyenlerin tercih edilmesiyle ilişkilidir. Pleistosen dönem insanları bu taşımalıkları düz ve kalın olmayan bir kesitlerinden ve kolaylıkla şekillendirebilmelerinden dolayı tercih etmektedirler. El baltalarının kesitleri arasında tek dışbükey kesitin yoğun olduğu ve kenar profili bakımından da zikzak ve düz biçimlilerin yoğun olduğu tespit edilmiştir. Proksimal kısımlarının şeklinde yuvarlak biçimliler ağırlıktayken distal kısımlarında oval ve sivri biçimliler yoğunluktadır (Çizelge 8).

GBT-028 buluntu alanının düzeltili alet grubunu yoğun olarak kenar kazıyıcılar oluşturur. Bordes’e göre yapılan tipolojik tanımlamalarda çeşitli tiplerde kenar kazıyıcı aletler endüstri içerisinde tespit edilmiştir. Bunlar içerisinde özellikle tek düz kenar kazıyıcıların ağırlıkta olduğu gözlenmiştir. Bunun yanı sıra iç yüzeyi düzeltili, tek dışbükey, tek iç bükey, iki kenarı dışbükey, iki kenarı içbükey, déjeté (yatık), transverse gibi çeşitli kenar kazıyıcı tipleri de bulunmaktadır. Kenar kazıyıcıların yanı sıra alanda yoğun miktarda çentikli aletler de tespit edilmiştir. Dişlemeli aletler ise diğer aletlere oranla oldukça az miktarda tespit edilmiştir (Çizelge 3). Bunun yanı sıra az miktarda da olsa Mousterian ve Levallois uçlar da alanda bulunmuştur. Aletlerin tipolojisinin yanı sıra düzeltili morfolojisi arasında hem Levant hem de Kafkaslar’dan bilinen ve tek veya iki yüzeyden basamaklı yoğun düzeltiler olarak tanımlanan “Quina” tip düzelti²², GBT-028’de iki adet iri kesici alet ve iki adet de iki kenarı düzeltili dışbükey kenar kazıyıcıda tespit edilmiştir. Ancak bu düzelti tipi yaygın olarak kullanılmamıştır. GBT-028 buluntu alanında düzeltili aletler olarak kenar kazıyıcılar ve çentikli aletler baskın olarak kullanılmıştır. Düzeltili aletler içerisinde bir diğer yontmataş grubunu el baltaları oluşturur. El baltaları teknolojik ve tipolojik olarak incelendiğinde düz olanlar içerisindeki yürek biçimli el baltasının yoğun olduğu ve az miktarlarda da olsa üçgen, uzun üçgen ve diskoid biçimli el baltalarının bulunduğu görülmektedir (Çizelge 8). Kalın olanlar içerisinde ise badem biçimliler ağırlıklı olmakla

²² Doronichev 2008; Shea 2013; Moncel/Arzarello/Boeda/ Bonilauri/ Chevrier/Gaillard/Forestier/Yinghua/Semah/Zeitoun 2018.

birlikte az miktarda *Lanceolate* (Mızrak biçimli) el baltası bulunmaktadır.

GBT-028 buluntu alanını genel olarak incelediğimizde yonga ağırlıklı bir endüstri yer almaktadır. Endüstri içerisinde iri ve küçük boyutlu yongalar bulunmaktadır. Endüstri tek vurma platformlu ve hazırlanmış çekirdek endüstrisiyle karakterizedir. Taşmalıkların üretiminde sert vurgaç ile doğrudan vurma tekniği kullanılmış ve herhangi bir örs veya çift kutuplu Alt Paleolitik Dönem'e ilişkin endüstriye rastlanılmamıştır. El baltaları da ağırlıklı olarak sert vurgaçlarla yontulmuş ve az oranda yumuşak vurgaçlarla şekillendirilmiştir. El baltaları iri yongalardan üretilmiştir. Düzeltile aletleri arasında iri ve küçük taşmalıklar üzerine yapılmış kenar kazıyıcı aletler ve dişlemeli aletler yer almaktadır. El baltaları içerisinde ise düz ve kalın kesitli olanları ve bunlar içerisinde yürek ve badem biçimli el baltaları sıklıkla ele geçmiştir. Genel olarak yontmataşların bu karakterleri değerlendirildiğinde Geç Acheulean endüstrisi içerisinde yer almaktadır.

G. Sharon'un (2010) makalesinde İri Yonga Acheulean (*Large Flake Acheulian-LFA*) olarak tanımladığı endüstrinin belirtilen kriterleri doğrultusunda, GBT-028 buluntu alanındaki iri kesici aletler (El baltaları ve İri yongalar/dilgiler) incelendiğinde yonga üzerine bir üretim söz konusudur. Sharon, İri Yonga Acheulean (İYA) endüstrisini ≥ 10 cm'den büyük olarak belirtmiştir. GBT-028'de ise toplamda 29 tane bulunan iri yongaların/dilgilerin 26 tanesi ve toplamda 77 tane bulunan el baltasının 53 tanesinin uzunluğu 10 cm'den büyüktür. Ventral (iç yüz) yüzeyin minimum düzeyde ve özellikle yumru kısmının inceltirilerek kullanımı ise diğer bir özelliği oluşturmaktadır. El baltalarının düzelti oranları incelendiğinde 9 tanesinin iki yüzeyli olduğu ve 19 tanesinin dorsal yüzeyi, 1 tanesinin de ventral yüzeyinin düzeltile olduğu tespit edilmiştir. İYA buluntuları içerisinde nacaklar önemli bir kısmı oluşturmaktadır, ancak GBT-028'de nacak tespit edilememiştir. Bunun yanı sıra el baltaları bakımından İYA endüstrisinde geniş uçlu ve oval el baltaları nadir olup sivri uçlu el baltaları yoğunluktadır. GBT-028'de ise 10 cm'den uzun 53 adet el baltasından 19 tanesi sivri uçludur. Hammadde kullanımı bakımından İYA endüstrisinde genel olarak yüksek kaliteli ince taneli hammadde bulunmasına rağmen daha düşük kaliteli ve iri taneli hammaddenin el baltaları veya nacak yapımında tercih edildiği belirtilmektedir. GBT-028 numaralı buluntu alanında ise hammadde bakımından yoğun olarak iyi kalitedeki obsidiyenin tercih edildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra el baltaları içerisinde yalnızca 3 adet buluntunun yapımında hammadde olarak traki-bazalt tercih edilmiştir. Çekirdeklerdeki üretim teknolojisi incelendiğinde de toplam 197 adet çekirdeğin 17 tanesinden 10 cm'den uzun iri yongalar çıkartıldığı belirlenmiştir. İYA kriterlerine göre çekirdek teknolojisi, bilgi birikimine bağlı olarak planlı çıkarımların yapıldığı ve şekillendirme yapılmadan istenilen yongaların

yontulabildiği çekirdekler olarak tanımlanmaktadır. GBT-028'deki çekirdeklerin bir kısmı boyut bakımından İYA kriterlerine uysa da yoğun olarak düzensiz parçalar (n: 108), yongalar (n: 47) ve tabular parçalardan (n: 14) oluşması bakımından bu kriterle uyumlu olmamasından dolayı GBT-028 İri Yonga Acheulean endüstrisinden farklılıklar göstermektedir ve bu durum 500.000 binyıl sonrası Kafkas toplulukları için de farklılıklar olduğunu göstermektedir.

Geç Acheulean endüstrisi Gürgürbaba Tepesi'nde GBT-010 buluntu alanında da tespit edilmiştir²³. Bu anlamda GBT-010 ile GBT-028 numaralı buluntu alanlarının yontmataş kalıntıları teknolojik ve tipolojik açıdan benzerlikler göstermektedir. Her iki buluntu alanında da taşmalıklarda yonga ağırlıklı bir endüstri bulunmaktadır. Basit yongaların yanı sıra Levallois yongalar, iri yongalar yoğun miktarda bulunurken dilgi üretimi her iki alanda az olsa da belirgin miktarda bulunmaktadır. GBT-028'de Levallois yonga ve dilgi miktarı diğer yontmataş buluntularına oranla az miktarda olup bununla doğru orantılı olarak Levallois olmayan çekirdek miktarı da Levallois çekirdek miktarından fazladır. GBT-010'da ise Levallois yonga ve dilgilerin az miktarda bulunmasına rağmen Levallois çekirdek oranı diğer çekirdek tiplerine göre fazladır. Her iki alanda da kenar kazıyıcılar benzer oranlardadır ve içerisinde tek düz kenar kazıyıcılar, iç yüzden düzeltile, iki yüzden düzeltile, iki kenarı düzeltile, yatay, déjeté (yatık) gibi tiplerin olduğu görülmektedir. Kenar kazıyıcı tipleri içerisinde de tek düz kenar kazıyıcılar yoğun olarak tespit edilmiştir. Alet endüstrisi bakımından değerlendirdiğimizde, her iki alanda da kenar kazıyıcıların yüksek oranlarda bulunduğu gözlenmiştir. Çentikli ve dişlemeli aletler de yine her iki alanda diğer alet tiplerine benzer oranlardadır. Tespit edilen el baltalarının ise her iki alanda düz ve kalın kesitlilerden oluştuğu ve bunların benzer oranlarda yer aldığı belirlenmiştir. Aynı şekilde el baltaları arasında yürek ve badem biçimlilerin yaygın olduğu gözlenmiştir.

Gürgürbaba Tepesi buluntu alanlarında tespit edilen yontmataş buluntuları Türkiye, Kafkaslar ve Levant bölgelerinden bilinen önemli Alt Paleolitik Dönem buluntu alanlarıyla karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Anadolu coğrafyasında Alt Paleolitik Dönem'in Geç Acheulean Kültürü'ne tarihlendirilen çok fazla buluntu alanı bulunmamaktadır. Kazı çalışmalarının yapıldığı ve detaylı verilerin elde edilebildiği Yarımburgaz Mağarası, Dursunlu, Karain Mağarası ve Kaletepe Deresi 3 önemli Alt Paleolitik Dönem yerleşim alanlarını arasındadır (Şekil 1). İstanbul ili sınırları içerisinde yer alan Yarımburgaz Mağarası yonga ağırlıklı bir endüstriye sahiptir. Mağaranın buluntu topluluğu içerisinde genel olarak düzeltile yongalar ve dişlemeli aletler yer almaktadır. Mağaradaki çalışmalarda iki yüzeyli aletler ve Levallois teknolojisine dair kalıntılar yer almamaktadır²⁴.

²³ Baykara/Sarıkaya/Şahin/Dinçer/Ünal 2022.

²⁴ Özdoğan 1988; Kuhn/Arsebük/Howell 1996; Arsebük 1996; Arsebük 1998.

Konya ili sınırları içerisinde yer alan ve 780 – 990 binyıl öncesine tarihlendirilen Dursunlu açık alan yerleşimi de yonga ağırlıklı bir endüstriye sahiptir. Yonga taşımaları üzerine düzeltili aletler, çok yüzeyliler ve çekirdeklerin yoğun olarak bulunduğu alanda, el baltaları gibi iki yüzeyli aletlerin yer almadığı Mod I teknolojisi bulunmaktadır²⁵. Antalya’da, Akdeniz’e bakan kalkerli yamaçları üzerinde yer alan Karain Mağarası ise Alt Paleolitik Dönem’e ait kalıntılara sahiptir. Mağaranın Alt Paleolitik Dönem’i yonga ağırlıklı bir endüstri içermektedir ve düzeltili yongalar, kenar kazıyıcılar, dişlemeliler ve çentikli aletler yoğun olarak bulunmaktadır²⁶. Bir diğer önemli Paleolitik yerleşim alanı ise Niğde ili sınırları içerisinde ve Göllü Dağ volkanik dağı eteklerinde yer alan Kaletepe Deresi 3’tür. Alt Paleolitik olarak tanımlanan tabakalarda tespit edilen buluntuların büyük bir kısmının hammaddesi andezittir ve buluntular ağırlıklı olarak çok yüzeylilerden oluşmaktadır. IV. tabakada, Levallois teknolojisine yakın bir teknikte üretilmiş iri aletler, V. tabakada ise bazalt, andezit ve riyolitten yapılmış iri aletler ve obsidiyenden üretilmiş iki yüzeyli aletler bulunmaktadır. VI. – XII. tabakalarda ise obsidiyenden üretilmiş küçük, düz dışbükey, asimetrik el baltaları ve iki yüzeyli alet üretim artıkları olarak tanımlanan yongalar yoğun olarak yer almaktadır²⁷. GBT-028 numaralı buluntu alanı, yonga ağırlıklı bir endüstriye sahip olması bakımından Anadolu’daki yerleşim yerleriyle benzerlik göstermektedir. Ancak alet topluluğunu incelediğimizde basit yonga taşımalarının yanı sıra Levallois tekniği, iri dilgi, kabuklu yonga ve dilgi gibi taşımaları yoğun olarak bulunmaktadır. Alet tipolojisi bakımından da çeşitli kazıyıcı tiplerinin yoğunlukta olduğu düzeltili aletler ile tek yüzlü, denenmiş ve Levallois tek yönlü çekirdekler, el baltaları ve kesici aletler alanda yoğun olarak bulunmaktadır. Bu sebeple Anadolu’daki Alt Paleolitik Dönem buluntu alanlarından farklılıklar göstermektedir.

Gürgürbaba Tepesi yontmataş topluluğuna coğrafik olarak en yakın buluntu alanları Kafkas coğrafyasıdır; Kuzey Kafkaslar (Rusya’nın güneyini) ve Güney Kafkaslar (Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Türkiye’nin doğusu ve İran’ın kuzeyi) (Şekil 1). Kuzey Kafkasya’dan Alt Paleolitik Dönem’e ilişkin bilgiler sınırlıdır. Bölgeden en iyi tanımlanan Alt Paleolitik yerleşim alanı Treugolnaya Mağarası’dır. Mağara Orta Pleistosen Dönem’e (OIS 15-11), yaklaşık 600-350 binyıl öncesine tarihlendirilmiştir ve Alt Paleolitik Dönem’e ait olduğu belirlenmiştir. Mağaranın yontmataşlarının genel özellikleri ağır düzeltili kenar kazıyıcılar, dişlemeli aletler ile karakterizedir ve iri aletler arasında kıyıcıların yer almasıyla da Tayacian

kültürü içerisinde değerlendirilmiştir²⁸. Kuzey Kafkasya’nın Tayacian endüstrisi, Acheulean tipte el baltalarının ve Levallois endüstrinin bulunmaması, alet topluluğu içerisinde kıyıcılar ve küçük yongalardan üretilmiş düzeltili aletlerin yer almasıyla GBT-028’den farklılık göstermektedir.

Güney Kafkasya’nın Geç Acheulean Evresi Güney Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan’dan (Şekil 1) bilinmektedir²⁹. Son yıllarda özellikle Ermenistan’ın Hrazdan vadisindeki volkanik alanlarda yapılan araştırmalar, Güney Kafkasya’da Geç Acheulean Dönem’in yaygın olarak yer aldığını göstermiştir ve bu durum Van’ın doğusuyla benzerliklerin ve farklılıkların daha iyi konuşulabilmesini sağlamıştır³⁰. Güney Kafkasya’nın Geç Acheulean Dönem’e tarihlendirilen açık alan buluntu yerlerinden birisi olan Hatis-1, Hrazdan vadisinde yer alır ve K-Ar tarihlendirmesiyle geniş bir aralık verilerek 700/480 bin yıl öncesine tarihlendirilmiştir (Şekil 1). Homojen bir endüstri olduğu belirtilen Hatis-1 alanında, İri Yongalı Acheulean endüstrisi tanımlanmıştır. Endüstri çekirdeklerden elde edilen iri yongalar ve bunlardan üretilen aletlerle karakterizedir. Bunun yanı sıra hazırlanmış çekirdek endüstrisi de bulunmaktadır³¹. Buluntu alanındaki çekirdekler arasında en çok yonga çekirdekler yer almaktadır. Yonga çekirdeklerden öncelikle iri yonga parçaların çıkarıldığını ve daha sonrasında arta kalan bu çekirdeklerin düzeltilerek aletlere çevrildiklerini ya da çekirdeklerin iri kesici aletlere (el baltası veya iri kesici aletlere) dönüştürüldükleri belirtilmiştir. GBT-028’de yonga çekirdekler yaygın olmamasına rağmen bulunmaktadır ve boyutları çok büyük değildir. Bunun yerine tek vurma düzlemli çekirdekler iri yonga üretimi için daha çok tercih edilmiştir. GBT-028’de Hatis-1’le benzer olarak elde edilen iri yongalar, düzeltili iri kenar kazıyıcı aletlere veya el baltalarına dönüştürülmektedir. Buna ek olarak, GBT-028’de el baltalarından çıkarılan parçaların endüstriye dahil edilmesi Hatis-1 ile benzerdir. El baltalarından çıkarılmış yongalar tıpkı Levallois çekirdek gibi yonga taşımalarının/para-Levallois yongaların elde edilmesini sağlamıştır. Hatis-1’e benzer olarak bazı tabular çekirdekler düzeltilerek alet olarak kullanılmıştır ancak bunun oranı topluluk içerisinde azdır. Hatis-1’de bulunmuş el baltalarının Bordes tipolojisindeki III ve IV numaralı biçimlere daha yakın oldukları belirtilmiştir ve bunların içerisinde III. grupta olan yürek ve badem biçimliler, IV. grupta ise oval biçimlilerin yoğun olduğu belirtilmiştir. Hatis-1’in yontmataş topluluğunda

²⁸ Doronichev 2008; Doronichev/Golovanova 2010.

²⁹ Doronichev 2008.

³⁰ Gill/Adler/Raczynski-Henk/Frahm/Sherriff/Wilkinson/Gasparyan 2021; Frahm/Owen Jones/Corolla/Wilkinson/Sherriff/Gasparyan/Adler 2020; Frahm/Martirosyan-Olshansky/Sherriff/Wilkinson/Glauberan/Raczynski-Henk/Gasparyan/Adler 2021; Belyaeva 2020; Adler /Wilkinson/Blockley/Mark/Pinhasi/Schmidt-Magee/ Nahapetyan/Malloy/Berna/Glauberan/Raczynski-Henk/ Wales/Frahm/Jöris/Macleod/Smith/Cullen/Gasparia 2014; Gasparyan 2010.

³¹ Gill/Adler/Raczynski-Henk/Frahm/Sherriff/Wilkinson/Gasparyan 2021.

²⁵ Güleç/Howell/White/Karabıyıkoglu 2002; Güleç/White/Kuhn/Özer/Sağır/Yılmaz/Howell 2009.

²⁶ Otte/Yalçınkaya/Kozłowski/Bar-Yosef/Bayon/Taşkıran 1998; Yalçınkaya/Taşkıran/Kartal/Kösem/Erek 2003.

²⁷ Slimak/Kuhn/Roche/Mouralis/Buitenhuys/Balkan-Atlı/ Binder/Kuzucuoğlu/Guillou 2008; Kuhn/Dinçer/Balkan-Atlı/Erturaç 2015.

nacaklar yer almamaktadır. El baltalarının biçimleri ve nacak endüstrisinin bulunmaması GBT-028 numaralı buluntu alanına benzerdir. Ermenistan'dan bir diğer alan olan Nor Geghi 1 açık alan buluntu yeri Geç Acheulean Dönem'in son evresi olarak tanımlanır ve Hatis-1 gibi Hrazdan vadisinde yer almaktadır (Şekil 1). Nor Geghi 1 (NG1), 40Ar/39Ar tekniği kullanılarak 197-441 bin yıl arasında tarihlendirilmiştir. Buluntu alanının yontmataş aletleri obsidiyenden üretilmiştir. Endüstri tek vurma düzlemlerli çekirdekler ve Levallois çekirdeklerle temsil edilir. Levallois çekirdeklerde genellikle klasik/lineal Levallois ve tekrarlayan Levallois teknikler kullanılmıştır. Levallois çekirdeklerin dorsal izleri paralel ve merkezci çıkarımlarla karakterizedir. Levallois yongalar ve dilgiler düz ve çacetalı topukları içerirler, dorsal izleri paralel yönlüdür. El baltalarının morfolojik olarak Geç Acheulean Dönemdekilere benzediği belirtilmiştir. Düzeltili aletler içerisinde kenar kazıyıcılar sıklıkla tercih edilmiştir ve NG 1'de nispeten yüksek sıklıkta tek ve yatay kazıyıcılar tercih edilmiştir³². Adler vd. (2014), Nor Geghi 1 Geç Acheulean yontmataş alet topluluğunu el baltaları ve Levallois endüstrinin bir arada yer aldığı, Quina düzeltili aletlerin varlığı ve dilgi üretimine başlanılan bir endüstri olarak belirtmektedir. NG-1'deki hazırlanmış çekirdek endüstrisi, GBT-028 ile örtüşmektedir. Ancak Quina tip düzelti GBT-028 ve GBT-010'da düşük oranlarda yer alması ile farklılık göstermektedir. Buna ek olarak iri kesici aletler içerisindeki iri kenar kazıyıcılar ve el baltaları GBT-28'e benzerdir. Bu nedenle Güney Kafkasya'nın volkanik kökenli buluntu alanları içerisinde yer alan Hatis-1 ve Nor Geghi 1 açık alan yerleşimlerinin Geç Acheulean endüstrileri GBT-028 ile benzerdir.

Levant'taki Geç Acheulean evrenin erken dönemi, yumuşak çekiç ile üretilmiş el baltalarının azalması, çakmaktaşı veya silisyum içerikli hammaddelerin tercih edilmesi ve kıyıcı ile kazma gibi aletlerin az sayıda olmasıyla karakterize edilerek belirtilmektedir³³. Bu dönemin el baltaları arasında yürek ve oval (oval ve disk biçimli) olanları çok kullanılırken³⁴, mızrak biçimli ve üçgen el baltaları, nacaklar ve Levallois üretimi daha azdır. Ancak, Sharon (2016) Levant'ın Geç Acheulean'ın erken dönemlerine ait alanların çoğunlukla bir kronolojiyi içermeyen yüzey araştırmalarıyla tespit edildiğini belirtmektedir. Bu döneme ait en iyi bilinen alan Suriye'deki El-Kowm ovasındaki Nadaouiyeh kazısından gelmektedir (550-325.000 yıl öncesi)³⁵ (Şekil 1). Yerleşim, el baltası ve nadir bulunan düzeltilmiş aletlerin sık kullanımı ile bilinmektedir³⁶. Levant Geç Acheulean evrenin geç

dönemi ise oval ve sivri şekilli el baltalarının³⁷ ve Levallois olmayan dilgi, geniş-kalın yongalar ve Quina kazıyıcıların varlığı ile karakterizedir³⁸. Acheulo-Yabrudian kompleksi olarak da bilinen bu dönem, Alt Paleolitik Dönem'in en son bölümünü oluşturur ve Levant'ın Mousterian döneminden önce gelir³⁹. İsrail'de bulunan Tabun Mağarası, Revadim Quarry (403-194.000 yıl öncesi) ve Holon (200.000 yıl öncesi) Orta Pleistosen Dönem'de Levant'ın Acheulo-Yabrudian toplulukları içinde en iyi bilinen yerleşimlerdir⁴⁰ (Şekil 1). Geç Acheulean evre yontmataş alet topluluklarını teknolojik-tipolojik açıdan en iyi yansıtan alanlar arasında Revadim Quarry ve Holon gelmektedir. Revadim yontmataş alet topluluklarında yonga taşımaları ve yonga aletler baskındır. Buna ek olarak Quina tip düzeltili kazıyıcılar, yonga çekirdekler (core on flake), kıyıcılar ve el baltaları (disk biçimli veya oval formları) yer almaktadır⁴¹. Malinsky-Buller (2014) Revadim ve Kefar Menahem yerleşim birimlerinin ayrıca ağır düzeltili kazıyıcılar ve bileşik aletleri içerdiğini belirtmiştir. Revadim'den farklı olarak Holon'da ise yontmataş alet topluluğunun el baltaları, yonga ve yonga çekirdekler (core on flake) ile karakterize olduğu belirtilmiştir⁴². Levant Acheulo-Yabrudian'ı ile Gürgürbaba Tepesi'ndeki Geç Acheulean yontmataş alet toplulukları el baltası kullanımı açısından bazı benzerliklere sahiptir. Bununla birlikte Acheulo-Yabrudian yontmataş alet topluluklarında Levallois teknolojisinin kullanılması, Quina tip kazıyıcıların sıklıkla tercih edilmesi ve el baltası üretiminde yumuşak çekiç uygulamasının az olması GBT-010 yontmataş alet topluluğundan farklılık göstermektedir. Bu farklılık muhtemelen kullanılan hammadde kaynaklarının farklı olmasına, farklı ekolojik ve coğrafi bölgeye adaptasyon sağlanmasına ve farklı insan davranışına bağlı olabilir. Buna ek olarak, Orta Pleistosen Dönem'de mağara ve açık alanlar genellikle farklı şekilde kullanılmıştır ve birçok "gerçek" Acheulean yontmataş alet topluluğu açık alanlarda gözlenirken, mağara yerleşimleri bunu tam olarak yansıtmamaktadır (S.L. Kuhn ile kişisel görüşme). Mağaralarda çoğunlukla ağır düzeltili yonga endüstrisi yer alırken, el baltası örneklerine açık alan yerleşimlerinde daha sıklıkla rastlanmaktadır⁴³.

³⁷ McPherron 2003; Zaidner/Druck/Weinstein-Evron 2006; Gisis/Ronen 2006.

³⁸ Adler/Wilkinson/Blockley/Mark/Pinhasi/Schmidt-Magee / Nahapetyan/Malloy/Berna/Glauberan/Raczynski-Henk/Wales/ Frahm/Jöris/Macleod/Smith/Cullen/Gasparia 2014; Sharon 2014; Malinsky-Buller 2014; Shimelmitz/ Weinstein-Evron/Ronen/ Kuhn 2016.

³⁹ Jelinek 1982.

⁴⁰ Marder/Khalaily/Rabinovich/Gvirtzman/Wieder/Porat/ Ron/Bankirer/Saragusti 1999; Marder/Milevski/Matskevich 2006; Malinsky-Buller 2014; Malinsky-Buller 2016; Agam /Barkai 2018.

⁴¹ Marder/Khalaily/Rabinovich/Gvirtzman/Wieder/Porat/ Ron/Bankirer/Saragusti 1999; Marder/Milevski/Matskevich 2006.

⁴² Malinsky-Buller 2014; Malinsky-Buller 2016.

⁴³ Gilead 1970; Jelinek 1982; Bar-Yosef 1998; Shimelmitz / Weinstein-Evron/Ronen/Kuhn 2016; Malinsky-Buller 2014; Malinsky-Buller 2016.

³² Adler/Wilkinson/Blockley/Mark/Pinhasi/Schmidt-Magee/ Nahapetyan/Malloy/Berna/Glauberan/Raczynski-Henk/Wales/ Frahm/Jöris/Macleod/Smith/Cullen/Gasparia 2014.

³³ Bar-Yosef 1998; Gilead 1970; Doronichev 2008.

³⁴ Sharon 2014.

³⁵ Le Tensorer/Jagher/rentzel/Hauck/İsmail-Meyer/Pümpin/Wojtczaki 2007; Jagher 2016.

³⁶ Jagher 2011; Jagher 2016; Moncel/Arzarello/Boeda/ Bonilauri/Chevrier/Gaillard/Forestier/Yinghua/Semah/Zeitoun 2018.

SONUÇ

Bu makale, Türkiye'nin doğusundaki yüksek platolarında, Van'ın-Erciş ilçesinde ve Meydan dağ kompleksi içerisinde yer alan Gürgürbaba Tepesi 028 numaralı buluntu alanından yeni belirlenmiş yontmataş kalıntılarının teknolojik ve tipolojik analizlerini içermektedir. GBT-028 numaralı açık alan buluntu yeri günümüzden 424.000 bin yıl önce⁴⁴ patlamış olan Gürgürbaba Volkanik Konisinin oluşturduğu volkanik katmaların üzerinde ve denizden yaklaşık 2150 m yükseklikte bulunmaktadır (Şekil 2). Buluntu alanı "Van ili Neojen ve Pleistosen dönem yüzey araştırmasında" tespit edilmiştir ve genel yontmataş alet endüstrisi bakımından Alt Paleolitik Dönem'e ait olduğu belirtilmiştir⁴⁵. GBT-028 buluntu alanında belirlenen yontmataş kalıntıları burasının Geç Acheulean Dönem'e ait olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde buluntu alanının hemen yakınında yer alan GBT-010 numaralı buluntu alanı da 311.000 bin yıl öncesine tarihlendirilmiş⁴⁶ ve benzer bir yontmataş alet endüstrisinin var olduğu gözlenmiştir. GBT-028 buluntu alanı Ermenistan'ın Hrazdan vadisinde yer alan Geç Acheulean topluluklarına teknolojik ve tipolojik açıdan oldukça benzerdir. Bu vadi Aslında Türkiye'de Aras nehri olarak bilinir ve Hrazdan vadisinin devamını oluşturur. Bu nedenle Pleistosen Dönem insanların bu geniş vadi içerisinde yaşamaları ve buranın iyi kalite hammadde kaynaklarını sürekli kullanmaları akla uygun gelmektedir. Buna ek olarak GBT-028 numaralı buluntu alanı teknolojik ve tipolojik açıdan Levant Acheulean-Yabrudiyen topluluklarına benzer özellikler taşımaktadır. Özellikle iri kesici aletlerin benzerliği GBT-028 ve GBT-010 numaralı buluntu alanlarının Levant ve Kafkas Geç Acheulean toplulukları arasında yer aldığını ve Pleistosen insanların göç yollarını yansıttığını düşündürmektedir. GBT-028'in Levant ve Kafkas yontmataş topluluklarından farklılıkları arasında Levant'ta Geç Acheulean Dönem'de obsidiyenin kullanılmamasıyla doğru orantılıdır ve bu teknolojik farklılıkların belirgin olmasının temel nedeni olabilir. Kafkas topluluklarıyla ise teknolojik farklılıklar insanların gösterdikleri farklı davranışsal adaptasyonlar olarak düşünülebilir. Bu durum 500.000 binyıl sonrasında Acheulean Dönem'in öncelikle durağan olmadığını göstermektedir. Buna ek olarak insan davranışlarındaki farklılıkların birbirlerine yakın bölgelerde aynı olamayacağını da bir göstergesidir. Doğu Anadolu'da Pleistosen Dönem'e ait araştırmaların artması bu olguların test edilmesini de sağlayacaktır. Bu nedenle GBT-028 ve Gürgürbaba Tepesi'ndeki diğer buluntu alanları, Türkiye'nin Doğu Anadolu'sundaki Pleistosen Dönem yaşamını göstermesi açısından önemli Paleolitik Dönem buluntu yerleridir.

KAYNAKÇA

- ADLER, D.S. / WILKINSON, K.N. / BLOCKLEY, S. / MARK, D.F. / PINHASI, R. / SCHMIDT-MAGEE, B.A. / NAHAPETYAN, S. / MALLOL, C. / BERNA, F. / GLAUBERMAN, P.J. / RACZYNSKI-HENK, Y. / WALES, N. / FRAHM, E. / JÖRIS, O. / MACLEOD, A. / SMITH, V.C. / CULLEN, V.L. / GASPARIA, B. 2014. "Early Levallois technology and the Lower to Middle Paleolithic transition in the Southern Caucasus", *Science*. 345(6204): 1609-1613.
- AGAM, A. / BARKAI, R. 2018. "Small flake Acheulian: Further insights into lithic recycling at Late Acheulian Revadim, Israel", *Journal of Institute of Archaeology of Tel Aviv University*. 45(2): 170-192.
- AKKÖPRÜ, E. / TUNÇ, R. / ROBIN, A. K. / MOURALIS, D. 2019. "Meydan Volkanik Alanı ve Gürgürbaba Domu Çevresinin Jeomorfolojik Özellikleri", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 17(2): 428-452. doi:10.33688/aucbd.615971.
- ARSEBÜK, G. 1996. "Trakya'da Eski Bir Yerleşim Yeri: Yarımurgaz Mağarası Alt Paleolitik Çağ Bulguları", *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, XIV: 33-50.
- ARSEBÜK, G. 1998. "Yarımurgaz Mağarası, Pleistosen Arkeolojisi ile İlgili Son Çalışmalara 1997 Gözüyle Özet Bir Bakış", *TÜBA-AR I*: 9-25.
- ARSLAN, M. 1994. *Mineralogy, Geochemistry, Petrology and Petrogenesis of the Meydan-Zilan (Erciş-Van, Turkey) Area Volcanic Rocks*, University of Glasgow, Department of Geology and Applied Geology (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Glasgow.
- BAR-YOSEF, O. 1998. "Early colonizations and cultural continuities in the Lower Paleolithic of western Asia", *Early Human Behaviour in Global Context: The rise and diversity of the Lower Paleolithic record*, (Eds. M.D. Petraglia/R. Korisettar), London: 221-279.
- BAYKARA, İ. / DİNÇER, B. / ŞAHİN, S. / KOÇ, E. / BAYKARA, D. / ÖZER, İ. / SAĞIR, M. 2016. "2014 Yılı Van İli Neojen ve Pleistosen Dönemleri Yüzey Araştırması", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 33/2: 539-552.

⁴⁴ Akköprü/Tunç/Robin/Mouralis 2019.

⁴⁵ Baykara/Dinçer/Şahin/Koç/Baykara/Özer/Sağır 2016.

⁴⁶ Baykara/Sarıkaya/Şahin/Dinçer/Ünal 2022.

BAYKARA, İ. / DİNÇER, B. / ŞAHİN, S. / BAYKARA, D. / BOLKAN, İ. H. 2017.

“2015 Yılı Van İli Pleistosen Dönem Yüzey Araştırması”, **Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 34/1: 295-314.

BAYKARA, İ. / DİNÇER, B. / ŞAHİN, S. 2018a.

“Gürgürbaba Tepesi (Erciş, Van) Paleolitik Çağ Araştırmaları”, **Colloquium Anatolicum**, 17: 161-188.

BAYKARA, İ. / DİNÇER, B. / ŞAHİN, S. 2018b.

“Gürgürbaba Tepesi: Alt ve Orta Paleolitik Dönem Buluntu Yerleri, Erciş-Van”, **Anadolu Araştırmaları**, 21: 76-104.

BAYKARA, İ. / EREN-KURAL, E. / AÇIKKOL, A. / AGRAS, M. K. 2021.

“Kuzey Levant'tan Bir Orta Paleolitik Dönem Yerleşimi: Üçağızlı II Mağarası Buluntuları”, **Anadolu Araştırmaları**, 24: 1-31.

BAYKARA, İ. / SARIKAYA, M. A. / ŞAHİN, S. / DİNÇER, B. / ÜNAL, E. 2022.

“Late Acheulian Lithic Assemblages in Locality 010 from Gürgürbaba Hill, Van (Eastern Anatolia, Turkey)”, **European Journal of Archaeology**: 1-20, <https://doi.org/10.1017/ea.2021.50>

BELYAEVA, E. 2020.

“Palaeoenvironmental Background for the Early Paleolithic Occupation of the Volcanic Upland in the South Caucasus”, **International Journal of Environmental Sciences & Natural Resources**, 26(3):78–88. <https://doi.org/10.19080/ijesnr.2020.26.556189>

BIGAZZI, G. / YEĞİNGİL, Z. / ERCAN, T. / ODDONE, M. / ÖZDOĞAN, M. 1997.

“Doğu Anadolu'daki obsidiyen içeren volkaniklerin «Fizyon Track» yöntemiyle yaş tayini”, **Türkiye Jeoloji Bülteni**, 40(2): 57-72.

BOËDA, E. 1995.

“Levallois: A Volumetric Construction, Methods, a Technique”, **The Definition and Interpretation of Levallois Technology, Madison, WI: Prehistory Press Monographs in World Archaeology**, (Eds. H. L. Dibble – O. Bar-Yosef), No. 23, 41-68.

BORDES, F. 1961.

Typologie du Paléolithique Ancien et moyen, CNRS, Paris.

CHEVALIER, T. / ÖZÇELİK, K. / DE LUMLEY, M.A. / KÖSEM, B. / DE LUMLEY, H. / YALÇINKAYA, I. / TAŞKIRAN, H. 2015.

“The Endostructural Pattern of a Middle Pleistocene Human Femoral Diaphysis from the Karain E Site (Southern Anatolia, Turkey)”, **American Journal of Physical Anthropology**, 157: 648-658.

CONNOLLY, J. 2020

“Spatial Interpolation”, **Archaeological Spatial Analysis, A Methodological Guide**, (Eds. M. Gillings / G. Lock): 117-134

ÇAĞATAY, M. N. / GRETMEN, N. Ö. / DAMCI, E. / STOCKHECKE, M. / SANCAR, Ü. / ERİS, K. K. / ÖZEREN, S. 2014.

“Lake level and climate records of the last 90 ka from the Northern Basin of Lake Van, Eastern Turkey”, **Quaternary Science Reviews**, 104, 97-116.

DEBÉNATH, A. / DIBBLE, H. L. 1994.

Handbook of Paleolithic Typology, Vol. 1: Lower and Middle Paleolithic of Europe, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

DE LUMLEY, H. / NIORADZE, M. / BARSKY, D. / CAUCHE, D. / CELIBERTI, V. / NIORADZE, G. / NOTTER, O. / ZVANIA, D. / LORDKIPANIDZE, D. 2005.

“The Pre-Oldowayan Lithic Industry from the Beginning of the Lower Pleistocene at the Dmanissi Site in Georgia”, **L'anthropologie**, 109: 1-182.

DORONICHEV, V. 2008.

“The Lower Paleolithic in Eastern Europe and the Caucasus: A Reappraisal of the Data and New Approaches”, **PaleoAnthropology**: 107-157.

DORONICHEV, V., GOLOVANNOVA, L. 2010.

“Beyond the Acheulian: A view on the Lower Paleolithic occupation of Western Eurasia”, **Quaternary International**, 223(25): 327-344, [doi:10.1016/j.quaint.2009.12.003](https://doi.org/10.1016/j.quaint.2009.12.003).

FRAHM, E. / OWEN JONES, C. / COROLLA, M. / WILKINSON, K. N. / SHERRIFF, J. E. / GASPARYAN, B. / ADLER, D. S. 2020.

“Comparing lower and middle Palaeolithic lithic procurement behaviors within the Hrazdan basin of central Armenia”, **Journal of Archaeological Science: Reports**, 32: 1-16, <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2020.102389>.

FRAHM, E. / MARTIROSYAN-OLSHANSKY, K. / SHERRIFF, J. E. / WILKINSON, K. N. / GLAUBERMAN, P. / RACZYNSKI-HENK, Y. /

- GASPARYAN, B. / ADLER, D. S. 2021.
 “Geochemical changes in obsidian outcrops with elevation at Hatis volcano (Armenia) and corresponding Lower Palaeolithic artifacts from Nor Geghi 1”, **Journal of Archaeological Science: Reports**, 38: 1–24, <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2021.103097>
- GASPARYAN, B. 2010.
 “Landscape organization and resource management in the Lower Paleolithic of Armenia”, **Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology**, 13: 159–183.
- GILEAD, D., 1970.
 “Handaxe industries in Israel and the Near East”, **World Archaeology**, 2(1): 1-11, <http://dx.doi.org/10.1080/00438243.1970.9979459>.
- GILL, J.P. / ADLER D.S. / RACZYNSKI-HENK Y. / FRAHM E. / SHERRIFF J.E. / WILKINSON K.N. / GASPARYAN B. 2021.
 “The Techno-typological and 3D-GM Analysis of Hatis-1: a Late Acheulian Open Air Site on the Hrazdan-Kotayk Plateau, Armenia”, **Journal of Paleolithic Archaeology**, 4(29): 1-49, <https://doi.org/10.1007/s41982-021-00105-5>.
- GISIS, I. / RONEN, A. 2006.
 “Bifaces from the Acheulian and Yabrudian layers of Tabun Cave, Israel”, **Axe Age, Acheulian Tool-making from Quarry to Discard**, (Eds. Goren-Inbar, N. / Sharon, G.), Equinox, London: 137-154.
- GÜLEÇ, E. / HOWELL, F. C. / WHITE, T. / KARABIYIKOĞLU, M. 2002.
 “Anadolu’da İlk İnsan İzleri: Dursunlu”, **Antropoloji**, 15: 79-90.
- GÜLEÇ, E. / WHITE, T. / KUHN, S. L. / ÖZER, İ. / SAĞIR, M. / YILMAZ, H. / HOWELL, F. C. 2009.
 “The Lower Pleistocene Lithic Assemblage from Dursunlu (Konya), Central Anatolia, Turkey”, **Antiquity**, 83: 11-22.
- INIZAN, M. L. / REDURON-BALLINGER, M. / ROCHE, H. / TIXIER, J. 1999.
Technology and Terminology of Knapped Stone. CREP, Nanterre.
- JAGHER, R. 2011.
 “Nadaouiyeh Ain Askar-Acheulean variability in the Central Syrian Desert”, **The Lower and Middle Paleolithic in the Middle East and Neighbouring Regions: Basel Symposium** (May 8-10 2008), (Eds. Le Tensorer, J-M./Jagher, R./Otte, M.), Liege ERAUL 126: 209-224.
- JAGHER, R., 2016.
 “Nadaouiyeh Ain Askar, an example of Upper Acheulean variability in the Levant”, **Quaternary International**, 411: 44-58. <http://dx.doi.org/10.1016/j.quaint.2016.02.006>.
- JELINEK, A. 1982.
 “The Tabun Cave and Paleolithic man in the Levant”, **Science**. 216 (4553): 1369-1375.
- KAPPELMAN, J. / ALÇİÇEK, M.C. / KAZANCI, N. / SCHULTZ, M. / ÖZKUL, M. / ŞEN, Ş. 2008.
 “Brief Communication: First Homo Erectus From Turkey And Implications for Migrations into Temperate Eurasia”, **American Journal of Physical Anthropology**, 135: 110-116.
- KEMPE, S. / KHOO, F. / GÜRLEYİK, Y. 1978.
 “Hydrography of Lake Van and It’s Drainage Area”, **The Geology of Lake Van**, (Eds. E. T. Degens / F. Kurtman), MTA Yayınları, No. 169: 30-44.
- KUHN, S. L. / ARSEBÜK, G. / HOWELL F. C. 1996.
 “The Middle Pleistocene Lithic Assemblage from Yarimbürgaz Cave, Turkey”, **Paléorient**, Vol. 22(1), 31-49.
- KUHN, S. L. / STINER, M. C. / GÜLEÇ, E. / ÖZER, İ. / YILMAZ, H. / BAYKARA, İ. / AÇIKKOL-YILDIRIM, A. / GOLDBERG, P. / MOLINA, K. M. / ÜNAY, E. / SUATA, A. F. 2009.
 “The Early Upper Paleolithic Occupations at Üçağızlı Cave (Hatay, Turkey)”, **Journal of Human Evolution**, 87(56): 87-113.
- KUHN, S. L. / DİNÇER, B. / BALKAN-ATLI, N. / ERTURAC, M. K. 2015.
 “Paleolithic Occupations of Göllü Dağ, Central Anatolia, Turkey”, **Journal of Field Archaeology**, 40(5): 581-602.
- KWIECIEN, O. / STOCKHECKE, M. / PICKARSKI, N. / HEUMANN, G. / LITT, T. / STURM, M. / ANSELMETTI, F. / KIPFER, R. / HAUG, G.H. 2014.
 “Dynamics of the last four glacial terminations recorded in Lake Van, Turkey”, **Quaternary Science Reviews**, 104: 42-52.
- LEBATARD, A. E. / ALÇİÇEK, M. C. / ROCHETTE, P. / KHATIB, S. / VIALET, A. / BOULBES, N. / BOURLES, D.L. / DEMORY, F. / GUIPERT, G. / MAYDA, S. / TITOV, V.V. / VIDAL, L. / DE LUMLEY, H. 2014.
 “Dating the Homo erectus Bearing Travertine from Kocabaş (Denizli, Turkey) at least 1.1 Ma”, **Earth and Planetary Science Letters**, 390: 8-18.

- LE TENSORER, J.-M. / JAGHER, R. / RENTZEL, P. / HAUCK, T. / ISMAIL- MEYER, K. / PUMPIN, C. / WOJTCZAKI, D. 2007.
 “Long-term site formation processes at the natural springs Nadaouiyeh and Hummal in the El Kowm Oasis, Central Syria”, **Geoarchaeology: An International Journal**, 22: 621–39., doi:10.1002/gea.20177.
- LITT, T. / PICKARSKI, N. / HEUMANN, G. / STOCKHECKE, M. / TZEDAKIS, P. C. 2014.
 “A 600,000 yearlong continental pollen record from Lake Van, Eastern Anatolia (Turkey)”, **Quaternary Science Reviews**, 104: 30-41. <http://dx.doi.org/10.1016/j.quascirev.2014.03.017>.
- MALINSKY-BULLER, A. 2014.
 “Contextualizing curatorial strategies at the Late Lower Paleolithic site of Holon, Israel”, **Paleoanthropology**: 483–504.
- MALINSKY-BULLER, A. 2016.
 “The Muddle in the Middle Pleistocene: The Lower–Middle Paleolithic Transition from the Levantine Perspective”, **Journal of World Prehistory**, 29: 1-78. doi:10.1007/s10963-016-9092-1.
- MARDER, O. / KHALAILY, M. / RABINOVICH, R. / GVIRTZMAN, G. / WIEDER, M. / PORAT, N. / RON, H. / BANKIRER, R. / SARAGUSTI, I. 1999.
 “The Lower Paleolithic site of Revadim Quarry, preliminary results”, **Journal of the Israel Prehistoric Society**, 28: 21-53.
- MARDER, O. / MILEVSKI, I. / MATSKEVICH, Z. 2006.
 “The handaxes of Revadim Quarry: Typo- technological considerations and aspects of intra-site variability”, **Axe Age: Acheulian tool-making from quarry to discard**, (Eds. Goren-Inbar, N. / Sharon, G.), London: Equinox: 223–242.
- MCPHERRON, S. 2003.
 «Technological and typological variability in the bifaces from Tabun Cave, Israel”, **Multiple Approaches to the Study of Bifacial Technologies**, (Eds. Soressi, M./ Dibble, H.L.), University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia: 55-76.
- MONCEL, M. H. / ARZARELLO, M. / BOËDA, E. / BONILAUDI, S. / CHEVRIER, B. / GAILLARD, C. / FORESTIER, H. / YINGHUA, L. / SÉMAH, F. / ZEITOUN, V. 2018.
 “The assemblages with bifacial tools in Eurasia (first part). What is going on in the West? Data on western and southern Europe and the Levant”, **Comptes Rendus Palevol**, 17(1-2): 45-6.
- OKULDAŞ, C. / ÜNER, S. 2013.
 “Alaköy Fayı’nın Jeomorfolojik Özellikleri ve Tektonik Etkinliği (Van Gölü Havzası-Doğu Anadolu)”, **Hacettepe Üniversitesi Yerbilimleri Dergisi**, 34(3): 161-176.
- OTTE, M. / YALÇINKAYA, I. / KOZLOWSKI, J. K. / BAR-YOSEF, O. / BAYON, I.L. / TAŞKIRAN, H. 1998.
 “Long-term Technical Evolution and Human Remains in the Anatolian Palaeolithic”, **Journal of Human Evolution**, 34: 413-431.
- ÖZDEMİR, H. 2017.
 “Coğrafi Bilgi Sistemleri”, **İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi**: 11
- ÖZDOĞAN, M. 1988.
 “Yarımburgaz Mağarası 1986 Yılı Kazı Çalışmaları”, **Araştırma Sonuçları Toplantısı**, V/II: 323-346.
- ÖZER, İ. / SAĞIR M. / BAYKARA, İ. / DİNÇER, B. / KOCA-ÖZER, B. / ŞAHİN, S. / EREN, E. / ÖZDEMİR, A. 2018.
 “Çanakkale İlinde Paleolitik Dönem İnsan İzleri”, **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 58(1): 99-116.
- PRESNYAKOV, S.L. / BELYAEVA, E.V. / LYUBIN, V.P. / RODIONOV, N.V. / ANTONOV, A.V. / SALTYKOVA, A.K. / BEREZHNYAYA, N.G. / SERGEEV, S.A. 2012.
 “Age of the Earliest Paleolithic Sites in the Northern Part of the Armenian Highland by SHRIMP-II U–Pb Geochronology of Zircons from Volcanic Ashes”. **Gondwana Research**, 21: 928-938, doi:10.1016/j.gr.2011.11.009.
- SHARON, G. 2010.
 “Large Flake Acheulean”, **Quaternary International**, 223(1): 226–233, <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2009.11.023>
- SHARON, G. 2014.
 “The early Prehistory of west and central Asia”, **The Cambridge World Prehistory**, (Eds. Renfrew, C. / Bahn, P.), Cambridge University Press, Cambridge: 1357-1378.
- SHARON, G., 2016.
 “The Acheulian of the Levant”, **Quaternary of The Levant; Environments, Climate Change and Humans**, (Eds. Enzel, Y. / Bar-Yosef, O.), Cambridge University Press: 549-554.
- SHEA, J. J. 2013. **Stone Tools in the Paleolithic and Neolithic Near East : A Guide**, Stony Brook University
- SHIMELMİTZ, R. / WEINSTEIN-EVRON, M. / RONEN, A. / KUHN, S. L. 2016.
 “The Lower to Middle Paleolithic transition and the

diversification of Levallois technology in the Southern Levant: Evidence from Tabun Cave, Israel”, **Quaternary International**: 1-8, <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.12.036>.

SLIMAK, L. / KUHN, S. L. / ROCHE, H. / MOURALIS, D. / BUITENHUIS, H. / BALKAN-ATLI, N. / BINDER, D. / KUZUCUOĞLU, C. / GUILLOU, H. 2008.
“Kaletepe Deresi 3 (Turkey): Archaeological evidence for early human settlement in Central Anatolia”, **Journal of Human Evolution**, 54: 99-111.

ŞAROĞLU, F. / GÜNER, Y. 1981.
“Doğu Anadolu’nun Jeomorfolojik Gelişimine Etki Eden Öğeler; Jeomorfoloji, Tektonik, Volkanizma İlişkileri”, **Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni**, 24: 39-50.

ŞAROĞLU, F. VE YILMAZ, Y. 1991.
“Geology of the Karlioiva region; intersection of the North Anatolian and East Anatolian transform faults”, **Bulletin Technical University**, Istanbul, 44: 475-493.

ŞENGÖR, A. M. C. / YILMAZ, Y. 1981.
“Tethyan Evolution of Turkey: A Plate Tectonic Approach”, **Tectonophysics**, 75: 181-241.

ŞENYÜREK, M.S. 1959.
“Tikalı Mağaranın Paleolitik Endüstrisine Dair Bir Not”. **Bellekten**, XXIII (89): 9-26.

ŞENYÜREK, M.S. / BOSTANCI, E. 1958.
“Hatay Vilayetinde Prehistorya Araştırmaları”, **Bellekten**, XXII (86): 147-166.

TAŞKIRAN, H. / AYDIN, Y. / ÖZÇELİK, K. / ERBİL, E. 2021.
“A New Discovery of Neanderthal Settlements in Turkey: Sürmecik Open-Air Campsite in Western Anatolia”, **L,anthropologie**, 125 (1): 102838.

USLU, E. / BAYKARA İ. / EKİNCİ, M. / DİNÇER, B. / ŞAHİN, S. / ÜNAL, E. / GÜLSEVEN, B. 2019.
“Gürgürbaba Tepesi Paleolitik Çağ Kazısı-2017”, **Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu**, 7-11 Mayıs 2018, Çanakkale, 40(2): 469-484.

USLU, E. / BAYKARA, İ. / DİNÇER, B. / ŞAHİN, S. / ÜNAL, E. 2020.
“Gürgürbaba Tepesi Kazısı – 2018”, **Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu**, 41(2): 591-603

VAN PEER, P. 1992.
“The Levallois reduction strategy (Monographs in World Archaeology), 13. Madison: Prehistory Press.

YALÇINKAYA, I. / TAŞKIRAN, H. / KARTAL, M. / KÖSEM, M. B. / EREK, C. M. 2003.

“2001 Yılı Karain Kazıları”, **Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu**, 24(2): 159-170.

YILDIZ, M. Z. / DENİZ, O. 2005.
“Kapalı Havza Göllerinde Seviye Değişimlerinin Kıyı Yerleşmelerine Etkisi: Van Gölü Örneği”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 15(1): 15-31.

ZAIDNER, Y. / DRUCK, D. / WEINSTEIN-EVRON, M. 2006.
“Acheulo-Yabrudian handaxes from Misliya Cave, Mount Carmel, Israel”, **Axe Age, Acheulian Tool-making from Quarry to Discard**, (Eds. Goren-Inbar, N. / Sharon, G.), Equinox, London: 243-266.

YENİ VERİLER IŞIĞINDA ESKİ SMYRNA OK UÇLARI TİPOLOJİSİ

THE ARROWHEADS TYPOLOGY OF OLD SMYRNA IN THE LIGHT OF NEW DATA

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 18 Mayıs 2022	Received: May 18, 2022
Hakem Değerlendirmesi: 21 Mayıs 2022	Peer Review: May 21, 2022
Kabul: 06 Haziran 2022	Accepted: June 06, 2022

DOI : 10.22520/tubaar2022.30.008

Duygu AKAR TANRIVER* - Serhat FOÇA**

ÖZET

İzmir Körfezi'nin kuzeydoğusunda yer alan Bayraklı Höyüğü'nde, Tunç Çağları'ndan Hellenistik Dönem'e kadar kesintisiz bir yerleşimin varlığı arkeolojik verilerle kanıtlanmıştır. MÖ 11. yüzyıldan itibaren Batı Anadolu kıyılarına gerçekleşen göç hareketleri sonrasında bir Yunan polisi kimliği ile ekonomik açıdan büyüyen Smyrna, bu ekonomik büyümenin getirilerini sosyo-kültürel yapısında yüksek kültür seviyesi ile ortaya koymuştur. Çevresinde meydana gelen siyasi hareketlerin sonuçlarından etkilenen kent, jeopolitik konumunun önemi nedeniyle farklı güçlerin saldırılarına maruz kalmıştır. Lydia ve Pers gibi iki güçlü devlet tarafından iki kez ele geçirilen ve sonrasında Makedon saldırısına maruz kalan kentte, bu organizasyonların askeri hareketleri arkeolojik verilerle net bir şekilde okunmaktadır. Bu verilerin kaynaklarından biri olan savaş araç gereçleri ve unsurları arasında en önemli başvuru kaynağı hiç şüphesiz ok uçlarıdır. Yakınoğu'dan Anadolu'ya ve Kıta Yunanistan'ına birçok merkezde ele geçen ok uçları yalnızca bir savaş unsuru değil aynı zamanda kutsal alanlara bırakılan bir adak eşyası ya da ölü gömme uygulamalarında ölen bireylerin mezarlarına bırakılan bir mezar hediyesi işleviyle de tercih edilmiş bir nesnedir.

Bu çalışmada, hem eski hem de yeni dönemde Eski Smyrna'da gerçekleştirilen kazılarda bulunan ok uçları ayrıntılı bir şekilde incelenmiş, ok uçlarının biçimsel ve işlevsel özelliklerine göre bir sınıflandırma oluşturulmuştur. Bu sınıflandırmayı yaparken genel tipolojiye bağlı kalınmıştır. Bronz ve demir olarak iki ana başlıkta incelenen 133 ok ucu, kendi arasında tipolojik olarak gruplandırılarak, yakın ve uzak çevredeki merkezlerden ele geçen benzer örneklerle karşılaştırılmıştır. 2014 yılından itibaren devam eden yeni dönem kazılarında tespit edilen ok uçları için buldukları kontekstler ile birlikte tarihlendirme önerileri getirilmiştir. Özellikle kentte meydana gelen askeri harekâtlarla ilişkili tahribatların ok uçlarıyla bağlantısı üzerinde durulmuştur. Özetle, Batı Anadolu coğrafyasının önemli kentlerinden biri olan Eski Smyrna'da bronz ve demir ok ucu buluntularının bu çalışmada yayınlanması literatüre kritik katkılar sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Smyrna, Ok Ucu, Bronz, Demir, Savaş, Silahlar.

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Tınaztepe Kampüsü, Buca-İZMİR.
e-posta: duygu.akar[at]deu.edu.tr ORCID: 0000-0003-2711-2363

** Dr., Bayraklı Ören Yeri Kazısı, Bayraklı-İZMİR.
e-posta: serhat.foca[at]gmail.com ORCID: 0000-0002-9735-8126

ABSTRACT

The archaeological records prove the existence of a continuous settlement in Bayrakli Mound, located northeast of Izmir Bay, from the Bronze Ages until the Hellenistic Period. Migration movements to the Western Anatolian coasts beginning in the 11th century BC revealed the benefits of economic growth in Old Smyrna's socio-cultural structure and the city's identity as a Greek Polis. However, due to the importance of its geopolitical position and the outcomes of political events, the city was vulnerable to invasions from different powers. The military actions in the city which was captured by Lydia and Persia and later sieged by Macedonians can be clearly recognized with archaeological data. Arrowheads are one of the sources of information for this data and are unquestionably the essential reference source among ordnance. Arrowheads, found in many places from the Near East to Anatolia and the Greek Mainland, were not only used in warfare, but they were also popular as a votive item given in the sanctuary and as a funerary offering left in the graves during burial customs.

In this study, arrowheads unearthed in Old Smyrna throughout the previous and recent excavations were examined in-depth, and classification was developed based on the arrowheads' shape and functional qualities. A total of 133 bronze and iron arrowheads were classified typologically and compared to similar samples acquired from nearby and distant sites. The arrowheads discovered in recent excavations, ongoing since 2014, have been dated together with the context. This study particularly emphasizes the correlation between the destructions associated with the military actions in the city and the arrowheads. Therefore, this study of bronze and iron arrowhead findings in Old Smyrna, one of the most important cities in Western Anatolia, will critically contribute to the literature.

Keywords: Old Smyrna, Arrowhead, Bronze, Iron, War, Weapons.

GİRİŞ

İzmir Körfezi'nin kuzeydoğusunda, günümüzde Bayraklı ilçesi sınırlarında yer alan Bayraklı Höyüğü, ilk yerleşim izlerinin görüldüğü Erken Tunç Çağı'ndan itibaren, kentin terk edilip Pagos Dağı eteklerine taşındığı MÖ 4. yüzyıla kadar kesintisiz iskân görmüş bir yerleşmedir (Fig. 1). 17. yüzyıldan itibaren gezginlerin gözlemleri ve notlarıyla başlayan çalışmalar, 20. yüzyıl boyunca ise arkeologların kazı çalışmalarıyla devam etmiştir¹. Höyük, MÖ 11. yüzyıl'da Batı Anadolu kıyılarına gerçekleşen göç dalgasının ardından, yeni yerleşimcileri ile sürekli gelişerek görkemli ve parlak zamanlar yaşamış, MÖ I. Binyıl boyunca gelişmiş bir toplum olarak varlığını sürdürmüştür. İskân edilmeye başlandığı en erken dönemlerden, terkedildiği zaman dilimine kadar jeopolitik konumu önemini koruyan Smyrna, her zaman bir tampon bölge görevi görmüştür. Batı Anadolu teritoryasında kuzey-güney geçişlerinde tek yol bu bölgenin kontrol altına alınmasıydı ve bu durum kaçınılmaz olarak Batı Anadolu'da hâkimiyet kurmak isteyen güçler tarafından kentin ele geçirilmesini zorunlu kılıyordu. Bu durumun sonucu olarak, Lydia ve Pers gibi Anadolu'nun baskın güçleri egemenlik alanlarını genişletmek amacıyla Smyrna üzerine askeri operasyonlar düzenleyerek siyasi üstünlük sağlamayı başarmışlardır. Farklı zaman dilimlerinde meydana gelen bu askeri harekâtların izlerini arkeolojik veriler kanıtlarken, bu kanıtların bulgularından biri de şüphesiz silahlar ve savaş aletleridir. Eski Smyrna Kazısı'nda metalden üretilmiş bu savaş gereçleri arasında istatistiksel olarak en çok sayıya sahip grup ok uçlarıdır. Sadece bir savaş aleti değil, aynı zamanda avcılık aracı olarak

Fig. 1. Eski Smyrna Genel Görünüm / Old Smyrna General View

kullanıldığı bilinen ok uçları, bunun yanı sıra mezarlara gömü hediyesi ve kutsal alanlara adak eşyası olarak da bırakılmaktadır². Son yıllarda ok uçlarıyla ilgili çalışmalar artarken ortaya çıkan yeni veriler arkeoloji dünyasına önemli katkılar sağlamaktadır. Bu çalışmayla, hem eski hem de yeni dönem kazılarında Eski Smyrna'da ele geçen bronz ve demir ok ucu örneklerinin sınıflandırılması ve kendi içerisinde tipolojik bir gruplandırma yapılarak literatüre katkı sağlaması amaçlanmıştır. Bilhassa, henüz net bir tipoloji oluşturulamayan demir ok ucu buluntuları bu kapsamda önem arz etmektedir. Eski Smyrna'da 2020 kazı sezonuna değin 261 ok ucu belgelenirken, bu çalışma içerisinde 133 ok ucu ve mızrak ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bu ok uçlarını sınıflandırırken genel tipolojiye bağlı kalmaya çalışılmış; bronz ok uçları için H. Baitinger'in Olympia, demir ok uçları içinse E. Erdmann'ın Alt Paphos buluntularında kullandığı tipoloji ana hatlarıyla tercih edilmiştir.

ESKİ SMYRNA'YA DÜZENLENEN ASKERİ HAREKÂTLAR

Jeopolitik konumu itibarıyla Batı Anadolu coğrafyasında stratejik öneme sahip noktalardan biri olan Bayraklı Höyüğü, tespit edilen ve edilemeyen birden fazla askeri harekâta maruz kalmıştır. MÖ 7. yüzyılın ilk yarısından itibaren Batı Anadolu'ya saldırılar düzenleyen Kimmerlerin, Smyrna'ya da benzer faaliyetler gerçekleştirdiği fikri önerilse de arkeolojik verilerle bu durum kanıtlanabilmiş değildir³. Kimmerlerin ardından Lydia Kralı Gyges'in Smyrna'yı kuşattığını ve sonrasında ise bu kuşatmayı kaldırmak zorunda olduğunu antik kaynaklar üzerinden öğrenmekteyiz⁴. Bu askeri harekât ne kent içinde ne de kent çevresinde arkeolojik veri olarak tespit edilememiştir. Smyrna'da meydana gelen ilk saldırının izleri MÖ 7. yüzyıl sonlarına tarihlendirilirken, Lydia kralı Alyattes tarafından gerçekleştirilen bu tahribat antik metinlerle de desteklenmektedir⁵. 1930 yılındaki çalışmalarda Franz Miltner ve Helena Miltner, 1948-51 kazılarında ise Türk ve İngiliz arkeologlar bu tahribatın izlerini hem sur duvarlarında hem de kent içi yapılarında net bir şekilde görüp belgelemişlerdir. Kent surlarında çeşitli sondajlar açarak kazılar yapan R. V. Nicholls, höyüğün kuzeyinde yer alan surların hemen önünde bir kuşatma tepesi inşa eden Lidyalıların;

² Kutsal alanlarda adak eşyası olarak bırakılan ok uçları için bkz. Simon 1986: 237-242.

³ Doğer 2006: 78. Kimmerler'in Batı Anadolu'daki askeri hareketliliği için bkz. Köiv 2007: 153-170.

⁴ Gyges saldırısı ile ilgili antik kaynaklardaki bilgiler için bkz. Akar Tanrıver 2017b: 79.

⁵ Herodotos, Lydia Kralı Alyattes'in Eski Smyrna'yı ele geçirdiğini aktarmaktadır. Hdt I.16. Strabon ise "Smyrna Lidyalılar tarafından yerle bir edildikten sonra halkı 400 yıl kadar köylerde yaşamaya devam ettiler" olarak bu durumu ifade etmiştir. Strab. 14.1.37.

¹ Akar Tanrıver 2017a: 68-73.

Smyrna surlarını bu kuşatma tepesi ile aştığını ileri sürmektedir⁶. Kentin kuzeybatısında yer alan ve bugün de bir yükselti olarak kent içinde görülen bu tepede 1930 yılında kazılar yapan Miltnerler, yanmış bir tabaka olarak bulunan bu tahribatı kaydetmişlerdir⁷. 1948-1951 yıllarında tepenin merkezindeki D Açması'nda yapılan kazılarda, kerpiç parçalarının ve MÖ 7. yüzyıla tarihlenen çok sayıda seramik parçasının ele geçmesi, MÖ 600 dolaylarında Lydia Kralı Alyattes'in kente saldırdığı kanıtını güçlendirmektedir⁸. Araştırmacılar, sur dışında yer alan yapıların yıkılmasının ardından oluşan moloz yığınına surun dibine doğru, surun en üst seviyesine kadar yığılması ile bir rampa meydana getirilip kent suru üzerinde yer alan Smyrna askerlerine karşı bu kuşatma tepesinin Lydialı okçular tarafından kullanılarak üstünlük sağlandığını düşünmektedir⁹. R. V. Nicholls, sert okçu saldırısı ardından kuzey surları aşan Lydia tarafının kenti yakıp yıkarak tapınağa kadar geldiğini ve büyük bir tahribat meydana getirdiğini belirtmektedir¹⁰.

Yıkıcı Alyattes saldırısının ardından savunma sisteminin tamir edilerek yenilenip yenilenmediği üzerine düşünceler araştırmacılar tarafından farklı görüşlerde tartışılmaktadır¹¹. MÖ 6. yüzyılda Anadolu'da şiddetli bir askeri ilerleyiş başlatan Perslerin, MÖ 545'de Sardis'i tahrip edip Lydia Krallığını yıkmasının ardından, bir liman kenti olarak stratejik önemi yadsınamayacak durumda olan Smyrna'yı ele geçirmesi kaçınılmazdı. Bu durumun sonucu, Batı Anadolu'da etkin rol oynayan Pers komutanı Harpagos'un MÖ 545'de Smyrna'yı kontrol altına almasıydı. E. Akurgal, özellikle Perslerin kenti ele geçirmesiyle ilgili kanıtlar üzerinde durmaktadır. Herodotos'un Teos ve Phokaia saldırılarında Perslerin kent surlarını aşmak için yığın tepeler oluşturarak ele geçirmesini dayanak gösteren E. Akurgal, kentin kuzeyindeki kuşatma tepesinin Persler tarafından kullanıldığını öne sürmüştür¹². Bu düşüncesini de tepede D Açması'nda yapılan kazılarda MÖ 600 sonrasına ait seramik parçalarının bulunması olarak

güçlendirmektedir.

Önce Alyattes, sonrasında ise Pers saldırısı ile ele geçirilen Smyrna artık polis statüsünü kaybetmiş bir yerleşim olarak kabul edilmektedir¹³. MÖ 5. ve MÖ 4. yüzyıllarda Pers etkisiyle varlığını sürdüren kent, Batı Anadolu'da jeopolitik olarak önemini kaybetmiş değildi. Özellikle Smyrna'ya ulaşan tüm yolların bu dönemde kaleler tarafından korunduğu ve bu kalelerde askeri garnizonların yerleştiği kontrol alanlarının olduğu bilinmektedir¹⁴. Bu dönemde bir savunma unsuru olup olmadığı halen tartışılan taş bir tahkimat ise kuzey ve doğu kısımlardaki eski sur ile kuşatma tepesinin dışından geçerek kenti çepeçevre sarmaktaydı¹⁵. Özellikle son dönem kazılarında yapılan çalışmalarda Doğu Sur Kapısı'nın bu savunma sisteminin önemli bir unsuru olarak kullanıldığı düşünülmektedir¹⁶. Peki, Büyük İskender'in Persleri MÖ 334'te Granikos'ta mağlup etmesiyle başlayan süreçte çözülmeye başlayan Persler, Smyrna'da bir Makedon saldırısına uğramış mıydı? Büyük İskender, Sardis'in teslim olmasından ardından Ephesos'a giderken Alkhimakhos'u kuzeye, Aiolis ve Ionia kentlerini kontrol altına almaya yollamıştır. Bu noktada Aiolis kentlerine ulaşmak için Smyrna'yı alma gerekliliği kaçınılmazdır¹⁷. Arkeolojik verilen sonuçları açısından bakıldığında ise R. V. Nicholls Doğu Kapısı kuzeyindeki MÖ 4. yüzyıl duvarı içinde 1948-1951 kazılarında bulunan bir mızrak ucunu, Makedon saldırısı ile ilgili bir kanıt olarak yorumlamıştır¹⁸.

ESKİ SMYRNA'DA BULUNMUŞ OK UÇLARININ BULUNTU KONTEKSTLERİ (Fig. 2)

R. V. Nicholls, 1948-1951 yılları arasında gerçekleştirilen Türk-İngiliz kazılarında sur duvarı çevresinden ve kentteki bazı yerlerden ele geçen 129 bronz ok ucu için bir tipoloji oluşturmuş, bu ok uçlarını dört tipe kategorize etmiştir¹⁹. R. V. Nicholls, ok uçları üzerinden bir savaş senaryosu önermiş ve çetin bir mücadelenin meydana geldiği kuşatma tepesi civarından atılan okların kent içerisinde ulaştığı noktaları tahmin etmeye çalışmıştır. Bu ok uçlarını, özellikle hangi tarafın nasıl bir tip kullandığını ayırt ederek Lydia ve İon tipi olarak

⁶ Nicholls 1958/59: 88-89, 130 vd.

⁷ Miltner/Miltner 1932: 167-168.

⁸ Cook 1958/59: 23-25.

⁹ Akar Tanrıver 2017b: 81. E. Akurgal, D sondajından bulunan bazı seramiklerin MÖ 600 sonrasına tarihlendirildiğini ileri sürmektedir. Akurgal 1997: 66, Şek. 89-94.

¹⁰ 1951 yılında yapılan kazı çalışmalarında, MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen demir kılıç, miğfer, tirident, birkaç kılıç parçası, üç ok ucu ile çok sayıda mızrak ve kargı ucunun tapınak girişinde bulunduğu kaydedilmiştir. Bkz. Cook/Nicholls/Pyle 1998: 21, 24, 31, 136-137. R. V. Nicholls, bu depozitin Lydialı askerlerin kente girdikten sonra, kenti savunan Smyrnalı askerler için son savunma noktası olduğunu düşünmektedir.

¹¹ R.V. Nicholls ve E. Akurgal Alyattes saldırısından sonra kenti saran bir surun varlığına katılmazken, M. Akurgal bir savunma sisteminin olduğunu ve hatta tamamen taştan inşa edildiğini ileri sürmektedir. Akurgal 2005: 88.

¹² Akurgal 1997: 103.

¹³ Akar Tanrıver 2017b: 83.

¹⁴ Doğer 2006: 86-87. Bayraklı ve çevresinin bu dönemdeki dış savunma sistemi için bkz. Doğer/Gezgin 1998: 21.

¹⁵ R. V. Nicholls sur olarak düşündüğü bu duvarın inşaatının MÖ 5. yüzyıl sonu, MÖ 4. yüzyıl başında bitirildiğini belirtmektedir. Nicholls 1958/59: 63.

¹⁶ Akar Tanrıver 2017b: 84.

¹⁷ Doğer 2006: 91.

¹⁸ Nicholls 1958/59: 136; ayrıca bkz. 69, Fig. 18i.

¹⁹ Tip a, üç kanatlı kısa soketli. Tip b, kısa soketli yaprak biçimli ve mahmuzlu. Tip c, kısa soketli dörtkenarlı. Tip d, kancalı ve prazvanalı. Nicholls 1958/59: 129-131.

YENİ VERİLER İŞİĞİNDA ESKİ SMYRNA OK UÇLARI TİPOLOJİSİ

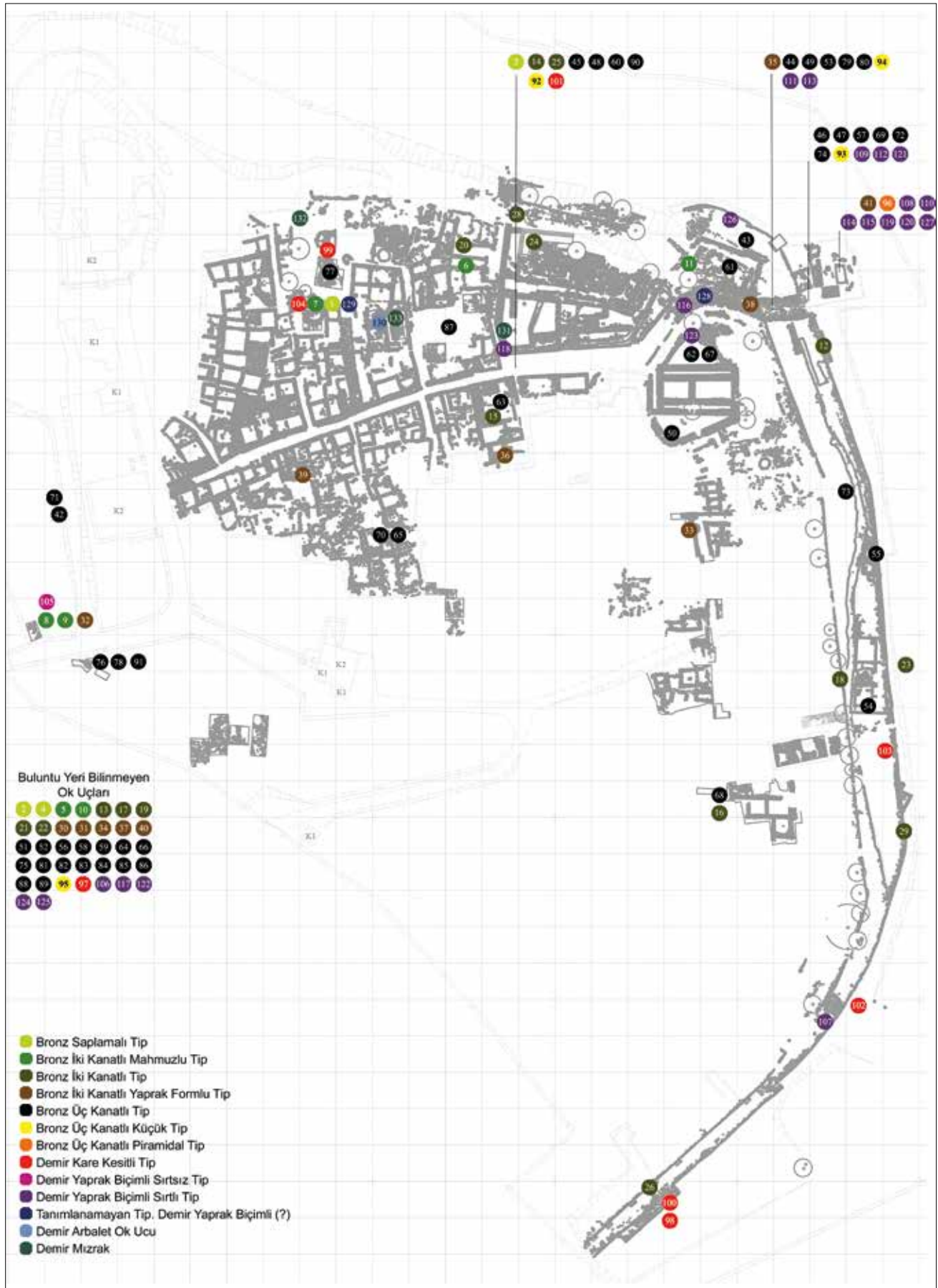

Fig. 2. Ok Uçları ve Mızrakların Buluntu Yerleri / Finding Locations of Arrowheads and Spears

belirlemeye özen göstermiştir²⁰. Aynı zaman dilimlerinde kazı yapanlardan J. M. Cook da ele geçen ok uçlarını Lydia tahribat tabakası ile ilişkilendirmiştir²¹. Bu dönemde yapılan Athena Tapınağı Kazıları'nda ise yukarıda da bahsini geçirdiğimiz çok sayıda metal silahın ele geçtiği kontekstte bir bronz ve iki demir ok ucu kaydedilmiştir²². E. Akurgal ise Athena Tapınağı'ndan ele geçen 12 adet ok ucunun sadece fotoğraflarına yer vererek MÖ 610-545 arasına tarihlendirmiş, tıpkı R. V. Nicholls gibi Lydia ve Ion tipi olarak kategorize etmeye çalışmıştır²³. 1983 yılı kazılarında Athena Tapınağı ile H Açması arasında kalan alanda bulunan ok uçlarını ise Lydia veya Pers saldırıları ile ilişki olabileceğini düşünerek, MÖ 600-545 arasına tarihlendirmiştir²⁴. Anadolu teritoryasında, hem müzelerde korunan hem de kazılardan ele geçen ok uçları için bir tipoloji çalışması oluşturan D. Yalçıklı, saplamalı ve kovanlı olarak iki ana başlıkta incelediği örnekleri, biçimsel özelliklerine göre çok sayıda alt kategorilere ayırmıştır. Bu örnekler arasında yer verdiği Eski Smyrna buluntusu olarak kaydedilen toplam 62 ok ucu saplamalı (TYP I) ve kovanlı (TYP II) olarak iki ana tip içinde, sonrasında da bu tipolojinin altında sınıflandırılan örnekler arasında göstermiştir²⁵.

Bu çalışmaya değin, Eski Smyrna'da ele geçen ok uçları için yukarıda aktardığımız araştırmacılar tarafından belli bir tipoloji oluşturulmaya çalışılmıştır. 2014 yılında Prof. Dr. Cumhuriyet Tanrıver başkanlığında başlayan yeni dönem kazılarıyla birlikte²⁶, hem depo çalışmalarında önceki dönem kazılarda ele geçen hem de yeni kazılan noktalardan gelen ok uçlarıyla birlikte toplam 261 ok ucunun belgelenmesi tamamlanmıştır. Bunların arasında kondisyonu sağlam, buluntu kontekstleri bilinen ya da bilinmeyen ve belli bir tipoloji içerisine yerleştirilen 133 ok ucu ve mızrak bu çalışmada incelenmiştir. Tüm ok uçlarının buluntu yerlerine genel bir çerçevede baktığımızda, Eski Smyrna'da en yoğun ok ucunun kaydedildiği buluntu alanı, Doğu Sur Duvarı

ve bu savunma duvarı ile ilişkili Doğu Sur Girişi'nin dolaylarıdır. Kentin terkedilmesi ardından hala kullanılan Roma Dönemi Kutsal Alanı'ndan ya da yakınından bulunan ok uçları da Doğu Sur ve Girişi kontekstleriyle bağlantılıdır. Doğu Sur Duvarı boyunca belirli noktalarda ok uçları yoğun olmasa da kaydedilirken ayrıca kent içinde Doğu Sur Girişi yolu üzerinde az da olsa buluntular ele geçmiştir. İkinci yoğun bölge ise Athena Caddesi olarak gözükmektedir, ancak bu alandan gelen ok uçları ağırlıklı olarak yüzey buluntularıdır. Üçüncü olarak Batı Sur Duvarı civarında ele geçen ok uçları dikkat çekicidir. R. V. Nicholls 1948-1951 kazılarında bu bölgede sondajlar açıp, belgelenmelerini yaptıktan sonra bu sondajları kapatmıştır. 2019 yılında yapılan yeni dönem çalışmalarında, aynı sondajlar yeniden açılarak gözden geçirilmiş çok sayıda ok ucu bu noktalardan bulunmuştur. Yukarıda aktardığımız üç yoğun alan dışında, hem eski hem de yeni dönem kazılarında şehrin belirli noktalarında (sivil ve kamu yapıları) bulunan ok uçları kaydedilmiştir.

TİPOLOJİ

Kazılarda sayıca en çok ele geçen savaş aracı hiç kuşkusuz ok uçlarıdır. MÖ I. Binyılda İskit ve Kimmer gücünün ortaya çıkması, en etkili kullandıkları ok ve yayın onların aracılığıyla Yakın Doğu ve Anadolu'ya yayılması, bu etkili savaş aletinin birçok topluluk tarafından kullanılmasına imkân sağlamıştır. Bu denli geniş bir coğrafyada, uzun bir süre formu çok değişikliğe uğramayan ok uçları için ana sınıflandırma dışında ayrıntılı bir tipoloji yapmak oldukça zordur. İskit ve Kimmer topluluklarına ait kurgan mezarlarda çok sayıda ok ucunun bulunması araştırmacıların bir sınıflandırma yapmasına imkân vermiştir. Bu araştırmalardan en kapsamlısı çok sayıda ok ucunun incelendiği K. F. Smirnov ve V. G. Petrenko'nun çalışmasıdır²⁷. Bunun yanı sıra İskit ok uçları üzerine geniş bir tipoloji de A. Hançar tarafından yayınlanmıştır²⁸. Son yıllarda ise A. Helmuth'un kurgan mezarlarda bulunan ok uçları üzerine yaptığı sınıflandırma önemli veriler sağlamıştır²⁹. Yakındoğu, Anadolu ve Ege coğrafyasında bulunan ok uçları üzerine yapılan tipoloji için en önemli başvuru kaynağı A. Snodgrass'ın çalışmasıdır³⁰. S. Cleuziou ise Yakın Doğu'da ele geçen örnekler için geniş bir tipoloji meydana getirmiştir³¹. E. Erdmann, Marathon Savaşı buluntuları için bir sınıflandırma hazırlarken³² son yıllarda yapılmış en kapsamlı çalışma ise Olympia örnekleri üzerinden bir tipoloji çıkaran H. Baitinger'dir³³. Anadolu

²⁰ Bu ok uçlarının üçü MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilirken diğer tüm ok uçları Alyattes saldırısı ile ilişkilendirilmiştir. Demir ok uçları için bir tipoloji yapmaktan kaçınmıştır. Nicholls 1958/59: 129-134.

²¹ Cook 1958/59: 24, Pl. 6d.

²² Cook/Nicholls/Pyle 1998: 24.

²³ Akurgal 1997: Lev N 3. Sağdakiler Lydia tipi, soldakiler ise Ion tipi olarak gruplandırılmıştır.

²⁴ Akurgal 1985: 281.

²⁵ D. Yalçıklı, çalışmasında incelediği Eski Smyrna buluntusu 62 ok ucunun arasında E. Akurgal tarafından yayınlanan 5 buluntuya da yer vermiştir. Bunun dışında kalan 57 ok ucunun 32'si, İzmir Müzesi'nde korunan ve bazılarında buluntu yeri bilinen bazılarında ise bilinmeyen örneklerdir. Geriye kalan 25 ok ucu ise D. Yalçıklı tarafından Eski Smyrna kazı deposu olarak kaydedilmiştir ancak tümünde buluntu yerleri ile ilgili bilgi verilmemiştir. Bkz. Yalçıklı 2006: 234-259.

²⁶ Yeni dönem kazılarındaki çalışmaların sonuçları için bkz. Tanrıver / Akat Özenir / Akar Tanrıver / Erdem Otman / Erdoğan 2017: 95-114.

²⁷ Smirnov/Petrenko 1963: Table 12-13.

²⁸ Hançar 1972: 3-25.

²⁹ Hellmuth 2010: 7 vd.

³⁰ Snodgrass 1964: 152, Fig. 10.

³¹ Cleuziou 1977: 189, Fig. 1.

³² Erdmann 1973: 35, Abb. 1; 45, Abb. 2; 49, Abb. 3.

³³ Baitinger 2001.

örnekleri içinse D. Yalçıklı biçimsel özelliklerine bağlı olarak çok ayrıntılı bir tipoloji önermiştir³⁴. Demirden üretilmiş ok uçları için bir sınıflandırma yapmak oldukça zor gözükmektedir. Ancak, E. Erdmann'ın Alt Paphos örnekleri üzerinden hazırladığı tipoloji genel hatlarıyla kullanılan bir çalışmadır³⁵.

Yukarıda aktardığımız gibi birçok uzman tarafından farklı ya da benzer tipoloji çalışmaları oluşturulmuştur. Bu çalışmada, Eski Smyrna ok uçları için bir tipoloji meydana getirirken bronz örnekler için H. Baitinger'in Olympos, demir örnekler içinse E. Erdmann'ın Alt Paphos sınıflandırılmaları temel alınmış, bu çalışmalara göre gruplandırmalar yapılmıştır. Üretildiği malzemeye göre bronz ve demir olarak iki ana başlıkta toplanan ok uçları için bronz örnekler saplamalı ve kovanlı olarak iki alt başlığa ayrılmıştır. En yoğun buluntu grubunu oluşturan bronz kovanlı ok uçları ise biçimsel farklılıklarına göre alt gruplarda incelenmiştir. Saplamalı dörtgen kesitli demir ok uçları tek grupta, yaprak biçimli olan demir örnekler ise gövde üzerindeki sırt çıkıntısı olup olmamasına göre iki alt gruba ayrılmıştır.

BRONZ OK UÇLARI

Saplamalı Ok Uçları (Fig. 3)

Saplamalı olarak sınıflandırdığımız bu tip, ahşap ok sapının delikli yuvasına saplanan bronz ok uçlarını kapsamaktadır. Bu tip içinde kategorize ettiğimiz dört Eski Smyrna buluntusundan ilki olan 1 numaralı iki kanatlı bronz ok ucu, yaprak biçimli linear formlu uzun bir gövdeye sahip olup iki tarafında karşılıklı sarkık sivri kancalıdır. Gövde ortasındaki sırt kısmı sap girişinde son bulmakta, ahşap sap yuvasına yerleşen pırazvanaya dayanmaktadır. İncelediğimiz örnek, tabakası doğrultusunda MÖ 7. yüzyıl ikinci yarısına tarihlendirilmektedir³⁶. Bu grup ok uçlarını Tip I a olarak sınıflandıran A. Snodgrass, Anadolu'da üretilen Bronz Çağı örnekleriyle, Mısır kökenli ok uçlarının form olarak devamı niteliğinde olduğunu öne sürmektedir³⁷. Bu tipin benzerleri, Eski Smyrna'da geçmiş yıllardaki çalışmalarda da bulunmuştur. R. V. Nicholls, 1948-1951 kazılarında bulunan bu ok uçlarını Tip d olarak sınıflandırmış, Anadolu kökenli üretimlerden ziyade Miken geleneğinden gelen bir tip olarak değerlendirmiştir³⁸. Yedi örnek ile temsil edilen bu gruba ait ok uçları, Alyattes saldırısı ile

ilişki Athena Tapınağı'ndaki tahribat tabakasından ele geçmiştir. R. V. Nicholls, bu ok uçlarının saldırıdan önce tanrıçaya adak olarak bırakılma ihtimali üzerinde de durmaktadır³⁹. E. Akurgal bu ok uçlarından Lydia tipi olarak söz ederken⁴⁰ D. Yalçıklı ise İzmir Müzesi'nde korunan buluntular için ayrıntılar vermiş ve kendi yaptığı sınıflandırmada saplamalı ok uçları arasında değerlendirmiştir⁴¹. H. Baitinger, Olympia'da bulunan benzer altı ok ucunu Tip I içerisinde gruplandırmış; bunlardan bazılarının MÖ 7. yüzyıla ait yanık tabakadan geldiğini belirtmiştir⁴². Khios'ta Athena ve Liman Kutsal Alanı'ndan bulunan iki kanatlı saplamalı ok uçları tipolojik açıdan karşılaştırılabilir benzer buluntulardır⁴³. J. Boardman, bu ok uçlarını bulunduğu tabakaların paralelinde MÖ 7. yüzyıla tarihlendirmektedir⁴⁴. Bunun yanında Samos Heraion Kutsal Alanı'nda bulunan benzer bir ok ucu parçası da aynı şekilde MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir⁴⁵. R. A. Avila buluntu yeri Delphi olarak kaydedilen iki ok ucu için aynı grup içinde değerlendirme yapmış ve MÖ 7. yüzyıla tarihlendirmiştir⁴⁶. Epidauros'da, Apollon Kutsal Alanı'nda ele geçen tekil bir bronz ok ucu, bu grup içerisinde yer alan diğer benzer buluntudur⁴⁷. Didyma Apollon Tapınağı'ndan bulunan iki ok ucu örneği incelediğimiz örnekler ile benzerlik göstermektedir⁴⁸. Didyma'da adak olarak bırakılan bu ok uçları için MÖ 7. yüzyıl ortasından MÖ 6. yüzyıl ortasına denk gelen zaman dilimi önerilmiştir⁴⁹. Miletos Athena Kutsal Alanında bulunan ve Arkaik Döneme tarihlendirilen iki kanatlı, kancalı bir ok ucu paralel örneklerden biridir⁵⁰. Son olarak ise Erythrai'da, incelediğimiz buluntunun benzer tipleri bulunmuştur⁵¹.

Bu grup içinde yer alan diğer örnek ise 2 numaralı ok ucudur. Sivri ucu ve sap kısmı kırık olan iki kanatlı ok ucunun, yalnızca üçgen formlu sırtlı gövdesi

³⁹ Nicholls 1958/59: 131.

⁴⁰ Akurgal 1997: Lev. N 3.

⁴¹ Tip Ib2a1 grubunda değerlendirilen ok uçlarından üçü için ayrıntılar verilirken İzmir Müzesinde korunan tek bir buluntu ilk kez yayınlanmıştır. Yalçıklı 2006: 236-237, Taf. 2.1, 4,5, 10, 11.

⁴² Tip I'in alt sınıfında Tip I A 1 olarak kategorize edilen ok uçları için bkz. Baitinger 2001: 8, Taf. 1-6.

⁴³ Boardman 1967: 226, Fig. 148, No: 399, No: 402-404; Pl. 93, No: 399-402.

⁴⁴ Boardman 1967: 62, 101.

⁴⁵ Isler 1978: 78, Taf. 39, No: 22.

⁴⁶ Avila 1983: 148, Taf. 55, No: 1150.

⁴⁷ Papadimitriou 1949: 373, Fig. 5.

⁴⁸ Lubos 2009: 414, Taf. 1.1a, 1b.

⁴⁹ Lubos 2009: 407.

⁵⁰ Held 2000: 151, Taf. 33, No: B70.

⁵¹ Değerlendirilen dört ok ucundan yalnızca biri için buluntu yeri belirtilmiştir. Söz konusu ok ucu, Akropolis teras duvarı dışından bulunmuş olup MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Yalçıklı 2006: 218, Taf. 2.5-6, 8-9.

³⁴ Yalçıklı 2006.

³⁵ Erdmann 1977.

³⁶ Ok ucunun birlikte ele geçtiği seramik parçaları MÖ 620'dan sonraya gitmemektedir.

³⁷ Snodgrass 1964: 146, Fig. 9.1 a 6.

³⁸ Bu düşüncesinin kanıtını Rodos'ta ele geçmiş bir ok ucu ve Girit sikkelerinde bu tipin gösterimlerine bağlamıştır. Nicholls 1958/59: 131.

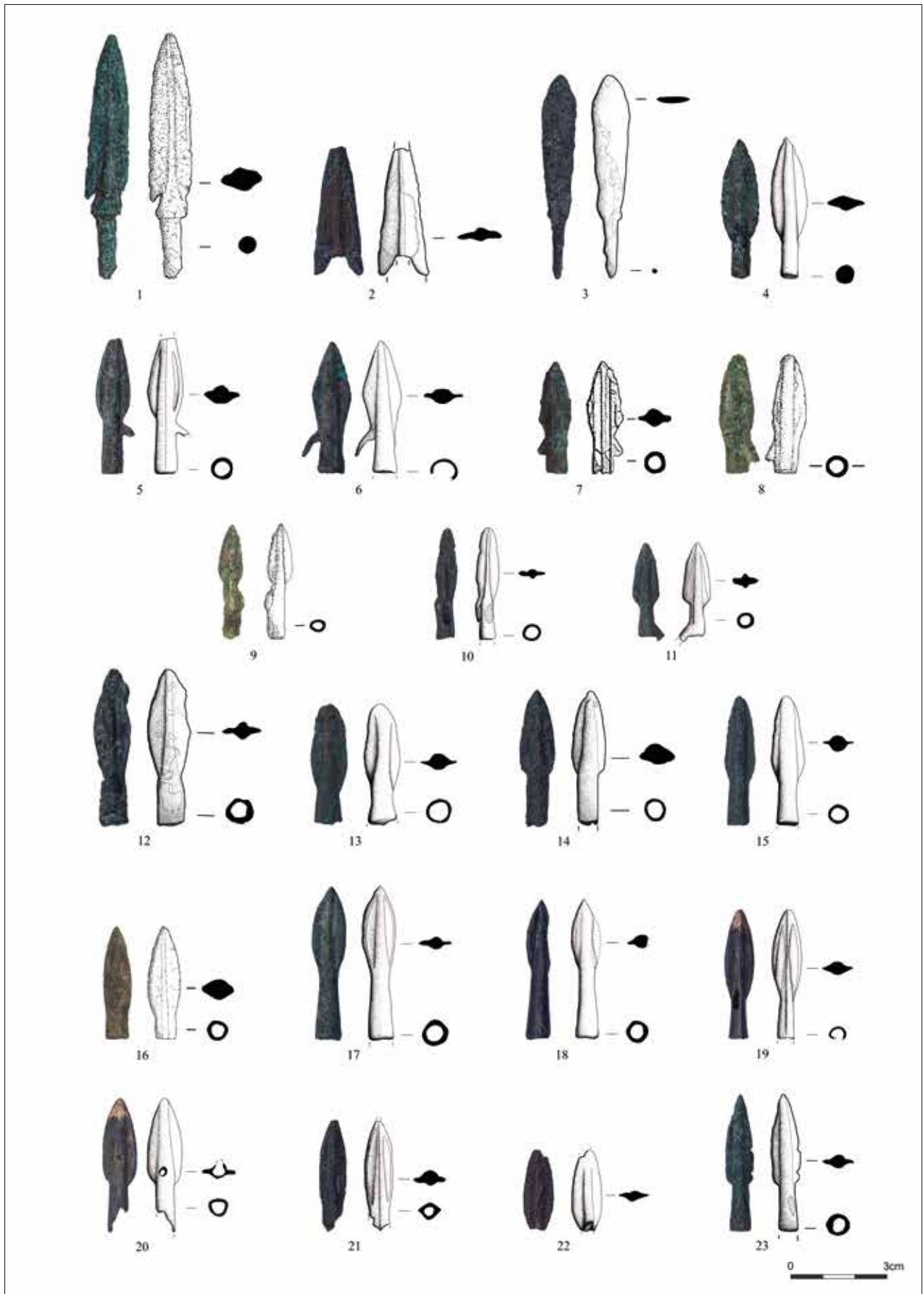

Fig. 3. Bronz Ok Uçları / *Bronze Arrowheads*

korunmuştur. Olasılıkla pırazvanası, gövdeye doğru kalınlaşarak devam ederken korunan sivri kancaları hafif sarkıktır. Olympia'da, Baitinger tarafından Tip I A 4 grubunda değerlendirilen değişik varyasyondaki örnekler tespit edilirken benzer bir ok ucu MÖ 4. yüzyıl tabakasında bulunmuştur⁵². Bu tipin çok sayıda örneği Avila tarafından Delphi örnekleri arasında yayınlanmıştır⁵³. Thasos'da, Arkaik Dönem'e tarihlendirilen bir ok ucu bu tipin benzeridir⁵⁴. Perachora'da Hera Limenia Kutsal Alanı'ndan benzer ok ucu bulunmuştur⁵⁵. İncelediğimiz 2 numaralı Eski Smyrna buluntusu için kontekst grubu bilinemediğinden bir tarih vermek olanaksız gözükmektedir.

Saplmalı grubun diğer bir örneği ise düz, iki kanatlı ve oblanseolate formlu 3 numaralı ok ucudur. Saplama kısmı gövdeye doğru kalınlaşan, gövdesi uca doğru genişleyen sivri uçlu bu tip Pers coğrafyasında sıkça ele geçmektedir. Persepolis'te bulunan bu tip ok uçları hem bronzdan hem de demirden üretilirken, form olarak oldukça yakın benzerlerdir⁵⁶. E. F. Schmidt bu formun ok mu yoksa mızrak için mi kullanıldığının belirlenmesinin oldukça zor olduğunu ancak hafif kargılar için yapılmış olabileceğini de önermektedir⁵⁷. Bu tipin varyasyonları Sardis'te, Pers tabakalarında bulunmuş olup Tip 5 olarak sınıflandırılmış ve MÖ 6 yüzyıl ile MÖ 4. yüzyıl aralığına verilmiştir⁵⁸. Olynthos'ta ev yapısı içinde bulunan bir ok ucu Tip A 1 sınıfına yerleştirilmiştir. Robinson, Pers saldırıları ile ilişkilendirilen bu tipin MÖ 6. ve MÖ 5. yüzyılda kullanıldığını ve doğu kökenli olabileceğini ifade etmektedir⁵⁹. Atina Akropolisi'nde aynı grupta değerlendirilebilecek demir bir ok ucu, MÖ 5. yüzyıl tabakalarından çeşitli demir örnekler ile birlikte tespit edilmiştir⁶⁰. Athena Caddesi üzerinde bulunan Eski Smyrna örneğimiz, kontekst bir grup içerisinde ele geçmemesine rağmen, benzerleri doğrultusunda, Pers hâkimiyeti ile ilişkilendirilerek MÖ 6. yüzyıl ikinci yarısı ve sonrasına önerilebilir.

Bu tip içinde yer alan dikkat çekici ok ucu, 4 numaralı buluntudur. Gövdesi standart bir yaprak formunda, sırt kısmı belirginleştirilmiş kalın sap kısmına sahip ok

ucunun buluntu yeri bilinmemektedir.

Kovanlı Ok Uçları

İki Kanatlı Mahmuzlu (Fig. 3)

Değişik varyasyondaki yaprak formu gövdenin bittiği yerden ya da sap kısmından kanca biçiminde mahmuzlar çıkarılarak üretilen iki kanatlı ok uçlarının gruplandırıldığı tiptir. Eski Smyrna'da ele geçen iki kanatlı mahmuzlu ok uçları, R. V. Nicholls tarafından Tip b olarak sınıflandırılmış, Alyattes saldırısı ile ilişkilendirilmiştir⁶¹. Bu grup içerisinde toplam 7 ok ucu incelenirken, 4 örneğin buluntu yeri tarihlendirilebilir kontekstlere sahiptir. İki ok ucu (5-6) uzun sap ve geniş yaprak biçimli kanatlarıyla birbirine benzerken, baklava biçimli 6 keskin, 5 ise yumuşak geçişli, kovan deliğine doğru genişleyen bir sapa sahiptir. Okun yerleştiği sırt çıkıntısı her ikisinde de yüksek ve kalındır. 7 ve 8 numaralı ok uçları, daha kısa saplar ile temsil edilirken 7'nin kanadı, mahmuzun çıkıntı yaptığı yerde keskin, 8 ise yumuşak geçişlidir. 9 numaralı ok ucu, uzun saplı olup, yuvarlak kenarlı gövdesi saptan kısadır. 10 numaralı ok ucunda ise dikkat çekici durum, gövdenin uzun düz yaprak biçimli olmasıdır. Hem 9 hem de 10 numaralı ok uçlarının sırt kısımları sığ, ağırlık olarak yukarıda anlattığımız dört ok ucundan hafiftir. Bu grup arasındaki 11 numaralı buluntu ise üçgen yaprak biçimli gövdenin sonunda keskin bir dönüşle sapa bağlanmaktadır. Sığ sırt kısma sahip ok ucundaki dikkat çekici farklılık, mahmuzun kovan girişinin üstünden başlamasıdır. İncelediğimiz ok uçlarının kontekstlerine baktığımızda 7 numaralı ok ucu kent içindeki açmalarda bulunmuş olup, MÖ 650-630 aralığına tarihlendirilmiştir. 8 ve 9 numaralı ok uçları modern kentin içerisine uzandığı düşünülen batı sur duvarını anlamaya yönelik çalışmalarındaki açmalardan ele geçmiştir. Ok uçlarının bulunduğu kontekst MÖ 4. yüzyılı göstermektedir⁶². 11 numaralı ok ucu ise yüzey buluntusu olarak kentin savunma unsurlarından biri olan Tüf Kulenin doğusunda bulunmuştur. İki kanatlı, mahmuzlu grubun benzerleri, birçok merkezde tespit edilmiştir. Boğazköy'de çok sayıda ele geçen iki kanatlı mahmuzlu tipler MÖ 7. yüzyıl ortalarına tarihlendirilmiştir⁶³. Karkamış'da ele geçen mahmuzlu ok uçları, MÖ 605/604 yıllarına tarihlendirilen tahribat tabakasıyla ilişkilidir⁶⁴. Gordion'da üç kanatlılarla birlikte bulunan, bir yapının tahribatı ile ilişkilendirilen

⁵² Baitinger 2001: 10, Taf. 2.31-36.

⁵³ Avila 1983: 148, Taf. 55, 1119-1148. Ayrıca bkz. Rolley 2002: 51, Fig. 17-18.

⁵⁴ Papadopoulos 1998: 65, Fig. 2.

⁵⁵ Payne 1940:182, Fig. 82, 18.

⁵⁶ Schmidt 1939: 46, Fig. 28, No: PT 4 568, PT3 428. 22 ok ucu ile birlikte bulunan benzer örnekler için bkz. Schmidt 1957: 99, Pl. 76, No: 5 (PT3 58), 6 (PT5 509a).

⁵⁷ Schmidt 1939: 46.

⁵⁸ En yakın benzeri daha geniş gövdeli olup sivri olmayan uca sahiptir. Söz konusu ok ucu için bkz. Waldbaum 1983: 36, Pl. 4, No: 50.

⁵⁹ Robinson 1941: 180, Pl. 120, No: 1895.

⁶⁰ Brooneer 1935: 115-116, Fig. 5.

⁶¹ Nicholls 1958/59: 130. İki kanatlı ve mahmuzlu iki ok ucunun görseli için bkz. Akurgal 1997: Lev. N 3.

⁶² İncelediğimiz bazı ok uçları bu alandan birlikte kaydedilmiştir. R. V. Nicholls, 1948-51 yılı kazı çalışmalarında bu alanda sondaj kazıları gerçekleştirmiştir.

⁶³ Boehmer 1972: 110-111, Taf. XXXI, No: 901-932.

⁶⁴ 100'ün üzerinde olan bu örnekler, demir ok uçları ile birlikte ele geçmiştir. Woolley 1921: 125, Pl. 22.b.

yangın tabakasında bu tipte ok uçları ele geçmiştir. Söz konusu yapı, seramik depozitler aracılığıyla MÖ 6. yüzyıl ortalarına verilmiştir⁶⁵. Bunun yanı sıra Frig J Tümülüsü'nde mezar kontekstinde bulunan ok uçları MÖ 620-600 zaman dilimine tarihlendirilmiştir⁶⁶. Sparta'da Artemis Orthia Kutsal Alanı'nda bulunan mahmuzlu tek bir ok ucu, MÖ 7. yüzyıl ilk yarısıyla MÖ 6. yüzyıl üçüncü çeyreği aralığına verilmiştir⁶⁷. Melie'de MÖ 600'lerde meydana gelen yangın tabakası ile ilişkili ele geçmiş mahmuzlu tekil örnek bilinmektedir⁶⁸. Olympia'da çok sayıda bulunan mahmuzlu ve iki kanatlı ok uçları, biçimsel açıdan farklılıklar göstermesine rağmen tek bir grup olarak Tip II A 2 başlığında değerlendirilmiş ve MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir⁶⁹. Miletos'da incelenen iki kanatlı ve mahmuzlu ok uçları Tip II A 2 olarak sınıflandırılmıştır. Kendi içerisinde iki varyasyona ayrılan Miletos örnekleri MÖ 7. yüzyıl ilk yarısından MÖ 6. yüzyıl ilk yarısı aralığına tarihlendirilmiştir⁷⁰. Selinus'da ele geçen beş ok ucu, iki kanatlı ve mahmuzlu olup, MÖ 7. yüzyıl sonlarına MÖ 6. yüzyıl başlarına verilmiştir⁷¹. Tarsus'da Erken Demir Çağı'ndan MÖ 6. yüzyıla uzanan farklı zaman dilimlerinde iki kanatlı mahmuzlu örnekler ele geçmiştir⁷². Khios, Kato Phana'da bu tipteki mahmuzlu iki ok ucu, incelediğimiz gruba paralel örneklerdir⁷³. Samos'ta MÖ 6. yüzyıl nekropolis buluntuları arasında benzer ok uçları görülmektedir⁷⁴. Atina Akropolisinde üç ve iki kanatlı kovanlı ok uçlarıyla birlikte bulunan tekil bir mahmuzlu ok ucu, Pers Savaşı ile ilişkilendirilmiştir⁷⁵. Atina Agorası'nda yapının MÖ 480-479 tahribat tabakasından piramidal bir ok ucu ile birlikte ele geçen tekil bir örnek bulunmuştur. Söz konusu buluntu, Akropolis Kuzey Yamacı buluntusu Pers ok uçları ile paralel gösterilmiştir⁷⁶. Nemea'da, kutsal alandaki tahribat ile ilişkili, bu tip arasında

değerlendirilebilecek, MÖ 5. yüzyıl ikinci yarısına tarihlendirilen ok uçları ele geçmiştir⁷⁷. Ephesos Artemis Tapınağı'ndan adak olarak bırakılmış iki ok ucu, bu grup arasında yer almaktadır⁷⁸. Delphi'de bulunan üç farklı ok ucu bu tip içinde gruplandırılmıştır⁷⁹. Kythnos'da (Kykkladlar) kutsal alanda Arkaik depozitten ele geçen iki kanatlı mahmuzlu bir ok ucu olasılıkla adak olarak bırakılmıştır⁸⁰.

İki Kanath (Fig. 3-4)

Bu grup, karşılıklı keskin ya da yumuşak kanatlı, çeşitli yaprak biçimli gövdeye sahip, kısa ya da uzun saplı kovanlı ok uçlarını temsil etmektedir. Eski Smyrna'da bu grup içerisinde değerlendirdiğimiz toplam 18 ok ucu incelenirken, tümü farklı formlara ya da benzer yaprak biçimli gövdeye sahip örneklerde farklılıklar gözükmemektedir. Özellikle okun yerleştirildiği kovanın gövde üzerinde görülen sırt kısmı bazı örnekler hariç belirgindir. 12 numaralı ok ucu boyut ve ağırlık olarak tüm örneklerden ayrılırken, geniş yaprak kanatlı, kovan deliği geniş, oldukça kalın sap kısmı gövdenin 1/3'ü kadardır. 13 numaralı örnek ise dar yaprak kanadı, yüksek sırt kısmı ve geniş sap deliği özelliklerine sahiptir. 14 ve 15 numaralı ok uçları birbirine yakın biçimlenirken, diğer iki örneğe göre daha uzun saplıdır. Her iki ok ucundaki belirgin farklılık gövde kısmından sapa bağlanırken 15'in daha yumuşak, 14'ün ise daha keskin geçişli olmasıdır. 16 numaralı ok ucu geniş kovanlı, dar kanatlı olup, kısa sapı belirgin özelliğidir. 17 ve 18 numaralı ok uçları yuvarlatılmış kenarlı yaprak gövdesi ve kovan deliğine doğru genişleyen uzun sapıyla temsil edilmektedir. Aynı grup içerisinde değerlendirdiğimiz 19, 20, 21 ve 23 numaralı ok uçları daha hafif olup dar uzun yaprak gövdeli, gövdenin 1/3'ü uzunlukta sapa sahip sıg sırtlı örneklerdir. 23 numaralı ok ucu gövdeden sapa geçişte keskin bir şekil alırken, diğer üç örnek daha yumuşak geçişlidir. Birlikte ele aldığımız 24 ve 25 numaralı iki buluntu, üçgen yaprak biçimli bir gövdeye sahip olup sırt kısmı yüksektir. Sap kısmına keskin geçiş yapan her iki ok ucunu birbirinden ayıran özellik, kovan deliğine doğru genişleyen sap 24'te uzun, 25'te ise kısadır. Son olarak bu grup içerisinde değerlendirdiğimiz üç ok ucu, tekil ve farklı örnekler olup daha küçük boyutlu ve hafiftir. 26 numaralı ok ucu, geniş ve ince kanada sahip, kısa

⁶⁵ Ok uçlarının ele geçtiği tabakalar MÖ 547/546 yılındaki Lydia-Pers savaşı ile ilişkilendirilmiştir. Young 1953: 164-166, Fig. 10 (sol).

⁶⁶ Kohler 1995: 61, Pl. 35 G.

⁶⁷ Droop 1929: 201, Pl. LXXXVIIIg.

⁶⁸ Bu yangın tabakası, MÖ 645'deki Kimmer saldırıları ile bağlantılı değerlendirilmiştir. Söz konusu ok ucu için bkz. Hommel 1967: 135, Abb. 72.

⁶⁹ Baitinger 2001: 13-14, Taf. 4, No: 69-98, Taf. 5, 99-140, Taf. 6, No: 141-147.

⁷⁰ Kalabaktepe, Zeyintepe ile 1997-1998 yıllarında sur duvarı kazılarında ele geçen ve yeri belirlenemeyen toplam 25 ok ucu incelenmiştir. Herzhoff 2017: 15-16; Taf. 9-10. Kalabaktepe'den mezar kontekstinden bulunan iki kanatlı mahmuzlu ok ucu için bkz. Von Graeve 1986: 50, Taf. 17.8.

⁷¹ Baitinger 2016: 24-25, Taf. 2, No: 16-21.

⁷² Goldman 1963: 373, No. 10-28, Fig. 174, 10-11, 15, 17-23, 27.

⁷³ Lamb 1934/1935: 151, Pl. 32, No: 11. 12.

⁷⁴ Boehlau 1898: 43, No: 6; 162 Taf. XV.8; Löwe 1996: 48, Grab 37,7.

⁷⁵ Ok uçlarının bulunduğu depozitlerden çok sayıda siyah figür tekniğinin uygulandığı seramik parçaları ele geçmiştir. Broneer 1933: 341-342, Fig. 13 g.

⁷⁶ Thompson 1940: 33, Fig. 25 (sol).

⁷⁷ MÖ 5. yüzyıl ikinci yarısı tahribat tabakasında bulunan örnekler için bkz. Miller 1977: 9, Pl. 6a, BR221; 11, Pl. 7a, BR 77; Miller 1978: 65, Pl. 18a, BR 302; Pl. 18b, BR 392. MÖ 5. yüzyıl son çeyreğine tarihlendirilen ok uçları için bkz. Miller 1979: 82, Pl. 25f, BR 517; Miller 1980: 192, Pl. 41c, BR 720. Çevredeki tahribat tabakaları ile ilişkilendirilmiştir. Miller 1984: 185, Pl 42a, BR 1151.

⁷⁸ Klebinder-Gauß 2007: 172, Taf. 86, No: 893-894.

⁷⁹ Avila 1983: 148, Taf. 55, 1154-1156.

⁸⁰ Koukoulidou / Mazarakis Ainian / Theodoropoulou / Touloumitzidou / Varvarinou-Vai/Zimi/Papadopoulou 2017: 215, Fig. 75.

YENİ VERİLER IŞIĞINDA ESKİ SMYRNA OK UÇLARI TİPOLOJİSİ

saplı; 27 ise dar, oval yaprak formlu, uzun saplıdır. 28 numaralı ok ucu ise tüm örneklerden farklı biçime sahip, dar ve uzun gövdeli, ince sırtlı, uzun saplıdır. İki kanatlı ok uçları arasında 7 buluntu için tarihlendirme önerileri mümkündür. Bunlardan ilki, yeni dönem kazılarında kent içinde sivil mimari bir yapının içerisinde tespit edilen 15 numaralı ok ucu, bulunduğu kontekst ile MÖ 5. yüzyıla işaret etmektedir. Doğu sur duvarının çevresinden bulunan 18 ve 23 numaralı örnekler MÖ

4. yüzyıla tarihlendirilmektedir. 25 numaralı örnek ise Athena Caddesi dolaylarında bulunmuştur. Tapınağın kuzeyinden ele geçen 24 numaralı ok ucu Kuzey Sur Duvarı ile ilişkili bir buluntudur. 28 numaralı ok ucu da yakın lokasyondan ele geçerken, birlikte geldiği seramik parçalarıyla MÖ 4. yüzyıla işaret etmektedir. MÖ 4. yüzyıl yapısı içinde ele geçen 16 numaralı örnek ise MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

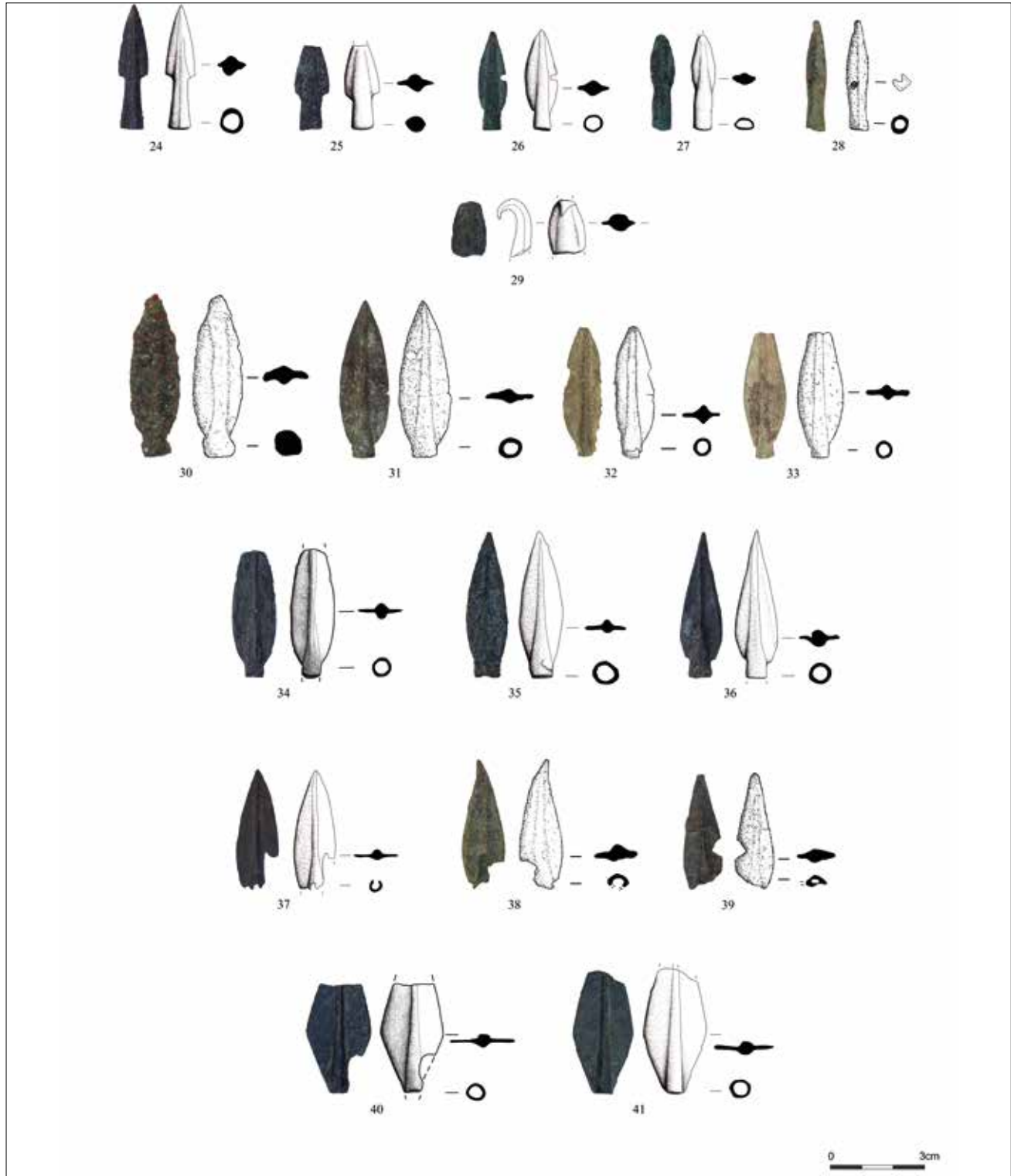

Fig. 4. Bronz Ok Uçları / Bronze Arrowheads

İki kanatlı düz ok uçlarını birçok merkezde değişik varyasyonda örneklerle görmekteyiz. Boğazköy'de bulunan 16 adet iki kanatlı ok ucunun 8'i Büyükkale I tabakasından bulunurken, geriye kalan 8 örnek tabakalar ile ilişkilendirilmemiştir⁸¹. Ayaniş'te ele geçen iki kanatlı düz Urartu örnekleri, bronz ok uçları arasında Tip II grubu olarak sınıflandırılmıştır⁸². Kerkenez Dağ'da yapılan çalışmalarda bulunan tekil bir örnek yuvarlak omuzlu iki kanatlıdır⁸³. Alishar Höyük'te bu grup örnekler arasında değerlendirilebilecek lanseolate forma sahip gövdesi olan bir benzer görülmektedir⁸⁴. Kaman-Kale Höyük Kazıları'nda ise Demir Çağı tabakalarından ele geçen iki kanatlı ok uçları bu grup arasında yer almaktadır⁸⁵. Afyon, Çavdar Höyük'te bulunan bir ok ucu, Klasik Çağ olarak tarihlendirilmiştir⁸⁶. Didyma'da Taxiarchis Tepesi'nde ve Apollon Tapınağı'nda ele geçen iki kanatlı örnekler Tip II A 3 olarak sınıflandırılmış, MÖ 7. yüzyıl ortasından, MÖ 6. yüzyıl ortasına kadar uzanan zaman dilimine verilmiştir⁸⁷. Miletos'da Kalabaktepe ve Zeytintepe'den elde edilen bulgular, iki kanatlı ok uçlarının Tip II A 3 olarak saptandığını, MÖ 7. ve MÖ 6. yüzyıllara tarihlendirildiğini göstermektedir⁸⁸. Sparta'da Artemis Orthia Kutsal Alanında 7. yüzyıl ikinci yarısından MÖ 6. yüzyıl üçüncü çeyreğine verilen iki kanatlı ok uçları bulunmuştur⁸⁹. Sardis'te ele geçen iki kanatlı uzun soketli ok uçları, MÖ 547'de kent ele geçirildiği Pers saldırıları ile ilişkilidir⁹⁰. Gordion'da MÖ 6. yüzyıl ortalarına tarihlendirilen kontekstlerden iki kanatlı ok uçları toplu halde bulunmuştur⁹¹. Phokaia'da kent kapısının karşısında korunan iki kanatlı örnekler, Persler tarafından kullanılan ok uçları olarak değerlendirilmiş ve MÖ 6. yüzyıl ortalarına verilmiştir⁹². Tarsus Gözlükule buluntuları, bu grup ok uçları için MÖ 6. yüzyılı göstermektedir⁹³. Selinus'ta, MÖ 6. yüzyıl ilk yarısına tarihlendirilen ve Tip II A 3 olarak sınıflandırılan iki kanatlı tek bir ok ucu ele geçmiştir⁹⁴. Olympia'da düz,

saplı, geniş ya da ince varyasyondaki iki kanatlı tipler; Tip II A 3 grubunda değerlendirilmiş ve Pers saldırıları ile ilişkilendirilmiştir⁹⁵. Nif Dağı Kazıları'nda ise farklı biçimlerdeki iki kanatlı örnekler Pers saldırılarıyla ilişkili yerlerden çıkan örneklerle karşılaştırılmıştır⁹⁶. Samos'ta müzede korunan ve yayınlanmamış bir örnek H. Baitinger tarafından bu grupta değerlendirilmiştir⁹⁷. Berezan'da MÖ 7. yüzyıl sonu ile MÖ 6. yüzyıl ortalarına tarihlendirilen tabakalardan bulunan iki ve üç kanatlı örnekler bir arada korunmuştur⁹⁸. Midas şehriden elde edilen ok uçları da bu gruba ait benzer formdaki diğer buluntu merkezidir⁹⁹. Nemea'da kutsal alandan bulunan tekil iki kanatlı ok ucu, çeşitli ok uçlarıyla birlikte MÖ 5. yüzyıl sonlarında ortaya çıkarılan tahribat tabakasından bulunmuştur¹⁰⁰. Delphi Müzesi'nde korunan biri uzun soketli sırsız, diğeri ise kısa soketli iki ok ucu bu grup içerisinde yer almaktadır¹⁰¹. Karlsruhe Müzesi'nde korunan, Marathon Muharebesi'nin gerçekleştiği savaş alanından bulunan ok uçları E. Erdmann tarafından incelenmiştir. İki kanatlı düz örnekler Tip D olarak sınıflandırılmıştır¹⁰².

İki Kanatlı Yaprak Formlu (Fig. 4)

İki kanatlı tip arasında değerlendirdiğimiz diğer bir grup ise geniş yaprak formlu kısa kovan girişine sahip ok uçlarıdır. E. Akurgal, bu tipteki Eski Smyrna örneklerini MÖ 610-550 aralığına verilen ok uçlarıyla birlikte değerlendirmiştir¹⁰³. Bu çalışmada, Eski Smyrna'da bulunan bu gruba ait toplam 12 ok ucunu inceledik. Düz, iki kanatlı, geniş yaprak biçime sahip gövde ve kısa soketle tanımlayabileceğimiz temel özellikleri olan bu tipin öne çıkan özelliği ok sapının saplandığı sırt kısmının belirgin olmasıdır. 30-31 numaralı ok uçlarında daha kalın soketler görülürken, 32-33 ise biraz daha ince forma sahiptir. 34 ve 35 diğer örneklerden farklı biçimlerle ayrılırken, 36 numaralı ok ucu ise yüksek sırtlı, yuvarlatılmış kanatlı, kalın soketlidir. 37-39 numaralı ok uçlarının yalnızca gövde ve ucu korunurken, 40-41 numaralı ok uçları ise düz ve geniş kanatlı, yüksek sırtlıdır. İncelediğimiz örnekler arasında 32 numaralı ok ucu Batı Sur Duvarı açmalarında ele geçerken, tabakası doğrultusunda MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilmektedir. 35, 38 ve 41 ise Doğu Kapısı çevresinden gelen ok uçlarıdır. 36 numaralı ok ucu şehir içerisinde yapılan kazılardan

⁸¹ Boehmer 1972: 109-110, Taf. XXX. 886-900.

⁸² Ayaniş Kalesi'nde bulunan hem demir hem de bronz ok uçları ağırlıklı olarak kale ve sur duvarı dışından birlikte ele geçmiştir. Derin/Muscarella 2001: 191, Fig. 91-106.

⁸³ Schmidt 1929: 270, Fig. 69, K-73. Oval yaprak formlu diğer ok ucu için bk. K-33.

⁸⁴ Schmidt 1933: 66, Abb. 89, No: a380.

⁸⁵ Omura 1994: 281, Resim 9.18; Omura 1995: 319, Çizim 7, No: 12-15, 17-18.

⁸⁶ Akok 1965: 31, Resim 51.

⁸⁷ Lubos 2008: 40-44, Taf. 3. 33-41. Ayrıca Apollon Tapınağı'nda ele geçen ve MÖ 7. yüzyıl sonuna tarihlendirilen örnekler için bkz. Naumann/Tuchelt 1963/64: 45,46, Taf. 28.2a, No: 17.

⁸⁸ Herzhoff 2017: 16, Taf. 11.

⁸⁹ Droop 1929: 201, Taf. 87h; Avila 1983: 146, Taf. 54, No: 1088.

⁹⁰ Tip I içerisinde kategorize edilen buluntular için bkz. Waldbaum 1983: 32-34, Pl. 3, No: 18, 26, 27, 34-37.

⁹¹ Demir ok uçları ile birlikte ele geçen 100'ün üzerinde ok uçları kontekstlerde bulunmuştur. Young 1953: 164-165, Fig. 10.

⁹² Özyiğit 1994: 91, Ph 32.

⁹³ Goldman 1963: 373-374, No: 29-35, Fig. 174, 29, 31, 34.

⁹⁴ Baitinger 2016: 25, Taf 2, No: 25.

⁹⁵ Baitinger 2001: 16-17, Taf 6, No: 148-161, 163, 164.

⁹⁶ Baykan 2017a: 123-124, Resim 8, M.14-37, M.16-23.

⁹⁷ Baitinger 2001: 16, dpnt. 164.

⁹⁸ Chistov/Ilyina/Eremeeva/ Shcherbakova 2020: Табл. 29, No: 3, 8, 9-11, 19, 21.

⁹⁹ Haspels 1951: 97, 151, Pl. 42a, 1-3; Pl. 42b, 1.

¹⁰⁰ Miller 1978: 65, Taf. 18a, BR 301.

¹⁰¹ Avila 1983: 149, Taf. 55, 1162-1163.

¹⁰² Tip DIIa olarak sınıflandırılan bu tipte üç örnek incelenmiştir. Erdmann 1973: 51-52, Abb. 3, DII a 1-3.

¹⁰³ Akurgal 1997: Lev. N 3.

bulunurken, çevresinde çıkan seramik parçalarıyla MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilebilir. Benzer örneklerin ele geçtiği merkezlere baktığımızda, Boğazköy'de tarihlendirilemeyen tek bir ok ucu paralel örneklerin ilkidir¹⁰⁴. Alishar Höyük'te değişik tipte ok uçları ile birlikte ele geçen uzun soketli bir ok ucu diğer bir benzerdir¹⁰⁵. Olynthos'da Tip B olarak gruplandırılan on bir örnek MÖ 4. yüzyıl tabakalarına kadar gitmektedir¹⁰⁶. Robinson, doğu kökenli bu tipin bronz varyasyonlarının daha geç olduğunu, özellikle MÖ 5. yüzyılda popüler olduğunu belirtmektedir¹⁰⁷. Arkaik Dönem'e tarihlendirilen benzer bir ok ucu ise Lindos'da bulunmuştur¹⁰⁸. Larissa'da iki ok ucu MÖ 5. yüzyıl ikinci yarısı tabakasına verilmiştir¹⁰⁹. Phokaia'da bu tipin tekil örneği, kente Persler tarafından gerçekleştirilen MÖ 546'daki saldırının yarattığı tahribat tabakasının olduğu kent kapısı karşısındaki tabandan bulunmuştur¹¹⁰. Miletos'ta ele geçen iki kanatlı yaprak biçimli ok ucu, farklı tiplerdeki ok uçlarıyla tahribat tabakasından tespit edilmiştir¹¹¹. Herzhoff, Kalabaktepe'den bulunan Tip II A 4 olarak sınıflandırdığı on bir Miletos örneğini MÖ 6. yüzyıl ilk yarısından MÖ 4. yüzyıl ilk yarısına verilen zaman aralığına yerleştirmiştir¹¹². Sardis'te bulunan ve Tip 1 d tipinde gruplandırılan iki örnek, MÖ 4. yüzyıldan Roma Dönemi'ne kadar uzanan geniş tarih aralığına yerleştirilmiştir¹¹³. Klazomenai'de HBT sektöründe bulunan benzer örnek, bu tipler arasında gösterilmiştir¹¹⁴. Pergamon'da ele geçen iki kanatlı ve geniş yaprak formulu örnekte bu tip içerisinde yer almaktadır¹¹⁵. Samos Müzesi'nde korunan yayınlanmamış bir örnek Baitinger tarafından bu gruba atfedilmiştir¹¹⁶. Atina Akropolis'i'nde iki kanatlı, geniş yaprak biçimli iki ok ucu Pers saldırısı ile ilişkili tabakalardan ele geçmiştir¹¹⁷. Nif Dağı / Olympos Kazısı'nda Nif Tip 5 olarak sınıflandırılan tekil ok ucu, Pers tabakalarından çıkan buluntularla karşılaştırılmıştır¹¹⁸. Daskyleion'da 20 adet iki kanatlı ok ucu, Tip IB2b grubunda sınıflandırılmış, bunlardan biri MÖ 5. yüzyıl ilk yarısına verilmiştir¹¹⁹. Troia'da benzer bir buluntu, bu grup içerisinde karşılaştırılabilir örneklerden biridir¹²⁰. Marathon savaş alanından

toplanan iki ok ucu, Tip DI grubunda sınıflandırılmış, MÖ 490'a tarihlendirilmiştir¹²¹. Tegea'da adak olarak bırakılmış bir ok ucu, diğer benzer bir buluntudur¹²². Pers coğrafyasına bakıldığında ise Persepolis'te bu tipe ait bir örnek kaydedilmiştir¹²³.

Üç Kanatlı (Fig. 5-6)

Birçok merkezde en yoğun buluntu grubunu oluşturan üç kanatlı ok uçları baklava biçimli bir şekle sahiptir. Bu tipte sap kısmının geçtiği yer oyuk olup, bu kovana ok sapı saplanmaktadır. Sap kısmından sonra baklava biçimli gövdenin yanında kesici kanatlardaki genişlikler ve sivrilikler farklıdır. Bu tip ok uçlarında sivri kısımlarının kullanılmasına ve tahrip olmasına bağlı kalarak bir sınıflandırma farkından söz etmek mümkün gözükmemektedir.

Üç kanatlı ok uçlarının tarihsel arka planına bakıldığında MÖ II. Binyılın ortalarında Andronovo Kültürü'nde bu tip ilk kez ortaya çıkarken, Avrasya bozkırlarında çeşitli örnekler baskın bir şekilde üretilmiş, kullanılmış ve MÖ I. Binyılda Balkan coğrafyasından Moğol topraklarına kadar geniş bir alana yayılmıştır¹²⁴. Bu ok uçları, MÖ 8. yüzyılın sonları, MÖ 7. yüzyılın ilk yarısından itibaren Kimmerler tarafından Yakın Doğu'ya getirilmiştir. İskitlerin Yakın Doğu coğrafyasına gelişi ile birlikte MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu etkili savaş silahı yaygınlaşmaya başlamış ve Asur, Urartu ve Pers ordularının bir unsuru haline gelmiştir. Pers ordularının etkili bir silahı olan üç kanatlı ok uçları, Anadolu coğrafyasına da Persler aracılığıyla ulaşmıştır. Persepolis'te çok sayıda ele geçmesi birçok öncü araştırmacı tarafından Pers tipi olarak adlandırılmasına neden olmuştur.

Eski Smyrna'da ele geçen üç kanatlı ok uçları çalışmamızda tek bir tip olarak gruplandırılmıştır. Büyük kısmı baklava şeklinde, geniş kanatlı, kısa ve düz soketli olan ilk grup ok uçları için belirgin fark kanatlarda keskin ya da sivri geçişlerin izlenmesidir (42-75). Kanat formu aynı şekilde olan ancak soketi hafif uzatılmış bir sınıflandırmada bir başka grup için değerlendirilebilir (76-80). Son grup ise üçgen kanatları dar, uzun gövdeli ve diğer örneklere nazaran daha uzun soketli örneklerdir (81-91). Üç kanatlı ok uçlarını Yakın Doğu'dan Anadolu ve Kıta Yunanistan'a kadar geniş bir coğrafyada birçok merkezde görmekteyiz. Sardis'te Tip 3a olarak sınıflandırılan bu ok uçları, Pers hâkimiyeti ile ilişkilendirilmiş tabakalardan ele geçerken, MÖ 6. ve MÖ 4. yüzyıl aralığına tarihlendirilmiştir¹²⁵.

¹⁰⁴ Boehmer 1972: 109-10, Taf. XXX, No: 896.

¹⁰⁵ Schmidt 1933: 66, Fig. 89, No: a380.

¹⁰⁶ Robinson 1941: 380-382, Pl. CXX, No: 1896-1906.

¹⁰⁷ Robinson 1942: 380.

¹⁰⁸ Blinkenberg 1931: 195, Pl. 23, No: 601 (sağ).

¹⁰⁹ Boehlau/Schefold 1942: 50, Taf. 10, No: 4; 51, Taf. 10, No: 36.

¹¹⁰ Özyiğit 1994: 105, Ph. 32 (ortada).

¹¹¹ Von Graeve 1986: 50, Taf. 17.1.

¹¹² Herzhoff 2017: 48, Taf. 12-13.

¹¹³ Waldbaum 1983: 34, Pl. 3, No: 38-39.

¹¹⁴ Yalçıklı 2006: 238, Taf. 2, No: 30.

¹¹⁵ Conze 1913: 252-253, Fig. 8-b.

¹¹⁶ Baitinger 2001: 17.

¹¹⁷ Broneer 1933: 342, Fig. 13 e-f.

¹¹⁸ Baykan 2017a: 123-124, Res. 8, No: M.10.29.

¹¹⁹ Kasar/İren 2020: 188-189, Fig. 9, IB2b.

¹²⁰ Dörpfeld 1902: 418-419, Fig. 449.

¹²¹ Erdmann 1973: 49-50, Abb.3, DI1, DI2.

¹²² Dugas 1921: 389, Fig. 41, No: 178.

¹²³ Schmidt 1957: 99, Pl. 76, No: 19.

¹²⁴ Ivantchik 2016: 473.

¹²⁵ Waldbaum 1983: 35, Pl. 3. 41.

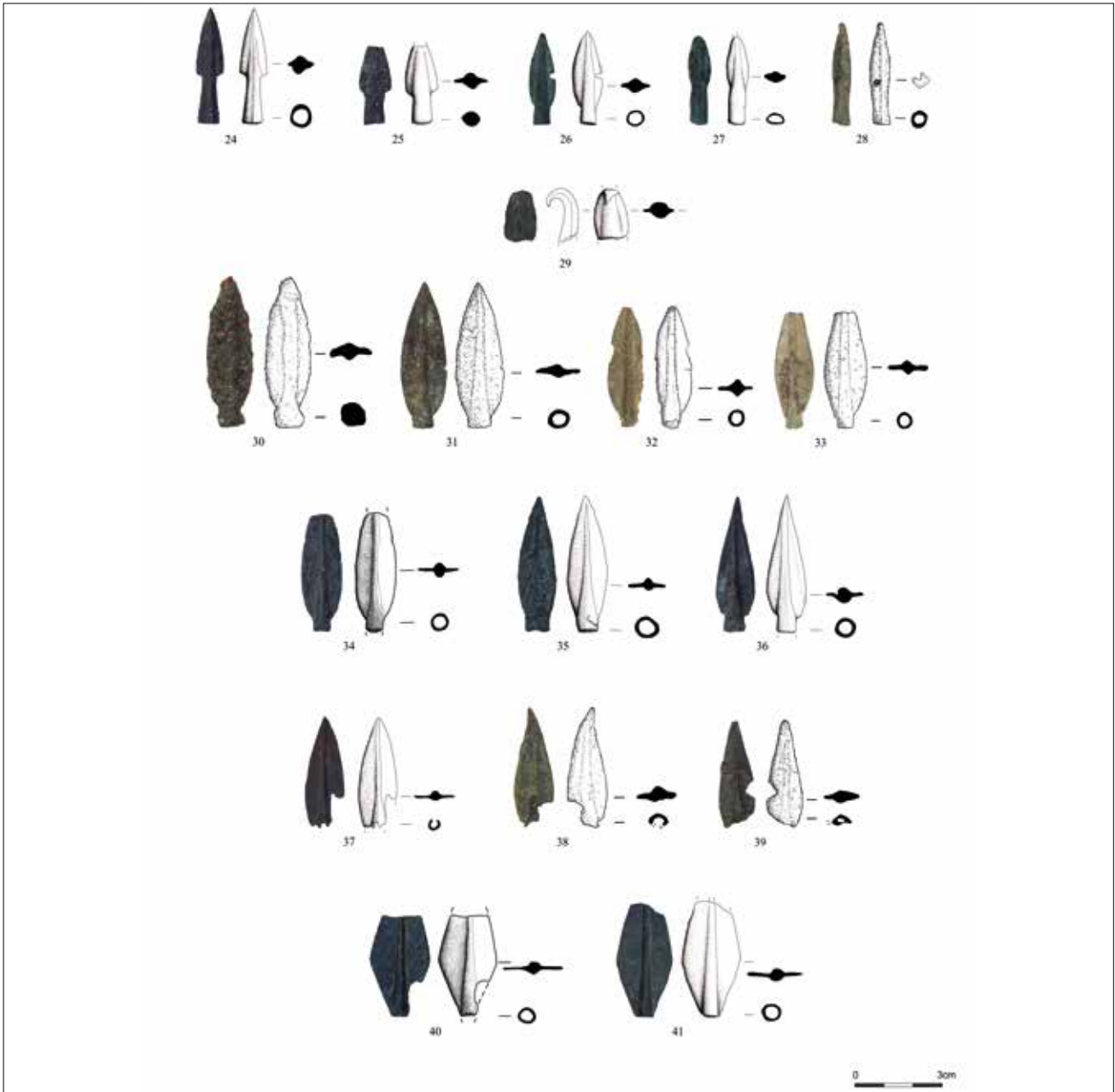

Fig. 5. Bronz Ok Uçları / *Bronze Arrowheads*

Alişar Höyük'te üç ok ucu, Hititlerin sonundan Büyük İskender'in gelişine değin uzanan geniş tarih aralığı verilen V. tabakadan ele geçmiştir¹²⁶. Kerkenes Dağı'nda yapılan çalışmalarda Hitit sonrası yerleşim tabakalarından iki adet üç kanatlı ok ucu bulunmuştur¹²⁷. Kelainai'de Suçikan Kayalıklarında ele geçen on altı ok ucu tespit edilmiştir¹²⁸. Devehöyük'te incelenen buluntular

Yakın Doğu ve Pers coğrafyalarındaki benzerleriyle karşılaştırılmıştır¹²⁹. Atina Akropolisi'nde ele geçen ok uçları Pers saldırıları ile ilişkili depozitlerden ele geçmiştir¹³⁰. Bunun yanında Atina Agorası'nda da tekil bir örnekte bulunmuştur¹³¹. Thermopylae'de ele geçen ok uçları arasında da bu tiplerden görülmektedir¹³². Lindos'da MÖ 490 civarına tarihlendirilen 61 ok ucu

¹²⁶ Üç kanatlı ok uçları, iki kanatlı düz ve mahmuzlu örnekler ile birlikte ele geçmiştir. Schmidt 1933: 66, Fig. 89, a782, a827, a804; Von Der Osten 1937b: 441, Fig. 496, d771, d1392, c1001.

¹²⁷ Schmidt 1929: 269, Fig. 69, K64, K87.

¹²⁸ Bu ok uçlarının kentte meydana gelen ne Kimmer ne de Pers ve Büyük İskender saldırıları ile bağlantısının mümkün olmadığı üzerinde durulmuştur. Ivantchik 2016: 476, Cat: 8-23.

¹²⁹ Moorey 1980: 64-65, Fig. 10, No: 194-208, 215.

¹³⁰ Broneer 1933: 342, Fig. 13 a-c; Broneer 1935: 114-115, Fig. 4.

¹³¹ Kuyu içinde yer alan ve MÖ 5. yüzyıl başlarına tarihlendirilen seramik parçalarıyla yakın kontekste ele geçen ok ucu için bkz. Thompson 1958: 151, Pl. 42 e.

¹³² Marinatos 1951: 65, Fig. 21.

bulunmuştur¹³³. Kamiros'da mezar kontekstinden ele geçen tekil örnek, MÖ VI-V. yüzyıl dilimine verilmiştir¹³⁴. Olynthos'da bulunan örnekler Pers tahribat tabakalarıyla ilişkilendirilirken Kuzey Tepe'de MÖ 348 tarihine kadar kullanıldığı tespit edilmiştir¹³⁵. Dura-Europos'ta tespit edilen üç kanatlı örnekler, MÖ 5. yüzyıl ok uçlarıyla paralel gösterilmiştir¹³⁶. Samaria'ta bulunan üç kanatlı üç ok ucu Erken Hellenistik ve öncesine tarihlendirilmiştir¹³⁷. Alt-Paphos'da ele geçen üç kanatlı buluntular Pers tahribat tabakasından bulunmuştur¹³⁸. Daskyleion'da ele geçen ok uçları, Tip IB1a ve Tip IB1b olarak sınıflandırılmış, MÖ 470-450-300 dolaylarına tarihlendirilen tabakalar ile tümülüslerin kontekstlerinde tespit edilmiştir¹³⁹. Klazomenai'de ele geçen bir ok ucu MÖ 4. yüzyıl olarak tarihlendirilmiştir¹⁴⁰. Kyme'de bir inhumasyon mezar içinden gömü hediyesi olarak bırakılmış üç ok ucu, konteksti ile MÖ 5. yüzyıl ikinci yarısına tarihlendirilmiştir¹⁴¹. Seyitömer Höyük'te yapılan çalışmalarda ele geçen bir ok ucu da bu tip arasında yer almaktadır¹⁴². Kaman/Kalehöyük'te bulunan ok uçları MÖ 7. yüzyıl ile MÖ 4. yüzyıl aralığına verilmiştir¹⁴³. Ayrıca çeşitli müzelere kayıtlı örnekler Yalçıklı tarafından bu tip arasına sokulmuştur¹⁴⁴. Nemea'da kutsal alanda bulunmuş MÖ 5. yüzyıl sonlarında meydana gelen tahribat tabakasıyla ilişkili olabileceği düşünülen çeşitli demir ve bronz ok uçları arasında üç kanatlı bir örnek yer almaktadır¹⁴⁵. Karadeniz çevresine bakıldığında Berezan'da ortaya çıkarılan çok sayıda ok ucu üç kanatlı olup Klasik Dönem yerleşiminden ele geçmiştir¹⁴⁶. Larisa'da çeşitli tipte ok uçları arasında dar üç kanatlı, uzun saplı bir örnekte yer almaktadır¹⁴⁷. Büyük kısmı kent suru kazılarında ele geçen Korinth ok uçları arasındaki iki örnek MÖ 5. veya MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilmiştir¹⁴⁸.

Üç Kanatlı Küçük ve Piramidal (Fig. 6)

Bu grup ok uçları küçük ve ince forma sahip olup gövde kısımları üç kanatlı, keskin bıçaklı, kanat kancaları sivridir. Kalın ve bodur soketleri öne çıkan özellikleridir. Eski Smyrna'da ele geçen dört ok ucu bu grupta temsil edilirken, kesin tarihlendirilebilir kontekstlere sahip değildir. 92 numaralı örnek, çok ince ve hafif olup, bir adak amacıyla üretilmiş olabilir. 93-95 numaralı ok uçlarının tümünde küçük biçimsel farklılıklar olsa da standart form görülmektedir. Olympia örneklerinde bu tip Baitinger tarafından üç kanatlıların alt grubunda II B 5 tipinde değerlendirilmiştir. Bu tipin Olympia'da ele geçen örneklerinin Klasik Dönem'e tarihlendirilebileceğini belirten araştırmacı, MÖ 364'de meydana gelen muharebede kullanıldığı üzerinde durmuştur¹⁴⁹. Baitinger'in de paralel gösterdiği Olynthos örneklerinde, bu tipin benzerlerini görmek mümkündür. Tip F arasında yer alan bir ok ucu, Eski Smyrna örnekleriyle paralellik gösterirken, çeşitli varyasyonları olan Tip G arasında da benzer örnekleri mevcuttur¹⁵⁰. Robinson, Tip F örneklerini Pers tahribatı ya da öncesine, Kuzey Tepe'den gelen örneklerin paralelinde ise Thraklar ya da Makedonların sebep olduğu MÖ 348 tahribat tabakasıyla ilişkilendirmektedir. Tip G sınıflandıklarında MÖ 348'deki yıkımla bağlantılıdır¹⁵¹. Kelainai'da trihedral olarak sınıflandırılan tekil bir örnek ele geçmiştir¹⁵². Ivantchik, bu tipin Avrasya steplerinde MÖ 6. yüzyıl ikinci yarısında ortaya çıktığını, MÖ 5. yüzyılda yayıldığını belirtmektedir¹⁵³. Daskyleion'da Tip IA2a sınıflandırılan bu ok uçları MÖ 4. yüzyıl başlarına tarihlendirilmiştir¹⁵⁴. Erdmann, Karlsruhe Müzesi'nde korunan Marathon Savaşı'nın meydana geldiği alandan bulunan farklı varyasyondaki bu tip örnekleri Tip C II c sınıfında gruplandırmıştır¹⁵⁵. Atina Akropolisi'nde üç kanatlı örneklerle birlikte ele geçen ve küçük boyutlu üç kanatlı olarak belirtilen bu tipin benzerleri MÖ 480 tarihindeki Pers saldırısıyla ilişkilendirilmiştir¹⁵⁶. Alt Paphos'da Pers tahribat tabakasından bulunan benzer bir ok ucu, Tip I 2 sınıfında gruplandırılan üç kanatlı örneklerin arasında yer almaktadır¹⁵⁷. Selinus'ta üç ok ucu Eski Smyrna örnekleriyle yakın benzerliğe sahiptir¹⁵⁸. Kalapodi'de C III a sınıfında değerlendirilen sekiz örnek küçük farklılıklar

¹³³ Blinkenberg 1931: 196, Pl. 23, No: 608.

¹³⁴ Jacopi 1932-1933: 347, No: 33, Fig. 81.

¹³⁵ Robinson 1941: 398, Pl. CXXV-CXXVI, 2027-2096.

¹³⁶ James 2004: 200-201, Fig. 122, No: 668-673.

¹³⁷ Kenyon 1957:451-452, Fig. 110, No: 3-5.

¹³⁸ Maier 2008: 90-91, Abb. 105, No: 54E, 54N, 54C, 54K, 54M, 54L, 54R, 54O, 54P; Abb. 240, 54A-B, 54D, 54F, 54H.

¹³⁹ Kültür Yolu açmalarındaki Spartalı komutan Agesilaos'un tahribatı ile ilişkilendirilen yanık tabakanın devamında gelen ok uçları, MÖ 4. yüzyıl ilk dörtlüğüne verilmiştir. MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilen tabakalarda da bu tiplere ulaşılmıştır. Kasar 2021: 88. Ayrıca T6 Tümülüs mezardan gelen ok uçları MÖ 470-450 arasına tarihlendirilmiştir. Kasar/İren 2020: 184-187.

¹⁴⁰ FGT sektöründen bulunan ok ucu için bkz. Yalçıklı 2006: 257, Taf 7.30.

¹⁴¹ Foça 2020: 206, Fig. 9, No: 3-5.

¹⁴² İlaşlı 1996: 18, Resim 17.

¹⁴³ Omura 1991: 323, 331, Resim 7, No: 9.

¹⁴⁴ Yalçıklı 2006: 250-257.

¹⁴⁵ Miller 1978: 65, Pl. 18, BR 300.

¹⁴⁶ Chistov/Ilyina/Eremeeva/Shcherbakova 2020: Табл. 129.1, 3.

¹⁴⁷ Boehlau/Schefold 1942: 50, Taf. 10.1.

¹⁴⁸ Davidson 1952: 200, Pl. 91, 1517, 1518.

¹⁴⁹ Baitinger 2001: 23. Olympia örnekleri için bkz. Taf. 11, No: 355-360, 362-366.

¹⁵⁰ Robinson 1941: 405, Pl. CXXV, No: 2095 (Tip F); 407, Pl. CXXV, No: 2112, 2113 (Tip G).

¹⁵¹ Robinson 1941: 397, 405.

¹⁵² Ivantchik 2016: 480, 489, No: 30.

¹⁵³ Ivantchik 2016: 476.

¹⁵⁴ Kasar/İren 2020: 183, Fig. 9, IA2a.

¹⁵⁵ En yakın benzer için bkz. Erdmann 1973: 47, Abb. 2, No: C II c 6, C II c 7, C II c 8.

¹⁵⁶ Broneer 1935: 114, Fig. 4 (En üst sıra son beş ok ucu).

¹⁵⁷ Maier 2008: 176, Abb. 240, No: 57b.

¹⁵⁸ Baitinger 2016: 26, Taf. 2, No: 33 (MÖ 4. yüzyıl sonları), Taf. 2, No: 34 (MÖ 5. yüzyıl ikinci yarısı), Taf. 2, No: 38 (Tarihlendirilememiş).

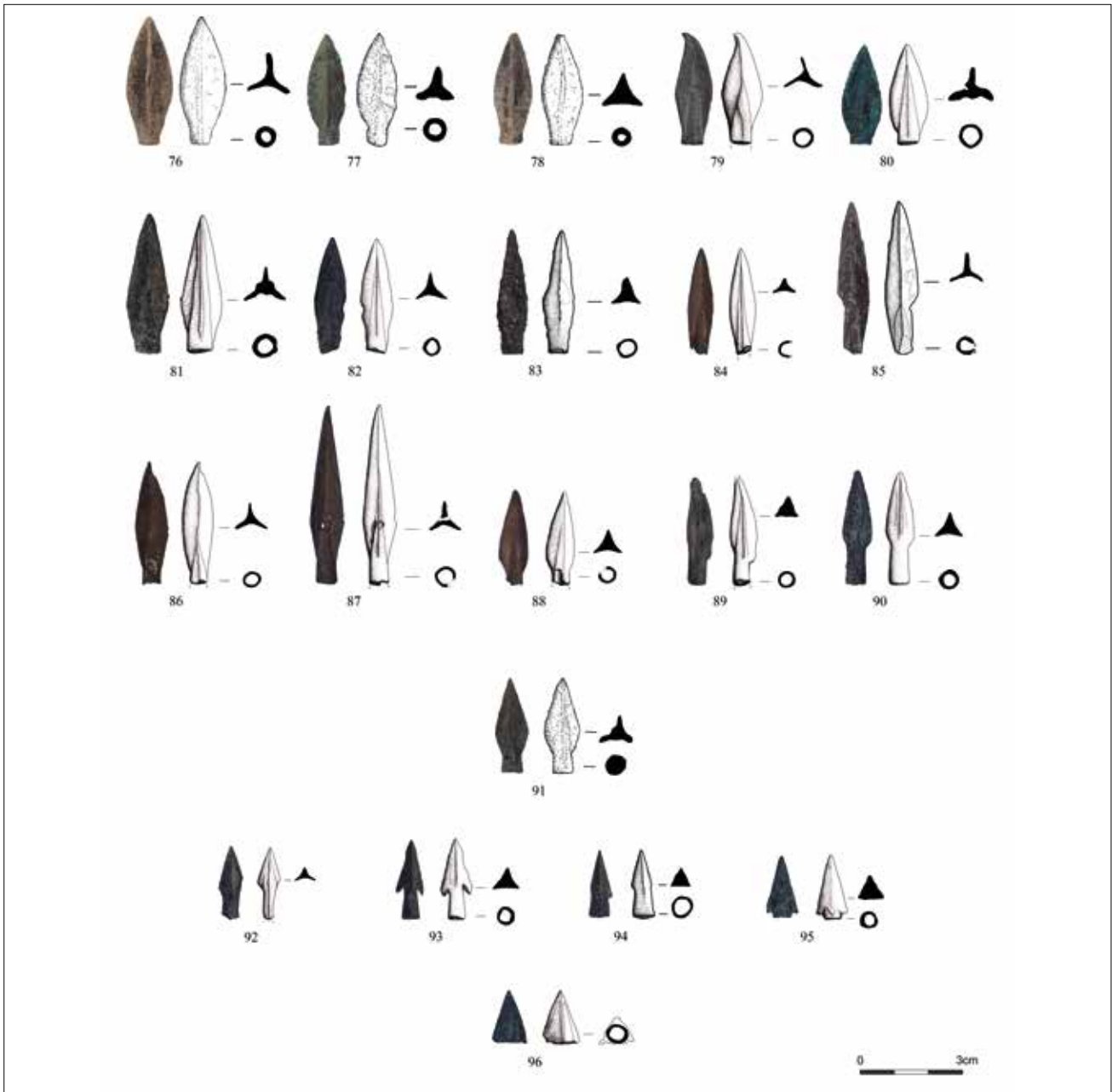

Fig. 6. Bronz Ok Uçları / *Bronze Arrowheads*

gösterse de bu grup içinde değerlendirilebilir¹⁵⁹. Miletos'da tekil bir örnek Tip II B grubunun değişik varyasyonları arasında gösterilmiştir¹⁶⁰.

Bu grup arasında incelediğimiz diğer örnek ise Doğu Sur Girişi karşısındaki Roma Kutsal Alanı'ndan ele geçen, piramidal formdaki 96 numaralı ok ucudur. Özellikle ok sapının yerleştirildiği soket doğrudan, üçgen biçimli piramidal gövdeye yerleşmektedir. Ok ucunun öne çıkan diğer özelliği ise kanat kenarlarının belirginleştirilmesi ve hafif sarkık sivri kancalardır. Birçok merkeze bakıldığında piramidal tipte, minyatür ok uçlarına

çok sık rastlanmadığını söyleyebiliriz. 96 numaralı ok ucunun yakın benzerleri Olympia¹⁶¹, Olynthos¹⁶², Nemea¹⁶³, Khios¹⁶⁴ ve Marathon¹⁶⁵ buluntuları arasında görülmektedir.

¹⁵⁹ Tip II D 3 olarak sınıflandırılan ok ucu için bkz. Baitinger 2001: 27-28, Taf. 12, No: 478.

¹⁶⁰ MÖ 348 Makedon saldırılarıyla ilişkili, Tip G sınıfındaki varyasyonlara sahip ok uçları için bkz. Robinson 1941: Pl. CXXVI, No: 2105-2111, 2133.

¹⁶¹ MÖ 5. yüzyıl tahribat tabakasından iki kanatlı, mahmuzlu, üç kanatlı örneklerle birlikte çıkan ok uçları için bkz. Miller 1978: 65, Pl. 18, BR 305; Miller 1980: 192, Pl. 41, BR 667.

¹⁶² Biraz daha uzun, elongated biçimli benzer için bkz. Boardman 1967: 226, Fig. 148, No: 405.

¹⁶³ Erdmann 1973: 45, Abb. 2, CIIc8.

¹⁵⁹ Schmitt 2007: 484, Taf. 98, No: 407-414.

¹⁶⁰ Herzhoff 2017: 13, Taf. 16, No: K 85.288.1.

DEMİR OK UÇLARI

Kare Kesitli Demir Ok Uçları (Fig. 7)

Bu tip ok uçları, delici uç kısmına doğru sivrileşen dört köşeli bir gövdeye sahip olup saplama kısmı silindirik biçimde yapılmıştır¹⁶⁶. İlk kez Kıbrıs coğrafyasında çok sayıda ele geçmesi nedeniyle Kıbrıs tipi olarak adlandırılmıştır. Ağırlıkları ve sağlam olmaları nedeniyle, zırhlı silahlara zarar vermede işlev gören bir savaş gereci olarak kullanılmaktadır¹⁶⁷. Eski Smyrna'da bulunan 97, 98, 99 ve 100 numaralı kare kesitli dört ok ucu bu tipi temsil eden buluntu grubudur. 101 ve 102 numaralı ok uçları ise ayrı grupta yer alırken uç kısımları oldukça kalındır. 104 örneği bu tipin içerisinde değerlendirilmiştir ancak yoğun korozyon nedeniyle tipolojik açıdan tartışmaya açıktır. Kare kesitli tipin en erken örnekleri Tunç Çağı'nda Alishar Höyük'te görülmektedir¹⁶⁸. I. Binyılda Troia (Ilion)¹⁶⁹ ve Boğazköy¹⁷⁰ örneklerinde benzer formda materyaller ortaya çıkarılmıştır. Korucutepe'de Demir Çağı tabakalarına ait tekil örnekler aynı grupta yer almaktadır¹⁷¹. Gordion'da piramidal, kare kesitli pırazvanalı olarak tanımlanan kırk dört ok ucu bulunmuştur¹⁷². Özellikle Kıbrıs'ta bu tipin çok sayıda örneği farklı merkezlerde ele geçmiştir¹⁷³. Olynthos ok ucu buluntuları arasında gösterilen 55 buluntu, yapılan sınıflandırmada Tip E olarak değerlendirilmiştir. Kuzey Tepe'de bulunan bu grup, MÖ 348 Makedon istilası ile bağlantılı olarak açıklanmıştır¹⁷⁴. Lindos'ta MÖ

490'a tarihlendirilen bronz bir ok ucu benzer örnek olarak kaydedilmiştir¹⁷⁵. Nemea'daki örnekler ise MÖ 5. yüzyıl sonlarını ve MÖ 4. yüzyılı göstermektedir¹⁷⁶. Nif buluntuları Tip I olarak sınıflandırılmıştır¹⁷⁷. Dodona'da ele geçen bu tipte iki bronz ok ucu buluntusu Hellenistik Dönem'e tarihlendirilmiştir¹⁷⁸. Sardis'de kapının yakınlarındaki tahribat tabakasından bulunan 136 ok ucundan 107 adedi demir olarak kaydedilirken, MÖ 540'da kente yapılan saldırılarından ele geçen ok uçları bu grubun benzerleridir¹⁷⁹. Pergamon'da ise Geç Hellenistik Erken Roma'ya tarihlenen dörtgen kesitli ok uçları Arsenal ve Trajenaum'dan ele geçmiş olup Type G olarak sınıflandırılmıştır¹⁸⁰. Tarsus Gözlükule'de kare kesitli ok uçları MÖ 700-600 arasına tarihlendirilmiştir¹⁸¹, Azoria'da Arkaik Sivil Yapısı'nda bir mekânda benzer ok ucu ele geçmiştir¹⁸². Knossos'da Kuzey Nekropolis'te ortaya çıkarılan Erken Demir Çağı mezarlarında benzer iki demir ok ucu Geç Geometrik (?) olarak tarihlendirilmiştir¹⁸³. Girit Vronda'da ev yapısının terkedilmesinin ardından Geç Geometrik Dönem'de kremasyon alanı olarak değerlendirilen mezarın içerisinden bulunan 18 ok ucundan biri benzer örnektir¹⁸⁴. Samaria'da iki benzer ok ucu MÖ 4. yüzyıl dolaylarına verilmektedir¹⁸⁵, Miletos Kalabaktepe'de bulunan benzer bir ok ucu örneği kendi sınıflandırmasında Tip I olarak değerlendirilmiş, tarihlendirmeden kaçınılmıştır¹⁸⁶, Olympia'da ele geçen Tip I B kategori olarak değerlendirilen ok uçları MÖ 5. yüzyıl ilk çeyreğinden MÖ 4. yüzyıla kadar tarihlenen tabakalardan bulunmuştur¹⁸⁷. Alliano'i'da kare kesitli yüzey buluntusu ok ucu Roma Dönemi'ne tarihlendirilmiştir¹⁸⁸.

¹⁶⁶ Snodgrass, bu tip ok uçlarını Tip 4 olarak sınıflandırmıştır. Snodgrass 1964: 154.

¹⁶⁷ Erdmann 1973: 36; Erdmann 1982: 5.

¹⁶⁸ Uç kısımları tunçtan üretilen, tığ ya da iğne işlevi ile kullanıldığı düşünülen kare kesitli bu metal grup için ok ucu ihtimali üzerinde de durulmuştur. Bkz. Von Der Osten 1937a: 198, Fig.197; Hitit Dönemi tabakalarında da bulunan benzer gruplar için bkz. Von Der Osten 1937b: 264, Fig. 290. MÖ I. Binyıl'daki buluntular için bkz. Schmidt 1933: 65, Fig. 88.

¹⁶⁹ Schliemann 1880: 504-505; No: 931, 933, 942, 944, 946.

¹⁷⁰ Lower of Town, Layer I, Büyükkale II. Boehmer 1972: 150, Taf. XLIX, No: 1513.

¹⁷¹ Van Loon 1980: 178, Pl. 63 F, No: 70-67.

¹⁷² Bu ok uçları, MÖ 7. yüzyıl ortalarından Hellenistik Dönem aralığına verilirken, ağırlıklı olarak MÖ 6. ve MÖ 4. yüzyıl aralığına tarihlendirilmiştir. Bu tarih aralığında bulunan ok uçları Gordion'daki Lydia ve Pers saldırılarıyla ilişkilendirilmiştir. McClellan 1975: 23-24. MÖ 6. yüzyıl ortalarından örnekler için ayrıca bkz. Young 1953: 166, Fig. 10 (Sağ).

¹⁷³ MÖ 500-380 zaman dilimine verilen Vouni örnekleri için bkz. Gjerstad/Lindros/Sjöqvist/Westholm 1937: 271, No: 454 a, b, Pl. LXXXVII, 2-3. MÖ 600-475 arasına tarihlendirilen Arkaik Dönem ok uçları için bkz. Gjerstad/Lindros/Sjöqvist/Westholm 1935: 575, No: 234, 305, 313, 335, 353, 727a, 1177, 1305, 1354, Pl. CLXXI, 17. Ajia Irini örnekleri ise tarihlendirilememiştir bkz. Gjerstad/Lindros/Sjöqvist/Westholm 1935: 792, No: 2777, Pl. CCXLI. Paphos'da MÖ 498-497'de kuşatma rampasında Pers saldırısıyla ilişkili ortaya çıkarılan 18 ok ucu için bkz. Erdmann 1977: 32-36, Taf. V, No: 224-259; Erdmann 1982: 9.

¹⁷⁴ Robinson 1941: 392, Pl. CXXIII, No: 1972-2026.

¹⁷⁵ Blinkenberg 1931: 195, Pl. 23, No: 605.

¹⁷⁶ MÖ 4. yüzyıl örnekleri için bkz. Miller 1977: 9, Pl. 5e, IL 97, IL 99; 10, Pl. 6c, IL 66, IL 65. MÖ 5. yüzyıl sonlarında tapınaktaki tahribat tabakasıyla ilişkili ok uçları için bkz. Miller 1978: 65, Pl. 18b, IL 232; Miller 1980: 194, Pl. 44a, IL328; Miller 1984: 185, Taf. 42b, IL 507, IL 515, IL 519.

¹⁷⁷ Baykan 2017a: 119-121, Resim 1-2.

¹⁷⁸ Carapanos 1878: 110, Pl. LVIII.13-14.

¹⁷⁹ Greenewalt, bu ok uçlarında kullanılan yayların hem saldıran hem de savunan gruplar tarafından kullanılmış olabileceği üzerinde durmuştur. Greenewalt 1997: 7. Sardeis'de bulunan kare kesitli benzerler için bkz. Greenewalt 1997: 7, Fig. 6; Cahill 2010: 355, Res. 18; Greenewalt/Rautman 1998: 491, Fig. 16.

¹⁸⁰ Conze 1913: 326, Beibl. 69-70; Gaitzsch 2005: 143, Taf. 39, P 36-40, 54, 58-61, Taf. 40, P 75, 76.

¹⁸¹ Goldman 1963: 366-367.

¹⁸² Stefanakis / West III / Haggis / Mook / Fitzsimons / Scarry / Snyder 2007: 257, Fig. 10.8.

¹⁸³ Snodgrass 1996: 585, No: 218.f19a, 218.f21.

¹⁸⁴ Day/Coulson/Gesell 1986: 382, Pl. 80 j.

¹⁸⁵ Kenyon 1957: 457, Fig. 111, No: 20.

¹⁸⁶ Herzhoff 2017: 13, Taf. 7.

¹⁸⁷ Baitinger 2001: 11, Taf. 3, No: 51-55.

¹⁸⁸ Form itibari ile erken olabileceği ihtimali değerlendirilse de söz konusu ok ucunun kontekst içerisinde bulunmaması nedeniyle bir tarihlendirme yapmak sağlıklı gözükmemektedir. Söz konusu ok ucu için bkz. Baykan 2017b: 14, Resim 6, All. M. 02-0006.

Yaprak Biçimli Demir Ok Uçları

Sırsız Tip (Fig. 7)

Eski Smyrna'da bulunan 105 numaralı yaprak biçimli, sırsız demir ok ucunun yalnızca gövdesi korunmuş, ucu kırılmaya bağlı yuvarlanmıştır. Üzerimde yoğun korozyunun görüldüğü örnek, batı sur duvarının kuzeyindeki açmalardan ele geçmiştir. Dolgu toprağı içerisinde gelen ok ucunun birlikte bulunduğu seramikler MÖ 4. yüzyılı işaret etmektedir. Alt Paphos'ta yaprak biçimli demir ok uçları Tip II olarak sınıflandırılmış, kendi içerisinde yaprak formlular sırtlı ve sırsız olarak ikiye ayrılmıştır¹⁸⁹. Boğazköy'de saplama, sırsız örnekler ele geçmiştir¹⁹⁰. Pergamon'da Bizans tabakalarında ele geçen benzer ok uçları Tip A olarak sınıflandırılmıştır¹⁹¹. MÖ 1400-1200'e tarihlendirilen demir ok uçları Alişar Höyük'te¹⁹² ve Kerkenes Dağı'nda¹⁹³ ele geçirilmiştir. Midas şehrinde MÖ 6. ve MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilen örnekler bilinmektedir¹⁹⁴. Larissa'da Arkaik Tapınakta meydana geldiği tespit edilen MÖ 425/424 tarihli tahrifat tabakasında bir örnek yer almaktadır¹⁹⁵. Tarsus'da Demir Çağı'na tarihlendirilen ok uçları görülmektedir¹⁹⁶. Korinth'de MS 11. yüzyıldan sonraya gidemeyeceği düşünülen geç bir buluntu bu grupta değerlendirilebilir¹⁹⁷.

Sırtlı Tip (Fig. 7-9)

Eski Smyrna'da bulunan ve demirden üretilmiş savaş aletleri arasında, en çok ele geçen grup demir ok uçlarıdır. Bu çalışmada incelediğimiz 22 demir ok ucu (106-127), iki kanatlı yaprak biçimli gövdeye sahip olup, pırazvanaları kalın ve ince olmak üzere farklılıklar göstermektedir. Öne çıkan belirgin özellikleri uç kısmından gövde ile saplama arasındaki kısmına kadar yüksek sırta sahip olmalıdır. Kırık ya da eksik örnekler dışında bu ok uçlarının büyük çoğunluğu 10 gr üzerindedir. İncelediğimiz örneklerden ikisi (106-107) daha küçük boyutlu ve hafif buluntular olup 106 daha ince ve uzun, kalın saplı; 107 ise daha geniş kanatlı pırazvanası korunmamıştır. Yoğun korozyonlu diğer ok uçları (108-110) ise geniş ancak kısa yaprak formunda, gövde uzunluğu kadar saplama kısmına sahip olması ile belirgin fark yaratmaktadır. Boyutsal ve biçimsel küçük farklar gözükse de standart forma ve ağırlığa sahip diğer örnekler de (111-127) pırazvanalar değişiklik göstermektedir. Özellikle 118, 121 ve 124 numaralı örneklerde ok sapına giren

pırazvananın inceliği öne çıkmaktadır ki bu durum korozyon nedeniyle bu kısmı net görülmeleyen diğer örneklerde de aynı olabilir. Yaprak formu bu ok uçları için 107 numaralı ok ucu, Arkaik çeşmenin güneybatısında sur duvarı yakınında, 124 çeşmenin yakınında ele geçerken, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 119, 120, 121 ve 123 numaralı ok uçları Doğu Giriş Kapısının dışında ve çevresinde bulunmuştur. Bunun yanında 128 ve 129 numaralı iki ok ucu ise yaprak biçimli örneklerden farklı, üçgen biçimli gövdeye ve kalın pırazvanaya sahiptir, ancak iki ok ucu üzerinde de yoğun korozyon görülmektedir. Demir yaprak biçimli ve sırtlı ok uçlarını bazı merkezlerde az da olsa görmekteyiz. Mısır Defenneh'de çok sayıda bulunan pırazvanalı demir ok uçları arasında, MÖ 7. ve MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen iki kanatlı üç örneğin gövdesi yaprak biçimli ve ince uzun pırazvanalıdır¹⁹⁸. Samaria'da iki demir ok ucu buluntusu aynı grup içerisinde değerlendirilebilir¹⁹⁹. Tell En Naşbeh'deki demir ok ucu buluntuları arasında sırtlı, yaprak biçimli gövdeye sahip, pırazvanalı örnekler yer almaktadır²⁰⁰. Gezer Kazısı'nda ok ucu ve kargı olarak sınıflandırılan bazı buluntularda uzun yaprak biçimli gövdeli, sırtlı örnekler bilinmektedir²⁰¹. Persepolis'te yaprak formu sırtlı ok ucu örnekleri Pers-Hellenistik Dönem'e tarihlenmektedir²⁰². Schmidt özellikle bunların ok ucu mu yoksa hafif kargı olarak mı kullanıldığı konusunda bir ayrım yapmanın zor olduğunu dile getirmektedir²⁰³. Kargamış'da savunma kulelerinin dışında kalan D Evi içerisinde bulunan tümü pırazvanalı demir ok uçları II. Nebukadnezar'ın MÖ 604'de kenti fethetmesiyle ilişkilendirilmiştir²⁰⁴. Boğazköy'de Büyükkale I Frig yerleşmesinden çok sayıda ele geçen demir ok ucu kaydedilmiştir²⁰⁵. Pergamon'da Bizans tabakalarında bulunan yaprak formu ve sırtlı bir ok ucu Tip I olarak sınıflandırılmıştır²⁰⁶. Tarsus örnekleri MÖ 6. yüzyıla değin uzanmaktadır²⁰⁷. Kıbrıs'ta Marion²⁰⁸, Idalion²⁰⁹, Ajia Irini²¹⁰ ve Vouni'de²¹¹ tekil sırtlı, yaprak

¹⁹⁸ Petrie 1888: 78, Pl. XXXVII, No: 14-16.

¹⁹⁹ Tip B olarak sınıflandırılan pırazvanalı örneklerden biri Hellenistik Dönem öncesi İsrail V, diğeri ise Roma tabakalarından ele geçmiştir. Kenyon 1957: 456, Fig. 111, No: 17, 18.

²⁰⁰ McCown 1947: 263-264, Fig. 71, No: 22, Pl. 104, No: 22-26.

²⁰¹ Macalister 1912: Pl. CCXV, No: 25, 26, 57.

²⁰² Schmidt 1939: 47, Fig. 28, PT3 96; Schmidt 1957: 99, Pl. 76, No: 4.

²⁰³ Schmidt 1939: 46.

²⁰⁴ Wooley 1921: 125, Pl. 23, No: 3, 5, 7, 13.

²⁰⁵ Boehmer 1972: 150; 151, Taf. L, No. 1544-46; Taf. LIII, No: 1592-1599.

²⁰⁶ Gaitzsch 2005: 143-144, Taf. 39, P 27.

²⁰⁷ Goldman 1963: 365-366, No: 53-109, Fig. 171-172.

²⁰⁸ Nekropolis'te mezardan ele geçen demir ok ucu Kıbrıs-Klasik II Döneme tarihlendirilmiştir. Gjerstad/Lindros/Sjöqvist/Westholm 1935: 301, No: 19, Pl. 149, 7.

²⁰⁹ Akropolis'de bulunan ve Kıbrıs-Geometrik III/Kıbrıs-Arkaik I olarak tarihlendirilen örnekler için bkz. Gjerstad/Lindros/Sjöqvist/Westholm 1935: 575, Pl. 171, 12.

²¹⁰ Kıbrıs-Arkaik II'ye tarihlendirilen örnek için bkz. Gjerstad/Lindros/Sjöqvist/Westholm 1935: 677, No: 54, Taf. 241, 1.

²¹¹ Saray yapısından bulunan, MÖ 5. yüzyıla verilen tekil örnek

¹⁸⁹ Erdmann 1977: 35.

¹⁹⁰ Boehmer 1972: 150, Taf. LI, No: 1547; Taf. LII, No: 1580, 1583-1586.

¹⁹¹ Gaitzsch 2005: 195, Taf. 38, P 11.

¹⁹² Schmidt 1932: 269, Fig. 359.

¹⁹³ Schmidt 1929: 244, Fig. 69, K58.

¹⁹⁴ Haspels 1951: 98-99, 151, Pl. 42 c, 7-10.

¹⁹⁵ Boehlau/Schefold 1942: 51, Taf. 10, No: 17.

¹⁹⁶ Goldman 1963: 365-366, No: 53-72, Fig. 171-172.

¹⁹⁷ Davidson 1952: 201, Pl. 91, No: 1531.

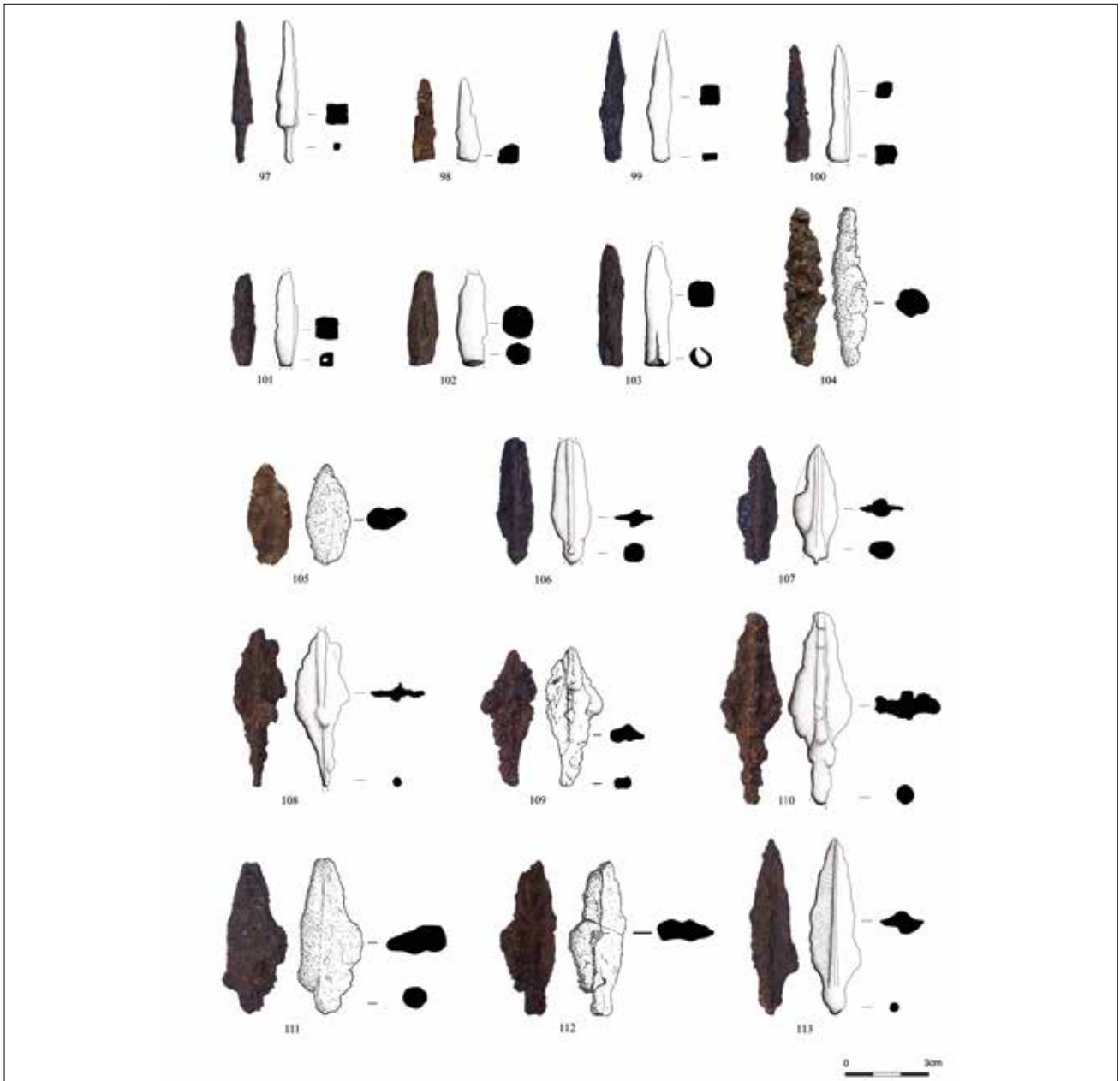

Fig. 7. Demir Ok Uçları / Iron Arrowheads

biçimli ok uçları ele geçmiştir. Alt Paphos'da da çok sayıda örnek ele geçmiştir²¹². Lindos'da Arkaik tabakalardan gelen pırazvanalı dört ok ucu bulunmuştur²¹³. Sardis'te sırtlı (?) bir örnek Lydia (?) ok ucu olarak gösterilmiştir²¹⁴. Tille Höyük'te Demir Çağ tabakalarından sırtlı ve yaprak biçimli birkaç ok ucu bulunmuştur²¹⁵. Gordion'da farklı zaman dilimlerin üretilmiş sırt çıkıntısı olan yaprak biçimli

demir ok ucu örnekleri Tip II olarak sınıflandırılmıştır²¹⁶. Ayrıca MÖ 6. yüzyıl ortalarına tarihlendirilen ok uçları Gordion'da bu gruba ait diğer formlardır²¹⁷. Selinus'ta tespit edilen iki yaprak biçimli buluntu Olympia ve Nemea örnekleriyle aynı sınıfta değerlendirilmiştir²¹⁸. Philia'da tekil örnek karşılaştırılabilir bir buluntudur²¹⁹. Olympia'da pırazvanlı, yaprak biçimli üç buluntu Baitinger tarafından Tip I A 6 olarak sınıflandırılmıştır²²⁰. Eretria'da Apollo

için bkz. Gjerstad/Lindros/Sjöqvist/Westholm 1937: 271, Pl. LXXXVII, No: 327.

²¹² Erdmann 1977: 47-48, Taf. IX, 423-428, 430-431, 434-435, 438-441, 444-447, 449; Maier 2008: 177, Abb. 241.

²¹³ Blinkenberg 1931: 196, No. 611.

²¹⁴ Type 6 olarak sınıflandırılan örnek oldukça yoğun korozyona uğramıştır. Waldbaum 1983: 37, Pl. 4, Taf. 4, No: 52.

²¹⁵ Blaylock 2016: 297-299, Fig. 13.17, No: 241 (Level VI-VII), 244 (Level VIII ? pre X).

²¹⁶ McClellan 1975: 21. MÖ 5. veya MÖ 4. yüzyıl, 11, Fig. 1, No: 22. Hellenistik Dönem, 15, Pl. 41, No: 37.

²¹⁷ Young 1953: 166, Fig. 10 (sağ).

²¹⁸ Baitinger 2016: 24, Taf. 2.14 (MÖ 4. yüzyıl ilk çeyreği ve sonrası), Taf. 2.15 (MÖ 5. yüzyıl ilk yarısı).

²¹⁹ Kesin tarih verilmeyen buluntu için bkz. Kilian-Dirlmeier 2002: 146, Taf. 152, No: 2346.

²²⁰ Üç buluntuda da yoğun korozyon görülmektedir. Baitinger

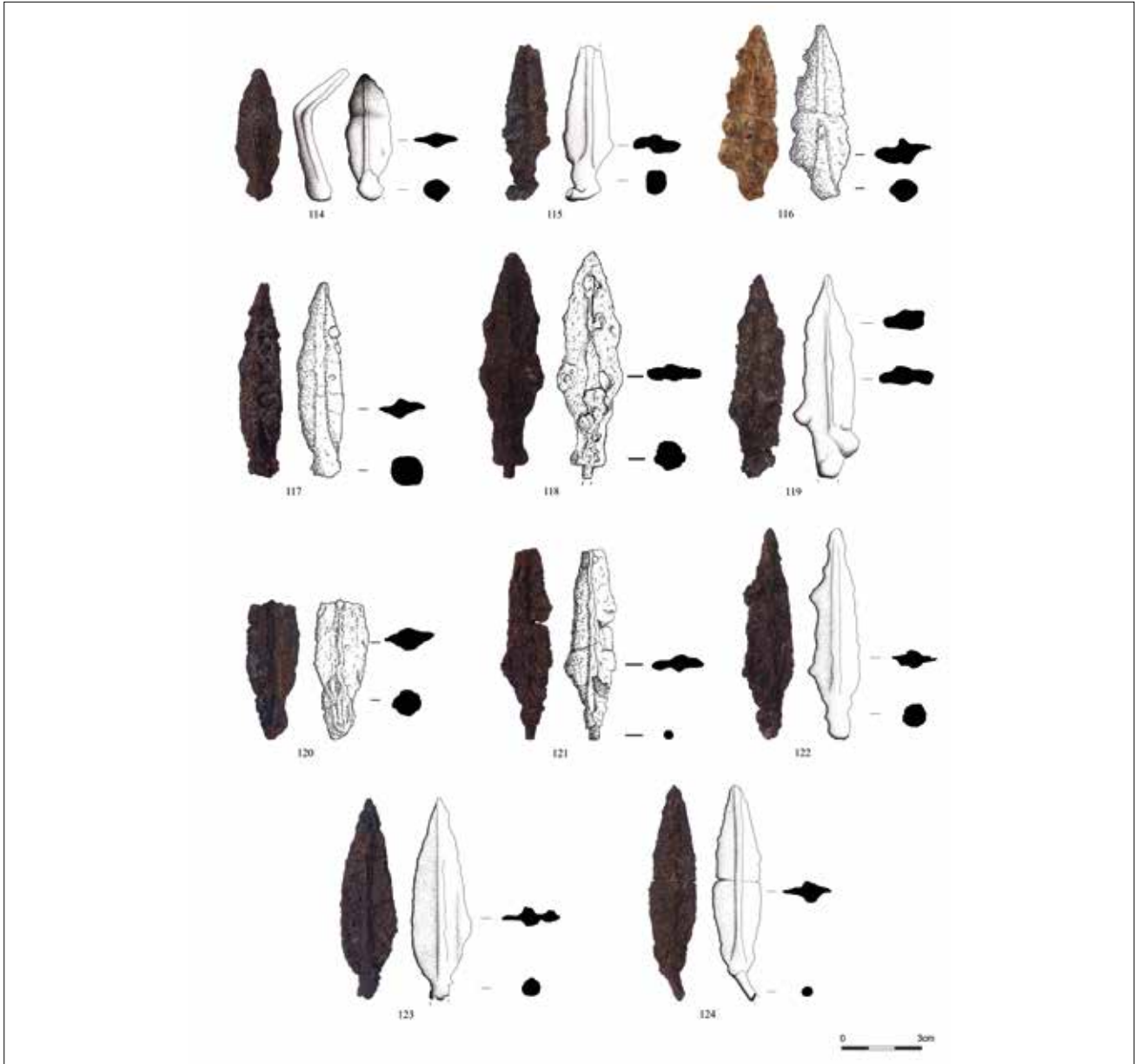

Fig. 8. Demir Ok Uçları / Iron Arrowheads

Daphnephoros Kutsal Alanı'ndan bulunan dört buluntu aynı tip içerisinde değerlendirilebilir²²¹. Kalapodi'de Apollon ve Artemis kutsal alanlarından ele geçen solid saplamalı sırtlı ok uçları dört kesitli ok uçlarıyla beraber aynı grup içerisinde Grup B olarak sınıflandırılmıştır²²². Miletos Kalabaktepe'den bulunan sırtlı yaprak biçimli ok ucu Tip I sınıfında değerlendirilmiştir²²³. Sardis'de şehir kapısının içinde toplu halde bulunan MÖ 6. yüzyıl ortalarına tarihlendirilen sırtlı demir ok uçları bronz örneklerle birlikte ele geçmiştir²²⁴. Deve Höyük'te hafif mızrak olarak nitelendirilen uzun solid saplamalı demir ok uçları

kargı ucu olarak sınıflandırılmıştır²²⁵. Atina Akropolisi'nde MÖ 5. yüzyıl başına tarihlendirilen demir ok uçları Pers saldırılarıyla ilişkilidir²²⁶. Delphi Müzesi'nden bir örnek sırtlı ve saplıdır²²⁷. Kavousi, Vronda'da Geç Geometrik Döneme tarihlendirilen bir kremasyon mezarda pırazvanalı demir ok ucu kontekstten bulunmuştur²²⁸.

Arbalet Ok Ucu (Fig. 9)

Eski Smyrna'da Demir Çağı tabakalarında yapılan güncel çalışmalarda ele geçen 130 numaralı ok ucu torpedo biçimli, yuvarlak kesitli, ok sapına geçmelidir. Özellikle

2001: 11, Taf. 3, No. 48 (MÖ 6. yüzyıl), No: 49-50 (MÖ 346).

²²¹ Huber 2003: 101, 67, Pl. 50, 232-235.

²²² Schmitt 2007: 476-477, Taf. 93, 359-360; Taf 94, 361.

²²³ Herzhoff 2017: 12, Taf. 7, No: K 86.

²²⁴ Greenewalt 1997: 7, Fig. 6 (Alt kısım); Greenewalt/Rautman 1998: 491, Fig. 16; Cahill 2010: 355, Res. 18.

²²⁵ Moorey 1980: 61-62, Fig. 10, No: 183-187.

²²⁶ Broneer 1933: 115-116, Fig. 5.

²²⁷ Avila 1983: No: 1153.

²²⁸ Day/Coulson/Gesell 1986: 384, Pl. 80 j.

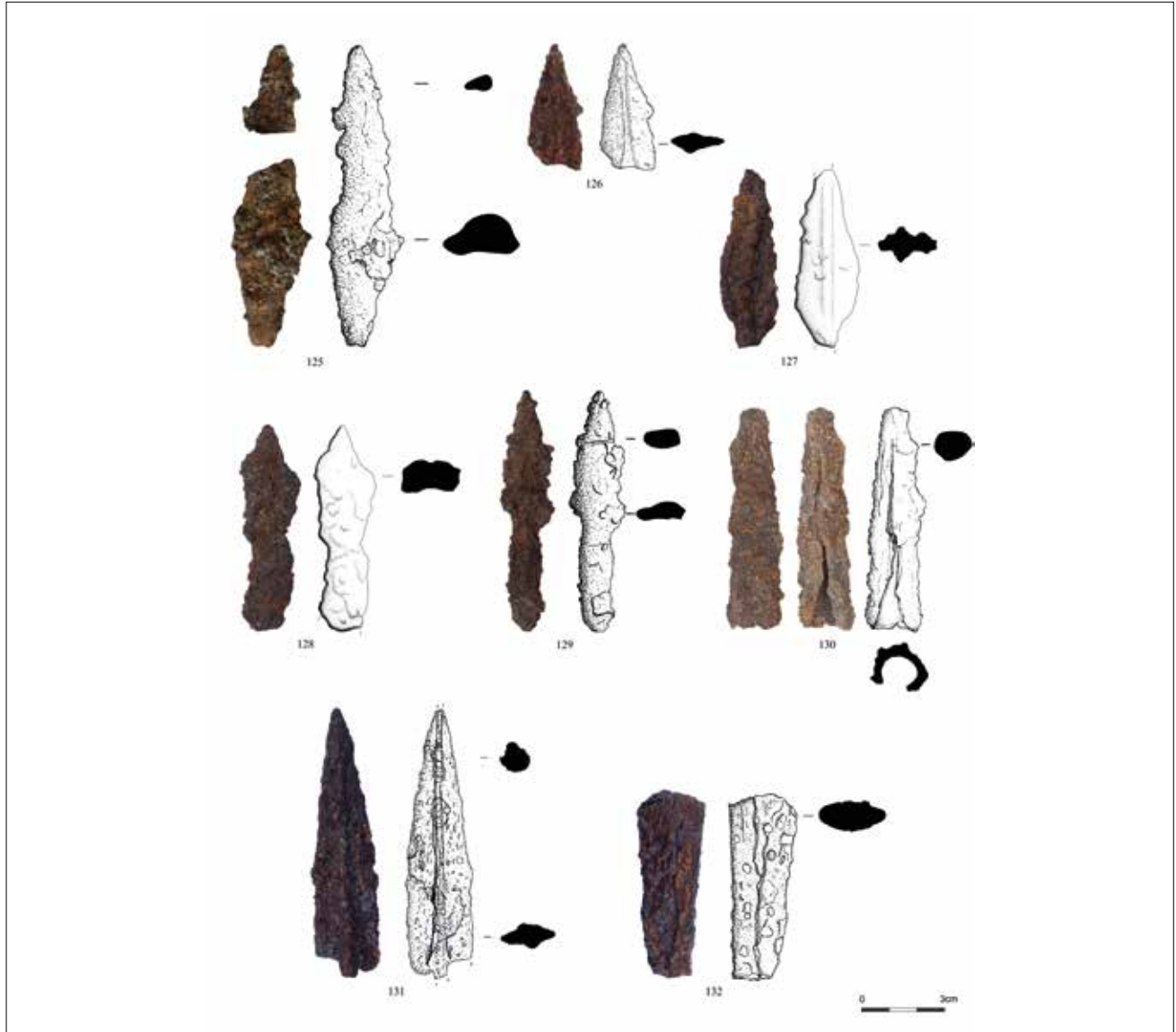

Fig. 9. Demir Ok Uçları ve Mızraklar / Iron Arrowheads and Spears

ağırlığı itibariyle yaylı oktandan ziyade yaylı mekanizmalı bir araç (arbalet) ile kullanıldığı düşünülebilir. Ele geçtiği kontekt yardımıyla Geç Protogeometrik Döneme tarihlendirilebilir. Alt Paphos'da kare kesitli mızrak uçları içerisinde sınıflandırılan, mızrak başı olarak belirtilen bir örnek Pers tahribat tabakasıyla ilişkilidir²²⁹. Olynthos buluntuları arasında yuvarlak kesitli, içi oyuk shaftlı Tip C sınıfındaki mızrak uçları aynı grup içerisinde değerlendirilebilir²³⁰. Azoria'da obelos olarak tanımlanan bir buluntu yuvarlak kesitli, oyuk shaftlıdır²³¹. Pergamon'da ucu sivri bir mızrak ucu karşılaştırılabilir diğer bir buluntudur²³². Nif Dağı/Olympos'da, Karamattepe'de ele geçen 122 buluntu,

sayısal bakımdan dikkat çekicidir. Perslerin batı ilerleyişi ile ilişkilendirilen bu ok uçları Eski Smyrna örneğine göre büyük çoğunluğunda daha küçüktür ancak bir ok ucu hem boyutsal hem de ağırlık olarak paralellik göstermektedir²³³. Gordion'da mezar kontektlerinden ele geçen yuvarlak oyuklu üç örnek, MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir²³⁴. Kalapodi'de MÖ 7. yüzyıl başlarından MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen, yuvarlak oyuklu benzerler mızrak topuğu olarak tanımlanmış olup Form I örnekleri Eski Smyrna buluntusuyla benzerlik göstermektedir²³⁵. Korinth'de ise yuvarlak oyuklu demir mızrak ucu olarak geçen bir örnek bu tipin geç örneklerindedir²³⁶.

²²⁹ Erdmann 1977: 49, Taf. X, 474.

²³⁰ MÖ 6. yüzyıldan Hellenistik Döneme kadar tarihlendirilen örnekler için bkz. Robinson 1941: 417-418, 2170-2175.

²³¹ Stefanakis/West III/Haggis/Mook/Fitzsimons/Scarry/Snyder 2007: 257, Fig. 10.1.

²³² Conze 1913: 320, Beiblatt 69 (3. sıra, ortadaki).

²³³ Söz konusu benzer için bkz. Baykan 2017a: 122-123, Resim 5, M.10-43.

²³⁴ McClellan 1975: 54, Pl. 3, No: 64-66.

²³⁵ Schmitt 2007: 467, Taf. 91, No: 318-327.

²³⁶ Mezar kontektinde bulunan ve MS 7. yüzyıla tarihlendirilen buluntu için bkz. Davidson 1952: No: 1537-1538.

Mızraklar (Fig. 9-10)

Eski Smyrna'da bulunan ve tümüyle sağlam korunmuş bir mızrak ucu oldukça dikkat çekicidir. Erken Demir Çağı tabakalarını anlamaya yönelik çalışmalarda, P-R 15 plankaresinde ele geçen 133 numaralı mızrağın sap kısmı kalın ve oyuklu, yaprak formuna sahip gövdesi sırsız ve düz, gövdeden sapa yumuşak geçişlidir. Üzerinde meydana gelen çok yoğun korozyon nedeniyle kesiti çok net okunamasa da olasılıkla oval, rombik bir kesite sahip olduğunu benzerleri paralelinde söyleyebiliriz Mızrağın çevresinden ele geçen seramik parçalarının oluşturduğu kontekst, buluntuyu Geç Protogeometrik Döneme tarihlendirmektedir. Eski Smyrna örneğinin benzerleri Kıta Yunanistan'da Vitsa'da Erken Arkaik Dönem'e kadar gitmektedir²³⁷. Kalapodi'de Geç Geometrik Dönem'den Arkaik ve Klasik Dönem'e kadar benzer buluntular B III ve C IIB gruplarında yer almaktadır²³⁸. Baitinger tarafından incelenen mızrak uçlarının Eski Smyrna buluntusuna benzeyen paralel örnekleri Tip A 5 grubunda görülmektedir²³⁹. Miletos'da, Athena Kutsal Alanı'nda bulunan Pers tahribat tabakası ile ilişkili tabakadan ortaya çıkarılan tek bir mızrak parçası karşılaştırılabilir örneklerden biridir²⁴⁰. Didyma'da Taxiarchis Tepesi'nde bulunan demir bir mızrak MÖ 7. ve MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir²⁴¹. Khios'da ele geçen, Arkaik Döneme tarihli, gövdesi daha geniş bir demir mızrak, incelediğimiz buluntuya benzerdir²⁴². Son paralel örnek ise gövdesinde farklılık görülse de Arkaik Dönem'e tarihlendirilen Larisa buluntusudur²⁴³. Demirden üretilmiş mızraklar arasındaki diğer buluntumuz olan 131 numaralı örneğin, yalnızca ucundan itibaren gövdesi korunmuştur. Yaprak biçimli gövdenin üzerindeki sırt kısmı belirgin olup, kanat levhaları incedir. Formun tamamı için net bir yorumda bulunmak mümkün değildir ancak buluntunun benzerleri Olympia²⁴⁴, Ephesos²⁴⁵, Miletos²⁴⁶ ve Khios²⁴⁷ gibi merkezlerde görülmektedir. Çalışmada yer verdiğimiz son buluntu ise, yalnızca gövde parçası korunan 132 numaralı buluntudur. Ancak iyi korunmamış bu örnek için sağlıklı bir değerlendirme yapmak mümkün gözükmemektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Eski Smyrna Kazılarında bulunmuş ok uçları, yukarıda da ayrıntılı bir şekilde belirttiğimiz gibi üretildiği malzeme ve biçimsel özelliklerine göre ana hatlarıyla sınıflandırılıp belli bir tipoloji içine yerleştirilerek incelenmiştir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan ok uçlarının Yakın Doğu'dan Orta Asya steplerine, Kıta Yunanistan'dan Anadolu'ya kadar, geniş bir alana yayılım göstermesini göz önünde bulundurup kökeni, üretimi ve dağılımı hususunda kesin yargıların problemler meydana getirebileceğini ifade etmeliyiz. Genel bir çerçeveden baktığımızda birçok merkezde ele geçen bu savaş aletlerinin tahribat tabakalarından ağırlıklı olarak bulunduğunu arkeolojik veriler ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Smyrna örnekleri üzerinden bir değerlendirme yaptığımızda, kent içinde meydana gelen askeri harekâtlar üzerinden çıkarımlarda bulunmak doğru bir yaklaşım olacaktır. Hala kanıtlanamamış bir öneri olarak duran Kimmer ve Gyges saldırıları dışında, Alyattes ve Pers harekâtları sonrasında Makedon saldırısına maruz kalan Smyrna, tipolojik bakımdan çeşitli örneklerin ele geçtiği bir merkezdir. Birçok ok ucunun, hem antik kaynaklar hem de arkeolojik verilerin sonuçları ile desteklenen saldırıların tespit edildiği tabakalarda, savunma tahkimatının unsuru olan sur duvarlarının ve kenti ele geçirmek için stratejik öneme sahip olan kapının yakınlarında bulunması, bir savaş aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca, bu ok uçlarının yoğun okçu taarruzunun meydana geldiği Alyattes saldırısının gerçekleştirildiği Kuşatma Tepesi ile ilişkili olduğu vurgu yapılması gereken noktadır. Özellikle, kentin bugün korunan tek girişi olan Doğu Kapısı çevresinden ele geçen ok uçlarının yoğunluğu dikkat çekicidir. Bunun yanında yeni dönem kazılarında tekrardan ortaya çıkarılan ve kentin batısında kalan savunma duvarı çevresinde birçok ok ucunun kaydedilmiş olması, burada bir kapının varlığına işaret etmesi açısından oldukça önemlidir ancak bu alanın modern yerleşimin sınırında olması tahribat olasılığını güçlendirmektedir.

²³⁷ Vokotopoulou 1986: 300, Pl. 103-104.

²³⁸ Schmitt 2007: 441, 451.

²³⁹ Baitinger 2001: 47, Taf. 23-25.

²⁴⁰ Held 2000: 148, Abb. 73, Taf. 33, No: B 62.

²⁴¹ Söz konusu çalışma henüz yayınlanmamış olup, bilgiler Dr. Marek Vercik tarafından bizimle paylaşılmıştır. Kendisine teşekkür ederiz.

²⁴² Boardman 1967: 229-230, Fig. 151, No: 446.

²⁴³ Boehlau/Schefold 1942: 50, Taf. 10. 15.

²⁴⁴ Baitinger 2001: 169, Taf. 28, No: 748.

²⁴⁵ Bammer/Muss 2009: 404, Taf. 5, No: 2.

²⁴⁶ Held 2000: 149-150, Abb. 73, Taf. 33. B 66.

²⁴⁷ Boardman 1967: 229, Fig. 151, No: 445.

Bronz ve demir olmak üzere iki madenden üretilen Smyrna buluntularının bronz örnekleri saplamalı ve kovanlı; demirler ise sırtlı ve sırsız şeklinde temel gruplandırılmaları ayrılmıştır. Bunlar arasında yer alan saplamalı bronz ok uçları, MÖ 7. yüzyıldan MÖ 6. yüzyıla uzanan bir aralığa tarihlendirilmiştir. Yakın ve uzak coğrafyalarda ele geçen benzer ok uçlarının genellikle kutsal alanlarda bulunması, bir savaş aracı olmasından ziyade adak amacıyla kullanıldığını gösterebilir. Kontekst yardımıyla MÖ 7. yüzyıl ikinci yarısına tarihlendirilen 1 numaralı örnek,

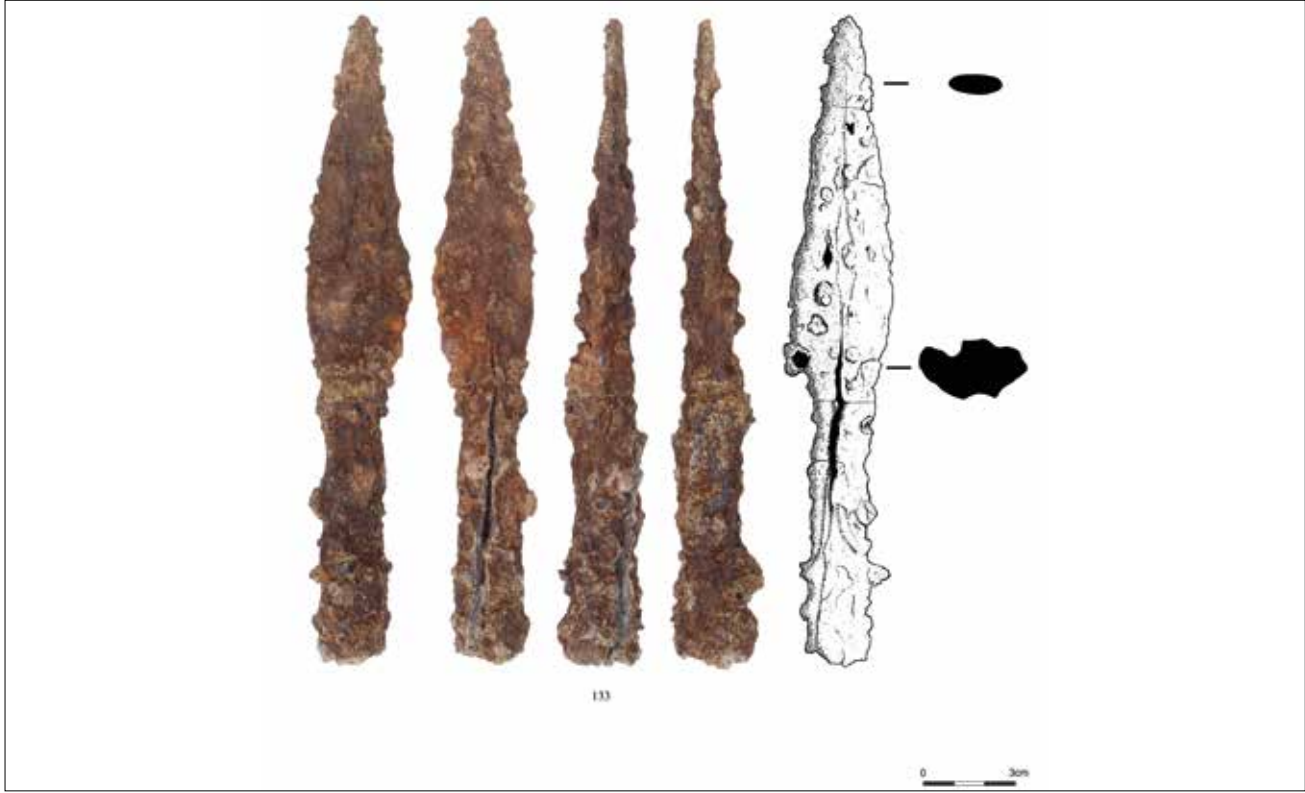

Fig. 10. Demir Mızrak / Iron Spear

bu düşüncenin en güçlü kanıtıdır. Bronz ok uçları arasında iki kanatlı örnekler, mahmuzlu ve düz olarak iki tipte görülürken, yaprak biçimli gövdeye sahip iki kanatlı grup, genel olarak MÖ 7. yüzyıldan MÖ 4. yüzyıla uzanan tabakalardan bulunmuştur. Birçok merkezde sayıca en çok bulunan kovanlı üç kanatlı ok uçları ise Smyrna'da en yoğun grubu oluştururken, aynı şekilde MÖ 7. yüzyıldan MÖ 4. yüzyıla uzanan tabakalarda görülmektedir. Üç kanatlılar arasında küçük ve piramidal olarak sınıflandırdığımız ok uçları hem boyutsal hem de ağırlıklarının hafif olmasına bağlı adak amacıyla üretilmiş şeklinde değerlendirilebilir. Bu çalışmada üzerinde özenle durulması gereken grup olan demir ok uçları için kare kesitli ve yaprak formu tipler olarak sınıflandırma tercih edildi. Geçmiş dönem kazılarında bulunan, literatürde Kıbrıs tipi olarak adlandırılan kare kesitli bu demir ok uçlarının kontekstlerinin bilinmemesi nedeniyle bir tarihlendirme mümkün değildir. Bu çalışmada incelediğimiz demir yaprak formu ok uçlarının kökeni, tipolojisi ve yayılımı üzerine bilinenler hala eksik ve sınırlıdır. 22 örnek ile temsil edilen bu grup ok uçları ağırlıklı olarak Doğu Sur ve Girişi ile batı kısımda kalan sur duvarı dolaylarında bulunması, kentte meydana gelen saldırılar ile ilişkilendirilmesine kanıt göstermektedir. Demir örnekler arasında yer alan mekanizmalı bir araç/ arbalet ile kullanıldığını düşündüğümüz ok ucu ile oldukça iyi korunmuş durumda bulunan bir mızrak;

Geç Protogeometrik Döneme tarihlendirilerek kentteki en erken bulguları göstermektedir.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, birden fazla saldırının izlerinin görüldüğü Smyrna'da, geçmiş yıllarda kazılar ve araştırmalar yapan uzmanlar, Lydia-Ion ya da Pers tipi gibi, sınıflandırmalar yaparak, bu ok uçlarını saldıran ve savunanlar olarak ayırmaya çalışmışlardır. Yeni dönem kazılarıyla birlikte kontekstlerin ve buluntu yerlerinin daha net bir şekilde izlenmesiyle tüm tiplerin bir arada ele geçtiği tabakalar tespit edilmiştir. Bilhassa Doğu Sur ve Girişi'nde, çevresinde demir ve bronz örneklerin birlikte görülmesi, hangi tarafın hangi ok ucunu kullandığı önerisine bir engel teşkil etmektedir. Bu denli uzun bir süre formu değişmeden, geniş coğrafyalara yayılarak kullanılan ok uçlarının sadece bir tarafa, bir orduya atfedilmesi sağlıklı gözükmemektedir. Özetle belirtmek gerekirse, Batı Anadolu coğrafyasının stratejik öneme sahip merkezlerinden biri olan Eski Smyrna'da, ok uçlarının kentteki tahribatlarla ilişkisi üzerinden bazı çıkarımları aktararak, ok uçlarının tipoloji sorunlarına karşılaştırmalı örneklerle destekleyerek öneriler getirdik.

KATALOG**Bronz Saplamalı Tip**

1. Bronz. Fig. 3.1. O-15 plankaresi, batı. U: 7.6 cm, G: 1.3 cm, R: -, Ağr: 13.79 gr.
2. Bronz. Fig. 3.2. U: 4 cm, G: 1.3 cm, R: -, Ağr: 6.98 gr.
3. Bronz. Fig. 3.3. Athena Caddesi. U: 6.2 cm, G: 1.1 cm, R: -, Ağr: 7.74 gr.
4. Bronz. Fig. 3.4. U: 4.2 cm, G: 1.1 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 5.22 gr.

Bronz İki Kanatlı Mahmuzlu

5. Bronz. Fig. 3.5. U: 4.2 cm, G: 1.1 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 6.40 gr.
6. Bronz. Fig. 3.6. F-3 / B-30 plankareleri. U: 4.1 cm, G: 1.2 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 6.73 gr.
7. Bronz. Fig. 3.7. O-15 plankaresi. 9.67 m / 9.57 m. U: 3.4 cm, G: 1.1 cm, R: 0.6 cm, Ağr: 2.70 gr.
8. Bronz. Fig. 3.8. G-23 / G-24 plankarelerinin güneyi. 4.48 m / 4.35 m. U: 3.7 cm, G: 1 cm, Ağr: 3.60 gr.
9. Bronz. Fig. 3.9. G-23 / G-24 plankarelerinin kuzeybatı köşesi. 4.51 m / 4.31 m. U: 3.6 cm, G: 0.8 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 2.17 gr.
10. Bronz. Fig. 3.10. U: 3.4 cm, G: 0.7 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 2.57 gr.
11. Bronz. Fig. 3.11. Tüf kulenin doğusu. U: 3 cm, G: 0.8 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 2.19 gr.

Bronz İki Kanatlı

12. Bronz. Fig. 3.12. Merdiven basamağı, sondaj çukuru. U: 4.9 cm, G: 1.3 cm, R: 0.6 cm, Ağr: 8.29 gr.
13. Bronz. Fig. 3.13. U: 3.7 cm, G: 1.1 cm, R: 1.1 cm, Ağr: 5.09 gr.
14. Bronz. Fig. 3.14. Athena Caddesi. U: 4.2 cm, G: 1.1 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 4.95 gr.

15. Bronz. Fig. 3.15. TG-1 açması. U: 4 cm, G: 1 cm, R: 0.6 cm, Ağr: 4.23 gr.

16. Bronz. Fig. 3.16. CC/28 plankaresi. 5.45 m / 5.27 m. U: 3.5 cm, G: 1.1 cm, R: 0.6 cm, Ağr: 5.48 gr.

17. Bronz. Fig. 3.17. U: 4.7 cm, G: 1.1 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 7.77 gr.

18. Bronz. Fig. 3.18. Sur Duvarı 2 (?), MÖ 8. yüzyıl dolgusu, D7 / D8 plankareleri. U: 4.4 cm, G: 0.7 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 6.26 gr.

19. Bronz. Fig. 3.19. U: 3.9 cm, G: 0.9 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 3.12 gr.

20. Bronz. Fig. 3.20. E-2 karesi. U: 4.1 cm, G: 1 cm, R: -, Ağr: 4.37 gr.

21. Bronz. Fig. 3.21. U: 3.5 cm, G: 0.9 cm, R: 0.3 cm, Ağr: 3.98 gr.

22. Bronz. Fig. 3.22. U: 2.5 cm, G: 0.9 cm, R: -, Ağr: 2.13 gr.

23. Bronz. Fig. 3.23. Doğu Sur Duvarı (tanımlanamayan sur duvarı tabakası). U: 4.3 cm, G: 0.9 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 4.95 gr.

24. Bronz. Fig. 4.24. Temenos KE. U: 3.9 cm, G: 0.9 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 3.76 gr.

25. Bronz. Fig. 4.25. Athena Caddesi. U: 2.7 cm, G: 1.1 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 3.51 gr.

26. Bronz. Fig. 4.26. Güney Sur Duvarı (tanımlanamayan sur duvarı tabakası). U: 3.9 cm, G: 1 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 4.82 gr.

27. Bronz. Fig. 4.27. Roma altarlari önü. U: 3 cm, G: 0.8 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 2.75 gr.

28. Bronz. Fig. 4.28. Athena Tapınağı kuzeyi. 5.17 m / 3.95 m. U: 3.5 cm, G: 0.7 cm, Ağr: 3.28 gr.

29. Bronz. Fig. 4.29. Geç Arkaik Sur Duvarı. U: 1.7 cm, G: 1 cm, R: -, Ağr: 3.04 gr.

Bronz İki Kanatlı Yaprak Formlu

30. Bronz. Fig. 4.30. U: 5 cm, G: 1.5 cm, R: -, Ağr: 7.66 gr.

YENİ VERİLER İŞİĞİNDA ESKİ SMYRNA OK UÇLARI TİPOLOJİSİ

- 31.** Bronz. Fig. 4.31. U: 4.9 cm, G: 1.5 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 6.09 gr.
- 32.** Bronz. Fig. 4.32. G-23 / G-24 plankareleri. U: 4.1 cm, G: 1.2 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 2.70 gr.
- 33.** Bronz. Fig. 4.33. BB/21 plankaresi. 8.19 m / 8.07 m. U: 4.0 cm, G: 1.4 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 7.11 gr.
- 34.** Bronz. Fig. 4.34. U: 3.4 cm, G: 1.4 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 4.98 gr.
- 35.** Bronz. Fig. 4.35. Doğu kapısı. U: 4.6 cm, G: 1.3 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 7.27 gr.
- 36.** Bronz. Fig. 4.36. O-9 plankaresi. U: 4.6 cm, G: 1.4 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 6.55 gr.
- 37.** Bronz. Fig. 4.37. U: 3.7 cm, G: 1.3 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 2.59 gr.
- 38.** Bronz. Fig. 4.38. Doğu kapısı, 4. kanal içi. 2.41 m / 1.99 m. U: 4.0 cm, G: 1.4 cm, Ağr: 4.61 gr.
- 39.** Bronz. Fig. 4.39. C-12 plankaresi. 11. 64 m. U: 3.6 cm, G: 1.2 cm, R: -, Ağr: 3.53 gr.
- 40.** Bronz. Fig. 4.40. U: 3.5 cm, G: 2 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 6.71 gr.
- 41.** Bronz. Fig. 4.41. Roma altarı batısı. U: 3.9 cm, G: 1.9 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 8.15 gr.
- Bronz Üç Kanatlı**
- 42.** Bronz. Fig. 5.42. C'1 açması. U: 3.6 cm, G: 1.4 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 4.05 gr.
- 43.** Bronz. Fig. 5.43. Tüf taşı sırasının önündeki Sur Duvarı 2. U: 3.8 cm, G: 1.4 cm, Ağr: 4.57 gr.
- 44.** Bronz. Fig. 5.44. Doğu sur girişi, Sur Duvarı 2. U: 3.4 cm, G: 1.4 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 4.28 gr.
- 45.** Bronz. Fig. 5.45. Athena Caddesi. U: 3.4 cm, G: 1.4 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 3.46 gr.
- 46.** Bronz. Fig. 5.46. Roma altarı ile kent kapısı arası. U: 3.2 cm, G: 1.1 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 2.96 gr.
- 47.** Bronz. Fig. 5.47. Roma altarı ile kent kapısı arası. U: 3.5 cm, G: 1.2 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 3.60 gr.
- 48.** Bronz. Fig. 5.48. Athena Caddesi. U: 3.3 cm, G: 1.3 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 3.97 gr.
- 49.** Bronz. Fig. 5.49. Doğu sur girişi. U: 3.1 cm, G: 1.2 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 3.72 gr.
- 50.** Bronz. Fig. 5.50. Yeni tapınağın güneybatı köşesi. U: 3.6 cm, G: 1.4 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 7.80 gr.
- 51.** Bronz. Fig. 5.51. U: 3.3 cm, G: 1.2 cm, R: -, Ağr: 4.24 gr.
- 52.** Bronz. Fig. 5.52. U: 3.2 cm, G: 1.3 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 3.74 gr.
- 53.** Bronz. Fig. 5.53. Geç Arkaik Sur Duvarı. U: 3.4 cm, G: 1 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 3.94 gr.
- 54.** Bronz. Fig. 5.54. Kare planlı yapı, Sur Duvarı 2 önü. U: 3.4 cm, G: 1.3 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 3.12 gr.
- 55.** Bronz. Fig. 5.55. Arkaik Sur Duvarı (Sur Duvarı 3 ?) üstü. U: 3.2 cm, G: 1 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 2.89 gr.
- 56.** Bronz. Fig. 5.56. U: 3.5 cm, G: 1 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 3.83 gr.
- 57.** Bronz. Fig. 5.57. Roma altarı ile kent kapısı arası. U: 3.7 cm, G: 1.2 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 3.7 gr.
- 58.** Bronz. Fig. 5.58. U: 3.4 cm, G: 1.3 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 4.36 gr.
- 59.** Bronz. Fig. 5.59. U: 3.3 cm, G: 1.1 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 4.55 gr.
- 60.** Bronz. Fig. 5.60. Athena Caddesinin güneyi. U: 3.4 cm, G: 1 cm, R: 0.6 cm, Ağr: 2.98 gr.
- 61.** Bronz. Fig. 5.61. Kule yapısı (yazıt yanı). U: 3.8 cm, G: 1.1 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 4.24 gr.
- 62.** Bronz. Fig. 5.62. Yeni Tapınağın kuzeyi. U: 3.4 cm, G: 1.2 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 3.15 gr.
- 63.** Bronz. Fig. 5.63. TG-1 açması. U: 3.2 cm, G: 1.2 cm, R: 0.6 cm, Ağr: 3.36 gr.
- 64.** Bronz. Fig. 5.64. U: 3.4 cm, G: 1.2 cm, R: 0.6 cm, Ağr: 4.06 gr.

- 65.** Bronz. Fig. 5.65. G-14 plankaresi, kuyu. U: 3.6 cm, G: 1.2 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 4.08 gr.
- 66.** Bronz. Fig. 5.66. U: 3.8 cm, G: 1.1 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 4.36 gr.
- 67.** Bronz. Fig. 5.67. Yeni tapınağın kuzeyi. U: 3.3 cm, G: 1 cm, R: 0.6 cm, Ağr: 2.98 gr.
- 68.** Bronz. Fig. 5.68. CC/28 plankaresi. 5.83 m / 5.68 m. U: 3.6 cm, G: 1.2 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 4.22 gr.
- 69.** Bronz. Fig. 5.69. Roma altarı ile kent kapısı arası. U: 3 cm, G: 1 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 3.7 gr.
- 70.** Bronz. Fig. 5.70. G-14 plankaresi, kuyu. U: 2.8 cm, G: 1 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 2.15 gr.
- 71.** Bronz. Fig. 5.71. C' karesi. U: 2.7 cm, G: 1.1 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 3.47 gr.
- 72.** Bronz. Fig. 5.72. Roma altarı ile kent kapısı arası. U: 2.6 cm, G: 0.9 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 1.91 gr.
- 73.** Bronz. Fig. 5.73. Sur Duvarı 2 yanı. U: 2.9 cm, G: 1 cm, R: 0.3 cm, Ağr: 2.99 gr.
- 74.** Bronz. Fig. 5.74. Roma altarı ile kent kapısı arası. U: 2.6 cm, G: 0.9 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 1.91 gr.
- 75.** Bronz. Fig. 5.75. U: 2.3 cm, G: 1.1 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 2.68 gr.
- 76.** Bronz. Fig. 6.76. I-24/25 plankareleri. 5.89 m / 5.75 m. U: 3.6 cm, G: 1.3 cm, R: 0.5 m, Ağr: 4.30 gr.
- 77.** Bronz. Fig. 6.77. H2 karesi. U: 3.2 cm, G: 1.1 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 4.29 gr.
- 78.** Bronz. Fig. 6.78. I-24/25 plankareleri. 5.46 m / 5.33 m. U: 3.2 cm, G: 1.1 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 4.56 gr.
- 79.** Bronz. Fig. 6.79. Doğu sur girişinin batısı. U: 3.2 cm, G: 1.2 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 3.86 gr.
- 80.** Bronz. Fig. 6.80. Doğu sur girişi güney duvarı önü. U: 2.8 cm, G: 1.1 cm, R: 0.6 cm, Ağr: 3.26 gr.
- 81.** Bronz. Fig. 6.81. U: 3.9 cm, G: 1.2 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 4.75 gr.
- 82.** Bronz. Fig. 6.82. U: 3.3 cm, G: 0.9 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 2.73 gr.
- 83.** Bronz. Fig. 6.83. Yüzey buluntusu. U: 3.5 cm, G: 0.9 cm, R: 0.6 cm, Ağr: 3.26 gr.
- 84.** Bronz. Fig. 6.84. U: 3 cm, G: 0.7 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 1.73 gr.
- 85.** Bronz. Fig. 6.85. U: 4.4 cm, G: 0.9 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 3.79 gr.
- 86.** Bronz. Fig. 6.86. 5 No.lu kare. U: 3.5 cm, G: 0.8 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 2.35 gr.
- 87.** Bronz. Fig. 6.87. K Çukuru, yıkıntı duvar içi (Sur Duvarı?). U: 5.1 cm, G: 1 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 3.54 gr.
- 88.** Bronz. Fig. 6.88. U: 2.7 cm, G: 0.8 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 2.29 gr.
- 89.** Bronz. Fig. 6.89. U: 3.1 cm, G: 0.8 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 3.39 gr.
- 90.** Bronz. Fig. 6.90. Athena Caddesi. U: 3.3 cm, G: 0.8 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 2.90 gr.
- 91.** Bronz. Fig. 6.91. H-I/24 plankareleri. 5.87 m / 5.64 m. U: 2.6 cm, G: 1.1 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 2.27 gr.

Bronz Üç Kanatlı Küçük ve Piramidal

- 92.** Bronz. Fig. 6.92. Athena Caddesi. U: 2 cm, G: 0.5 cm, R: -, Ağr: 0.96 gr.
- 93.** Bronz. Fig. 6.93. Roma altarı ile kent kapısı arası. U: 2.3 cm, G: 0.8 cm, R: 0.4 cm, Ağr: 2.1 gr.
- 94.** Bronz. Fig. 6.94. Athena Caddesi. U: 1.9 cm, G: 0.6 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 1.59 gr.
- 95.** Bronz. Fig. 6.95. U: 1.8 cm, G: 0.9 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 1.65 gr.
- 96.** Bronz. Fig. 6.96. Roma altarılarının güneyi. U: 1.5 cm, G: 0.8 cm, R: 0.5 cm, Ağr: 1.96 gr.

Demir Kare Kesitli

- 97.** Demir. Fig. 7.97. Nekropolis. U: 5.1 cm, G: 1.2 cm, R: -, Ağr: 6.65 gr.

- 98.** Demir. Fig. 7.98. Güney sur ile rıhtım yapısı arası. U: 2.9 cm, G: 0.8 cm, R: -, Ağr: 2.64 gr. G: 1.7 cm, R: -, Ağr: 8.46 gr.
- 99.** Demir. Fig. 7.99. H açması. U: 4.7 cm, G: 0.7 cm, R: -, Ağr: 8.19 gr.
- 100.** Demir. Fig. 7.100. Güney sur ile rıhtım yapısı arası. U: 4.2 cm, G: 0.9 cm, R: -, Ağr: 4.08 gr.
- 101.** Demir. Fig. 7.101. Athena Caddesi. U: 3.3 cm, G: 0.8 cm, R: -, Ağr: 4.27 gr.
- 102.** Demir. Fig. 7.102. Nekropolis. U: 3.2 cm, G: 1.2 cm, R: -, Ağr: 7.95 gr.
- 103.** Demir. Fig. 7.103. Doğu Sur Duvarı önü, gömü kabı (?). U: 4.4 cm, G: 0.9 cm, R: -, Ağr: 6.74 gr.
- 104.** Demir. Fig. 7.104. O-15 plankaresi, güney. U: 5.7 cm, G: 1 cm, R: -, Ağr: 7.28 gr.
- 105.** Demir. Fig. 7.105. G-23/24 plankarelerinin kuzeyi. 4.51 m. U: 3.6 cm, G: 1.6 cm, R: -, Ağr: 4.51 gr.
- 106.** Demir. Fig. 7.106. U: 4.2 cm, G: 1.4 cm, R: -, Ağr: 4.91 gr.
- 107.** Demir. Fig. 7.107. Arkaik Dönem çeşmenin güneybatısı. U: 4.5 cm, G: 1.4 cm, R: -, Ağr: 4.91 gr.
- 108.** Demir. Fig. 7.108. U: 5.7 cm, G: 1.9 cm, R: -, Ağr: 7.53 gr.
- 109.** Demir. Fig. 7.109. Roma altarı ile kent kapısı arası. U: 5 cm, G: 2 cm, R: -, Ağr: 6.22 gr.
- 110.** Demir. Fig. 7.110. Roman altarı. U: 6.8 cm, G: 2.2 cm, R: -, Ağr: 11.99 gr.
- 111.** Demir. Fig. 7.111. Doğu sur girişi. U: 5.4 cm, G: 2.2 cm, R: -, Ağr: 13.05 gr.
- 112.** Demir. Fig. 7.112. Roma altarı ile kent kapısı arası. U: 5.6 cm, G: 1.7 cm, R: -, Ağr: 7.43 gr.
- 113.** Demir. Fig. 7.113. Doğu sur girişi, Sur Duvarı 3. U: 6.3 cm, G: 1.8 cm, R: -, Ağr: 10.64 gr.
- 114.** Demir. Fig. 8.114. Roma altarı kuzeybatısı. U: 5 cm,
- 115.** Demir. Fig. 8.115. Roma altarı kuzeybatısı. U: 5.8 cm, G: 1.9 cm, R: -, Ağr: 10.21 gr.
- 116.** Demir. Fig. 8.116. Doğu kapısının güney köşesi. 1.57 m / 1.42 m. U: 6.5 cm, G: 2.3 cm, Ağr: 12.69 gr.
- 117.** Demir. Fig. 8.117. U: 7.3 cm, G: 1.7 cm, R: -, Ağr: 12.43 gr.
- 118.** Demir. Fig. 8.118. N 4 karesi. U: 8.4 cm, G: 2.4 cm, R: -, Ağr: 22.85 gr.
- 119.** Demir. Fig. 8.119. Roman altarı batısı, sur duvarı yanısı. U: 7.8 cm, G: 2.1 cm, R: -, Ağr: 18.95 gr.
- 120.** Demir. Fig. 8.120. Roman altarı, U: 5.1 cm, G: 1.9 cm, R: 0.6 cm, Ağr: 9.23 gr.
- 121.** Demir. Fig. 8.121. Roma altarı ile kent kapısı arası. U: 7.2 cm, G: 2 cm, R: -, Ağr: 9.96 gr.
- 122.** Demir. Fig. 8.122. U: 7.9 cm, G: 1.9 cm, R: -, Ağr: 12.11 gr.
- 123.** Demir. Fig. 8.123. Yeni tapınak kuzeydoğusu, Sur Duvarı 2 önü. U: 7.5 cm, G: 2.1 cm, Ağr: 12.76 gr.
- 124.** Demir. Fig. 8.124. Nekropolis, Arkaik Dönem çeşme yakını. U: 8.1 cm, G: 1.8 cm, R: -, Ağr: 13.88 gr.
- 125.** Demir. Fig. 9.125. U: 10.8 cm, G: 2.8 cm, R: -, Ağr: 26.31 gr.
- 126.** Demir. Fig. 9.126. Tüf taşı sırasının önündeki Sur Duvarı 2. U: 4.5 cm, G: 1.9 cm, R: -, Ağr: 5.99 gr.
- 127.** Demir. Fig. 9.127. U: 6.3 cm, G: 2.2 cm, R: -, Ağr: 14.17 gr.
- Tanımlanamayan Tip (Demir Yaprak Biçimli ?)**
- 128.** Demir. Fig. 9.128. U: 7.2 cm, G: 2 cm, R: -, Ağr: 18.92 gr.
- 129.** Demir. Fig. 9.129. O-15 plankaresi. U: 8.5 cm, G: 1.8 cm, R: -, Ağr: 18.44 gr.

Demir Arbalet Ok Ucu

130. Demir. Fig. 9.130. P/R-15 plankareleri. U: 8 cm, G: 1.9/1 cm, R: 1.6 cm, Ağr: 38.29 gr.

Demir Mızraklar

131. Demir. Fig. 9.131. N 4 karesi. U: 9.7 cm, G: 2.4 cm, R: -, Ağr: 28.46 gr.

132. Demir. Fig. 9.132. H-C Çukuru. U: 6.9 cm, G: 2.5 cm, R: -, Ağr: 37.8 gr.

133. Demir. Fig. 10.133. P/R-15 plankareleri. U: 21.8 cm, G: 4 cm, R: -, Ağr: 138.84 gr.

KAYNAKÇA**Antik Kaynaklar**

Hdt. (=Herodotos, Historia)

Herodotos, Trans. A. D. Godley (Ed.), *The Histories of Herodotus*, Cambridge, Harvard University Press, 1920.

Strab. (= Strabon, Geographika)

Strabon, Trans. H. L. Jones (Ed.), *The Geography of Strabo*, Harvard University Press, London, 1924.

Modern Kaynaklar

AKAR TANRIVER, D. 2017A
“*Eski Smyrna'nın Keşfi*”, **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi** 42, 67-77.

AKAR TANRIVER, D. 2017B
“*Eski Smyrna'da Savaşlar, Silahlar ve Askeri Teçhizatlar*”, **Arkeoloji ve Sanat** 156, 77-92.

AKOK, M. 1965
“*Afyon-Çavdarlı Hüyük Kazısı*”, **TAD** XIV-1.2, 5-34.

AKURGAL, E. 1985
“*Bayraklı 1983 Çalışmaları*”, **VI. Kazı Sonuçları Toplantısı**, (16-20 Nisan 1984), 280-281, Ankara.

AKURGAL, E. 1997
Eski İzmir I: Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı, Ankara.

AKURGAL, M. 2005
“*The Archaic Period Wall of Smyrna*”, **Synergia: Festschrift für Friedrich Krinzing** II, (Ed. B. Brandt, V. Gassner, S. Ladstatter), 83-88, Wien.

AVILA, R. A. J. 1983
Bronzene Lanzen-und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit, *Prähistorische Bronzefunde* V.1, München.

BAITINGER, H. 2001
Die Angriffswaffen aus Olympia, *Olympische Forschungen* XXIX, Berlin.

BAITINGER, H. 2016
Selinus V: Die Metallfunde aus Selinunt, *Der Fundstoff aus den Grabungen des Deutschen Archäologischen Instituts auf der Agora*, Wiesbaden.

BAMMER, A. / MUSS, U. 2009

“*Deponien im Artemision von Ephesos*”, **Zurück zum Gegenstand: Festschrift für Andreas E. Furtwängler**, (Ed. S. Lehmann, H. Löhr, R. Einicke), 391-408, Langenweissbach.

BAYKAN, D. 2017A

“*Metal Buluntular ve Arkeometalürji Veriler*”, **Nif Dağı: Balıcaoluk (2008-2016) Prof. Dr. Elif Tül Tulunay Onuruna**, (Ed. M. Peker, C. Baykan, D. Baykan), 119-160, İstanbul.

BAYKAN, D. 2017B

“*Allianoi'da Bulunan Ok Uçları*”, **MASROP** 10-14, 7-21.

BLAYLOCK, S. 2016

Tille Höyük 3 The Iron Age: 2. Pottery, Objects and Conclusions, The British Institute at Ankara Monograph 50, Ankara.

BLINKENBERG, C. 1931

Les Petits Objets, Lindos: Fouilles de L'acropole 1902-1914-I, Berlin.

BOARDMAN, J. 1967

Excavations in Chios 1952-1955: Greek Emporio, BSA Suppl. Vol. No: 6, 1-258.

BOEHLAU, J. 1898

Aus Ionischen und Italischen Nekropolen, Leipzig.

BOEHLAU, J. / SCHEFOLD, K. 1942

Larisa am Hermos: Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1902-1934, III: Die Kleinfunde, Berlin.

BOEHMER, R. M. 1972

Die Kleinfunde von Boğazköy: Aus Den Grabungskampagnen 1931-1939 und 1952-1969, Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft 87, Boğazköy-Hattuşa VII, Berlin.

BRONEER, O. 1933

“*Excavations on the North Slope of the Acropolis in Athens, 1931-1932*”, **Hesperia** 2.3, 329-417.

BRONEER, O. 1935

“*Excavations on the North Slope of the Acropolis in Athens, 1933-34*”, **Hesperia** 4.2, 109-188.

CAHILL, N. 2010

“*Sardeis'te Pers Tahribi / The Persian Sack of Sardis*”, **Lidyahılar ve Dünyahıları / The Lydians and Their World**, (Ed. N. Cahill), 339-362, İstanbul.

CARAPANOS, C. 1878

Dodone Et Ses Ruines, Paris.

CHISTOV, D. / ILYINA, Iu. I. / EREMEEVA, A. A. / SHCHERBAKOVA, O. E. 2020

The Site of Berezan in the Studies of 2010–2014, (Ed. D. Chistov), Materials of the Berezan (Lower Bug) Archaeological Expedition, V. 3: (Archaeology at the Hermitage, V. 1), St. Petersburg.

CLEUZIOU, S. 1977

“*Les pointes de flèches scythiques au Proche et Moyen Orient*”, **Le Plateau Iranien et l'Asie centrale des origines à la conquête Islamique: Leurs relations à la lumière des documents archéologiques**, CNRS 567 (Paris 22-24 mars 1976), 187-199, Paris.

CONZE, A. 1913

Stadt und Landschaft, Altertümer von Pergamon 1.2, Berlin.

COOK, J. M. 1958/59

“*Old Smyrna, 1948-1951*”, **BSA** 53/54, 1-34.

COOK, J. M. / NICHOLLS, R. V. / PYLE, D. M. 1998

Old Smyrna Excavation: The Temples of Athena, BSA Suppl. Vol. No: 30, 1-214.

DAVIDSON, G. R. 1952

The Minor Objects, Corinth XII, New Jersey.

DAY, L. P. / COULSON, W. D. E. / GESELL, G. C. 1986

“*Kavousi, 1983-1984: The Settlement at Vronda*”, **Hesperia** 55/4, 355-387.

DERİN, Z. / MUSCARELLA, O. W. 2001

“*Iron and Bronze Arrows*”, **Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-Kai 1989-1998**, (Ed. A. Çilingiroğlu, M. Salvini), Documenta Asiana VI, 189-217, Roma.

DOĞER, E. / GEZGİN, İ. 1998

“*Arkaik ve Klasik Dönemde Smyrna'nın Dış Savunması Üzerine Gözlemler*”, **II. Uluslararası İzmir Sempozyumu**, (Ed. N. Ülker), 7-30, İzmir.

DOĞER, E. 2006

İzmir'in Smyrna'sı Paleolitik Çağ'dan Türk Fethine Kadar, İstanbul.

DÖRPFELD, W. 1902

Troja und Ilion: Ergebnisse der Ausgrabungen in den vorhistorischen und historischen Schichten von Ilion 1870-1894, Athen: Beck & Barth.

- DROOP, J. P. 1929
"The Bronzes", The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta, (Ed. R. M. Dawkins), JHS Suppl. 5, 196-202, London.
- DUGAS, C. 1921
"Le sanctuaire d'Aléa Athéna à Tégée avant le IVe siècle", BCH 45, 335-435.
- ERDMANN, E. 1973
"Die Sogenannten Marathonpfeilspitzen in Karlsruhe", AA 88, 30-58.
- ERDMANN, E. 1977
Nordosttor und persische Belagerungsrampe in Alt-Paphos: Waffen und Kleinfunde, Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern 1, Konstanz.
- ERDMANN, E. 1982
"Vierkantige Pfeilspitzen aus Eisen von der Saalburg", SaalJb 38, 5-11.
- FOÇA, S. 2020
"Kyme (Aiolis) Batı Liman Nekropolis'i'nden Klasik ve Hellenistik Dönem Mezarlar", TUBA-AR 27, 195-215.
- GAITZSCH, W. 2005
Eisenfunde Aus Pergamon Geräte, Werkzeuge Und Waffen, Pergamenische Forschungen 14, (Ed. W. Radt), Berlin.
- GJERSTAD, E. / LINDROS, J. / SJÖQVIST, E. / WESTHOLM A. 1935
The Swedish Cyprus Expedition: Finds And Results of the Excavations in Cyprus 1927-1931, Vol. II, Stockholm.
- GJERSTAD, E. / LINDROS, J. / SJÖQVIST, E. / WESTHOLM A. 1937
The Swedish Cyprus Expedition: Finds And Results of the Excavations in Cyprus 1927-1931, Vol. III, Stockholm.
- GOLDMAN, H. 1963
"Metals", Excavations at Gözlü Kule, Tarsus III: The Iron Age, (Ed. H. Goldman), New Jersey.
- GREENEWALT, C. H. Jr. 1997
"Arms and Weapons at Sardis in the Mid Sixth Century B.C. / M.Ö. VI. Yüzyıl Ortasında Sardis'te Askeri Teçhizat ve Silahlar", Arkeoloji ve Sanat 79, 2-20.
- GREENEWALT, C. H. JR. / RAUTMAN, M. L. 1998
"The Sardis Campaigns of 1994 and 1995", AJA 102.3, 469-505.
- HANČAR, A. 1972
"Die Bogenwaffe der Skythen", Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 102, 3-25.
- HASPELS, C. H. E. 1951
La Cité de Midas: Céramique et Trouvailles Diverses, Phrygie III, Paris.
- HELD, W. 2000
Das Heiligtum der Athena in Milet, Milesische Forschungen 2, Mainz.
- HELLMUTH, A. 2010
Bogenschützen des Pontischen Raumes in der Älteren Eisenzeit: Typologische Gliederung, Verbreitung und Chronologie der skytischen Pfeilspitzen, Teil 1-2, Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 177, Bonn.
- HERZHOFF, S. 2017
Die Pfeilspitzen von Milet: Eine Einordnung in den eisenzeitlichen Pfeilspitzenhorizont, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ruhr-Universität Bochum, Bochum.
- HOMMEL, P. 1967
"Funde von der Oberburg", Panionion und Melie, 23. Ergh. Jdl, 133-158, Berlin.
- HUBER, S. 2003
L'Aire sacrificielle au nord du Sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros, Vol. I-II, Eretria XIV: Fouilles et recherches, Ecole suisse d'archéologie en Grèce.
- ISLER, H. P. 1978
Das Archaische Nordtor und Seine Umgebung im Heraion von Samos, Samos IV, Bonn.
- IVANTCHIK, A. 2016
"Arrowheads From A Survey in Celaenae–Apameia", **Kelainai–Apameia Kibotos: une métropole achéménide, hellénistique et romaine**, (Ed. A. Ivantchik, L. Summerer, A. von Kienlin), KELAINAI II, 473-489, Bordeaux.
- İLASLI, A. 1996
"Seyitömer Höyüğü 1993 Yılı Kurtarma Kazısı", VI. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, (24-26 Nisan 1995, Didim), 1-19, Ankara.
- JACOPI, G. 1932-1933
Esplorazione Archeologica Di Camiro II, Clara Rhodos VI-VII. I, Rodi.
- JAMES, S. 2004
The Arms and Armour and other Military Equipment, Excavations at Dura-Europos 1928-1937, Final Report VII, London.

KASAR, Ö. / İREN, K. 2020

“*Leaded Bronze Arrowheads at Daskyleion*”, **Adalya** 23, 175-204.

KASAR, Ö. 2021

Daskyleion Metal Silah ve Teçhizatlar: İşlev, Üretim ve Süreçsel Farklılaşma, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla.

KENYON, K. M. 1957

Chapter XV “*Miscellaneous Objects in Metal, Bone and Stone*”, In: J. W. Crowfoot, G. M. Crowfoot ve K. M. Kenyon, **The Objects From Samaria**, Samaria-Sebaste; Reports of the work of the Joint Expedition in 1931-1933 and of the British Expedition in 1935, No: 3, London, 439-468.

KILIAN-DIRLMEIER, I. 2002

Kleinfunde aus dem Athena Itonia-Heiligtum bei Philia (Thessalien), Monographien /Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte 48, Bonn.

KLEBINDER-GAUß, G. 2007

Bronzefunde aus dem Artemision von Ephesos, Forschungen in Ephesos XII/3, Wien

KOHLER, E. L. 1995

The Lesser Phrygian Tumuli Part 1: The Inhumations, The Gordion Excavations (1950-1973) Final Reports Volume II, Philadelphia.

KOUKOULIDOU, C. / MAZARAKIS AINIAN, A. / THEODOROPOULOU, T. / TOULOUMITZIDOU, A. / VARVARINOVAI, D. / ZIMI, E. / PAPADOPOULOU, Z. 2017

“*Small Finds from the Sanctuary of Kythnos*”, **Les Santuaires Archaiques des Cyclades**, (Ed. A. Mazarakis Ainian), 193-216, Rennes.

KÖIV, M. 2007

“*Cimmerians in the Western Anatolia: A Chronological Note*”, **Studien zu Ritual und Sozialgeschichte im Alten Orient / Studies on Ritual and Society in the Ancient Near East**, (Ed. T. C. Kämmerer), Tartuer Symposien 1998-2004, 153-170, Berlin and New York.

LAMB, W. 1934/1935

“*Excavations at Kato Phana in Chios*”, **BSA** 35, 138-164.

LÖWE, W. 1996

“*Die Kasseler Grabung 1894 in der Nekropole der archaischen Stadt*”, **Samos — die Kasseler Grabung 1894**, 24-107.

LUBOS, M. 2008

Waffenweihungen aus dem Apollonheiligtum von Didyma, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Martin-Luther Universität, Halle/Saale.

LUBOS, M. 2009

“*Weihungen griechischer Söldner in Didyma*”, **Zurück Zum Gegenstand: Festschrift Für Andreas E. Furtwängler**, Band II, (Ed. R. Einicke, S. Lehmann, H. Löhr, G. Mehnert, A. Mehnert, A. Slawisch), Langenweißbach, 405-414.

MACALISTER, R. A. S. 1912

The Excavation of Gezer 1902-1905 and 1907-1909, Vol: III, London.

MAIER, F. G. 2008

Nordost-Tor und persische Belagerungsrampe in Alt-Paphos: III, Grabungsbefund und Baugeschichte, Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern VI, Mainz.

MARINATOS, S. 1951

Thermopylae. An Historical and Archaeological Guide, Athens.

McCLELLAN, J. A. 1975

The Iron Objects from Gordion, A Typological and Functional Analysis, Unpubl. Ph.d. Dissertation, University of Pennsylvania, Pennsylvania.

McCOWN, C. C. 1947

Tell En-Naşbeh: Excavated under the Direction of the Late William Frederic Badé, I: Archaeological and Historical Results, The Palestinian Institute of Pacific School of Religion, Berkeley.

MILLER, S. G. 1977

“*Excavations at Nemea, 1976*”, **Hesperia** 46.1, 1-26.

MILLER, S. G. 1978

“*Excavations at Nemea, 1977*”, **Hesperia** 47.1, 58-88.

MILLER, S. G. 1979

“*Excavations at Nemea, 1978*”, **Hesperia** 48.1, 73-103.

MILLER, S. G. 1980

“*Excavations at Nemea, 1979*”, **Hesperia** 49.2, 178-205.

MILLER, S. G. 1984

“*Excavations at Nemea, 1983*”, **Hesperia** 53.2, 171-192.

MILTNER, F. / MILTNER, H. 1932

“*Bericht über eine Voruntersuchung in Alt-Smyrna*”, **Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien XXVII**, 127-188.

- MOOREY, P. R. S. 1980
Cemeteries of the First Millennium B.C. at Deve Hüyük, near Carchemish. Salvaged by T.E. Lawrence and C.L. Woolley in 1913, (with a catalogue raisonné of the objects in Berlin, Cambridge, Liverpool, London and Oxford), Oxford.
- NAUMANN, R. / TUCHELT, K. 1963/64
“Die Ausgrabung im Südwesten des Tempels von Didyma 1962”, **IstMitt** 13/14, 15-62.
- NICHOLLS, R. V. 1958/59
“Old Smyrna: The Iron Age Fortifications and Associated Remains on the City Perimeter”, **BSA** 53/54, 35-137.
- OMURA, S. 1991
“1990 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”, **XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, (24-28 Mayıs 1991), 319-336, Ankara.
- OMURA, S. 1994
“1992 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”, **XV. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, (24-28 Mayıs 1993), 271-292, Ankara.
- OMURA, S. 1995
“1993 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları”, **XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, (30 Mayıs-2 Haziran 1994), 313-330, Ankara.
- ÖZYİĞİT, Ö. 1994
“The City Walls of Phokaia”, **Revue des Études Anciennes** 96. 1-2, (Ed. P. Debord, R. Descat) Fortifications et défense du territoire en Asie Mineure occidentale et méridionale, Table ronde CNRS, (Istanbul 20-27 mai 1993), 77-109.
- PAPADIMITRIOU, J. 1949
“Le sanctuaire d’Apollon Maléatas à Épidaure”, **BCH** 73, 361-383.
- PAPADOPOULOS, S. 1998
“Μια ‘Οισθοδρομική’ Εγκατάσταση Αρχαϊκών Χρονών Στον Άγιο Ιωάννη Της Θασουπ”, **ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗ** 12, 55-65.
- PAYNE, H. 1940
Perachora: The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia, Excavations of the British School of Archaeology at Athens 1930-1933. Architecture, Bronzes, Terracottas, Oxford.
- PETRIE, W. M. F. 1888
Nebesheh (Am) and Defenneh (Tahpanhes), Tanis II, London.
- ROBINSON, D. M. 1941
Metal and Minor Miscellaneous Finds, Excavations at Olynthus X, Baltimore.
- ROLLEY, C. 2002
“Le travail du bronze à Delphes”, **BCH** 126-1, 41-54.
- SCHLIEMANN, H. 1880
Ilios: The City and Country of The Trojans: The Results of Researches and Discoveries on the site of Troy and Throughout the Troad in the years 1871, 72, 73, 78, 79, London.
- SCHMIDT, E. F. 1929
“Test Excavations in the City on Kerkenes Dagh”, **The American Journal of Semitic Languages and Literatures** XLV. 4, 221-274.
- SCHMIDT, E. F. 1932
The Alishar Hüyük Seasons of 1928 and 1929 Part I, (Ed. J. H. Breasted, T. G. Allen), Researches in Anatolia, Vol: IV, The University of Chicago Oriental Institute Publications, Vol: XIX, Chicago.
- SCHMIDT, E. F. 1933
The Alishar Hüyük Seasons of 1928 and 1929 Part II, (Ed. J. H. Breasted, T. G. Allen), Researches in Anatolia, Vol: V, The University of Chicago Oriental Institute Publications, Vol: XX, Chicago.
- SCHMIDT, E. F. 1939
The Treasury of Persepolis and Other Discoveries in the Homeland of the Achaemenians, (Ed. J. A. Wilson, T. G. Allen), Oriental Institute Communications 21, Chicago.
- SCHMIDT, E. F. 1957
Persepolis II: Contents of Treasury and Other Discoveries, The University of Chicago Oriental Institute Publications LXIX, Chicago.
- SCHMITT, H. O. 2007
“Die Angriffswaffen”, **Kalapodi: Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis**. Band II, 423-551, Mainz.
- SIMON, C. G. 1986
The Archaic Votive Offerings and Cults of Ionia, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California, Berkeley.
- SMIRNOV, K. F / PETRENKO V. G. 1963
Савроматы, Поволжья и Южного Приуралья, АРХЕОЛОГИЯ СССР Д 1-9, МОСКВА.

SNODGRASS, A. 1964

Early Greek Armour and Weapons: From the end of the Bronze Age to 600 b.c., Edinburgh.

SNODGRASS, A. M. 1996

"The Objects", Chapter 12, "Iron", **Knossos North Cemetery Early Greek Tombs**, Vol. II, (Ed. J. N. Coldstream, H. W. Catling), *Hesperia Supp.* Vol. 28, 575-597.

STEFANAKIS, M. I. / WEST III, W. C. / HAGGIS, D. C. / MOOK, M. S. / FITZSIMONS, R. D. / SCARRY, C. M. / SNYDER, L. M. 2007

"Excavations at Azoria 2003-2004, Part I: The Archaic Civic Complex", *Hesperia* 76. 2, 243-321.

TANRIVER, C. / AKAT ÖZENİR, S. / AKAR TANRIVER, D. S. / ERDEM OTMAN, A. Ü. / ERDOĞAN, A. 2017

"Eski Smyrna (Bayraklı Örenyeri / Tepekule) Kazısı 2014-2015", **38. Kazı Sonuçları Toplantısı III** (23-27 Mayıs 2016), 95-114, Ankara.

THOMPSON, H. A. 1940

The Tholos of Athens and Its Predecessors, *Hesperia Suppl.* IV, Athens.

THOMPSON, H. A. 1958

"Activities in the Athenian Agora: 1957", *Hesperia* 27.2, 145-160.

VAN LOON, M. N. 1980

"The other Early Iron Age finds", **Korucutepe: Final Report on the Excavations of the Universities of Chicago, California (Los Angeles) and Amsterdam in the Keban Reservoir, Eastern Anatolia 1968-1970**, (Ed. M. N. Van Loon), Vol: 3, *Studies in Ancient Civilization*, Allard Pierson Foundation, Amsterdam.

VOKOTOPOULOU, I. 1986

Βίτσα: τα νεκροταφεία μιάς μολοσσικής κόμης, *Demosieumata tou Archaiologiku Deltiou* 33, Athena.

VON DER OSTEN, H. H. 1937A

The Alishar Hüyük Seasons of 1930-1932, Part I, (Ed. J.A. Wilson, T.G. Allen), *Researches in Anatolia*, Vol: VII, The University of Chicago Oriental Institute Publications, Vol: XXVIII, Chicago.

VON DER OSTEN, H. H. 1937B

The Alishar Hüyük Seasons of 1930-1932, Part II, (Ed. J.A. Wilson, T.G. Allen), *Researches in Anatolia*, Vol: VIII, The University of Chicago Oriental Institute Publications, Vol: XXIX, Chicago.

VON GRAEVE, V. 1986

"Grabung auf dem Kalabaktepe", *IstMitt* 36, 37-51.

WALDBAUM, J. C. 1983

Metalwork from Sardis: The Finds Through 1974, *Archaeological Exploration of Sardis*, Monograph 8, Cambridge.

WOOLEY, C. L. 1921

Carchemish: Report on the Excavations at Jerablus on Behalf of the British Museum, Part II The Town Defences, London.

YALÇIKLI, D. 2006

Eisenzeitliche Pfeilspitzen aus Anatolien, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 128, Bonn.

YOUNG, R. S. 1953

"Making History at Gordion", *Archaeology* 6. 3, 159-166.

PAPHLAGONIA HADRIANOPOLİSİ'NDE KARE PLANLI YAPI'DA BULUNAN PONTIC SIGILLATA GRUBU SERAMİKLERİ

PONTIC SIGILLATAS FROM SQUARE BUILDINGS OF PAPHLAGONIA HADRIANOPOLIS

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 01 Mart 2022	Received: March 01, 2022
Hakem Değerlendirmesi: 07 Mart 2022	Peer Review: March 07, 2022
Kabul: 22 Haziran 2022	Accepted: June 22, 2022

DOI : 10.22520/tubaar2022.30.009

Mevlüt ELİÜŞÜK* - Gülçin KARAKAŞ*

ÖZET

Pontic Sigillatası, MS 1. yüzyılın ikinci yarısı ile 3. yüzyıl arasında Karadeniz (Pontos Euxeinos) havzasında yaygın olarak kullanılan bir sigillata grubudur. Farklı hamur ve astar özellikleri ile çok çeşitli formlara sahip olan bu grup seramikler Hadrianopolis'te yoğun olarak görülmektedir. Türkiye Batı Karadeniz Bölgesi'nin önemli antik kentlerinden biri olan Hadrianopolis'te açığa çıkarılan Kare Planlı Yapı'da bulunan Pontic Sigillataları çalışma kapsamında değerlendirilmiştir. Gövde parçaları çalışma dışında bırakılarak form veren 18 adet parça seramik incelenmiş ve bu seramikler; tabak, fincan ve maşrapa olarak 8 forma ayrılmıştır. Ayrım aşamasında başlıca J. W. Hayes ve D. Zhuravlev'in tipolojik ve kronolojik sınıflandırmaları dikkate alınmış, analogileri yardımıyla tarihlendirilmiştir. Hem buldukları yapının tarihlendirilmesi hem de Pontic Sigillatanın devam eden üretimi, dağılımı gibi sorunsallarının aydınlatılması açısından önem taşıyan seramikler, MS 2. yüzyıl ile MS 3. yüzyılın birinci yarısı arasına tarihlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Terra Sigillata, Pontic Sigillata, Roma Dönemi Seramiği, Paphlagonia, Hadrianopolis.

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Karabük, Türkiye.
e-posta: mevluteliusuk[at]karabuk.edu.tr ORCID: 0000-0002-8888-9689

** Arkeolog (M.A.), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Isparta, Türkiye.
e-posta: gulcinkarakas10[at]gmail.com ORCID: 0000-0002-4385-3033

ABSTRACT

Pontic Sigillata is a group of sigillata widely used in the Black Sea (Pontos Euxeinos) basin between the second half of the 1st century and the 3rd century AD. This group of ceramics, which has a wide variety of forms with different clay and slip properties, is widely seen in Hadrianopolis. The Pontic Sigillatas found in the Square Planned Structure unearthed in Hadrianopolis, one of the important ancient cities of the Western Black Sea Region of Turkey, were evaluated within the scope of the study. By excluding the body of the vessel from the study, 18 pieces of ceramic were focused on and grouped according to form as either plates, mugs, or cups which were then further divided into 8 subcategories. In order to do this, the typological and chronological classifications of J. W. Hayes and D. Zhuravlev were taken into account and pieces were dated with the help of their analogies. The ceramics are dated between the 2nd century AD and the first half of the 3rd century AD and are important as they allow the building which they were located in to be dated and also shed light on the production and distribution of Pontic Sigillata.

Keywords: Terra Sigillata, Pontic Sigillata, Roma Dönemi Seramiği, Paphlagonia, Hadrianopolis.

Figür 1: Hadrianopolis'in Konumu / The Location of Hadrianopolis

GİRİŞ

Paphlagonia Hadrianopolis'i¹ (Fig. 1) olarak adlandırılan antik kent, bugün Karabük ili, Eskipazar ilçe merkezinin 3 km batısında "Viranşehir" olarak adlandırılan mevkii ve çevresindeki arazi üzerinde dağınık bir şekilde konumlanan Budaklar, Büyükyaylalar, Çaylı ve Beytarla köylerini kapsamaktadır². Antik kentte bugüne kadar gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda özellikle Geç Roma ve Bizans Dönemi'ne tarihlenen yapı kalıntıları ve buluntuları tespit edilmiştir³. Çalışma konumuzu oluşturan ve henüz işlevi tam olarak tespit edilemeyen 16,40 x 16,30 m ebatlarındaki alan, plan özelliği sebebiyle Kare Planlı Yapı (Fig. 2) olarak adlandırılmıştır. Yapı Dört Nehir Kilisesi'nin 50 m güneybatısındaki sur duvarının hemen güneyindedir. Yapı içinde ise köşelerde olasılıkla sonraki kullanım evrelerinde eklendiği düşünülen küçük mekanlar bulunmakta ve mekanlar arasında su kanalı olarak yorumlanan blokların yerleştirildiği görülmektedir. MS 2.-7. yüzyıllar arasına ait seramik, metal ve sikke buluntuları başlıca buluntu gruplarını oluşturmaktadır. Bu çalışmada "Kare Planlı Yapı" buluntularından olan Pontic Sigillata grubu seramikler değerlendirilmiş olup Karadeniz Bölgesi'nde üzerine çok fazla çalışma gerçekleştirilmemiş olan bu alana bilimsel katkı sunmak amaçlanmıştır.

PONTIC SIGILLATA

Karadeniz havzasında farklı bir sigillata grubunun varlığı ilk olarak 1895'de H. Dragendorff⁴ tarafından belirtilmiştir. Erken Roma Dönemi'nde Karadeniz (Pontos Euxeinos) havzasında yaygın olarak temsil edilen sigillata grubu için kullanılan Pontic Sigillata⁵ terimi ilk olarak C. Gasparri⁶ tarafından kullanılmış ve J. W. Hayes tarafından da desteklenmiştir. Pontic Sigillata üzerine ilk çalışmalar Olbia, Mirmeki ve Tiritaka'dan gelen malzeme üzerine T. N. Knipovich⁷ tarafından gerçekleştirilmiştir. Günümüzde de hala geçerliliğini koruyan ilk tipolojik değerlendirme ise J. W. Hayes⁸ tarafından sunulmuştur. Hayes'in çalışmasında Pontic Sigillata'ların yoğun olarak karşılaşılan kap formlarına genel olarak yer verilmiş, kapların gelişimi göz önüne alınmamıştır. İkinci tipolojik değerlendirme ise D. Zhuravlev⁹ tarafından Güney Kırım Belbek nekropol buluntuları üzerine gerçekleştirilmiştir. Zhuravlev çalışmasında ise kaplar morfolojik ve kronolojik olarak oldukça ayrıntılı incelenerek değerlendirilmiştir. Fakat bu iki çalışmada da birbiriyle örtüşmeyen formların olması¹⁰, Bulgaristan ve Romanya'da¹¹ bulunan malzemenin farklı özellikler göstermesi ile Türkiye'nin Karadeniz kıyılarındaki mal grubunun tanınmıyor oluşu Pontic Sigillataları üzerine yapılan çalışmaların yetersiz kalmasına sebep olmuştur. Bu eksiklikten yola çıkarak gerçekleştirdiğimiz çalışma ile Hadrianopolis Kare Planlı Yapı'da şu zamana kadar yapılan kazılar neticesinde açığa çıkarılan Pontic Sigillataların tanıtılması ve Anadolu malzemesinin bilinirliğinin sağlanması amaçlanmıştır.

¹ Hadrianopolis'in tarihi ve gerçekleştirilen çalışmalar için bkz: Çelikbaş vd. 2019: 95; Verim 2019: 277; Verim 2020: 384; Çelikbaş/Verim 2021: 80.

² Keleş vd. 2011: 39; Verim, 2019: 277

³ Verim, 2021a: 46; Verim, 2021b: 90; Laflı/Kan Şahin 2016; Laflı vd. 2016: 187-206; Oyarçin 2019: 442-451; Oyarçin 2021, 173-192.

⁴ Dragendorff 1895: 32-37, Fig. 3.

⁵ Kenrick 1985: 271; Zhuravlev 2009: 25; Popescu 2013: 65.

⁶ Gasparri 1970: 66.

⁷ Knipovich 1929: 21-52.

⁸ Hayes 1985: 92-96.

⁹ Zhuravlev 2010: 117-122.

¹⁰ Popescu 2014: 151.

¹¹ Popescu 2014: 152.

Figür 2: Kare Planlı Yapı (Hadrianopolis Kazı Arşivi) / *Square Structure Plan (Hadrianopolis Excavation Records)*

Pontic Sigillatanın kili iyi ayrıştırılmış, temiz; turuncu kırmızıdan, pembemsi kahverengiye değişen renklerdedir¹². Bazen yüzeye çıkmış kireç taneleri ile mika görülebilmektedir¹³. Koyu kil rengi ile Kıbrıs Sigillatalarına¹⁴ benzerlik göstermektedir. Astar ise, turuncu kırmızıdan, koyu kahverengiye değişen renklerdedir¹⁵. Kapların iyi perdahlanmış iç yüzüne metalik görünümde kalın astar uygulanırken dış yüzde ince tabaka halindedir ve astar kapların kaide kısımlarına çoğu zaman ulaşmaz¹⁶. Bu özelliği ile erken Çandarlı Sigillatalarına¹⁷ benzeyen grubun ayrıca tüm yüzeyi kalın bir katman halinde astarlanmış örnekleri de vardır. Kapların çukur yerlerinde astar birikmesinden kaynaklanan koyu renkler ile fırınlanma durumuna bağlı olarak astar renginde dalgalanmalar görülebilmektedir. Astarın biriktiği yerlerde çatlaklar veya pul pul dökülmeler ile karşılaşılabilir¹⁸. Çok çeşitli kil-astar özelliğine sahip olan Pontic Sigillataları için D. Zhuravlev A, B ve C harfleriyle belirtilmek üzere üç ayrıma gitmiştir¹⁹. D. Zhuravlev'e göre, Pontic Sigillata A (PSA)²⁰, bazen mika katkılı sarı ve açık kahverengi kil, tüm yüzeyi kaplamayan açık kırmızıdan koyu kırmızıya değişen renklerde astara sahiptir. Yaklaşık 36 forma ayırdığı bu grubun ana dağıtım dönemini MS 1. yüzyılın ikinci yarısı ile 2. yüzyılın ilk yarısı olarak vermektedir. Pontic Sigillata B (PSB)²¹, kırmızı ile koyu kırmızı iyi kalitede

kil ile tüm yüzeye uygulanmış genellikle aynı veya yakın renkteki astara sahiptir. Bu grubun ana dağıtım döneminin MS 2. yüzyıl olduğunu belirten D. Zhuravlev kapları 5 farklı forma ayırmış, fakat bunların muhtemelen daha fazla forma sahip olduğunu belirtmiştir. Pontic Sigillata C (PSC)²² ise kırmızıdan kırmızısmsı kahverengiye değişen kil ile PSA'nın astar özelliklerine benzerdir. MS 2. ve 3. yüzyıllarda yaygın olan grup PSA'nın popüler formlarını kullanmıştır. Tüm grupların en az MS 3. yüzyıl ortalarına kadar dağıtımda kaldığı düşünülmektedir²³. D. Zhuravlev'in üç ayrıma gittiği Pontic Sigillata için, onun da sözünü ettiği gibi, sadece üç üretim merkezi olduğuyla ilgili bir gerekçe gösterilemez²⁴. Şu ana kadar yapılan çalışmalarda üretimi gösteren herhangi bir veriye rastlanılmamış olmasına rağmen yapılan üretim tüm Pontic havzasının sofrta takımı ihtiyacını karşılayacak nitelikte olduğu açıktır²⁵. Daha ayrıntılı çalışılan Kırım buluntuları temel alındığında Güney Rusya'da²⁶ üretim olabileceği düşünüldüğü gibi, neredeyse hiç çalışılmamış Türkiye'nin kuzeyinde de üretimin olabileceği araştırmacılar tarafından düşünülmektedir²⁷.

Pontic Sigillatasında tabak, kâse, fincan, maşrapa ve testiler yaygın olarak kullanılan formlardır. Dik kenarlı tabaklar (Hayes Form I) ve dik kenarlı konik fincanlar (Hayes Form V) seramik grubunun en yaygın ve en karakteristik

¹² Hayes 1985: 92; Kenrick 1985: 271; Klenina 2003: 225.

¹³ Kenrick 1985: 271; Klenina 2003: 225; Zhuravlev 2010: 118; Aydın/Okan 2021: 9.

¹⁴ Hayes 1973: 457; Hayes 1985: 92; Kenrick 1985: 271.

¹⁵ Kenrick 1985: 271; Popescu 2013: 65.

¹⁶ Hayes 1985: 92; Kenrick 1985: 271.

¹⁷ Hayes 1973: 457, Pl. 88, 168; Hayes 1985: 92; Kenrick 1985: 271.

¹⁸ Kenrick 1985: 275; Popescu 2013: 65.

¹⁹ Zhuravlev 2000: 152; Zhuravlev 2009: 26; Zhuravlev 2010: 118; Zhuravlev 2011: 149.

²⁰ Zhuravlev 2000: 152; Zhuravlev 2009: 27; Zhuravlev 2010: 118; Zhuravlev 2011: 149-150.

²¹ Zhuravlev 2000: 154; Zhuravlev 2010: 120; Zhuravlev 2011:

152-153. Yazar PSB'lerin muhakkak daha fazla forma sahip olduğunu belirtmektedir.

²² Zhuravlev 2000: 154; Zhuravlev 2009: 26, dn. 7. Yazarın araştırma alanı olan Belbek nekropollerinde PSC bulunmamıştır.

²³ Zhuravlev 2010: 118.

²⁴ Zhuravlev 2009: 26; Zhuravlev 2010: 118; Zhuravlev 2011: 149. Belbek nekropollerini çalışan yazar, en yoğun buluntu topluluğunu oluşturan PSA'ların içinde farklı kil-astar özelliği gösteren örneklerin olduğunu, bununda çok çeşitli üretim yerleriyle alakalı olabileceğini bildirir.

²⁵ Zhuravlev 2010: 118.

²⁶ Klenina 2003: 226; Zhuravlev 2009: 56; Hayes 2008: 54.

²⁷ Hayes 1985: 92, 95; Zhuravlev 2009: 26, dn. 6.

formlarını oluştur. MS 1. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen tabakların tondolarında *planta pedis*²⁸ damgası yer alırken MS 2. yüzyılda bunun yerini rozetler almıştır²⁹. Damgalarda genellikle yazıt bulunmaz³⁰. Süsleme olarak, kapların kenarına yerleştirilen S-spiral aplikler³¹, tondoda rulet³², gövde de özellikle maşrapa ve testi formlarında barbotin bezeme³³, kulpların başparmak tutamağında kabartma figürler³⁴ kullanılmaktadır. Pontic Sigillataların form ve bezeme olarak madeni kapları³⁵, İtalyan Sigillatası³⁶, Doğu Sigillata B³⁷ ve ince cidarlı seramikleri (thin-walled ware)³⁸ taklit ettikleri düşünülmektedir.

Karadeniz çevresinde geniş bir yayılıma sahip olan Pontic Sigillataları, Pontic havzası dışında İtalya³⁹, Yunanistan⁴⁰ ve Kuzey Afrika'da⁴¹ bulunmuştur⁴². Türkiye'de ise her ne kadar Karadeniz seramiği az bilinir olsa da Kastamonu'daki Pompeiopolis⁴³ Antik Kenti, Zonguldak yakınlarındaki *Villa Rustica*⁴⁴ ve Düzce'deki Prusias ad Hypium⁴⁵ Antik Kenti buluntuları Pontic Sigillataları çalışmaları için başlangıç oluşturmaktadır. Ayrıca Tios⁴⁶, Assos⁴⁷, İlion⁴⁸, Ephesos⁴⁹, Giresun-Aretias/Khalkeritis Adası⁵⁰, Akçakoca⁵¹ ve Ankara Sütunlu Cadde

Alanı'nda⁵² bulunan az sayıda Pontic Sigillata örnekleri tespit edilmiştir.

Hadrianopolis Kare Planlı Yapı'da Bulunan Pontic Sigillataları

Hadrianopolis Kare Planlı Yapı'da 18 adet tanımlanabilen Pontic Sigillatası bulunmuştur. Bu seramiklerin kili sert olup turuncumsu kırmızıdan pembemsi kırmızıya değişen renklere (2.5YR 6/6, 7/8; 10R 5/8) sahiptir (Fig. 3). Genellikle iyi ayrıştırılmış kile sahip olan seramiklerden Kat. No. 6, 11-12'de yüzeye çıkan kireç tanecikleri görülmektedir. Astar, açık kaplarda iç yüzde daha kalın ve parlak, dış yüzde mat görünüme sahip olup turuncumsu kırmızıdan koyu kırmızıya değişen renklere (2.5YR 4/6, 5/8; 10R 5/8) sahiptir (Fig. 4). Seramiklerin parçalar halinde olması astar takibini imkansız hale getirirse de Kat. No. 5'de astarın dış yüzde yarım uygulandığı görülebilmektedir. Tam profil takibi yapılabilen Kat. No. 8-10'da ise astar dış yüzünde tamamına ince bir katman halinde uygulanmıştır. Kat. No 7 ve 9'un ise astarının oldukça kalın ve metalik parlaklıkta oluşu dikkat çekicidir. Bu özelliği ile D. Zhuravlev'in PSB tanımlamasına benzerlik göstermektedir. Aşağıda ayrıntılı incelenen seramikler, tabak, fincan ve

²⁸ Robinson 1959: 28, Pl. 57, G61; Hayes 1985: 93; Kenrick 1985: 282, Fig. 50, X151; Zhuravlev 2000: 152; Zhuravlev 2009: 27, 53-66, Fig. 12-16; Zhuravlev 2010: 118, Pl. 11-12, 56-69; Zhuravlev 2011: 150. *Planta pedis* damgası pişmiş toprak kandiller üzerinde de sevilerek kullanılmıştır (Öz 2019: 362-363).

²⁹ Zhuravlev 2000: 152; Zhuravlev 2009: 73.

³⁰ Kenrick 1985: 271; Zhuravlev 2000: 152, Fig. 6; Zhuravlev 2009: 56; Zhuravlev 2010: 121.

³¹ Kenrick 1985: 277-278, Fig. 50, B390.1; Zhuravlev 2010: 121.

³² Hayes 1985: 93; Kenrick 1985: 271; Zhuravlev 2009: 66, Fig. 17-19; Zhuravlev 2011: 150, Pl. 1, 7-12; Popescu 2014: 156, Fig. 5.

³³ Hayes 1985: 92, 94-95, Tav. XXIII, 10-11; Kenrick 1985: 272, 280-282, Fig. 51, B396-B398; Zhuravlev 2002: 255, Fig. 14-15; Popescu 2014: 155-156, Fig. 3-4.

³⁴ Hayes 1985: 93; Zhuravlev 2011: 151, Pl. 4.

³⁵ Hayes 1985: 93; Zhuravlev 2002: 276.

³⁶ Kenrick 1985: 271; Klenina 2003: 226; Zhuravlev 2010: 118, 121.

³⁷ Zhuravlev 2010: 120-121; Zhuravlev 2011: 151.

³⁸ Zhuravlev 2010: 120-121.

³⁹ Gasparri 1970: 66.

⁴⁰ Robinson 1959: 28, Pl. 66, G61; Hayes 1973: 457, Pl. 88, 168; Malamidou 2005: 46-47, Fig. 65-68; Hayes 2008: 54-56, Fig. 26-27, Pl. 45-46, 823-851.

⁴¹ Kenrick 1985: 271-282, Fig. 50-51; Domzalski 2012: 326, Pl. 3, 10.

⁴² Ayrıntılı literatür için bkz. Lund 2007: 187-188, 191.

⁴³ Zhuravlev 2011: 149-245.

⁴⁴ Tülek 2021: 628-632.

⁴⁵ Aydın/Okan 2021: 1-26.

⁴⁶ Fontana Yılmaz 2015a: 306-351; Fontana Yılmaz 2015b: 426-463.

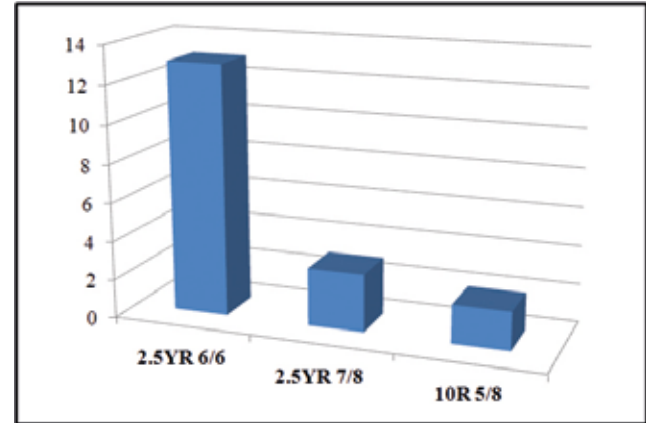
⁴⁷ Zelle 1997: 26-27, 152-156, Abb. 57-58.

⁴⁸ Tekkök Bıçken 1996: 93; Fig. 50, C10-11.

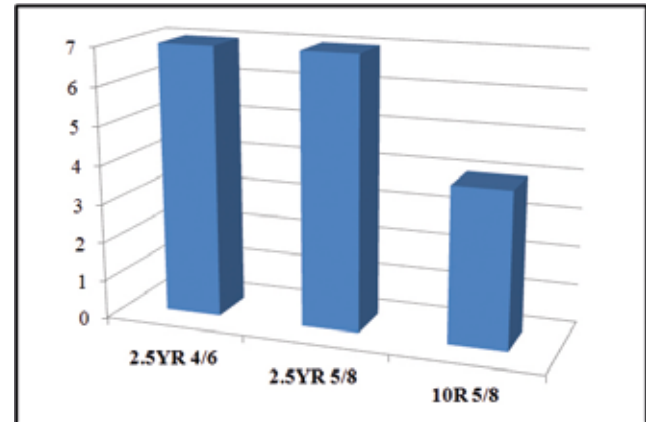
⁴⁹ Meriç 2002: 68; Taf. 30, K331.

⁵⁰ Doksanaltı/Ekinci 2017: 396, Fig. 9, 31-34.

⁵¹ Okan/Kartal Önemli 2017: 97-98.

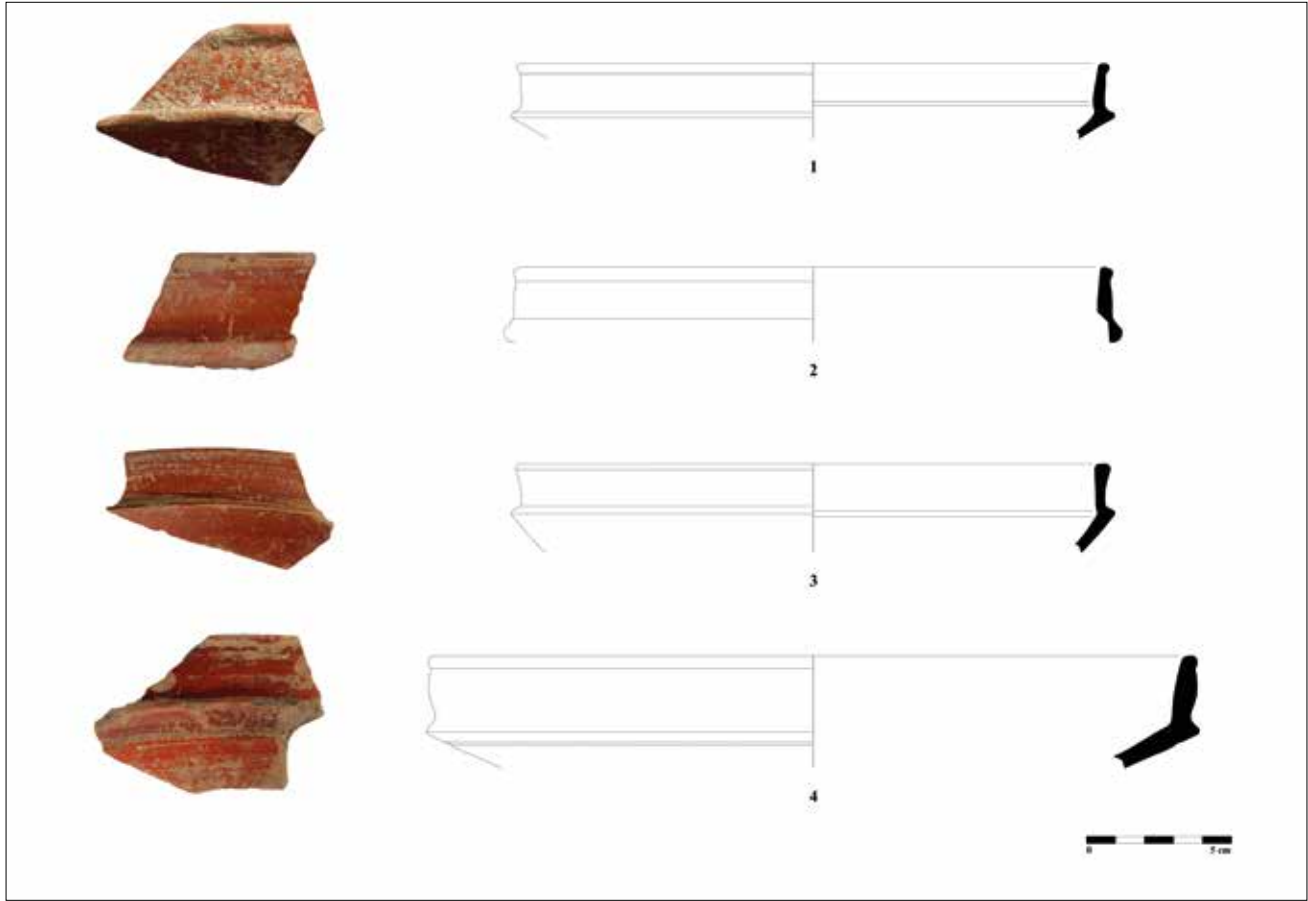
Figür 3: Hamur Renkleri / The Colors of Impastation

Figür 4: Astar Renkleri/ The Colors of Priming

⁵² Küncü 2015: 27-28, 30-44.

Figür 5: Form 1/ Form I

maşrapa olmak üzere 8 farklı forma ayrılmıştır. En yakın benzerlerinin yine Paphlagonia⁵³ bölgesinde olduğu buluntu grubunun ayrımı için J. W. Hayes⁵⁴ ile D. Zhuravlev'in⁵⁵ tipolojik ve kronolojik çalışmaları dikkate alınmıştır.

Form 1: (Hayes Form I, Zhuravlev Form 3-4) (Fig. 5, Kat. No. 1-4)

Dik ağız kenarlı, düz veya konik gövdeli halka kaideli tabaklardır. Kare planlı yapıda 4 adet kenar parçası ele geçmiştir. Farklı dudak yapılarına sahip olan tabakların derin gövdeleri konik yapıdadır. J. W. Hayes'in herhangi bir ayrıma gitmeden Form I⁵⁶ olarak tek form altında topladığı tabaklar MS 1. yüzyılın ortalarından MS 3. yüzyılın ortalarına kadar geniş bir tarih aralığında yaygın olarak kullanılmıştır⁵⁷. Tabakların morfolojik ve kronolojik gelişimini D. Zhuravlev⁵⁸, Kırım buluntuları ile vermeye çalışmıştır. Buna göre dört ayrı forma ayırdığı dik kenarlı tabaklar

için önceleri sığ olduklarını ve daha sonra gövdenin konikleşerek derinleştiğini belirtmektedir⁵⁹. Ayrıca ağız kenarındaki farklılıkların kronolojik bir gösterge olmadığını ve muhtemelen çömlekçiler tarafından yapılan keyfi bir değişikliği yansıttığını bildirmiştir⁶⁰. D. Zhuravlev'in tam profil veren seramikler için titizlikle hazırladığı tipoloji, parça seramik için tam olarak uygulanamasa da Hadrianopolis buluntularının derinleştiğini gösteren konik gövdeleri ve geniş çapları, özellikle Kat. No. 4'ün kalın cidara⁶¹ sahip olması Form 1 serisinin geç örnekleri olduğunu gösterir. Benzerlerinin Pompeiopolis⁶², Prusias ad Hypium⁶³, Nymphaion⁶⁴, Alma Kermen⁶⁵, Histria⁶⁶, Berenice'de⁶⁷ bulunduğu Form 1, MS 2. yüzyılın ikinci yarısı ile 3. yüzyılın birinci yarısına tarihlendirilebilir.

⁵³ Zhuravlev 2011: 149-245; Tülek 2021: 628-632.

⁵⁴ Hayes 1985: 92-96.

⁵⁵ Zhuravlev 2010.

⁵⁶ Hayes 1985: 93, Tav. XXII, 6-10, Tav. XXIII, 1.

⁵⁷ Kenrick 1985: 275; Zhuravlev 2009: 48; Zhuravlev 2010: 118.

⁵⁸ Zhuravlev 2009: 29-48, Fig. 1-11; Zhuravlev 2010: 118-119, Pl. 11-19, 56-127.

⁵⁹ Zhuravlev 2000: 152; Zhuravlev 2010: 118-119; Zhuravlev 2011: 150.

⁶⁰ Zhuravlev 2011: 150.

⁶¹ Zhuravlev 2009: 73; Zhuravlev 2011: 150.

⁶² Zhuravlev 2011: 150, Pl. 1, 1-12.

⁶³ Aydın/Okan 2021: 9-10, Fig. 6, 1-6.

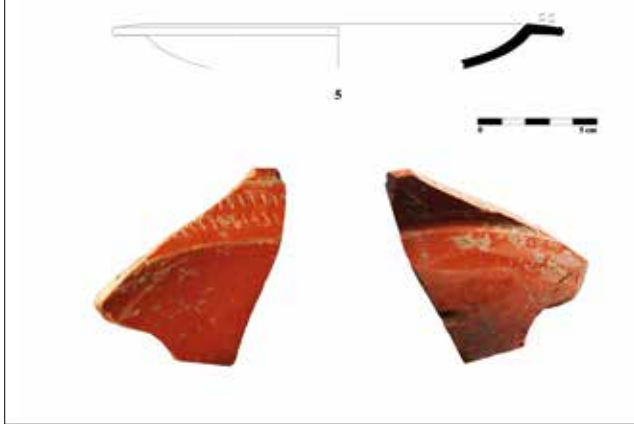
⁶⁴ Čistov/Domžalski 2001: 126, Fig. 20, 1-6.

⁶⁵ Kühnelt 2008: 129-143, Kat. No. 250-316.

⁶⁶ Băjenaru 2014: 112, Fig. 5, 60-65.

⁶⁷ Kenrick 1985: 275-276, Fig. 50, B386.1-2.

Form 2: (Hayes Form III, Zhuravlev Form 6) (Fig. 6, Kat. No. 5)

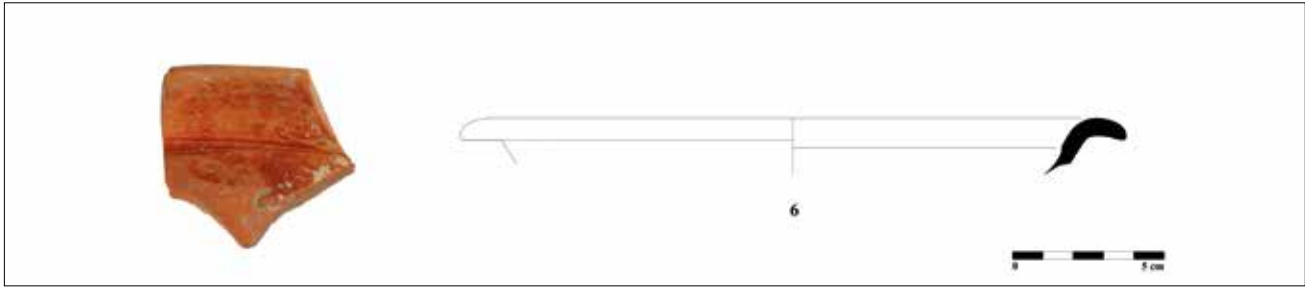

Figür 6: Form 2 / Form 2

ve Berenice'de⁷² benzerleri bulunan Hadrianopolis örneği MS 2. yüzyıl ile 3. yüzyılın birinci yarısına tarihlendirilebilir.

Form 3: (Zhuravlev Form 7) (Fig. 7, Kat. No. 6)

Dışa dönük ağız kenarlı, kürevi gövdeli ve halka kaideli tabaklardır. J. W. Hayes'in sınıflandırmasında yer almayan tabakları, D. Zhuravlev⁷³ Form 7 olarak sınıflandırmış, tondo özelliklerine göre iki alt tipe ayırmıştır. Hadrianopolis'te tek ağız kenarı olarak bulunan Kat. No. 6, D. Zhuravlev'in sınıflandırmasına benzerlik gösterse de iç yüzde profillendirilerek inceltilmiş cidar yapısıyla farklılık göstermektedir. Chersonesos Taurica'da⁷⁴ bu özelliği gösteren benzer bir örnek MS geç 2. yüzyıl ile 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir. Kat. No. 6' da bu tarihe ait olmalıdır.

Figür 7: Form 3 / Form 3

Ucu kanca şeklinde yukarı kıvrılan geniş aşağı dönük ağız kenarı, kürevi gövde ve alçak halka kaideli sığ tabak formudur. J. W. Hayes, Form III⁶⁸ olarak sınıflandırdığı tabakları Flaviuslar Dönemi'ne tarihlendirmiştir. D. Zhuravlev⁶⁹ ise farklı ağız ve gövde özellikleri gösteren tabakları üç alt tipe ayırmış ve MS 75/100 ila 3. yüzyılın birinci yarısı arasına tarihlendirmiştir. Hadrianopolis'te bulunan tek örnek Kat. No. 5 ağız kenarı parçası olup aşağıya dönük ağzının üzerinde çift sıra rulet bezemesi bulunmaktadır. İç yüzünde muntazam uygulanmış parlak astarına karşın, dış yüzünde gövdeye geçişte özensiz sonlandırılmış mat astarı mevcuttur. J. W. Hayes'in ucu kanca şeklinde yukarı kıvrılan dudağa sahip Form III'üne göre Kat. No. 5'in bu kıvrımı belli belirsizdir. D. Zhuravlev'in derin gövdeye geçişte keskin profile sahip Form 6.3'üne karşılık Hadrianopolis örneği yumuşak profilli sığ gövdeye sahiptir. Hayes Form III ile Zhuravlev Form 6.3 sınıflandırmalarına benzeyen fakat çeşitli farklar ile ayrılan Form 2 bu formların başka bir varyasyonu olmalıdır. Atina Agorası⁷⁰, Nymphaion⁷¹

Form 4: (Fig. 8, Kat. No. 7)

Üzeri profillendirilmiş dışa uzanan ağız kenarı, küresel gövde özelliği gösteren tabak formudur. J. W. Hayes ve D. Zhuravlev'in tipolojisinde yer almayan form, Hadrianopolis'de ağız kenarı parçası olarak ele geçmiştir. İç yüzde oldukça kalın, metalik görümlü astarı dış yüzde ince ve mattır. En yakın benzeri Zonguldak yakınlarındaki *Villa Rustica*'da⁷⁵ bulunan Kat. No. 7'nin astar özellikleri dikkate alındığında D. Zhuravlev'in PSB tanımlamasına uymaktadır. Bu nedenle Form 4, D. Zhuravlev'in Pontic Sigillata B'nin dağıtım dönemi⁷⁶ olarak önerdiği MS 2. yüzyıl ile 3. yüzyılın birinci yarısı arasına tarihlendirilebilir.

⁶⁸ Hayes 1985: 93, Tav. XXIII, 3.

⁶⁹ Zhuravlev 2010: 119, Pl. 20, 129-133.

⁷⁰ Robinson 1959: 28, Pl. 66, G 61; Hayes 2008: 54, 203, Fig. 26, 829.

⁷¹ Čistov/Domžalski 2001: 129, Fig. 20, 10.

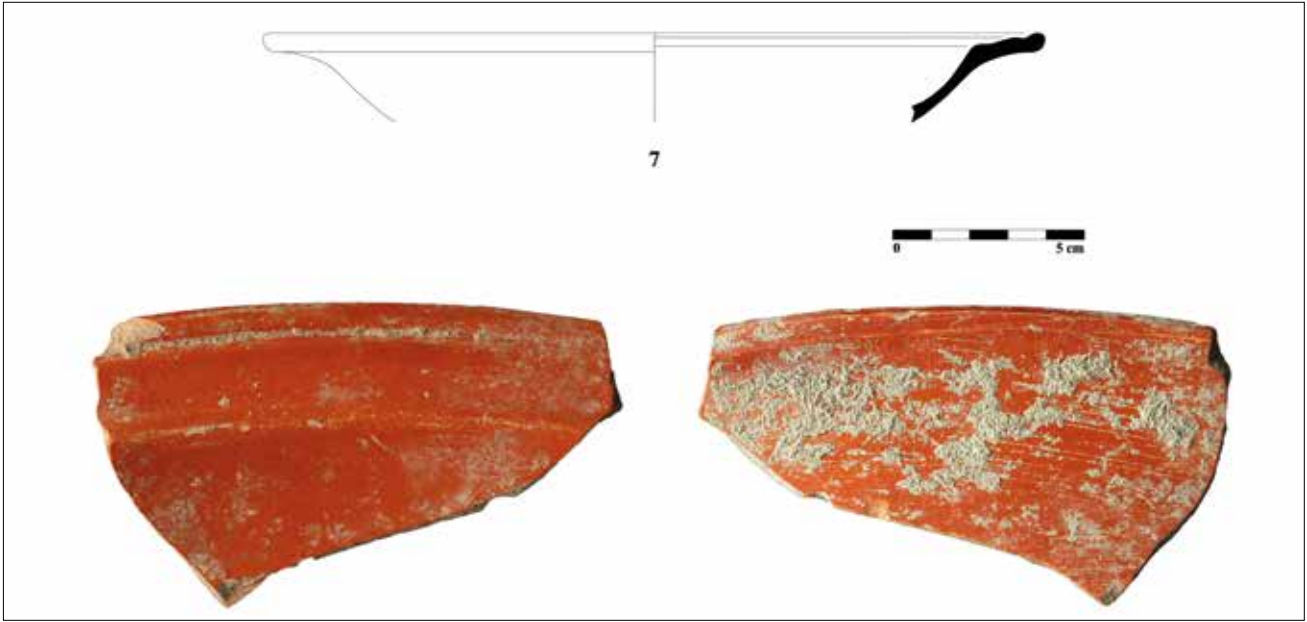
⁷² Kenrick 1985: 276, Fig. 50, B387.1-2.

⁷³ Zhuravlev 2010: 119, Pl. 21, 134-139.

⁷⁴ Klenina 2003: 226, Fig. 2, 4.

⁷⁵ Tülek 2021: 629, Fig. 7.

⁷⁶ Zhuravlev 2000: 154; Zhuravlev 2011: 153.

Figür 8: Form 4 / Form 4

Form 5: (Fig. 9-10, Kat. No. 8-10)

J. W. Hayes⁷⁷ ve D. Zhuravlev'in⁷⁸ tipolojisinde yer almayan fakat Pontic Sigillatası ile bağlantılı gruplar olarak değerlendirilen "rölyef dekorasyonlu tabaklar/tepsiler" formundan Hadrianopolis Kare Planlı Yapı'dan iki tip ele geçmiştir. İlk tip Form 5a (Kat. No. 8-9) dışa uzanan ağız kenarı, dışbükey sığ gövde, alçak halka kaide özelliği gösteren yuvarlak formu tabaklardır. İkinci tip Form 5b (Kat. No. 10) aynı profil özellikleri gösteren oval formu tabak/tepsilerdir. Her iki tipin de en karakteristik özelliği ağız kenarının üzerinde dört sıra yiv ve bir sıra kabartma boncuk dizisinin yer almasıdır. Oval formu olan Kat. No. 10'un dar kenarlarına üzeri sığ kabartma bezemeli tutamaklar yerleştirilmiştir. Bu tutamakların kenarları genellikle dışa kıvrılan volütler ile sınırlandırmış orta bölümü ise bitkisel bezemeye ayrılmıştır. Yuvarlak Formu olan Kat. No. 8-9'un kulpları ele geçmemiş olsa da diğer tiplerle aynı özellikleri gösterdiği aşağıda yer alan benzerleri doğrultusunda bilinmektedir. Parça halde bulunan seramiklerin tüm örnekleri incelendiğinde tondo bölümünde genellikle mitolojik tasvirlerin yer aldığı kabartma damgaların bulunması gerekir⁷⁹. İç yüzleri iyi perdahlanmış ve daha parlak astara sahip örneklerin dış yüzleri kabaca düzeltilmiş ve mat astara sahiptir. Kat. No. 9 diğerlerinden farklı olarak iç yüzü oldukça kalın astarlıdır ve kil-astar özelliğine göre D. Zhuravlev'in Pontic Sigillata B tanımlamasına uymaktadır. Dönemin metal

kaplarının⁸⁰ taklidi olduğu düşünülen tabaklar Karadeniz Bölgesi'nde yaygındır. Zonguldak yakınlarındaki *Villa Rustica*⁸¹, Pompeiopolis⁸², Tios⁸³, Akçakoca⁸⁴, Assos⁸⁵, Chersonesos Taurica⁸⁶, Alma Kermen⁸⁷, Anchialus⁸⁸, Aegysus⁸⁹, Bärboşi⁹⁰ ve Atina Agorası'nda⁹¹ benzerleri bulunan tabaklar analogi yardımıyla MS 2. yüzyılın ikinci yarısı ile MS 3. yüzyılın birinci yarısı arasına tarihlendirilir.

Form 6: (Hayes Form V, Zhuravlev Form 30) (Fig. 11, Kat. No. 11-12)

Dikey ağız kenarlı, konik gövdeli fincan formudur. Ağız kenarı bir çıkıntı ile içbükey gövdeyle birleşir. Bozulmamış formlarının tamamında karakteristik olarak dudağın altında her daim bir yiv bulunmaktadır. J. W. Hayes, Form V⁹² olarak sınıflandırdığı bu formu MS 1. yüzyılın ortalarından sonuna kadar olarak tarihlendirmiştir. D. Zhuravlev, Form 30⁹³ olarak sınıflandırdığı dikey kenarlı fincanları üç alt tipe ayırmış ve MS 1. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 3.

⁷⁷ Hayes 1985: 96, Tav. XXIII, 13.

⁷⁸ Zhuravlev 2000: 154, Fig. 7, 2; Zhuravlev 2011: 152.

⁷⁹ Zhuravlev 2002: 276, Fig. 24, 1-2; Klenina 2003: 227; Ivanov 2021: 161, Kat. No. 1.

⁸⁰ Hayes 1985: 96; Zhuravlev 2011: 152; Hayes 2008: 55-56.

⁸¹ Tülek 2021: 629, Fig. 9.

⁸² Zhuravlev 2011: 152, Pl. 3, 6-10, Pl. 5, 1-9

⁸³ Fontana Yılmaz 2015a: 311, Lev. 3-6; Fontana Yılmaz 2015b: 431-432, Lev. 7.

⁸⁴ Okan/Kartal Önemli 2017: 97-98, Şek. 10.

⁸⁵ Zelle 1997: 26-27, 154-155, Abb. 57, 1483.

⁸⁶ Klenina 2003: 227, Fig. 4-5.

⁸⁷ Kühnelt 2008: 152-153, Kat. No. 348.

⁸⁸ Ivanov 2021: 161-162, Kat. No. 1-6.

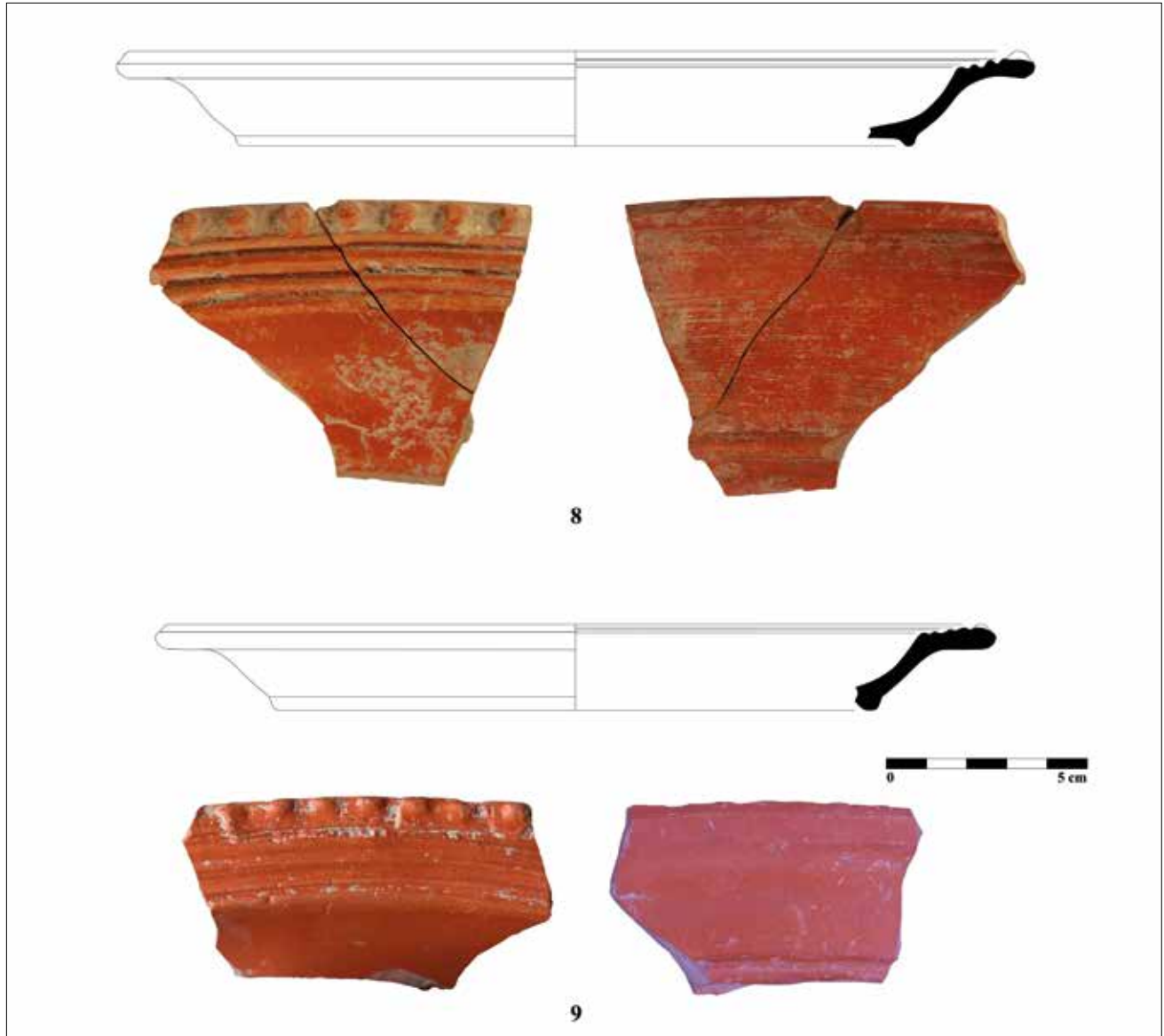
⁸⁹ Nuğu vd. 2014: 135, Fig. 1, 12-13.

⁹⁰ Liuşnea 2017: 344-345, Fig. 8-9.

⁹¹ Hayes 2008: 55-56, 206, Fig. 27, Pl. 46, 847-851.

⁹² Hayes 1985: 94, Tav. XXIII, 5-6.

⁹³ Zhuravlev 2010: 120, Pl. 27-28, 194-208.

Figür 9: Form 5a/ Form 5a

yüzyıla kadar devam ettiğini bildirmiştir⁹⁴. DSB Hayes Form 70'in⁹⁵ taklidi olduğu düşünülen Form 6, Pontic Sigillatası'nın en yaygın formlarındandır. Hadrianopolis Kare Planlı Yapı'da iki ağız kenarı parçası olarak bulunan formun benzerleri Pompeiopolis⁹⁶, Prusias ad Hypium⁹⁷, Tios⁹⁸, Nymphaion⁹⁹, Alma Kermen¹⁰⁰, Aegyssus¹⁰¹, Răcățău¹⁰², Histria¹⁰³ ve Berenice'de¹⁰⁴ bulunmuştur.

⁹⁴ Zhuravlev 2011: 151.

⁹⁵ Zhuravlev 2010: 120-121.

⁹⁶ Zhuravlev 2011: 151, Pl. 1, 13-14, Pl. 2, 1.

⁹⁷ Aydın/Okan 2021: 12-15, Fig. 10, 29-32.

⁹⁸ Fontana Yılmaz 2015a: 314, Lev. 10, 7-8; Fontana Yılmaz 2015b: 433-434, Lev. 9, 7.

⁹⁹ Čistov/Domžalski 2001: 125, Fig. 19, 9.

¹⁰⁰ Kühnelt 2008: 111-113, Kat. No. 190-198.

¹⁰¹ Nuțu vd. 2014: 135, Fig. 1, 8-9.

¹⁰² Popescu 2014: 155, Fig. 3, 1.

¹⁰³ Băjenaru 2014: 108, Fig. 3, 22-23; 117, Fig. 10, 147.

¹⁰⁴ Kenrick 1985: 276-277, Fig. 50, B388.1-3.

Benzerlerinin de yardımıyla Form 6, MS 2. yüzyıl ile MS 3. yüzyılın birinci yarısına tarihlendirilmiştir.

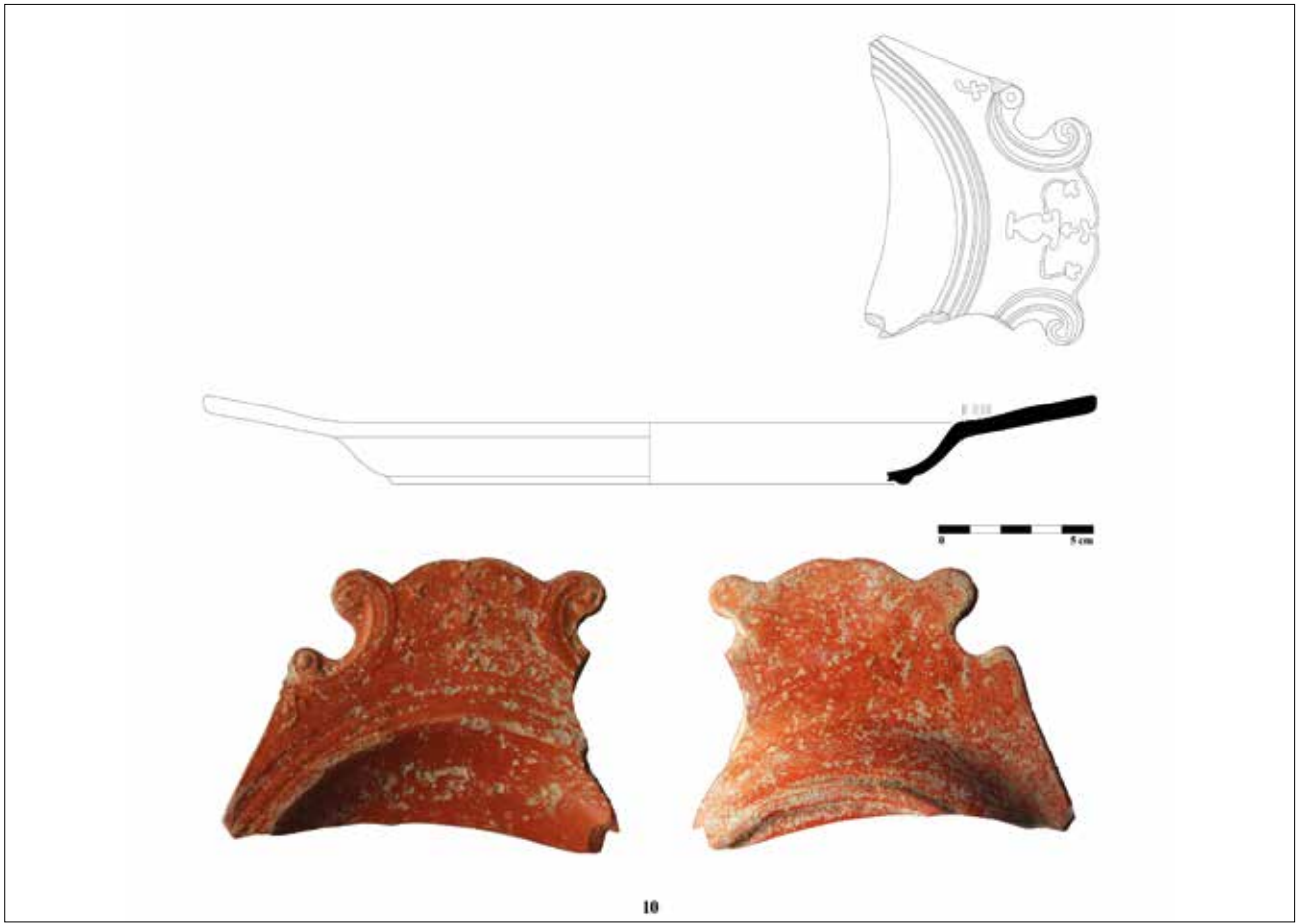
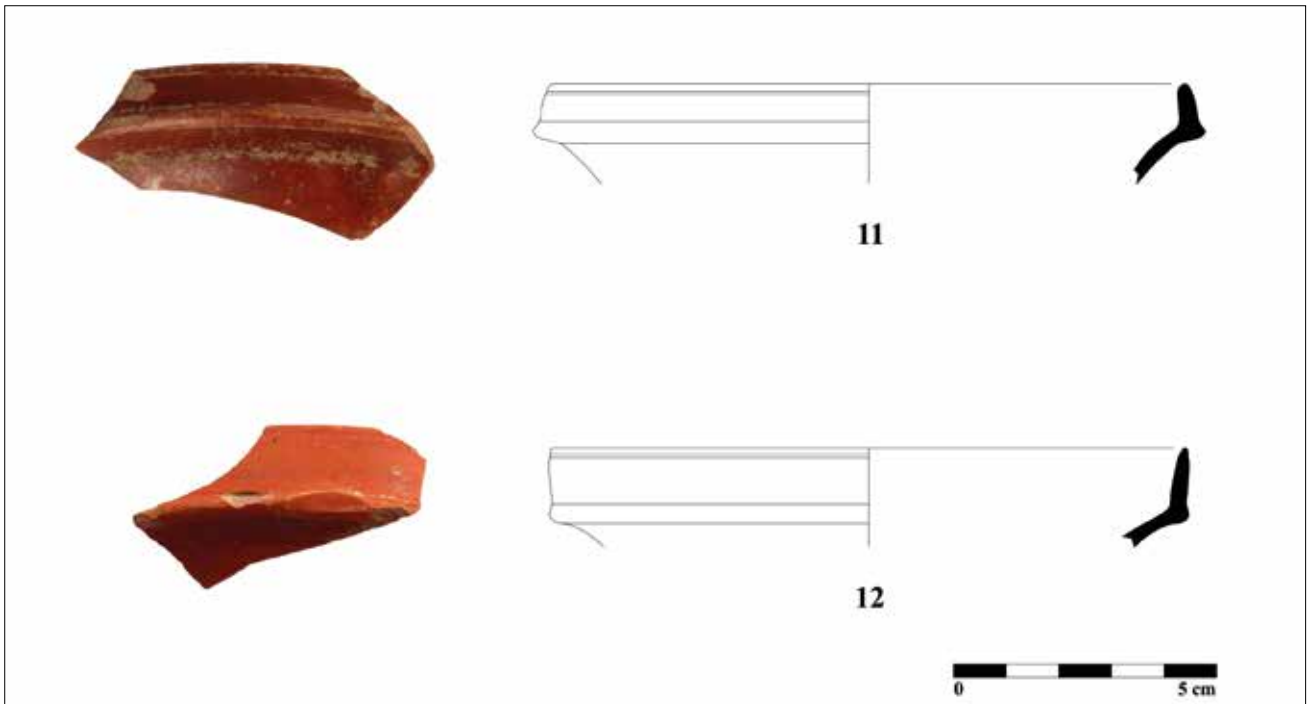
Form 7: (Zhuravlev Form 31) (Fig. 12, Kat. No. 13-15)

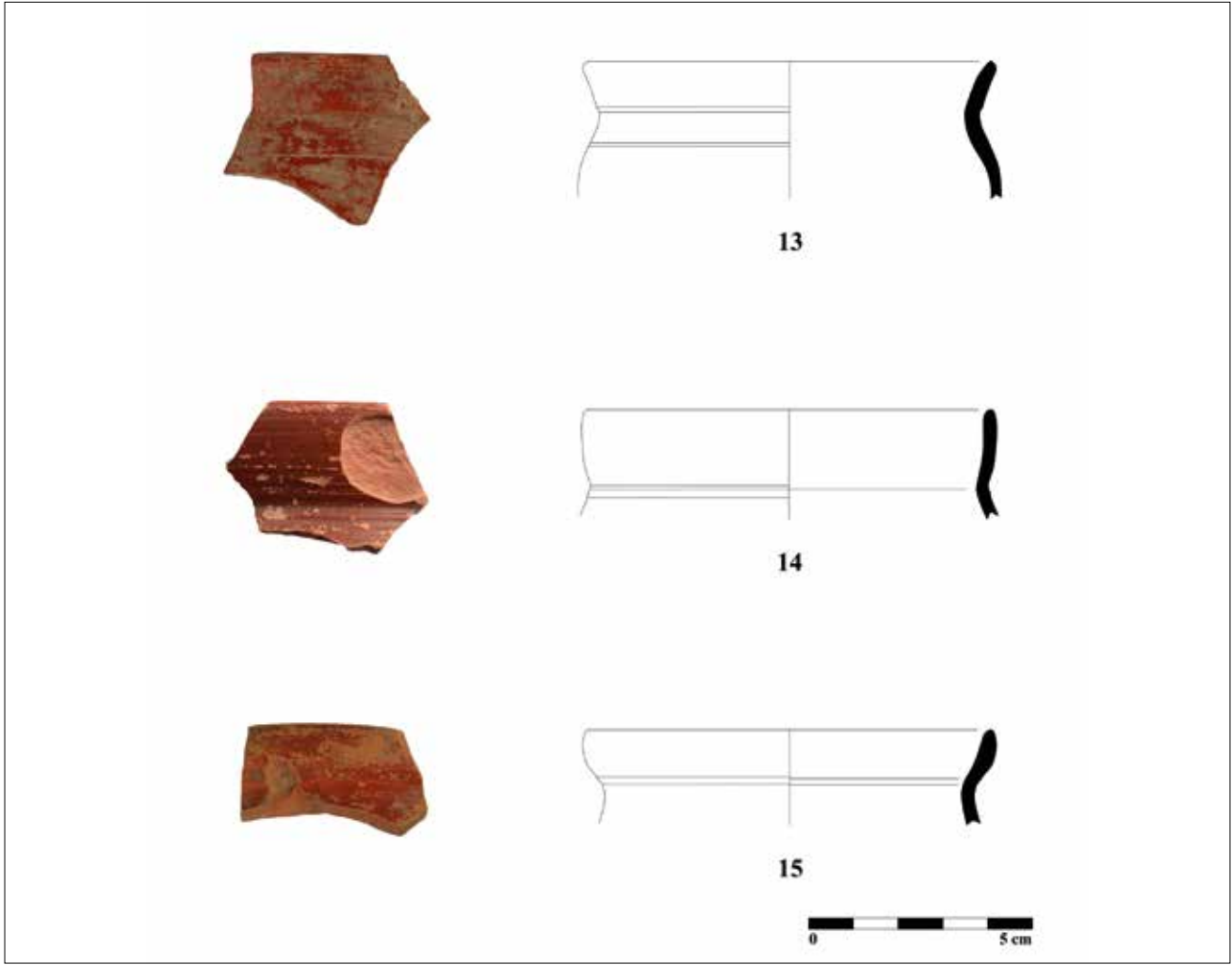
Dışa açık ağız kenarlı, yuvarlak gövdeli maşrapa formudur. D. Zhuravlev'in Form 31¹⁰⁵ olarak sınıflandırdığı maşrapalar, ince cidarlı seramik (thin-walled ware) formlarının Pontic Sigillatası'na yansımalarıdır. Hadrianopolis Kare Planlı Yapı'da üç ağız parçası olarak ele geçen form, ince cidar yapısı ve ölçüleriyle D. Zhuravlev'in Form 31'ine uymaktadır. Benzerlerinin Prusias ad Hypium¹⁰⁶, Tios¹⁰⁷, Chersonesos

¹⁰⁵ Zhuravlev 2010: 120, Pl. 28-29, 209-222.

¹⁰⁶ Aydın/Okan 2021: 15, Fig. 11, 52-53.

¹⁰⁷ Fontana Yılmaz 2015a: 314-315, Lev. 11, 1-6; Fontana Yılmaz 2015b: 433, Lev. 9, 2-6.

Figür 10: Form 5b / *Form 5b*Figür 11: Form 6 / *Form 6*

Figür 12: Form 7 / Form 7

Taurica¹⁰⁸, Alma Kermen¹⁰⁹, Nymphaion¹¹⁰ ve Tomis'de¹¹¹ bulunduğu Form 7 maşrapaları MS 2. yüzyıl ile MS 3. yüzyılın birinci yarısına tarihlendirilmiştir.

Form 8: (Zhuravlev Form 32) (Fig. 18, Kat. No. 16-18)

Dışa açılan kısa ağız kenarı, yarı küresel gövde özelliği gösteren maşrapa formudur. Yivler ile belirginleştirilen ağız kenarı daralıp boyun yaparak gövdeyle birleşir. Hadrianopolis'de üç ağız kenarı parçası olarak bulunan maşrapalar D. Zhuravlev'in Form 32.5¹¹² sınıflandırmasına benzemektedir. Benzer örneklerinde gövde de genellikle barbotin dekorasyon olduğu bilinmektedir. Benzerlerinin Histria¹¹³ ve Berenice'de¹¹⁴ bulunduğu Form 8, MS 2. yüzyıl ile 3. yüzyılın birinci yarısı arasında tarihlendirilmiştir.

¹⁰⁸ Klenina 2003: 226, Fig. 3, 1.

¹⁰⁹ Kühnelt 2008: 102-108, Kat. No. 148-174.

¹¹⁰ Čistov/Domžalski 2001: 125, Fig. 21, 2-3.

¹¹¹ Băjenaru 2013: 60-61, Pl. 7, 58-59.

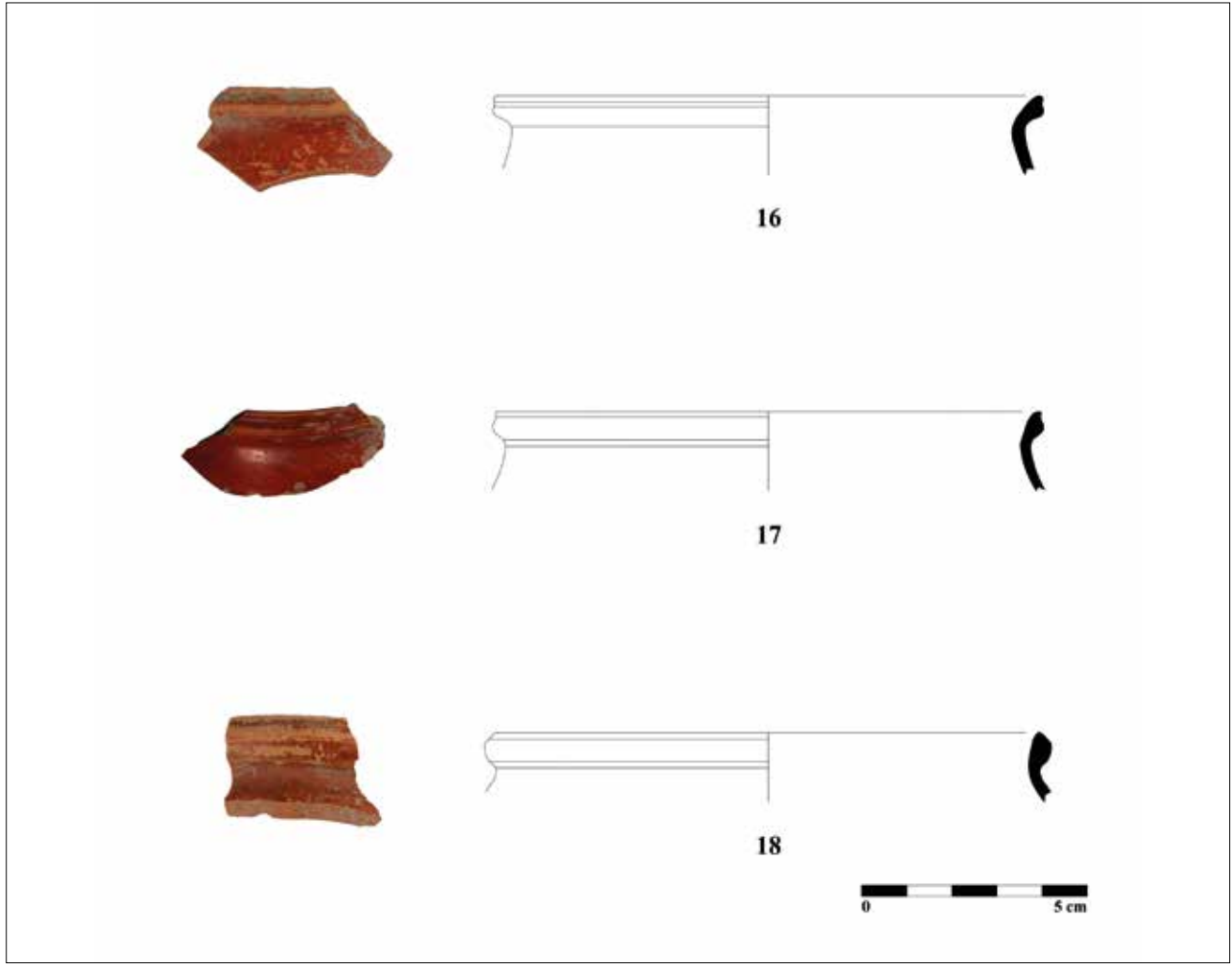
¹¹² Zhuravlev 2010: 120, Pl. 30, 234-238.

¹¹³ Băjenaru 2014: 113, Fig. 5, 76.

¹¹⁴ Kenrick 1985: 280-281, Fig. 51, B396.1-2.

SONUÇ

Hadrianopolis Kare Planlı Yapı'da 18 adet tanımlanabilen Pontic Sigillatası ele geçmiştir. Genel olarak ayrıştırılmış temiz kil özelliği gösteren seramiklerden Kat. No. 6, 11-12'de yüzeye çıkmış kireç tanecikleri görülmektedir. Sert kil yapısına sahip olan seramiklerin 13 adeti 2.5YR 6/6 light red, 3 adeti 2.5YR 7/8 light red ve 2 adeti 10R 5/8 red hamur renklerine sahiptir. İç yüzü parlak astara sahip olan seramiklerin, dış yüzü ince uygulanmış mat astara sahiptir. Seramiklerden 7 adeti 2.5YR 4/6 red, 7 adeti 2.5YR 5/8 red ve 4 adeti ise 10R 5/8 red astar renklerine sahiptir. Kat. No. 5'in dış yüzünde astarın yarım uygulandığı, tam form veren Kat. No. 8-10'da ise dış yüzeyin de tamamına astar uygulandığı görülmektedir. İncelenen seramikler D. Zhuravlev'in Pontic Sigillata A ayırımına benzerlik gösterse de Kat. No. 7 ve 9'un oldukça kalın uygulanmış metalik parlak astarı bu iki seramiğin D. Zhuravlev'in Pontic Sigillata B ayırımına ait olabileceğini göstermektedir.

Figür 13: Form 8 / *Form 8*

Tabak, fincan ve maşrapa olmak üzere 8 farklı forma ayrılan seramiklerden ilk beş form tabak, bir form fincan ve son iki form maşrapa olmak üzere sınıflandırılmıştır. 10 parça ile en yoğun olan tabak formunu 6 parça ile maşrapa, 2 parça ile de fincan formu izlemektedir. Pontic Sigillata grubu içinde de en yaygın formu oluşturan Form 1, burada da 4 adet ile çoğunluğu oluşturmaktadır. Dik ağız kenarlı tabaklar olarak sınıflandırılan Form 1, derinleşen konik gövde yapısı ve kalınlaşan cidar yapısıyla serinin son örnekleri olduğunu gösterdiği için MS 2. yüzyılın ikinci yarısı ile 3. yüzyılın birinci yarısı arasına tarihlendirilmiştir. Ucu kanca şeklinde yukarı kıvrılan geniş aşağı dönük ağız kenarına sahip olan Form 2 sığ tabakları ise kenar üzerinde yer alan çift sıra rulet bezemesi ve yukarı kıvrılan dudakın belli belirsiz olması itibarıyla benzerlerinden farklılık gösterse de analogi yardımıyla MS 2. yüzyıl ile 3. yüzyılın birinci yarısı olacak şekilde geniş bir tarih aralığı önerilmiştir. Karadeniz'in kuzeyinde daha yaygın görülen dışa dönük kenarlı, kürevi gövdeli Form 3 tabakları Kırım buluntuları temel alınarak MS 2. yüzyılın ikinci yarısı ile 3. yüzyılın birinci yarısı arasına tarihlendirilmiştir. Üzeri

profilendirilmiş dışa uzanan ağız kenarına sahip kürevi gövdeli tabaklar ise Form 4 olarak sınıflandırılmıştır. Bu formun tek benzeri yine Paphlagonia¹¹⁵ Bölgesi'nde Pompeiopolis'de bulunmaktadır. Pontic Sigillata olduğu belirtilen fakat hiçbir tipolojik sınıflandırmaya sokulmayan Form 5 tabakları ise Hadrianopolis'de iki tip olarak ele geçmiştir. Form 5a yuvarlak formulu tabaklara aitken Form 5b oval formulu tabak/tepsilere aittir. Her ikisinin de karakteristik özelliği ağız kenarının üzerinde yer alan dört sıra derin yiv ile tek sıra kabartma boncuk sırasıdır. Ayrıca dışa açılan volütler ile sınırlandırılmış bitkisel bezemeli tutamaklarda formun tanımlanabilirliğini gösteren özelliklerdir. Pontic havzasında oldukça yaygın olan Form 5, MS 2. yüzyılın ikinci yarısı ile 3. yüzyılın birinci yarısına tarihlendirilmiştir. Pontic Sigillata grubu arasında en yaygın olan bir diğer form ise Hadrianopolis'te iki adet ile tek fincan sınıflandırmasını oluşturan Form 6'dır. Dik kenarlı, içbükey konik gövdeli fincanlar küçük parçalardan oluşmalarından dolayı analogileri doğrultusunda MS 2. yüzyıl ile 3. yüzyılın birinci yarısı

¹¹⁵ Tülek 2021: 629, Fig. 7.

olacak şekilde geniş bir tarih aralığı önerilmiştir. D. Zhuravlev'in¹¹⁶ tipolojik sınıflandırmasında yer alan ve ince cidarlı yapısıyla dikkat çeken maşrapalar ise Form 7 ve Form 8 olmak üzere farklı ağız kenarı özellikleri gösterdikleri için iki farklı forma ayrılarak MS 2. yüzyıl ile 3. yüzyılın birinci yarısı arasına tarihlendirilmiştir. Bu doğrultuda MS 1. yüzyılın ikinci yarısı ile 3. yüzyılın birinci yarısı arasında dağıtımda kaldığı düşünülen Pontic Sigillataları'nın Hadrianopolis Kare Planlı Yapıda bulunan formları MS 2. yüzyılın ikinci yarısından 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmeleri, serinin geç örneklerini oluşturduklarını işaret etmektedir.

Karadeniz Bölgesi'nde bilimsel arkeolojik araştırmalar son yıllarda artmaktadır. Her ne kadar Karadeniz'in kuzey ve batısında nispeten daha yoğun araştırmalar yapılmış olsa da Pontic Sigillata'nın Küçük Asya'da ki muhtemel üretimi, dağılımı bilinmediği sürece her zaman Pontic Sigillatası temelinde her çalışma başlangıç aşamasında kalacaktır. Bu nedenle Karadeniz Bölgesi'nde arkeolojik çalışmaların artması, Karadeniz seramiğine katkı sağlaması açısından oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Bugüne kadar gerçekleştirilen çalışmalarda üretim yeri tespit edilemeyen Pontic Sigillatalarının Paphlagonia Bölgesi'nde görülen niteliği ve niceliği dikkate alındığında, bölgede de en azından bazı formların üretimlerinin olabileceği düşünülebilir. Bu önerimizin doğrulanması ancak Karadeniz çevresinde seramik çalışmalarının çoğalması ile netlik kazanacaktır.

KATALOG

Kat. No.: 1

Kazı Env. No.: AFS 186

Buluntu Yeri – Tabakası: Kare Planlı Yapı, A2 Karelajı, 1. Tabaka

Form: Form 1, tabak.

Ölçüler: A.Ç.: 20 cm Y.: 2.5 cm

Hamur Rengi: 2.5YR 7/8 light red **Astar Rengi:** 10R 5/8 red

Benzeri: Hayes 1985: 93, Tav. XXII, 6-10; Kenrick 1985: 275-276, Fig. 50, B386.1; Zhuravlev 2009: 88, Fig. 9, 70; Zhuravlev 2010: 119; Pl. 18, 113; Bäjenu 2014: 112, Fig. 5, 62.

Tarih: MS 2. yüzyılın ikinci yarısı – MS 3. yüzyılın birinci yarısı

Kat. No.: 2

Kazı Env. No.: AFN 139

Buluntu Yeri – Tabakası: Kare Planlı Yapı, B2 Karelajı, 2. Tabaka

Form: Form 1, tabak.

Ölçüler: A.Ç.: 20 cm Y.: 2.5 cm

Hamur Rengi: 2.5YR 6/6 light red **Astar Rengi:** 2.5YR 4/6 red

Benzeri: Hayes 1985: 93, Tav. XXII, 6-10; Kenrick 1985: 275-276, Fig. 50, B386.1; Zhuravlev 2009: 88, Fig. 9, 70; Zhuravlev 2010: 119; Pl. 19, 125; Bäjenu 2014: 112, Fig. 5, 62.

Tarih: MS 2. yüzyılın ikinci yarısı – MS 3. yüzyılın birinci yarısı

Kat. No.: 3

Kazı Env. No.: AFN 202

Buluntu Yeri – Tabakası: Kare Planlı Yapı, B3 Karelajı, 2. Tabaka

Form: Form 1, tabak.

Ölçüler: A.Ç.: 20 cm Y.: 3 cm

Hamur Rengi: 2.5YR 6/6 light red **Astar Rengi:** 2.5YR 4/6 red

Benzeri: Hayes 1985: 93, Tav. XXII, 6-10; Čistov/ Domžalski 2001: Fig. 20, 5; Zhuravlev 2009: 87, Fig. 9, 69; Zhuravlev 2010: 119; Pl. 16, 95.

Tarih: MS 2. yüzyılın ikinci yarısı – MS 3. yüzyılın birinci yarısı

¹¹⁶ Zhuravlev Form 31 için bkz. Zhuravlev 2010: 120, Pl. 28-29, 209-222; Zhuravlev Form 32.5 için bkz. Zhuravlev 2010: 120, Pl. 30, 234-238.

Kat. No.: 4**Kazı Env. No.:** AFN 201**Buluntu Yeri – Tabakası:** Kare Planlı Yapı, B3 Karelajı, 2. Tabaka**Form:** Form 1, tabak.**Ölçüler:** A.Ç.: 26 cm Y.: 3.8 cm**Hamur Rengi:** 2.5YR 6/6 light red **Astar Rengi:** 2.5YR 4/6 red**Benzeri:** Hayes 1985: 93, Tav. XXII, 6-10; Zhuravlev 2009: 88, Fig. 9, 71; Zhuravlev 2010: 119; Pl. 19, 116; Aydın/Okan 2021: 9-10, Fig. 6, 6.**Tarih:** MS 2. yüzyılın ikinci yarısı – MS 3. yüzyılın birinci yarısı**Kat. No.:** 5**Kazı Env. No.:** AFO 128**Buluntu Yeri – Tabakası:** Kare Planlı Yapı, B2 Karelajı, 3. Tabaka**Form:** Form 2, tabak.**Ölçüler:** A.Ç.: 16 cm Y.: 1.8 cm**Hamur Rengi:** 2.5YR 6/6 light red **Astar Rengi:** 2.5YR 5/8 red**Benzeri:** Hayes 1985: 93, Tav. XXIII, 3; Kenrick 1985: 276, Fig. 50, B387.1; Čistov/Domžalski 2001: 129, Fig. 20, 10; Hayes 2008: 54, 203, Fig. 26, 829; Zhuravlev 2010: 119; Pl. 20, 132.**Tarih:** MS 2. yüzyıl – MS 3. yüzyılın birinci yarısı**Kat. No.:** 6**Kazı Env. No.:** AFN 1134**Buluntu Yeri – Tabakası:** Kare Planlı Yapı, C2 Karelajı, 2. Tabaka**Form:** Form 3, tabak.**Ölçüler:** A.Ç.: 20 cm Y.: 1.8 cm**Hamur Rengi:** 2.5YR 6/6 light red **Astar Rengi:** 2.5YR 5/8 red**Benzeri:** Klenina 2003: 226, Fig. 2, 4; Zhuravlev 2010: 119; Pl. 21, 138-139.**Tarih:** MS 2. yüzyılın ikinci yarısı – MS 3. yüzyılın birinci yarısı**Kat. No.:** 7**Kazı Env. No.:** AFN 672**Buluntu Yeri – Tabakası:** Kare Planlı Yapı, B1 Karelajı, 2. Tabaka**Form:** Form 4, tabak.**Ölçüler:** A.Ç.: 20 cm Y.: 2.3 cm**Hamur Rengi:** 2.5YR 6/6 light red **Astar Rengi:** 2.5YR 5/8 red**Benzeri:** Tülek 2021: 629, Fig. 7.**Tarih:** MS 2. yüzyıl – MS 3. yüzyılın birinci yarısı**Kat. No.:** 8**Kazı Env. No.:** AFN 1251**Buluntu Yeri – Tabakası:** Kare Planlı Yapı, C3 Karelajı, 2. Tabaka**Form:** Form 5a, tabak.**Ölçüler:** A.Ç.: 22 cm Y.: 2.3 cm K.R.: 16.5 cm**Hamur Rengi:** 2.5YR 6/6 light red **Astar Rengi:** 2.5YR 5/8 red**Benzeri:** Zhuravlev 2002: 276, Fig. 24, 1-2; Klenina 2003: 227, Fig. 5, 1; Nuțu vd. 2014: 135, Fig. 1, 12; Liuşnea 2017: 344-345, Fig. 8, a; Okan/Kartal Önemli 2017: 97-98, Şek. 10, B; Ivanov 2021: 161, Kat. No. 1-3.**Tarih:** MS 2. yüzyılın ikinci yarısı – MS 3. yüzyılın birinci yarısı**Kat. No.:** 9**Kazı Env. No.:** AFN 1604**Buluntu Yeri – Tabakası:** Kare Planlı Yapı, F3 Karelajı, 2. Tabaka**Form:** Form 5a, tabak.**Ölçüler:** A.Ç.: 20 cm Y.: 2.1 cm K.R.: 14.5 cm**Hamur Rengi:** 10R 5/8 red **Astar Rengi:** 10R 5/8 red**Benzeri:** Zhuravlev 2002: 276, Fig. 24, 1-2; Klenina 2003: 227, Fig. 5, 1; Nuțu vd. 2014: 135, Fig. 1, 12; Liuşnea 2017: 344-345, Fig. 8, a; Okan/Kartal Önemli 2017: 97-98, Şek. 10, B; Ivanov 2021: 161, Kat. No. 1-3.**Tarih:** MS 2. yüzyılın ikinci yarısı – MS 3. yüzyılın birinci yarısı

Kat. No.: 10**Kazı Env. No.:** AFO 819**Buluntu Yeri – Tabakası:** Kare Planlı Yapı, D1 Karelajı, 3. Tabaka**Form:** Form 5b, tabak/tepsi.**Ölçüler:** Y.: 2 cm**Hamur Rengi:** 10R 5/8 red   **Astar Rengi:** 2.5YR 5/8 red**Benzeri:** Hayes 1985: 96, Tav. XXIII, 13; Zelle 1997: 26-27, 154-155, Abb. 57, 1483; Zhuravlev 2002: 276, Fig. 30, 3-4; Klenina 2003: 227, Fig. 4, 1; Hayes 2008: 55-56, Fig. 27, Pl. 46, 847-851; Zhuravlev 2011: 152, Pl. 3, 6-10; Okan/Kartal Önemli 2017: 97-98, Şek. 10, A; Ivanov 2021: 161-162, Kat. No. 4-6; Tülek 2021: 629, Fig. 9.**Tarih:** MS 2. yüzyılın ikinci yarısı – MS 3. yüzyılın birinci yarısı**Kat. No.:** 11**Kazı Env. No.:** AFN 1252**Buluntu Yeri – Tabakası:** Kare Planlı Yapı, C3 Karelajı, 2. Tabaka**Form:** Form 6, fincan.**Ölçüler:** A.Ç.: 12 cm Y.: 1.8 cm**Hamur Rengi:** 2.5YR 6/6 light red   **Astar Rengi:** 2.5YR 4/6 red**Benzeri:** Hayes 1985: 94, Tav. XXIII, 6; Čistov/Domžalski 2001: 125, Fig. 19, 9; Zhuravlev 2010: 120, Pl. 27, 198-200; Zhuravlev 2011: 151, Pl. 2, 1.**Tarih:** MS 2. yüzyıl – MS 3. yüzyılın birinci yarısı**Kat. No.:** 12**Kazı Env. No.:** AFS 250**Buluntu Yeri – Tabakası:** Kare Planlı Yapı, B1 Karelajı, 1. Tabaka**Form:** Form 6, fincan.**Ölçüler:** A.Ç.: 12 cm Y.: 1.8 cm**Hamur Rengi:** 2.5YR 6/6 light red   **Astar Rengi:** 2.5YR 5/8 red**Benzeri:** Hayes 1985: 94, Tav. XXIII, 6; Zhuravlev 2010: 120, Pl. 27, 198-200; Zhuravlev 2011: 151, Pl. 2, 1.**Tarih:** MS 2. yüzyıl – MS 3. yüzyılın birinci yarısı**Kat. No.:** 13**Kazı Env. No.:** AFN 1135**Buluntu Yeri – Tabakası:** Kare Planlı Yapı, C2 Karelajı, 2. Tabaka**Form:** Form 7, maşrapa.**Ölçüler:** A.Ç.: 9 cm Y.: 3 cm**Hamur Rengi:** 2.5YR 6/6 light red   **Astar Rengi:** 10R 5/8 red**Benzeri:** Klenina 2003: 226, Fig. 3, 1; Zhuravlev 2010: 120, Pl. 28, 213.**Tarih:** MS 2. yüzyıl – MS 3. yüzyılın birinci yarısı**Kat. No.:** 14**Kazı Env. No.:** AFS 445**Buluntu Yeri – Tabakası:** Kare Planlı Yapı, A3 Karelajı, 1. Tabaka**Form:** Form 7, maşrapa.**Ölçüler:** A.Ç.: 9 cm Y.: 2.4 cm**Hamur Rengi:** 2.5YR 7/8 light red   **Astar Rengi:** 2.5YR 4/6 red**Benzeri:** Zhuravlev 2010: 120, Pl. 28, 213, 217; Bäjenuaru 2013: 60-61, Pl. 7, 59.**Tarih:** MS 2. yüzyıl – MS 3. yüzyılın birinci yarısı**Kat. No.:** 15**Kazı Env. No.:** AFO 674**Buluntu Yeri – Tabakası:** Kare Planlı Yapı, C3 Karelajı, 3. Tabaka**Form:** Form 7, maşrapa.**Ölçüler:** A.Ç.: 9 cm Y.: 2.1 cm**Hamur Rengi:** 2.5YR 6/6 light red   **Astar Rengi:** 2.5YR 5/8 red**Benzeri:** Čistov/Domžalski 2001: 125, Fig. 21, 2; Zhuravlev 2010: 120, Pl. 29, 218-219; Aydın/Okan 2021: 15, Fig. 11, 52.**Tarih:** MS 2. yüzyıl – MS 3. yüzyılın birinci yarısı

Kat. No.: 16

Kazı Env. No.: AFN 256

Buluntu Yeri – Tabakası: Kare Planlı Yapı, A2 Karelajı, 2. Tabaka

Form: Form 8, maşrapa.

Ölçüler: A.Ç.: 12 cm Y.: 1.7 cm

Hamur Rengi: 2.5YR 6/6 light red **Astar Rengi:** 2.5YR 4/6 red

Benzeri: Kenrick 1985: 280-281, Fig. 51, B396.2; Zhuravlev 2010: 120, Pl. 30, 234-238.

Tarih: MS 2. yüzyıl – MS 3. yüzyılın birinci yarısı

Kat. No.: 17

Kazı Env. No.: AFO 189

Buluntu Yeri – Tabakası: Kare Planlı Yapı, B3 Karelajı, 3. Tabaka

Form: Form 8, maşrapa.

Ölçüler: A.Ç.: 12 cm Y.: 1.7 cm

Hamur Rengi: 2.5YR 7/8 light red **Astar Rengi:** 10R 5/8 red

Benzeri: Kenrick 1985: 280-281, Fig. 51, B396.2; Zhuravlev 2010: 120, Pl. 30, 234-238.

Tarih: MS 2. yüzyıl – MS 3. yüzyılın birinci yarısı

Kat. No.: 18

Kazı Env. No.: AFN 813

Buluntu Yeri – Tabakası: Kare Planlı Yapı, C1 Karelajı, 2. Tabaka

Form: Form 8, maşrapa.

Ölçüler: A.Ç.: 12 cm Y.: 1.5 cm

Hamur Rengi: 2.5YR 6/6 light red **Astar Rengi:** 2.5YR 4/6 red

Benzeri: Kenrick 1985: 280-281, Fig. 51, B396.2; Zhuravlev 2010: 120, Pl. 30, 234-238; Băjenaru 2014: 113, Fig. 5, 76.

Tarih: MS 2. yüzyıl – MS 3. yüzyılın birinci yarısı

KAYNAKÇA

AYDIN, S. / OKAN, E. 2021.

“Prusias Ad Hypium Tiyatrosu Kazılarında Bulunmuş Kırmızı Astarlı (Pontica) Roma Seramikleri”, **Colloium Anatolicum** 20, 1-26.

BĂJENARU, C. 2013.

“Contextes céramiques de Tomis. (I). Un ensemble de la fin du IIe début du IIIe s. ap. J. C.”, **Pontica** 46, 41-110.

BĂJENARU, C. 2014.

“Early Roman pottery groups from the central sector of the Late Roman city at Histria”, **Materiale și cercetări Arheologice S. N.** 10, 105-131.

ČISTOV, D. E. / DOMŽALSKI, K. 2001.

“Nymphaion – Results of the excavations in sector N, 1994-1998”, **Archeologia (Warsaw)** 52, 97-132.

ÇELİKBAŞ, E. / KELEŞ, V. / BUYRUK, H. / ELİÜŞÜK, M. / VERİM, E. 2019.

“Hadrianoupolis 2018 Çalışmaları”, **KST** 41, 2, 95-111.

ÇELİKBAŞ, E. / VERİM, K. 2021.

“Hadrianoupolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi'nin Bema ve Apsis Mozaikleri”, **JMR** 14, 79-99.

DOKSANALTI, E. / EKİCİ, M. 2017.

“Giresun-Aretias/Khalkeritis Adası Kazıları Seramik Buluntuları”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** 27, 389-403.

DOMŽALSKI, K. 2012.

“At the crossroads of trade routes: terra sigillata, red slip wares and related fine pottery from the Polish excavations in Ptolemais (2002-2009)”, **Ptolemais I, Ptolemais in Cyrenaica, Studies in Memory of Tomasz Mikocki**, (Ed. J. Żelazowski), Warsaw, 319-345.

DRAGENDORFF, H. 1895.

Terra Sigillata, Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und römischen Keramik, **BJb** 96, Bonn.

FONTANA YILMAZ, S. 2015A.

“Tios Kırmızı Astarlı İnce Roma Seramiği”, **Zonguldak'ta Bir Antik Kent: Tios 2006-2012 Arkeolojik Çalışmaları ve Genel Değerlendirme**, (Eds. S. Atasoy, Ş. Yıldırım), Ankara, 306-351.

FONTANA YILMAZ, S. 2015B.

“Gökçebey-Üçburgu Kırmızı Astarlı İnce Roma Seramiği”, **Zonguldak'ta Bir Antik Kent: Tios 2006-2012 Arkeolojik Çalışmaları ve Genel Değerlendirme**, (Eds. S. Atasoy, Ş. Yıldırım), Ankara, 426-463.

GASPARRI, C. 1970.

“*Sigillata Orientali*”, **Le terme del nuotatore. Scavo dell'ambiente I, Studi Miscellanei 16, Ostia 2**, (Ed. E. Berti), Roma, 66-67.

HAYES, J. W. 1973.

“*Roman Pottery from the South Stoa at Corinth*”, **Hesperia 42, 4**, 416-470.

HAYES, J. W. 1985.

“*Sigillate Orientali*”, **EAA. Atlante delle forme ceramiche II, Ceramica fine Romana nel Bacino Mediterraneo (tardo ellenismo e primo impero)**, (Eds. R. Bianchi-Bandinelli, G. Becatti), Roma, 92-96.

HAYES, J. W. 2008.

The Athenian Agora XXXII: Roman Pottery, Fine-Ware Imports, Princeton, N. J.

IVANOV, S. 2021.

“*Понтийски червенолакови подноси с релефен медальон от Анхиало*”, **Bulletin of the National Institute of Archaeology XLVIII**, 157-163.

KENRICK, P. M. 1985.

Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice) III, 1: The Fine Pottery. Supplements to Libya Antiqua V, Tripoli.

KLENINA, E. 2003.

“*Some aspects of the table earthenware of the 2nd-3rd centuries AD from Chersonesos Taurica*”, **RCRFacta 38**, 225-228.

KNIPOVICH, T. N. 1929.

Untersuchungen zur Keramik römischer Zeit aus den Griechenstädten an der Nordküste des schwarzen Meeres I. Die Keramik römischer Zeit aus Olbia in der Sammlung der Eremitage, Frankfurt a. M.

KÜHNELT, E. 2008.

Terra Sigillata aus Alma Kermen, Südwest-Krim: Typologie, Datierung, Rohstoffgruppen der Pontischen Sigillata, Fachbereich Geschichts- und Kulturwissenschaften, Freien Universität, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Berlin.

KÜNCÜ, C. 2015.

Amkara Sütünlü Cadde Alanı Kazısı Roma Dönemi Kaliteli Seramikleri Üzerine Bir Değerlendirme, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

LAFLI, E. / KAN-ŞAHİN, G. 2016.

Hadrianoupolis III, Ceramic Finds from Southwestern Paphlagonia, Oxford.

LAFLI, E. / LIGHTFOOT, C. / RITTER, M. 2016.

“*Byzantine coins from Hadrianoupolis in Paphlagonia*”, **Byzantine and Modern Greek Studies 40, 2**, 187-206.

LIUŞNEA, M. D. 2017.

“*Fragmente inedite ceramică romană, din categoria terra sigillata, descoperite la Barboşi Galaţi*”, **Arheovest 5, 1**, 335-351.

LUND, J. 2007.

“*The Circulation of Ceramic Fine Wares and Transport Amphorae from the Black Sea Region in the Mediterranean, c. 400 BC-AD 200*”, **The Black Sea in Antiquity: Regional and Interregional Economic Exchanges. Black Sea Studies 6**, (Eds. V. Gabrielsen, J. Lund), Aarhus, 183-194.

MALAMIDOU, V. 2005.

Roman Pottery in Context: Fine and Coarse wares from five sites in North-eastern Greece, BAR-IS 1386, Oxford.

MERİÇ, R. 2002.

Späthellenistisch-römische Keramik und Kleifunde aus einem Schachtbrunnen am Staatsmarkt in Ephesos, Forschungen in Ephesos IX, 3, Wien.

NUŞU, G. / MIHAILESCU-BÎRLIBA, L. / COSTEA, I. 2014.

“*Roman Pottery from Aegyssus: The Tableware*”, **RCRFacta 43**, 133-138.

OKAN, E. / KARTAL ÖNEMLİ Z. 2017.

“*Akçakoca'da Bir Roma Dönemi Yapısı*”, **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 40**, 89-113.

OYARÇİN, K. 2019.

“*Sikke Buluntuları Işığında Hadrianoupolis Kilise C Yapısı*”, **Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu**, (Eds. A. Işık, T. Aydeniz, İ. H. İmamoğlu), Karabük, 442-451.

OYARÇIN, K. 2021.

“2010-2014 Yılları Sikke Buluntuları”, **Karabük – Eskipazar Paphlagonia Hadrianoupolis’i (2010-2014 Sezonları)**, (Eds. V. Keleş, E. Çelikbaş, A. Yılmaz), Ankara, 173-192.

ÖZ, C. 2019.

“Silifke Müzesi’nde Bulunan Pişmiş Toprak Kandiller Üzerinde Yer Alan Figüratif&Bitkisel Bezeme, Sembol ve Damgalar”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 11/22**, 352-371.

POPESCU, M. C. 2013.

Hellenistic and Roman Pottery in Pre-Roman Dacia: (2nd century BC -1st century AD), Cluj-Napoca.

POPESCU, M. C. 2014.

“Roman Pottery Discovered on the Dacian Site of Răcățău (Bacău County, Romania): The case of Pontic Sigillata”, **RCRFAcra 43**, 151-158.

ROBINSON, H. S. 1959.

The Athenian Agora V: Pottery of the Roman Period, Princeton, N. J.

TEKKÖK BİÇKEN, B. 1996.

The Hellenistic and Roman Pottery from Troia: Second Century B.C. to Sixth Century A.D., Missouri-Columbia University, Faculty of the Graduate School, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ann Arbor.

TÜLEK, F. 2021.

“Pontic Sigillata Pottery from a Villa Rustica in Paphlagonia”, **The Greeks and Romans in the Black Sea and the Importance of the Pontic Region for the Graeco-Roman World (7th century BC-5th century AD): 20 Years On (1997-2017). Proceedings of the Sixth International Congress on Black Sea Antiquities**, Constanta 18-22 September 2017, (Eds. G. R. Tsetschladze, A. Avram, J. Hargrave), Oxford, 628-632.

VERİM, E. 2019.

“Paphlagonia’da Bir Piskoposluk Merkezi: Hadrianoupolis Antik Kenti”, **Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu**, (Eds. A. Işık, T. Aydeniz, İ. H. İmamoğlu), Karabük, 276-289.

VERİM, E. 2020.

“Paphlagonia Hadrianoupolis’i Kilise A Mimarisi Üzerine Yeni Bir Değerlendirme”, **SAKTAD 3, 3**, 383-407.

VERİM, E. 2021A.

“Dört Nehir Kilisesi (Kilise B)”, **Karabük – Eskipazar Paphlagonia Hadrianoupolis’i (2010-2014 Sezonları)**, (Eds. V. Keleş, E. Çelikbaş, A. Yılmaz), Ankara, 45-88.

VERİM, E. 2021B.

“Chora Kilisesi (Kilise A)”, **Karabük – Eskipazar Paphlagonia Hadrianoupolis’i (2010-2014 Sezonları)**, (Eds. V. Keleş, E. Çelikbaş, A. Yılmaz), Ankara, 89-152.

ZELLE, M. 1997.

Die Terra Sigillata aus der Westtor-Nekropole in Assos. AMS 27, Bonn.

ZHURAVLEV, D. 2000.

“Terra Sigillata and Red Slip Pottery from the Late Skythian necropoleis of the South-Western Crimea (1st-3rd centuries AD)”, **RCRFAcra 36**, 151-160.

ZHURAVLEV, D. 2002.

“Terra Sigillata and Red Slip Pottery in the North Pontic Region (A Short Bibliographical Survey)”, **AncCivScytSib 8, 3-4**, 237-309.

ZHURAVLEV, D. 2009.

“Pontic Sigillata Plates with a Vertical Rim from the Belbek IV Necropolis in the South-Western Crimea”, **AncCivScytSib 15, 1-2**, 25-94.

ZHURAVLEV, D. 2010.

Краснолаовая Керамика Юго-Западного Крыма I-III ВВ. Н. Э. (По Материалам Позднескифских Некрополей Бельбекской Долины) – Terra Sigillata of the South-Western Crimea in the 1st-3rd Centuries AD (Finds from Late Skythian necropoleis of the Belbek-river valley), Simferopol.

ZHURAVLEV, D. (2011).

“Early Roman Fine Ware from Pompeiopolis”, **Pompeiopolis I: Eine Zwischenbilanz aus der Metropole Paphlagoniens nach fünf Kampagnen (2006-2010). Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 21**, (Ed. L. Summerer), Langenweißbach, 149-245.